

КИЇВСЬКИЙ НДІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

КРИМИНАЛИСТИКА И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

**Міжвідомчий
науково-методичний збірник**

Заснований в 1964 році

Випуск 59

Київ • 2014

Криминалистика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник. Вып. 59 / Отв. ред. И.И. Емельянова. — К.: Министерство юстиции Украины, 2014. — 560 с.

ISSN 0130-2655

В сборнике отражены итоги научных исследований в области теории и истории судебной экспертизы, разработок и совершенствования методик различных видов судебно-экспертных исследований. Рассмотрены актуальные вопросы следственной тактики и методики расследования преступлений.

Для работников следственных органов, судей, судебных экспертов, преподавателей и студентов юридических и медицинских ВУЗов.

Редакционная коллегия:

И.И. Емельянова (отв. редактор), Л.Н. Головченко (зам. отв. редактора),
А.Г. Рувин (зам. отв. редактора), В.Г. Бурчинский (зам. отв. редактора),
Б.М. Исакович (отв. секретарь), В.Ф. Берзин, П.Г. Борщевский,
Т.Д. Голикова, Н.В. Кисиль, И.И. Котюк, А.Н. Кравченко, Е.Ф. Курылева,
А.А. Полтавский, И.А. Савченко, М.Я. Сегай, Э.Б. Симакова-Ефремян,
В.Ю. Шепитько, А.Ф. Ягодин, Г.В. Ярошеня

Адрес головной организации:
03680, Киев, ул. Смоленская, 6, Киевский НИИСЭ.
Тел./факс: (044) 200-29-18, 200-29-29

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел 1. ОБЩИЕ ВОПРОСЫ КРИМИНАЛИСТИКИ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Шепітько В.Ю., Авдєєва Г.К.

Інновації в діяльності органів кримінальної юстиції	3

Бірюков В.В.

Криміналістична ідентифікація: метод, методики, технології	12

Даньшин М.В.

Практичне значення встановлення міжпредметних зв'язків криміналістики з науками кримінально-правового циклу	19

Тіщенко В.В., Барцицька А.А.

Криміналістичні технології: поняття та напрями використання	27

Когутич І.І.

Окремі аспекти методики прийняття судових рішень у кримінальному провадженні	35

Юсупов В.В.

Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення	47

Бордюгов Л.Г.

Решение вопроса о причинной связи в судебной экспертизе	55

Пиріг І.В.

Поняття та сутність експертного дослідження місця події	64

Абрамова В.М., Свобода Є.Ю.

Помилки в судово-експертній діяльності: сутність, умови виникнення та види	72

<i>Ярослав Ю.Ю.</i>	
До питання присутності осіб при проведенні судових експертиз	80
<i>Гора І.В.</i>	
Проблемні питання залучення експерта стороною захисту	87
<i>Чорноус Ю.М.</i>	
Особливості проведення експертиз на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги	99
<i>Полтавський А.О.</i>	
Проблемні питання правової регламентації функціонування системи криміналістичної реєстрації кримінальним процесуальним кодексом України: шляхи удосконалення	107
<i>Мазниченко Ю.О.</i>	
Використання графічних інформаційних моделей в автоматизованих судово-експертних дослідженнях	115

Раздел 2. ВОПРОСЫ СЛЕДСТВЕННОЙ ТАКТИКИ И МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

<i>Колесник В.А.</i>	
Роль криміналістичної діагностики в діяльності органів досудового розслідування	123
<i>Весельський В.К.</i>	
До питання допустимості тактичних прийомів	135
<i>Моїсєєв О.М., Маланчук А.Г.</i>	
Допит у режимі відеоконференції як процес інформаційної взаємодії	140
<i>Коваленко В.В.</i>	
Участь спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи	148

<i>Сокиран М.Ф.</i>	
Отримання слідчим зразків для експертизи за участю спеціаліста	153
<i>Холостенко А.В.</i>	
Питання забезпечення кримінального провадження, що виникають при розслідуванні злочинів у сфері одержання неправомірної вигоди	161
<i>Сакаль А.П.</i>	
Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями	168
<i>Одерій О.В.</i>	
Початок досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довілля: теоретико-організаційний аспект	177
<i>Коршиков М.В.</i>	
Пред'явлення для впізнання (теоретико-історичний аспект)	188
<i>Ващук О.П.</i>	
К вопросу о криминалистическом исследовании невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека	196

Раздел 3. КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

<i>Бондар М.Є., Сукманова Т.О.</i>	
Реалізація права на експертну ініціативу при дослідженнях документів у деяких експертних ситуаціях	204
<i>Соломаха Ю.В., Ніколайчук Т.В.</i>	
Деякі питання методики дослідження багатооб'єктної судово-почеркознавчої експертизи	212
<i>Фраймович Л.В.</i>	
Судово-авторознавче дослідження текстів з метою встановлення факту запозичення	218

<i>Костів І.В.</i>	
Деякі лексичні особливості перської мови при виконанні криміналістичних досліджень	222
<i>Полтавський А.О., Молибога М.П., Гуменський О.А., Ковальов К.М.</i>	
До питання дослідження копій документів при проведенні почеркознавчих та технічних експертиз документів.	228
<i>Науменко С.М., Силкин А.С.</i>	
Особливості дослідження паспорту громадянина України для виїзду за кордон	241
<i>Сидоренко Л.О.</i>	
Виявлення, візуалізація та фіксація кодових точок в кольорових електрофотографічних зображеннях	251
<i>Науменко С.М.</i>	
Новітні методи встановлення знищених рельєфних знаків на транспортних засобах	263
<i>Мамайчук Г.С.</i>	
Дактилоскопічне дослідження: роль і місце в судовій експертизі, ефективність і перспективи розвитку.	271
<i>Кобзарь С.И.</i>	
Особенности экспертного исследования малоинформативных следов рук	278
<i>Кофанов А.В.</i>	
Деякі аспекти судово-балістичних досліджень вогнепальної зброї (схожих з нею пристроїв), набоїв та бойових припасів в умовах відсутності Закону України “Про зброю”	283
<i>Скрипко Г.О., Добрянська О.Л.</i>	
Визначення кореляції масової частки вовни та бавовни в текстильних матеріалах та виробах з них методами оптичної мікроскопії	294
<i>Кошель О.Ю., Посільський О.О.</i>	
Визначення фальсифікації ювелірних виробів в рамках експертизи металів і сплавів.	302

Роздел 4. СУДЕБНАЯ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Сараєв О.В.

Вплив антиблокувальної системи на шлях автомобіля	312

Шимановський С.О., Юхименко А.В.

Задачі, що вирішуються при визначенні вартості спеціальної техніки, виготовленої на базі бронетанкової техніки, спеціальних автомобільних та гусеничних шасі	322

Чумаченко В.О.

Рекомендації та деякі технічні підходи з отримання образу даних оперативної пам'яті персональної електронно-обчислювальної машини (ПЕОМ)	328

Харабуга Ю.С.

Комп'ютерно-технічне дослідження мобільних телефонів, смартфонів та SIM-карт	335

Буратевич О.І.

Щодо необхідності запровадження нової експертної спеціальності з питань землеустрою	342

Корзілов В.Ю., Корзілов Ю.О.

Спрощений метод розрахунку суми завищення вартості будівельних робіт як метод експертних досліджень у практичній діяльності Кримського НДІСЕ	347

Буратевич О.І., Свістунов І.С.

Загальні аспекти з питань проведення коригувань при оцінці об'єктів нерухомого майна	358

Роздел 5. СУДЕБНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Чередніченко А.П.

Ухилення від сплати податків і податкова оптимізація	365

Семенова Н.Ю.

Особливості оподаткування податком на прибуток операцій з цінними паперами	379

Бугаєнко О.Д., Болоніна І.В.

Особливості проведення експертного дослідження щодо відповідності ануїтетного платежу відсотковій ставці, визначеній сторонами в кредитному договорі	387

Ганенко І.С.

Дослідження відображення в бухгалтерському та податковому обліку операцій з давальницькою сировиною	399

Раздел 6. СУДЕБНАЯ ТОВАРОВЕДЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Желавська О.О.

Право споживача на якість товарів за сучасним законодавством України в аспекті судової товарознавчої експертизи	405

Архипов В.В.

Основные принципы и подходы при определении стоимости ювелирных изделий в судебно-товароведческих экспертизах	413

Раздел 7. ЭКСПЕРТИЗА ОБЪЕКТОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Поліщук І.Ю.

Застосування дохідного оціночного підходу при проведенні судової експертизи з визначення матеріальної шкоди при порушенні прав на торговельну марку	428

Раздел 8. СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Гринчишина А.В.

Установление направления воздействия снаряда по морфологическим свойствам кровоподтеков при травме эластическими снарядами	437

<i>Гуров О.М., Козаченко І.М., Куценко С.В., Гладких Д.Б.</i>	
Встановлення давності настання смерті у ранньому посмертному періоді за суправітальною реакцією зіниць на дію пілокарпіну.	443
<i>Зосіменко В.В.</i>	
Встановлення статистичних зв'язків між показниками криміналістичної характеристики злочину, які встановлені при аналізі випадків вбивств із застосуванням гострих предметів.	452
<i>Козаченко І.М.</i>	
Здатність пневмострільних снарядів до гідродинамічної дії при ураженні імітаторів тканин і порожнистих органів людини.	460
<i>Михайленко А.В.</i>	
Признаки, указывающие на направление вращения огнестрельного снаряда.	469
<i>Сапелкін В.В.</i>	
Оптимізація вибору імітатора біологічних тканин при моделюванні вогнепальних поранень, спричинених кулями патрона травматичної дії “Терен-12П”	475
<i>Щербак В.В.</i>	
Судово-медична характеристика вогнепальних пошкоджень тканин одягу при пострілах впритул із пістолета “Форт-14ТП”	484

Раздел 9. ИНЫЕ ВИДЫ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

<i>Арефіна Н.М.</i>	
Експертне психологічне дослідження дитини: вікові обмеження	492
<i>Хіжняк Ю.С., Алексахін І.В.</i>	
Встановлення забруднення земельних ділянок при виконанні експертиз, пов'язаних з несанкціонованими звалищами сміття	499

<i>Саганяк Е.А., Драган Н.А.</i>	
Комиссионные судебно-почвоведческие экспертизы	505

Раздел 10. НАУЧНАЯ ШКОЛА КРИМИНАЛИСТИКИ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

<i>Клименко Н.І.</i>	
М.Я. Сегай — відомий експерт-криміналіст і вчений	511
<i>Бондарь М.Е.</i>	
Формирование научно-экспертной школы Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз	521
<i>Іщенко А.В.</i>	
Науковий доробок криміналістів-почеркознавців	529

Раздел 11. ИСТОРИЯ КРИМИНАЛИСТИКИ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

<i>Антонова М.М., Колонюк В.П., Ягодін О.П.</i>	
До питання розвитку редакційно-видавничої діяльності Київського науково-дослідного інституту судових експертиз	541
<i>Чисников В.Н.</i>	
Магистр химии А.П. Семенов — помощник управляющего Киевского кабинета научно-судебной экспертизы	546

1

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ КРИМИНАЛИСТИКИ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

УДК 343.98

**В.Ю. Шепітько, академік НАПрН України,
доктор юрид. наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики**

**Г.К. Авдєєва, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник,
доцент кафедри криміналістики**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ИННОВАЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ КРИМИНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ

Викремлено основні елементи інновацій, що розробляються та використовуються в криміналістиці та слідчій діяльності, запропоновано шляхи оптимізації процесів їх створення та застосування

Науково-технічний прогрес, невід’ємною частиною якого є розвиток сучасних інформаційних технологій, дає змогу вдосконалювати наявні та створювати новітні засоби в усіх сферах діяльності людини. Інформаційні технології (ІТ) викликали появу нових можливостей, які використовуються злочинцями для скоєння злочинів на національному, міжнародному і транснаціональному рівнях. Злочинні об’єднання, окремі “представники кримінального бізнесу” повною мірою використовують новітні технології для “відмивання” грошей, здобутих злочинним шляхом, фінансування тероризму, несанкціонованого доступу до інформаційних систем та інших злочинних проявів. Це потребує застосування адекватних засобів протидії таким негативним явищам. Такими засобами можуть слугувати різноманітні інновації.

Інноваціями є нововведення, які істотно підвищують якість певної діяльності. Згідно з Законом України “Про інноваційну діяльність”, інноваціями є новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конку-

рентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери. Інноваційним продуктом є результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки [1].

Термін “інновація” походить від латинського слова “*innovato*” та означає оновлення або поліпшення. Сьогодні термін “інновація” використовується як синонім терміну “нововведення”. Сутність цього терміну полягає в комплексному процесі створення, розповсюдження та використання нового продукту, що призначений для задоволення потреб людини з урахуванням сучасного рівня розвитку науки і техніки. Обов’язковим завершальним етапом інноваційної діяльності є успішне впровадження її результатів в практику та ефективне їх використання [2, с. 194].

Головним постачальником інноваційного продукту в правозастосовну практику є криміналістика. Криміналістами створюються нововведення, які істотно поліпшують якість та повноту процесу доказування по справі, підвищують його науковий рівень, скорочують терміни досудового слідства, дозволяють вирішувати питання, що раніше не вирішувалися за відсутності належних методів та засобів. До інноваційних криміналістичних продуктів можна віднести розробки в галузі криміналістичної техніки, тактики та методики розслідування злочинів, а саме: нові або вже існуючі та прилаштовані до потреб слідчої практики техніко-криміналістичні засоби, сучасні інформаційні технології, електронні бази знань, методи фіксації, накопичення, аналізу та оцінки доказової інформації, нові тактичні прийоми, їх комплекси, тактичні комбінації та операції, алгоритми першочергових слідчих дій та перевірки типових слідчих версій, методики розслідування нових видів злочинів та ін.

З урахуванням специфіки правозастосовної діяльності та розуміння поняття “інновація” можливо стверджувати про існування інновацій в криміналістиці. Інновації в криміналістиці — це розроблені та впроваджені в практику боротьби зі злочинністю нові сучасні методи, методики, технології, технічні засоби (прилади, апаратура, інструменти тощо), метою яких є оптимізація кримінального провадження та підвищення якості правозастосовної діяльності [3, с. 527].¹

---

¹ *Шепитько В.Ю., Авдеева Г.К.* Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия [Текст] / В.Ю. Шепитько, Г.К. Авдеева // *Щорічник українського права: зб. наук. праць.* — Х.: Право, 2012. — № 4. — С. 527.

Проблеми якості як критерію оцінки діяльності органів кримінальної юстиції досліджуються вченими-криміналістами останні кілька десятиліть² [4], а практичні працівники правозастосовних органів вважають підвищення якості провадження досудового слідства своїм головним інструментом [5].

Термін “якість” означає відповідність товару, робіт, послуг, певним стандартам, які, як правило, закріплені в нормативних документах (ДСТУ, ТУ та ін.) [6]. Управління якістю товарів і послуг здійснюється шляхом систематичного контролю, перевірки відповідності показників якості встановленим вимогам і цілеспрямованого застосування засобів, від яких залежить якість продукції (якість документації, обладнання, кваліфікація виконавців, використання сучасних досягнень науки і техніки та ін.) [7]. Стандартів якості слідчої діяльності ще не розроблено, тому її критеріями ми вважаємо відповідність вимогам кримінально-процесуального законодавства, що передбачають повне, всебічне та об’єктивне розслідування (у т. ч. з використанням техніко-криміналістичних засобів) обставин справи і дослідження доказів. Рівень використання сучасних науково-технічних засобів та інформаційних технологій в досудовому слідстві є одним з критеріїв якості діяльності органів кримінальної юстиції.

Напрямами використання інформаційних технологій у досудовому слідстві є створення та ведення криміналістичних обліків, побудова суб’єктивних портретів, користування базою законодавства України та іншими базами даних. У сучасних умовах слідчим потрібні інформаційні технології для оптимізації управління процесами інформаційного забезпечення, здійснення автоматизованого пошуку відомостей щодо будь-яких об’єктів (осіб, подій, предметів та ін.), одержання формалізованих знань з усіх видів баз даних, що існують у світі, статистичного і географічного аналізу подій, пошуку окремих об’єктів і осіб. Прикладами таких інновацій слугують “Спосіб формування суб’єктивного портрету “RAIPS-портрет” (комп’ютерного фотороботу)” [8], призначений для розшуку злочинців та встановлення причетних до злочину осіб, та електронна база даних “Практика слідчого” [9], призначена для підтримки прийняття рішень під час кримінального провадження. Результати впровадження даних інновацій в правозастосовну діяльність отримали позитивну оцінку практичних працівників правоохоронних

---

² Див., наприклад: *Власов В.И.* Расследование преступлений. Проблемы качества [Текст] / В.И. Власов / Под ред. В.М. Парадеева. — Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1988. — 201 с.

органів. Тому вони на сьогодні використовуються в навчальному процесі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого при створенні планів нових лабораторних робіт, нових лекційних курсів та практичних занять із навчальних дисциплін “Криміналістика”, “Практикум із криміналістики” та “Судова експертиза”, під час виконання магістерських кваліфікаційних робіт та дипломного проектування спеціалістів, при підготовці монографій, підручників та навчальних посібників.

Інформаційні технології є ефективними на початковому етапі розслідування злочинів під час планування, побудови версій, одержання орієнтуючої інформації, виготовлення діаграм, схем, таблиць, графіків, моделей та ін. Вони дозволяють здійснювати фіксацію доказової інформації за допомогою цифрових засобів аудіозапису, відео- та фотозйомки, дистанційно (за допомогою дальномірів) здійснювати виміри відстаней між предметами під час огляду місця події та будувати плани і схеми місця події за допомогою загальних та спеціальних програмних продуктів та ін. Заслугує уваги розробка нових приладів та комплектів багатofункціональних пристроїв для фіксації доказової інформації в польових умовах (наприклад, “Польова мініфотолабораторія” [10]).

Кримінальний процесуальний кодекс України регламентує проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України) та проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового провадження (ст. 336 КПК України). Дані процесуальні дії здійснюються за допомогою інноваційних продуктів — сучасних телекомунікаційних технологій, що забезпечують одночасну двосторонню передачу, обробку, перетворення та представлення інтерактивної інформації на відстані в режимі реального часу за допомогою апаратно-програмних засобів обчислювальної техніки (зокрема, телекомунікаційної системи Skype).

Залежно від вирішуваних завдань інформаційна технологія є системою певних технічних, програмних, математичних, інформаційних, організаційно-методичних та інших засобів. Комплекс таких елементів є загальним для всіх розв’язуваних завдань та гармонійно поєднується в автоматизованих робочих місцях (АРМ) різного призначення. Автоматизовані робочі місця є комплексами програмно-технічних засобів, призначених для автоматизації вирішення завдань певного виду.

Серед розробок сучасних криміналістичних нововведень слід зазначити роботи вчених-криміналістів України з розроблення автоматизованих робочих місць слідчого, дізнавача, експерта, судді та ін.

Прикладами таких автоматизованих робочих місць слугують АРМ слідчого “Інсайт” [11], АРМ судових експертів різних експертних спеціальностей, АРМ судді, АРМ працівника підрозділу по боротьбі з незаконним обігом наркотиків”, АРМ прокурора та ін.

Прикладами інновацій в правозастосовній діяльності також слугують ідентифікаційні біометричні системи за статичними та динамічними ознаками людини (за відбитками рук, ознаками зовнішності, малюнку райдужної оболонки ока, ДНК, ознаками ходи, почерку та ін.).

Глобальна всесвітня мережа Інтернет, яка об’єднує мільйони комп’ютерів, розташованих у різних країнах, надає можливості швидкого отримання інформації. Сьогодні Інтернет все частіше використовується в злочинних цілях. Поява “електронних” грошей та інтернет-магазинів, за допомогою яких надаються послуги з придбання товарів, стало одним з факторів появи нового виду злочинів — “комп’ютерних”. Статистика свідчить про значний зріст таких злочинів щороку [12].

Перед правоохоронними органами (поряд із традиційною діяльністю) постало нове завдання попередження і розслідування злочинів у сфері використання комп’ютерних технологій (“кіберзлочинів”). Тому у 2005 році Україною ратифіковано міжнародну “Конвенцію про кіберзлочинність”, метою якої є організація державами-членами Ради Європи та іншими державами, які її підписали, спільних дій, спрямованих на захист суспільства від кіберзлочинності. Правоохоронні органи різних країн (в т. ч. України) згідно з Конвенцією надають одна іншій взаємну допомогу під час розслідування або переслідування кримінальних правопорушень, пов’язаних з комп’ютерними системами і даними. Під час такої взаємодії активно використовуються сучасні інформаційні технології.

На сьогодні в усьому світі найшвидше зростає рівень кіберзлочинності у фінансовій сфері. Найнебезпечнішим визнано шахрайство в системах дистанційного банківського обслуговування (ДБО). ДБО — це комплекс сервісів віддаленого доступу клієнтів до банківських послуг. При цьому клієнт віддалено (без візиту в банк) передає необхідні розпорядження, використовуючи інформаційні технології.

Поширення в Україні різного роду соціальних мереж також сприяє розвитку кіберзлочинності. Більше половини людей світу молодше 30 років зареєстровані в соціальних мережах (Facebook, Однокласники, ВКонтакте, Мой мир, Twitter та ін.). Даний інтерес до подібних сервісів з боку користувачів сприяє поширенню шкідливого програмного забезпечення (ПЗ) та управлінню ним у соціальних мережах. Зокрема,

криміналістами були виявлені завантажувачі вірусів, які використовували сервіс повідомлень Facebook як засіб надання злочинних вказівок і контролю за їх виконанням. Масовий характер “заражень” комп’ютерів шкідливим ПЗ призводить до створення багатомільйонних мереж поєднаних між собою “заражених” комп’ютерів (ботнетів).

Сьогодні спостерігається зростання обсягу шкідливого програмного забезпечення, спрямованого на вимагання грошей у користувача комп’ютерної техніки. Дане шкідливе ПЗ блокує роботу комп’ютера або робить його використання незручним (наприклад, половина екрану закрита зображенням з погрозами щодо подальшого знищення інформації в комп’ютері користувача та вимогою перерахувати гроші на вказаний правопорушниками рахунок або відправити SMS-повідомлення [13] на короткий номер). Розблокувати комп’ютер можна (і то не завжди) лише після відправлення платного SMS-повідомлення та отримання спеціального коду.

Поширення мобільного зв’язку призвело до зростання злочинів в даній сфері. Розвиток таких нових технологій, як мобільний Інтернет, можливість переведення коштів з рахунку одного номера на рахунок іншого, можливість поповнення рахунку практично в будь-якому куточку країни, а також використання мобільного зв’язку для оплати різного роду послуг, сприяло поширенню нових видів шахрайства (наприклад, SMS-шахрайство).

Плідна співпраця співробітників Управління боротьби з кіберзлочинністю МВС України з мобільними операторами України дозволила значно знизити рівень SMS-шахрайства в Україні. Так, лише у 2012 році припинена робота 38 інтернет-ресурсів, які мали короткі номери, більше 200 разів блокувалися сервіси послуг до усунення окремих недоліків або з’ясування обставин щодо наявності правопорушень. Повернення грошових коштів абонентам за встановленими фактами шахрайства склали близько 2 млн. грн.

Останнім часом збільшилася кількість правопорушень, пов’язаних з несанкціонованим втручанням в роботу електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), автоматизованих систем та комп’ютерних мереж (ст. 361 КК України). Найбільш поширеною формою такого правопорушення є DoS-атаки [14]. За даними МВС України завдяки використанню інновацій в роботі органів кримінальної юстиції рівень розкриття “кіберзлочинів” останніми роками значно підвищився.

Створення інновацій в криміналістиці здійснюється за таких етапів:

- 1) розроблення основних теоретичних засад щодо інновацій в кримі-

налістиці; 2) вивчення та аналіз сучасного стану та можливих шляхів впровадження інноваційних продуктів в діяльність органів досудового слідства; 3) виокремлення найбільш перспективних напрямів інноваційної діяльності з урахуванням потреб слідчої (судової) практики та досягнень природничих і технічних наук; 4) генерація і фільтрація ідей; 5) планування науково-дослідної роботи (НДР); 6) розроблення відповідно до плану НДР інноваційних продуктів; 7) апробація результатів НДР; 8) впровадження інновацій в практичну діяльність правозастосовних органів [15, с. 529].

Впровадження в слідчу практику сучасних криміналістичних інноваційних продуктів передбачає не лише їх своєчасне розроблення, а й доступність інформації щодо них. Аналіз публікацій із зазначеної проблематики свідчить, що в них у більшості випадків відображено певну інформацію необхідну для вирішення практичних завдань, а саме позитивний досвід розслідування, приклади успішного застосування науково-технічних засобів, аналіз помилок тощо. При цьому характерною особливістю цих публікацій, у тому числі й безпосередньо адресованих конкретним категоріям практичних працівників, є те, що в них дуже рідко надаються вичерпні описи запропонованих технічних засобів, методик та прийомів їх застосування, характер можливих результатів (у тому числі вірогідність отримання помилок у вимірах), переваги перед іншими засобами, які можуть бути використані для вирішення аналогічних завдань. У публікаціях не завжди відбиваються характеристики, необхідні для з'ясування змісту і сутності пропонованого нововведення, ефективності його застосування. В багатьох випадках літературні джерела мають суто теоретичну спрямованість, їх зміст перевантажений науковою полемікою [16, с. 44]. Спостерігається й недостатня оперативність під час підготовки окремих видань, що призводить до розміщення в них застарілої інформації.

Розробка інноваційного продукту передбачає використання творчого і раціонального підходів, що забезпечується низкою умов: 1) процес генерації ідей має бути відокремлений від процесу їх оцінки і вибору кращої; 2) фахівці з невеликим досвідом повинні мати можливість пропонувати свої ідеї, а більш досвідчені фахівці не повинні їх одразу блокувати; 3) виконавці проекту мають вільно обмінюватися інформацією щодо інноваційного продукту та повинні мати вільний доступ до такої інформації з інших джерел та ін. [17]. При цьому необхідно враховувати, що на шляху інновацій існує ціла низка перешкод і бар'єрів. Зокрема, в літературних джерелах з інноваційного менеджменту ви-

окремлено такі основні причини опору інноваційній діяльності: вузький власний інтерес окремих осіб, неправильне розуміння ситуації, різна оцінка ситуації керівником і окремими виконавцями, низька терпимість до змін [18, с. 45].

Активізація процесу впровадження інновацій в діяльність органів кримінальної юстиції є можливою за умови плідної взаємодії вчених-криміналістів та практичних працівників правозастосовних органів за такими напрямками: а) роз'яснення переваг пропонованої інновації; б) впровадження інновації в практику боротьби зі злочинністю; в) вдосконалення інноваційного продукту з урахуванням виявлених недоліків під час практичного застосування. Всі ці питання вимагають подальшого дослідження та свого належного правового врегулювання.

Список використаної літератури

1. Про інноваційну діяльність: закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2002. — № 36. — Ст. 266. Із змінами та доповненнями.
2. *Шепітько В.Ю.* Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В.Ю. Шепітько, Г.К. Авдеева // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. ІВПЗ / редкол. В.І. Борисов та ін. — Х.: Право, 2010. — Вип. 19. — С. 194.
3. *Шепітько В.Ю.* Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия / В.Ю. Шепітько, Г.К. Авдеева // Щорічник українського права: зб. наук. праць. — Х.: Право, 2012. — № 4. — С. 527.
4. Див., наприклад: *Власов В.И.* Расследование преступлений. Проблемы качества / В.И. Власов; под ред. В.М. Парадеева. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. — 201 с.
5. Див.: Качество — основной инструмент следователя: Интервью заместителя начальника ГУМВД в г. Киеве, начальника следственного управления, полковника милиции В. Бондаря // Ежедневник «Именем закона». — № 13 (5658) от 21.04.09. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imzak.org.ua/index.php/N21/m1149079034>.
6. Див., наприклад: ДСТУ ISO 9000—2001. Системи управління якістю. Основні положення та словник. — К.: Держстандарт України, 2001. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/docs/tdoc3058.php>.
7. Большая Советская Энциклопедия. — М.: Науч. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2004. [Електронний ресурс]. Издание компании «Новый Диск». (CD-ROM).
8. Пат. на корисну модель № 69248 «Спосіб формування суб'єктивного портрету «RAIPS-портрет» (комп'ютерного фотороботу / Шепітько В.Ю., Фурса В.І.)», виданий Державним департаментом інтелектуальної власності МОН України 24.04.2012 р. — Бюл. № 1, 2012.
9. Свідоцтво № 49389 про реєстрацію авторського права на твір «База даних «Практика слідчого» / Шепітько В.Ю., Авдеева Г.К., видане Державним департаментом інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України 30.05.2013 р. — Бюл. № 1, 2013.
10. Свідоцтво № 33553 про реєстрацію авторського права на твір «Польова» мініфотолaborаторія» / Шепітько В.Ю., Авдеева Г.К., видане Державним департаментом

- інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України 02.06.2010. — Бюл. № 1.
11. Свідцтво № 22566 про реєстрацію авторського права на твір «База даних «Автоматизоване робоче місце слідчого «Інсайт» / Шепітько В.Ю., Авдеева Г.К., видане Державним департаментом інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України 06.11.2007 р. — Бюл. № 2, 2007.
  12. В 2012 році було зареєстровано більш як 2 тис. злочинів, пов'язаних із дрібним шахрайством в інтернеті, а лише за перше півріччя 2013-го до єдиного реєстру досудових розслідувань внесено 1 878 подібних заяв. — Див.: МВС попереджає українців про активізацію шахраїв в інтернеті // Інтернет-видання «Тиждень-ua» від 28.08.2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/87969>.
  13. SMS [англ. Short Messaging Service — «служба коротких повідомлень»] — технологія, що дозволяє здійснювати прийом і передавання коротких текстових повідомлень за допомогою мобільного телефону. — Див.: *Англо-русский словарь по вычислительной технике и программированию* (The English-Russian Dictionary of Computer Science): около 55 тыс. статей. — 8-е изд., испр. и доп. © АБВУУ, 2008; © Масловский Е.К., 2008. [Електронний ресурс].
  14. DoS-атака [англ. Denial of Service, відмова в обслуговуванні] — атака на обчислювальну систему з метою довести її до відмови, тобто створення таких умов, при яких легітимні (правомірні) користувачі системи не можуть отримати доступ до наданих системою ресурсів (серверів), або цей доступ обмежений. — Див.: *Пройдаков Э., Тенлицкий Л.* Англо-русский толковый словарь по вычислительной технике, Интернету и программированию. 3-е изд., испр. и доп. — М.: Изд-во «Русская Редакция», 2002. — 640 с.
  15. *Шепітько В.Ю.* Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия / В.Ю. Шепітько, Г.К. Авдеева // *Щорічник українського права: зб. наук. праць*. — Х.: Право, 2012. — № 4. — С. 529.
  16. *Шепітько В.Ю.* Инновации в криминалистике та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства / В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, Г.К. Авдеева // *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць / редкол.: В.І. Борисов та ін.* — Х.: Право, 2011. Вип. 21. — С. 44.
  17. Див.: *Гринев В.Ф.* Инновационный менеджмент: учеб. пособие. — 2-е изд., стереотип. — К.: МАУП, 2001. — С. 142–143; *Орлов А.И.* Менеджмент: учебник. — М.: Из-во «Изумруд», 2003. — С. 298; Менеджмент: учеб. пособие / под ред. Ж.В. Прокофьевой. — М.: Знание, 2000. — С. 288 та ін.
  18. *Шепітько В.Ю.* Инновации в криминалистике та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства / В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, Г.К. Авдеева // *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць / редкол.: В.І. Борисов та ін.* — Х.: Право, 2011. — Вип. 21. — С. 45.

Резюме

Выделены основные элементы инноваций, разрабатываемых и используемых в криминалистике и следственной деятельности, предложены пути оптимизации процессов их создания и использования.

Summary

The basic elements of innovations for criminalistics and investigation activity are selected, the ways of optimization of process of creation and use are offered.

**В.В. Бірюков, доктор юрид. наук,
професор, професор кафедри криміналістики**

*Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ: МЕТОД, МЕТОДИКИ, ТЕХНОЛОГІЇ

В статті розглядається сутність методу криміналістичної ідентифікації та його значення для здійснення кримінальних проваджень. Визначено його місце у пізнанні подій минулого, наданні об'єктивної правової оцінки, роль і місце у відповідних криміналістичних методиках. Звернено увагу на вплив досягнень науково-технічного прогресу щодо вдосконалення технологій ідентифікації.

Поява даної статті була ініційована автором за результатами аналізу змісту авторефератів двох дисертаційних робіт, які представлялись до захисту на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук. Коректним буде не називати прізвища авторів, але не розглянути сутність їхніх знань стосовно криміналістичної ідентифікації вважаємо неможливим, хоча би для того, щоб застерегти майбутніх здобувачів від аналогічних помилок.

В першому з них мова йшла про ідентифікацію зброї. У якості ж ідентифікуючих об'єктів дисертант указував кулі та гільзи, і навіть не-зважаючи на зауваження стосовно того, що зброя ідентифікується не за указаними об'єктами, а за слідами, що утворені на них її деталями та механізмами, він продовжував відстоювати свою думку.

У одному з положень, винесених на захист у другій роботі, стверджувалося, що виконання діагностичних завдань стає можливим завдяки ідентифікації. Коментувати таку заяву вважаємо зайвим. Залишимо наведені думки і “пропозиції” здобувачів на їх совісті. При цьому, підкреслимо, що дисертації пишуть, як прийнято вважати, найбільш підготовлені у теоретичному плані фахівці, і будемо сподіватись, що значна кількість працівників правоохоронних органів та науковців мають більш ґрунтовні знання з криміналістичної ідентифікації.

В цьому сенсі, вважаємо доречним нагадати, що теорія і практика нерозривні. Знати — значить уміти застосовувати знання. І саме знання теоретичних основ криміналістичної ідентифікації складають підґрунтя до застосування цього спеціального методу, а також заснованих на ньому методик та технологій у діяльності з розкриття злочинів. Ще у 1970 році,

характеризуючи криміналістичну ідентифікацію, М.Я. Сегай підкреслював, що вона, як багатогранний і складний процес пізнання, дослідження та доказування становить одне із найбільш важливих питань криміналістики [1, с. 3]. Сказане не втратило актуальності і сьогодні.

З огляду на важливе значення у боротьбі зі злочинністю юридичних норм, слід зазначити, що у процесі розслідування вони забезпечують надання правової оцінки певній події та діяльності об'єктів, що до неї були причетні (кримінально-правові норми), а також правового статусу результатам пізнання (кримінально-процесуальні норми), але і надання об'єктивної правової оцінки можливе за умови наявності об'єктивних знань про розслідувану подію. Об'єктивність же її пізнання значною мірою залежить від застосованого арсеналу знань та науково-технічних засобів. Безсумнівно, знання здобуваються за допомогою знань. Таким чином, необхідність встановлення об'єктивної картини злочину — події, що мала місце у минулому, її цілеспрямованого пізнання, з визначенням ролі кожного причетного до неї об'єкта і, зрештою, ґрунтуючись на отриманій інформації, надання їй правильної правової оцінки, потребує від суб'єктів розслідування застосування надійних методів, методик, та технологій, які, по суті, складають арсенал знань певного фахівця [1, с. 69–72; 2, с. 100].

У діяльності з розслідування злочинів юридичні знання тісно переплітаються зі знаннями інших наук. В процесі такого пізнання, у якості джерел інформації виступають люди (людська пам'ять) та об'єкти матеріального світу. З огляду на це, у пізнанні фактів правопорушень значне місце посідають методи, що ґрунтуються на знаннях законів природи та суспільства, природничих, точних та суспільних наук.

Коротко підбиваючи підсумки розглянутого вище, можна сказати, що пізнання подій минулого спирається на закономірності та закони природи і суспільства, які існують об'єктивно, а їх оцінка — на змісті юридичних норм, що створені штучно окремими представниками суспільства [1, с. 23].

Одним із спеціальних методів криміналістики, що ґрунтується на законах природи та знаннях точних наук, поява якого була ініційована необхідністю отримання об'єктивних, істинних знань про подію, що мала місце у минулому, стала криміналістична ідентифікація. На рідкість вдало його сутність визначена у стислій фразі М.Я. Сегай та Р.С. Белкіна — “Тотожен самому собі” [3]. Таке лаконічне, але ємне словосполучення, що відображає сутність спеціального криміналістичного методу вони обрали для назви науково-популярного видання,

в якому розглядаються основи криміналістичної ідентифікації. Воно відображає основне положення, на якому ґрунтується криміналістична ідентифікація — об'єкт може бути тотожним лише самому собі. Відповідно, у процесі ідентифікації відбувається порівняння лише одного об'єкта, тобто його порівнюють із “самим собою”. Однак, як можна порівнювати та ототожнювати лише один об'єкт, коли необхідною умовою порівняння є наявність не менше двох об'єктів? Вирішення цього питання криється у сутності самого розслідування, яке являє собою різновид ретроспективного пізнання, тобто пізнання події, що мала місце у минулому. Його об'єктивність значною мірою залежить від встановлення конкретних об'єктів та визначення їх ролі у події минулого, яка полягає у специфічному пізнанні, що здійснюється у формі кримінального провадження. Таким чином, ми дійсно маємо справу з одним об'єктом і саме встановлення його причетності до події минулого є одним із завдань розслідування, вирішення якого стає можливим завдяки криміналістичній ідентифікації. Такий об'єкт прийнято називати ідентифікуємим (тим, що ідентифікують). У якості ж ідентифікуючих об'єктів виступають його відображення, тобто прояви у минулому, а точніше — різноманітні сліди. Характеризуючи криміналістичну ідентифікацію, В.Я. Колдін відмічає, що під нею розуміють порівняльне дослідження матеріальних об'єктів за їхніми відображеннями з метою вирішення питання їх тотожності [4, с. 6].

Як і інші явища, злочин представляє собою процес взаємодії матеріальних об'єктів, в результаті якої властивості та ознаки одного об'єкта відображаються на іншому, з яким він вступав у контакт. Ці відображення називають слідами. Саме сліди об'єкта, які були утворені ним у минулому, і зберігаються на будь-яких носіях, виступають у якості ідентифікуючих об'єктів (об'єктів, за допомогою яких здійснюється ідентифікація). В цьому сенсі доречно зазначити, що в результаті взаємодії новий об'єкт не утворюється, а відбуваються лише зміни певної ділянки поверхні слідосприймаючого об'єкта, яка вступала в контакт зі слідоутворюючим. І саме за цими, утвореними змінами, здійснюють ідентифікацію. “Об'єктами експертної ідентифікації є будь-які предмети живої та неживої природи, які ототожнюються за їхніми матеріально-фіксованими відображеннями або розділеними частками”[1, с. 73] — ґрунтовно, підкреслює М.Я. Сегай.

Завдяки криміналістичній ідентифікації суб'єкти розслідування приходять до висновку, що об'єкт, який вони перевіряють (або той, що ідентифікують) є тим, який у минулому, в певному місці, в певний час,

мав контакт з іншим, на якому відобразились його властивості. Тобто, об'єкт, який перевіряється, є не подібним, не схожим, а тим самим, що проявив себе у минулому, і причетний до події, що розслідується.

Криміналістична ідентифікація також застосовується для вирішення питання стосовно єдиного джерела походження слідів в рамках одного ідентифікаційного поля. Зазвичай, такі дослідження здійснюються у разі, коли слідоутворюючий об'єкт відсутній, але на певній кількості об'єктів, у тому числі, в різних місцях, у різні часи виявлено, сліди ним утворені.

Одним з різновидів криміналістичної ідентифікації є встановлення цілого за частками з метою вирішення питання: чи не складали раніше певні об'єкти єдине ціле? В такому випадку важливе значення має зіставлення та суміщення об'єктів за лінією розриву чи розлому, конфігурація якої на одному об'єкті є дзеркальним відображенням її конфігурації на іншому.

Крім ідентифікації об'єкта за його матеріальними слідами, в процесі кримінального провадження застосовується ідентифікація за слідами, що залишилися у пам'яті особи, що його спостерігала. Про важливе значення такої ідентифікації для практики розслідування свідчить те, що в кримінально-процесуальному кодексі визначено її форму і вона введена у окрему слідчу (розшукову) дію — впізнання.

Розглянуте вище, дає підстави констатувати, що метод криміналістичної ідентифікації полягає в ототожненні об'єкта за його проявами у минулому. У якості об'єктів, що підлягають ідентифікації, виступають конкретні матеріальні об'єкти, а у якості тих, за допомогою яких ідентифікують — сліди, що були утворені ними у минулому. Окремим видом ідентифікації є встановлення єдиного джерела походження слідів, яке здійснюється за умови відсутності об'єкта, що ідентифікується.

Як спеціальний метод, криміналістична ідентифікація ґрунтується на діалектичному методі, загальних методах порівняння, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагуванні та математичних методах, що складають умови детального пізнання та об'єктивного осмислення отриманих знань.

В практиці розслідування злочинів справу мають не з абстрактними, а з конкретними об'єктами, які, в залежності від ситуації, властивостей і особливостей будови, можуть утворити різні сліди. Наприклад, людина може утворити матеріальні сліди, в яких проявляються особливості будови будь-якої ділянки її тіла (голови, ніг, зубів, шкіри, у тому числі папілярних візерунків та ін.) чи притаманні їй навички (почерк,

хода та ін.). У пам'яті тих, хто її спостерігає, також фіксуються як особливості будови її зовнішності, так і ті, що характеризують її діяльність. Для досягнення злочинної мети, люди нерідко застосовують різноманітні знаряддя, зброю, транспорт та інші матеріальні об'єкти, ідентифікація яких також є однією з умов встановлення істини по справі. Ідентифікація вказаних об'єктів за кожним видом проявів потребує особливого професійного підходу, наявності спеціальних знань та навичок. У якості інструмента пізнання, що складає умови ідентифікації певних об'єктів за їх певними проявами, в рамках певного ідентифікаційного поля, виступають спеціально створені, науково обґрунтовані методики. Окремі ідентифікаційні методики розробляють для ідентифікації людини: 1) за матеріальними слідами, що є відображенням будови певних частин її тіла (папілярними візерунками, за слідами ніг, зубів та інших її відображень); 2) за слідами, що сформовані в результаті певних дій і несуть в собі відображення певних навичок (почерк, хода та ін.); 3) за слідами, що залишилися в пам'яті інших осіб. Практика кримінальних проваджень також потребує ідентифікації інших, різноманітних об'єктів матеріального світу за їх слідами, що у свою чергу, ставить за необхідне наявність відповідних методик. Таким чином, метод криміналістичної ідентифікації знаходить свою практичну реалізацію у низці ідентифікаційних методик, зорієнтованих на ідентифікацію певних категорій об'єктів за певними слідами. В них він застосовується у взаємозв'язку з іншими методами наукового пізнання, які у сукупності дають змогу вирішити поставлену задачу.

Зазвичай, методики ідентифікації об'єктів за їх конкретними проявами виступають у якості складових методик більш загального рівня (експертних, чи методик впізнання), які поряд з рекомендаціями та алгоритмами дій, спрямованими на вирішення ідентифікаційних, містять алгоритми і рекомендації для вирішення діагностичних, класифікаційних та ситуаційних завдань, а також рекомендації, що стосуються отримання та огляду матеріалів, фіксації їх зовнішнього стану, отримання зразків для порівняльного дослідження, висвітлення ходу дослідження, формулювання висновків та ін..

При цьому, безпосередньо для ототожнення об'єкта можуть бути застосовані різні прийоми, реалізація яких зорієнтована на застосування певного комплексу науково-технічних засобів. Кожен з них не виходить за рамки методики і складає умови отримання об'єктивних результатів, але може суттєво відрізнятись від іншого і застосовуватись, як окремо, так і у комплексі з іншими. Так, для доведення та

демонстрації тотожності користуються зіставленням, суміщенням за фотознімками, суміщенням оптичних зображень (із застосуванням приборів оптичного накладення чи порівняльних мікроскопів — МСК), побудовою геометричних фігур та іншими прийомами. Однак, те ж саме зіставлення, наприклад, при дактилоскопічній експертизі може бути здійснено як у ручному режимі із використанням простіших приладів — лупи, голки, лінійки та олівця, так і в автоматичному — із застосуванням можливостей автоматизованої дактилоскопічної інформаційної системи, робота якої ґрунтується на комп'ютерних технологіях. Така варіантність стає можливою за умов постійного, поступового вдосконалення прийомів та методик, завдяки науковому обґрунтуванню та залученню у процес пізнання новітніх досягнень науки та досконалих науково-технічних засобів. І, не зважаючи на те, що основи методики залишаються тривалий час незмінними, або змінюються несуттєво, прийоми виконання певних операцій, які складають їх основу, постійно удосконалюються, і набувають варіантності, завдяки новим технологіям [6, с. 92–96].

Технології не підміняють прийоми, методи та методики, а органічно в них вписуються, сприяючи удосконаленню, надають можливість виконання завдань на високому рівні з урахуванням досягнень сучасної наукової думки та досконалих технічних засобів. Останніми роками технології ідентифікації набули достатньо високого рівня розвитку і все частіше знаходять застосування не тільки при виконанні завдань, пов'язаних із розслідуванням злочинів, а і у інших сферах людської діяльності. В першу чергу — це технології ідентифікації об'єктів за біометричними або штучними ідентифікаторами, що реалізуються у різноманітних інформаційно-пошукових системах та системах контролю доступу [7, с. 254]. Ідентифікатори виконують функцію об'єкта, за допомогою якого ідентифікують (ідентифікуючого). У якості таких ідентифікаторів можуть виступати певні біометричні параметри людини (відбитки пальців, райдужної оболонки ока та ін.), які заздалегідь заносяться у пам'ять відповідного пристрою, або певні штучні утворення у вигляді електронних ключів, підписів, шифрів. На відміну від слідів, які утворюються як об'єктивний результат взаємодії матеріальних об'єктів (ненавмисно), ідентифікатори утворюються штучно, навмисно. Відповідно, такі ідентифікуючі об'єкти у порівнянні з слідами є більш якісними. Застосовуються різні ідентифікатори, як окремо, так і комплексно, в залежності від рівня безпеки, що призначена забезпечити відповідна технологія. Однак, в їх основу покладено метод

криміналістичної ідентифікації, сутність якого полягає у ототожненні об'єкта за його минулими проявами, а по відношенню до указаних систем можна сказати — за даними, що раніше внесені у систему.

Розглянуте вище дає підстави для наступних висновків:

- метод криміналістичної ідентифікації являє собою спеціальний метод криміналістики, який ґрунтується на знаннях природничих та точних наук і полягає у ототожненні об'єкта за його проявами у минулому;
- поява методу була ініційована необхідністю отримання об'єктивних, істинних знань про подію та причетні до неї об'єкти, без чого надання їм об'єктивної юридичної оцінки неможливо;
- метод реалізується в методиках ототожнення певних об'єктів за їхніми певними проявами у якості інструмента пізнання. Зазвичай такі методики виступають як складові методики проведення певного виду експертиз, впізнання та ін.;
- прийоми виконання певних операцій, які складають основу методик, постійно удосконалюються і набувають варіантності завдяки новим технологіям;
- технології не підмінюють прийоми, методи та методики, а органічно в них вписуються, сприяють їх удосконаленню та надають можливість виконання завдань на високому рівні з урахуванням досягнень сучасної наукової думки і досконалих технічних засобів;
- метод криміналістичної ідентифікації як надійний інструмент пізнання все частіше знаходить застосування у діяльності з розкриття злочинів.

Список використаної літератури

1. *Сегай М.Я.* Методология судебной идентификации / М.Я. Сегай. — К.: РИО МВД УССР, 1970. — 256 с.
2. *Колмаков В.П.* Сущность и задачи идентификации личности в советской криминалистике / В.П. Колмаков // Ученые записки Харьковского юридического института. — Х., 1955. — Вып. VI. — С. 100.
3. *Белкин Р.С.* Равен самому себе / Р.С. Белкин, М.Я. Сегай. — К.: Лыбидь, 1991. — 144 с.
4. Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам / В.Я. Колдин. — М.: МГУ, 1969. — 150 с.
5. *Котюк І.І.* Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації: монографія / І.І. Котюк. — К.: Київський університет, 2004. — 208 с.
6. *Тіщенко В.В.* Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці: моногр. / В.В. Тіщенко, А.А. Барцицька. — Одеса: Фенікс, 2012. — 192 с.
7. *Бірюков В.В.* Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів: моногр. / В.В. Бірюков. — Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. — 664 с.

Резюме

В статье рассматривается сущность метода криминалистической идентификации и его значение для уголовного судопроизводства. Определено его место в познании события прошлого и его правовой оценки. Показана роль и место метода криминалистической идентификации в соответствующих криминалистических методиках. Обращено внимание на влияние достижений научно-технического прогресса на совершенствование технологий идентификации.

Summary

This article examines the nature of forensic identification method and its relevance to the implementation of the criminal proceedings. Its place in the knowledge of past events and giving them an objective legal assessment. The role and place of the method in forensic identification of appropriate forensic techniques. Attention is paid to the impact of scientific and technological progress in improving the technology of identification.

УДК 343.98

**М.В. Даньшин, канд. юрид. наук,
доцент, заст. декана**

*Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ КРИМІНАЛІСТИКИ З НАУКАМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЦИКЛУ

У статті досліджені обставини, що впливають на практичне значення встановлення взаємозв'язку і співвідношення криміналістики з юридичними науками кримінально-правового циклу. Автор аргументує позицію щодо прийняття окремого закону "Про криміналістичну діяльність в Україні", яким би була врегульована низка проблемних питань в діяльності органів кримінальної юстиції.

Проблематиці встановлення практичного значення співвідношення предметних стосунків криміналістики з окремими науками кримінально-правового циклу у тій чи іншій мірі в різні часи були присвячені роботи таких відомих вітчизняних та зарубіжних вчених, як Р.С. Белкін, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, О.Ю. Головін, А.П. Гуськова, А.В. Дулов, Є.П. Іщенко, О.К. Кавалієріс, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, Е.В. Ниманде, Л.І. Полтавцева, Є.В. Смахтін, В.М. Терехович, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько, О.О. Ексархопуло, М.П. Яблоков та ін. На сьогодні в Україні актуальність питань, пов'язаних з визначенням практичної цінності криміналіс-

Резюме

В статье рассматривается сущность метода криминалистической идентификации и его значение для уголовного судопроизводства. Определено его место в познании события прошлого и его правовой оценки. Показана роль и место метода криминалистической идентификации в соответствующих криминалистических методиках. Обращено внимание на влияние достижений научно-технического прогресса на совершенствование технологий идентификации.

Summary

This article examines the nature of forensic identification method and its relevance to the implementation of the criminal proceedings. Its place in the knowledge of past events and giving them an objective legal assessment. The role and place of the method in forensic identification of appropriate forensic techniques. Attention is paid to the impact of scientific and technological progress in improving the technology of identification.

УДК 343.98

**М.В. Даньшин, канд. юрид. наук,
доцент, заст. декана**

*Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ КРИМІНАЛІСТИКИ З НАУКАМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЦИКЛУ

У статті досліджені обставини, що впливають на практичне значення встановлення взаємозв'язку і співвідношення криміналістики з юридичними науками кримінально-правового циклу. Автор аргументує позицію щодо прийняття окремого закону "Про криміналістичну діяльність в Україні", яким би була врегульована низка проблемних питань в діяльності органів кримінальної юстиції.

Проблематиці встановлення практичного значення співвідношення предметних стосунків криміналістики з окремими науками кримінально-правового циклу у тій чи іншій мірі в різні часи були присвячені роботи таких відомих вітчизняних та зарубіжних вчених, як Р.С. Белкін, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, О.Ю. Головін, А.П. Гуськова, А.В. Дулов, Є.П. Іщенко, О.К. Кавалієріс, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, Е.В. Ниманде, Л.І. Полтавцева, Є.В. Смахтін, В.М. Терехович, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько, О.О. Ексархопуло, М.П. Яблоков та ін. На сьогодні в Україні актуальність питань, пов'язаних з визначенням практичної цінності криміналіс-

тичної науки, набувають особливого значення в умовах дії оновленого кримінально-процесуального законодавства. В новому КПК України фактично “втрачено” деякі традиційні слідчі дії: очна ставка, перевірка показань на місці, виїмка. Окрім того, до КПК України внесено значну кількість негласних слідчих (розшукових) дій (глава 21 КПК України). Разом із тим питання про те, який їх реальний механізм реалізації та за допомогою яких криміналістичних засобів вони здійснюватимуться — на сьогодні залишається невирішеним [1, с. 869].

В літературі цілком справедливо вказується, що трансформація процесуальної форми впливає на подальші перспективи розвитку криміналістики, можливості розроблення наукових криміналістичних рекомендацій. Процесуальні приписи і криміналістичні рекомендації є взаємозумовленими. Кримінальний процес визначає межі застосування тактичних прийомів, науково-технічних засобів, інформаційних технологій (ІТ), методичних рекомендацій, встановлює порядок проведення слідчих та судових дій тощо [2, с. 13].

Криміналістика має спеціальне соціальне призначення — оптимізувати діяльність з розкриття та розслідування злочинів. У зв’язку з цим слід підкреслити, що криміналістика є спеціальною, комплексною, інтегральною юридичною наукою, бо має різнобічні зв’язки з багатьма галузями юридичної науки, які використовує при формуванні своїх концептуальних положень і практичних рекомендацій з розкриття і розслідування злочинів. Ці зв’язки обумовлені об’єктом дослідження, який є спільним для наук кримінально-правового циклу. Науки кримінально-правового циклу мають спільний об’єкт дослідження, який з урахуванням їх різного рівня абстрагування може бути визначений як двочленний об’єкт, який складається з взаємопов’язаних видів діяльності — “злочинність — протидія злочинності” [3, с. 61]. Саме спільність складного двочленного об’єкту дослідження обумовлює необхідність встановлення міжпредметних зв’язків наук кримінально-правового циклу. При цьому криміналістика не вторгається у сфери інших наук і механічно не поглинає їх положення. І в той же час сама не розчиняється в інших знаннях. Криміналістика лише синтезує та інтегрує різні дослідження з питань протидії злочинності, що проводяться представниками інших юридичних наук, реєструє окремі їх положення в діяльність правоохоронних органів з розкриття і розслідування злочинів. Спираючись на досягнення інших наук, криміналістика формулює і обґрунтовує власні положення та рекомендації. Запозичені таким чином знання використовуються в криміналістиці також

для створення і вдосконалення свого понятійного апарату, який повинен бути нерозривно зв'язаний з поняттями споріднених наук.

Маючи юридичну основу і проявляючи комплексність та інтегральність у своєму розвитку, криміналістика має свій предмет і методи, оскільки зорієнтована на задоволення специфічних потреб практики протидії злочинності. Але вона потребує визначення чітких меж з суміжними галузями знань. Криміналістика — це наука про систему принципів і методів пізнання механізму злочинної діяльності та діяльності з розслідування і розкриття злочинів. Їй належить провідна роль серед інших юридичних наук у вирішенні практичних завдань щодо збирання і дослідження доказів.

Інтегративний характер криміналістики у її “взаємовідносинах” з психологією підкреслюється у дослідженні Л.І. Полтавцевої [4]. В.М. Терехович і Е.В. Ниманде, піддавши обґрунтованій критиці ідеї О.К. Кавалеріса про створення в системі юридичних наук Латвії нової підгалузі “Криміналістика та теорія оперативно-розшукової діяльності”, роблять висновок про те, що на визначення місця криміналістики в системі наукового знання впливає також існуюча класифікація наук, прийнята в конкретному національному науковому співтоваристві [5, с. 34–43; 6, с. 42–46]. Але підхід до визначення місця криміналістики в системі наукового знання через призму національних особливостей або національної специфіки, на наш погляд, не є продуктивним. Уявляється більш прийнятною позиція А.П. Гуськової, яка вважає, що задання швидкого розкриття злочину (забезпечує криміналістика) залежатиме від правильного “прочитання” всіх слідів, виявлених на місці вчинення злочину. Надалі вона робить висновок про те, що постійний і поступовий розвиток криміналістики сьогодні необхідний, він обумовлений потребою пізнання засобів і методів пізнавальної діяльності з метою вирішення завдань кримінального судочинства на етапі затвердження демократичних перетворень нашого суспільства, утвердження правової держави [7, с. 144, 560].

Вважаємо, що практичний характер криміналістики полягає в тому, що, перебуваючи на передньому краї протидії злочинності, вона забезпечує ефективність пошуку слідів злочину у всіх їх формах і проявах — комплексу ідеальних і матеріальних слідів злочину, за допомогою специфічного криміналістичного арсеналу засобів. Саме застосування цього арсеналу безпосередньо впливає на перетворення слідів злочину у достовірні докази у кримінальному провадженні, що в кінцевому підсумку призводить до вирішення завдань кримінального судочинства.

Правоохоронцю в багатьох випадках може бути дуже складно у певному обсязі встановити обставини вчинення злочину. І причини цього можуть бути різними. Зокрема, злочинець може застосовувати витончені способи приховування злочину, активно протидіяти розслідуванню, що в сукупності може бути суттєвою перешкодою у виявленні факту злочинної події і викритті злочинця. Вважаємо, що такі причини можуть бути об'єктивними — вони не залежать від особи, що веде розслідування [8]. Друга група причин — суб'єктивні. Вони залежать від професійної підготовленості правоохоронця, його досвіду роботи, наявності криміналістичних знань і умінь. У цьому аспекті одним із завдань криміналістики, як науки, є скорочення числа випадків, за якими встановлення слідової інформації не відбулося з суб'єктивних причин (відсутність знань, досвіду, тактичних та процесуальних помилок, порушення закону та ін.). Саме в цьому, на думку Є.В. Смахтіна, і є найважливіше практичне значення встановлення взаємозв'язку і співвідношення предметних зв'язків криміналістики з кримінальним та кримінально-процесуальним правом [9, с. 213]. З цією думкою важко не погодитися, однак обмежуватися лише однією цією обставиною при виявленні практичної цінності встановлення співвідношення предметних зв'язків криміналістики з іншими науками, що входять в систему кримінально-правових наук, вважаємо не достатнім.

Беручи до уваги сучасний стан і тенденції розвитку криміналістики, а також сучасну діяльність правоохоронних органів і суду в Україні, можливо виділити кілька обставин, які впливають на практичне значення встановлення взаємозв'язку і співвідношення криміналістики з юридичними науками кримінально-правового циклу.

По-перше, багаторічна практика використання розробленого криміналістикою арсеналу в збиранні доказів показала, що він є придатним не тільки для кримінально-процесуальної діяльності. Криміналістичні засоби і технології не менш важливі також і для інших видів юридичної діяльності, в яких сторони збирають і використовують певну інформацію як докази. У цьому зв'язку є доречним зауваження М.П. Яблокова про те, що дуже важливими для будь-якої юридичної діяльності є вміння її суб'єктів встановлювати належні психологічні контакти з іншими учасниками при спілкуванні з ними в різних ситуаціях і отримувати від них необхідної для вирішення справи інформації. Відповідні криміналістичні положення щодо застосування ситуаційно-діяльнісного підходу і “криміналістичного мислення” можуть бути вельми корисними для будь-якої іншої юридичної діяльності [10, с. 27–29]. Саме такий

розумовий підхід, під умовною назвою “криміналістичне мислення” і є необхідною сполучною ланкою, що створює міцний фундамент для всієї діяльності з протидії злочинності та націлює науки кримінально-правового циклу на практичне вирішення завдань, що стоять перед кожною з них.

По-друге, виходячи з того, що криміналістика є елементом системи кримінально-правових наук, вона володіє певними характерними системними властивостями. Однією з них, на наш погляд, є здатність до саморозвитку та “підлаштування” під потреби практики. Вона також здатна відображати усі динамічні процеси інтеграції і диференціації сучасного наукового знання та імплантувати свою “продукцію” у інші елементи системи. У цій системі чільне місце займає кримінально-процесуальна наука, з якої вийшла криміналістика. Сама криміналістика дала поштовх для появи теорії оперативно-розшукової діяльності. Ці процеси інтеграції і диференціації, на наш погляд, обумовлені, перш за все, потребами практики протидії злочинності, що є ще однією обставиною, яка безпосередньо вказує на практичне значення предметних зв’язків криміналістики з науками кримінально-правового циклу.

По-третє, існує й функціонально-прикладний аспект взаємозв’язку юридичних наук кримінально-правового циклу, на якому ґрунтується певний спільний інформаційний базис. Так, повноцінне пізнання кримінологією злочину, як соціального феномену, без криміналістичної науки уявляється неможливим. Адже досить часто реалізація кримінологічних положень в діяльності правоохоронних органів здійснюється через призму криміналістичних рекомендацій з методики розслідування злочинів окремих видів (наприклад профілактична діяльність). Тобто криміналістика в цьому випадку виступає практичним провідником наукових кримінологічних знань. Цей зв’язок забезпечує кримінології чільне місце серед юридичних наук системи кримінально-правового циклу та її практичну спрямованість. У свою чергу кримінологія своїми знаннями збагачує криміналістику, підводить теоретичну основу під велику кількість її рекомендацій щодо методики розслідування злочинів окремих видів. Взаємний обмін науковими положеннями є досить знаковою обставиною для розуміння практичного значення їх міжпредметного зв’язку.

Тісні міжпредметні зв’язки склалися у криміналістики з теорією оперативно-розшукової діяльності (ОРД). Особливо яскраво ці зв’язки проявилися в положеннях нового КПК України, відповідно до яких арсенал криміналістичних засобів збирання доказів було доповнено

засобами оперативно-розшукового характеру (гл. 21 КПК України “Негласні слідчі (розшукові) дії”). Так, у ст. 271 КПК “Контроль за вчиненням злочину”, поєднуються криміналістичні прийоми та оперативно-розшукових засоби (операції), такі як контрольована поставка, контрольована і оперативна закупівля, спеціальний слідчий експеримент, імітація обстановки злочину.

Безперечно тим самим було підкреслено, що криміналістика та теорія ОРД мають і єдині цілі, і є найбільш близькими з теоретичного і практичного змісту юридичними науками [11, с. 195–201]. З цих позицій заслуговує на підтримку думка М.П. Яблокова про те, що криміналістика і теорія ОРД мають одну природу і одні об’єкти вивчення — злочинну діяльність різних видів і діяльність з її розкриття. І якщо більшість злочинів розкривається силами оперативно-розшукових органів, то спільними криміналістичними та оперативно-розшуковими засобами практично розкриваються всі злочини [12, с. 43].

По-четверте, криміналістика пройшла свій шлях розвитку від приrodничо-технічної дисципліни прикладного характеру до юридичної науки спеціального призначення. Маючи специфічний предмет і методи криміналістика представляє собою самостійну науку, розвиток якої, на наш погляд, обумовлює необхідність формування самостійної галузі права. У дійсний час в Російській Федерації дедалі виразніше проголошуються пропозиції щодо необхідності прийняття окремого федерального закону, який би регулював криміналістичну діяльність. Зокрема, Є.В. Смахтін пропонує назвати такий закон “Про криміналістичну діяльність в Російській Федерації” [9, с. 216]. Ідея створення спеціального нормативно-правового акту обумовлена необхідністю регламентування криміналістичних відносин, що закріплені не тільки в положеннях КПК, але й в інших нормах, що містяться в різних законах і указах, які регулюють судово-експертну діяльність, організацію попереднього слідства та ін. На наш погляд, вже існуюча, але “розрізнена” нормативно-правова база криміналістичної діяльності опосередковано вказує на близькість предметних зв’язків криміналістики з іншими юридичними науками, в тому числі з тими, які не входять до системи кримінально-правових наук (наприклад, адміністративним правом і процесом).

Підтримуючи ідею російського вченого щодо доцільності створення окремого закону про криміналістичну діяльність, зазначимо, що з оновленням кримінально-процесуального законодавства в Україні процесуальна і непроцесуальна форми розслідування злочинів на-

були нового вигляду. Зокрема, до засобів збирання доказів віднесені окремі заходи, які раніше визначалися як суто оперативно-розшукові. Є суттєво розширеними права сторони захисту у збиранні доказів, у зв'язку з чим суттєвої трансформації зазнав інститут використання спеціальних знань і статус експерта. Очевидно, що змінено і суттєво збільшене функціональне навантаження суду та адвоката. Фактично законодавець збільшив кількість суб'єктів застосування криміналістичних знань, не здійснивши при цьому чіткого їх розмежування зі знаннями оперативно-розшукового характеру. Внаслідок цього окремі сторони діяльності правоохоронних органів та суду, які регулюються спеціальними законами та іншими нормативно-правовими актами, увійшли в протиріччя з вимогами кримінально-процесуального законодавства України. На наш погляд, у дійсний час спостерігаються ознаки розбалансування системи кримінального судочинства. З огляду на це прийняття окремого закону про криміналістичну діяльність повинно врегулювати наявні суперечності та усунути існуючі прогалини. Масштабність проблемних питань застосування криміналістичних методів у судочинстві (а відтак і криміналістичних знань) дає підстави для обговорення доцільності створення у майбутньому уніфікованого Криміналістичного кодексу. Уявляється, що це є логічним наслідком процесів інтеграції та диференціації криміналістичних знань при їх використанні учасниками судочинства для досягнення іноді прямо протилежних цілей.

Уявляється, що реалізація ідеї щодо прийняття окремого закону про криміналістичну діяльність позитивно позначиться на вирішенні багатьох практичних проблем. Вбачається, що однією із початкових форм реалізації такої ідеї може бути створення “Особливої частини” Кримінального процесуального кодексу України. Виділення в структурі КПК України “Особливої частини”, зорієнтованої на регулювання криміналістичної діяльності (існує зараз в теорії у вигляді методик розслідування окремих видів злочинів), на наш погляд, суттєво оптимізує криміналістичні розробки.

Список використаної літератури

1. Правова доктрина України: у 5 т. — Х.: Право, 2013. — Т.5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. — С. 869.
2. *Шепітько В.Ю.* Криміналістика: курс лекцій / В.Ю. Шепітько. — 3-е изд. — Х.: Одиссей, 2009. — С. 13.
3. *Даньшин М.В.* Криминалистика и ее связи с юридическими науками уголовно-правового цикла / М.В. Даньшин // Вестник МГУ им. А.А. Кулашова. — М., 2013. — Сер.: Экономика, социология, право. — № 2 (42). — С. 61–67.

4. *Полтавцева Л.И.* Интеграция достижений психологии в криминалистику: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 — уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность / Л.И. Полтавцева. — Волгоград, 2003. — 381 с.
5. *Терехович В.Н.* Проблемы определения места криминалистики в системе научного знания / В.Н. Терехович [и др.] // Вестник криминалистики. — Вып. 3 (23). — М.: Спарк, 2007. — С. 36–43.
6. *Терехович В.Н.* Особенности субъектов криминалистического познания в Латвии / В.Н. Терехович [и др.] // Криміналістика ХХІ століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листопада 2010 р. — Х.: Право, 2010. — С. 42–46.
7. *Гуськова А.П.* Избранные труды / А.П. Гуськова. — Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 2007. — С. 144, 560.
8. *Даньшин М.В.* Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: навч. посіб / М.В. Даньшин. — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. — 116 с.
9. *Смахтин Е.В.* Криминалистика: соотношение с уголовным и уголовно-процессуальным правом: моногр. / под общ. ред. А.С. Подшибякина. — М.: Юрлитинформ, 2009. — С. 213.
10. *Яблоков Н.П.* Значение криминалистики в правоприменительной деятельности и в подготовке юристов широкого профиля / Н.П. Яблоков // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: зб. матеріалів засід. “круглого столу”, присвяч. 85-річчю створення ХНДІСЕ ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса (11–12 листопада 2008 р.). — Х., 2008. — С. 27–29.
11. *Даньшин М.В.* Криміналістика та теорія оперативно-розшукової діяльності: співвідношення і зв'язок / М.В. Даньшин // Вісник юрид. фак-ту ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2012. — Сер.: Право. — № 1000. — С. 195–201.
12. *Яблоков Н.П.* Криминалистические основы оперативно-розыскной деятельности / Н.П. Яблоков // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 11: Право. — 2009. — № 3. — С. 43.

Резюме

Становление криминалистики как полноправной юридической науки во многом обязано решению проблемы определения ее соотношения с иными науками и акцентировании внимания на её функциональном предназначении при выполнении специфического социального заказа, направленного на противодействие преступности. Вследствие вступления в силу положений нового УПК расширился круг субъектов применения криминалистических знаний на фоне отсутствия четких границ криминалистической деятельности. В связи с этим обосновывается разработка и принятие единого закона “О криминалистической деятельности в Украине”.

Summary

The rise of criminalistic as a fully fledged legal science owes much to address the problem of determining of its relationship with other sciences and focusing on the issue of functional purpose in carrying out of a particular social order aimed at combating crime. Nowadays as a result of the entry into force of the provisions of the new criminal procedure code the range of subjects of the use of forensic knowledge with lack of clear boundaries of forensic work has expanded. In this regard, the development and adoption of a law “About the criminalistic work in Ukraine” are justified.

**В.В. Тищенко, доктор юрид. наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики
А.А. Барцицька, канд. юрид. наук,
доцент кафедри криміналістики**

*Національний університет
“Одеська юридична академія”*

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ПОНЯТТЯ ТА НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ

У статті досліджено напрямки розвитку криміналістичної технології на сучасному етапі. Розглянуто тенденцію технологізації, визначено місце категорії “криміналістична технологія” в понятійному апараті криміналістики. Обґрунтовано історичну обумовленість технологічного підходу в криміналістиці, виникнення якого відповідає загальним законам та пріоритетним напрямкам розвитку науки.

В останні роки в криміналістичній літературі звертається увага на теоретичну доцільність та практичну необхідність використання такого поняття як “криміналістична технологія” [1; 2, с. 400–423; 3, с. 18–24] і використання технологічного підходу як у теоретичних розробках криміналістики і судової експертології, так і в слідчій та експертній практиці [4, с. 111–125; 5; 6, с. 102–108; 7, с. 1052–1064].

Первісно термін “технологія” з’явився в інженерно-технічній сфері. За його допомогою надавався опис процесу переробки сировини, матеріалів, способів виготовлення продукції, що відповідає певним характеристикам (стандартам) за своїм призначенням, функціями, якістю тощо. В подальшому зміст цього поняття поширився на сфери не тільки виробничої, але й суспільної, інтелектуальної діяльності і досліджувався в політології, соціології, праві та інших сферах наукових знань. Взагалі там, де необхідний поетапний і послідовний опис певних дій, застосування відповідних методів, засобів, ресурсів для вирішення складних завдань та отримання відповідного результату.

Необхідним є з’ясування наукового значення, що поступово набуває поняття “технологія” в системі криміналістичної науки на сучасному етапі. Зокрема, В.О. Образцов, визначаючи предмет науки, вказує на пошукові та пізнавальні технології та засоби збирання, перевірки та реалізації суб’єктами кримінального переслідування доказової та орієнтуючої кримінально-релевантної інформації [8, с. 9]. Досить спірним є віднесення засобів та технологій до предмета науки, що є результатом

окремих проявів загальних закономірностей, проте така спроба вказує на підкреслену наукову значимість, що поступово набуває технологія.

О.О. Ексархопуло пропонує розглядати криміналістичну технологію як узагальнюючу категорію для визначення вчення про розслідування та розкриття злочинів: “Криміналістичне вчення про засоби та способи пізнання події злочину (Криміналістична технологія)”, що об’єднує традиційні розділи криміналістики [9, с. 108]. Відомі спроби деяких авторів виокремити криміналістично-технологічний підхід у криміналістиці [10, с. 17]. Проникнення технологічного елементу в предметно-об’єктну сферу криміналістичної науки та її узагальнюючий характер свідчать про набуття вказаним питанням методологічного значення, що створює основу для зведення “технології” до категорії криміналістичної науки.

Так, В.О. Образцов наводить структуровану систему криміналістичних категорій: загального, особливого та окремого рівнів. Найбільш загальний рівень для криміналістичної науки поданий категоріями, які мають загальне наукове значення, відображають явища, процеси, предмети, формуючи загальну характеристику феномена, що визначається предметом науки. Криміналістичну технологію автор відносить до категорій “загального рівня”, що відіграє особливу роль та має значення для всіх розділів та напрямів криміналістики [8, с. 74]. На нашу думку, позиція автора заслуговує на увагу, адже має такі передумови: по-перше, саме виникнення поняття “технологія” в криміналістиці не є випадковим “віянням часу”, про що свідчить його фактичне існування в інших понятійних формах та складний шлях його поступового формування, що є скоріше приведенням у відповідність наявного змісту до сучасної форми вираження; по-друге, значний науковий інтерес дослідників до криміналістичної технології, що зумовлений не тільки насправді перспективним напрямом наукових досліджень, але й практичною необхідністю запровадження нових механізмів управління та організації, пошуку оптимальних форм інформаційного дослідження в різних сферах криміналістичної діяльності. Все це спонукало до виокремлення категорії “криміналістична технологія”, що має особливе теоретичне та практичне значення для окремих напрямів криміналістичних досліджень та науки в цілому.

З’ясовуючи наукову значимість криміналістичної технології та її статус в системі понять криміналістики, необхідно також враховувати загальний критерій категоріальності наукових понять, яким виступає детермінована потребами практики необхідність їх використання для

розвитку наукового знання, фундаментальність їх логіко-гносеологічної і методологічної ролі в пізнанні, що пов'язана з високим рівнем узагальнення в них явищ дійсності, їх властивостей та відносин [11, с. 88]. Криміналістична технологія як категорія криміналістичної науки має загальне наукове значення для всіх розділів криміналістики, про що свідчить виокремлення самостійних напрямків наукового дослідження технологій відповідно до традиційної системи криміналістики: у системі загальнотеоретичних положень, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики.

Не менш важливим є те, що проникнення криміналістичної технології у всі розділи криміналістики не обмежується загальними теоретичними положеннями, а виявляється й у суто прикладних аспектах. Закономірним наслідком такого виявлення є виділення криміналістичної технології в системі експертної діяльності, практичному застосуванні у вирішенні окремих завдань та діяльності з розслідування злочинів у цілому. Разом із тим, неоднозначність розуміння поняття “криміналістична технологія” є значною перешкодою на шляху систематизації наукових знань та їх подальшого практичного застосування.

Поняття “технологія” носить міждисциплінарний характер, адже знаходить своє місце не тільки в технічній сфері, але й в системі суспільних наук. Використання поняття “технологія” досить влучно відображає сутність та провадження чітко регламентованих процесів шляхом поступової їх реалізації. Разом із тим необхідно враховувати і сферу його практичного застосування, що неминуче привносить специфічний зміст, тим самим корегуючи традиційне розуміння деяких понять. Отже, завдання полягає в тому, щоб правильно сформулювати поняття, яке адекватно виражає сутність предмета дослідження конкретної науки [12, с. 407-408].

У сучасній літературі подані різні підходи до розуміння змісту поняття “технологія” в системі криміналістики, що обмежуються визначенням лише певних орієнтирів. Зокрема, у криміналістичному розумінні технологія визначається як найбільш доцільний та ефективний спосіб здійснення деяких трудових операцій у певній послідовності [13, с. 84–85] вказується на опис технології (програми) виконання слідчих дій та прийняття процесуальних рішень [14, с. 140]. Також поширеним є визначення сутності технології в різних криміналістичних аспектах. Так, А.В. Шмонін, вирішуючи методологічні проблеми криміналістичної методики, наголошує на технології розслідування злочинів як функціонально обумовленої впорядкованої сукупності дій (діяльності),

забезпечених необхідними ресурсами, що реалізуються відповідним суб'єктом у процесі розслідування злочинів [15, с. 365]. О.М. Моїсєєв, визначаючи поняття експертної технології, вважає, що це “система робочих операцій, які складають раціональні дії з оптимального використання судовим експертом наявних ресурсів (матеріальних, технічних та фінансових, трудових, інтелектуальних, нормативно-правових) для забезпечення результативного проведення судових експертиз”, що дає змогу віднести поняття експертної технології до єдиної системи поняття криміналістичної та судової експертології [16, с. 18–19].

Уявляється, що в діяльності з розслідуванні злочинів криміналістична технологія — це науково обґрунтована система практичних дій та процедур, методів і засобів їх здійснення та спрямованих на оптимізацію розслідування шляхом поетапного та послідовного вирішення його стратегічних і тактичних завдань.

Попри значну увагу окремих науковців до криміналістичної технології, питання щодо її сутності, а головне — місця в системі криміналістики, не можна вважати вирішеними. Зрештою, специфікою наукового пізнання є цілеспрямований характер, що обумовлено його предметом, а отже, певним аспектом дослідження. Будь-яка спроба охопити неосяжне неминуче призводить до деякої неповноти дослідження, зокрема щодо визначення криміналістичної технології, цього багатогранного та складного явища. Так, існує ціла низка проблем, що постають на шляху з'ясування сутності та значення поняття “технологія” на сучасному етапі розвитку науки. Пов'язане це як із об'єктивними чинниками, так і суто суб'єктивним сприйняттям окремими дослідниками нової для криміналістики дефініції. Особливо гостро зазначена проблема постає у світлі сучасних тенденцій щодо надмірної теоретизації окремих положень криміналістики, що супроводжується необґрунтованою підміною понять, у зв'язку з чим цілком вірно наголошується, що технічна заміна одного поняття на інше із збереженням того самого змісту не вирішує проблеми по суті, адже криміналістичним завданням є не технічна заміна поняття, а вирішення наукових проблем [15, с. 162]. Водночас варто погодитись з тим, що цілком виправданим є впровадження нових термінів у мову науки, що виражають новий зміст, для того щоб виключити небажані асоціації, неминучі при вживанні навіть уточнених слів повсякденної мови [17, с. 66].

Запровадження в понятійний апарат науки нового терміна завжди супроводжується неоднозначністю його розуміння та застосування в науковій літературі. Характерною ознакою цих процесів є ототожнення

нововведених термінів, що дозволяє дослідникам виявити нові смислові грані вже відомих, традиційних понять. Разом з тим, це вносить деяку плутанину та врешті призводить до їх невизначеності. Так, слід погодитись із думкою Д.В. Зотова щодо недоцільної підміни вже існуючих у науці категорій методу, методики, прийому, способу терміном “технологія”, “довільне застосування якого не має під собою змістовної основи, а також не враховує історичної спадковості виникнення визначеної дефініції” [18, с. 85]. Нерідко технологію в криміналістиці ототожнюють із криміналістичною методикою процесу розслідування і тактикою слідчих дій, що здійснюються за умов відсутності протидії [13, с. 84–85], підкреслюючи тим самим операційний аспект виконання певних процедур.

Попри усвідомлення практичної значимості поняття “технологія” та досить широке його застосування в науково-теоретичній літературі, до цього часу відсутнє його чітке визначення, єдиний підхід до розуміння, а як наслідок — неозначене місце в системі криміналістичної науки. Зазначена проблема поглиблюється і тим, що більшість авторів застосовують термін “технологія” в загальному семантичному значенні, не пояснюючи його сутності і специфіки поряд з іншими уживаними поняттями для визначення певного процесу, процедури виконання послідовних дій тощо. Зокрема, використання поняття “технологія” в навчальному посібнику за редакцією М.І. Єнікєєва, В.О. Образцова, В.Є. Емінова обмежується лише змістовною назвою: “Слідчі дії: психологія, тактика, технологія” [19], що вказує, вочевидь, на технологічний характер слідчої діяльності, проте жодних пояснень щодо особливості змісту та сфери застосування даного поняття автори не надають.

Окрім цього, технологія в більшості робіт носить очевидний допоміжний характер для опису операційного аспекту виконання окремих дій. Дещо звужений підхід перешкоджає з’ясуванню його криміналістичного змісту, адже сфера застосування будь-якого поняття впливає на його розуміння в залежності від конкретного предмета дослідження. Так, визначення технології вже не обмежується сукупністю виробничих процедур, що, однак, у загальному вигляді знаходить своє місце й нині.

Виникнення технологічного підходу в криміналістиці обумовлено всім ходом розвитку криміналістики та відповідає загальним закономірностям перетворення науки на певних історичних етапах. Основоположними законами розвитку криміналістики є: зв’язок та

спадкоємність між існуючими та виникаючими криміналістичними концепціями; активне творче пристосування для цілей судочинства досягнень інших наук; обумовленість криміналістичних рекомендацій потребами практики боротьби зі злочинністю та її вдосконалення на основі криміналістичних досягнень та прискорення темпів розвитку криміналістичної науки в умовах науково-технічного прогресу [20, с. 263–248].

Безперервний процес накопичення наукових знань криміналістики забезпечує її подальший розвиток, у процесі якого виникнення кожної “нової” наукової ідеї є логічним наслідком розвитку існуючих положень та науки в цілому. Підхід до розуміння тих чи інших положень, здавалось би традиційних для криміналістики, зазнає поступових змін, доповнюється, уточнюється та згодом приводиться у відповідність до рівня розвитку науки на певному її етапі.

Шлях становлення технологічної концепції в криміналістиці досить довготривалий, про що свідчить існування її зав’язок ще на ранніх етапах розвитку науки. Формування сучасного уявлення про криміналістичну технологію як новітній напрям наукових досліджень, разом з тим, засновується на масиві традиційних положень криміналістики. Так, розвиток концепції алгоритмізації та програмування, широке застосування моделювання в криміналістиці стало поштовхом до появи технологічного підходу, що на сучасному етапі зазнає поступового поширення у всіх напрямках криміналістичних досліджень. І все ж таки технологічний підхід — це якісно нова форма наукового пізнання та функціонування складних систем — злочинної діяльності та діяльності з розслідування злочинів. Саме якісними перетвореннями їх структур на сучасному етапі зумовлена необхідність створення нового підходу щодо їх дослідження. Зазначене положення відповідає основним положенням закону розвитку криміналістики, що полягає в обумовленості криміналістичних рекомендацій потребами практики боротьби зі злочинністю та удосконаленні практики на основі криміналістики [21, с. 58–61]. Перспективи розвитку і застосування технологічного підходу в криміналістиці можуть бути відображені як в теоретичному, так і в практичному аспектах. В теорії криміналістики технологічний підхід використовується для вдосконалення й уточнення предмету криміналістичної науки, змісту її розділів — криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики розслідування. В сфері практичної діяльності слід виходити з фактичної технологізації як криміналістичної (слідчої, експертної), так і

злочинної діяльності. Застосування технологічного підходу дає змогу системно підійти до вдосконалення процесу вирішення криміналістичних завдань з виявлення, розслідування злочинів та викриття всіх винних осіб.

Розвиток технологічної концепції зумовлений потребами практики та відповідає основним напрямам наукових досліджень у криміналістиці, досягнення яких покликані оптимізувати боротьбу зі злочинністю [22, с. 103–119]. Спостерігається зворотній зв'язок науки та практики, що полягає в їх двосторонньому впливі та взаємному вдосконаленні, а як наслідок — процес постійного вдосконалення понятійно-категоріального апарату криміналістичної науки шляхом уточнення понятійної форми деяких категорій та появи нових понять. Проникненню “технології” в криміналістичну науку передувало початкове формування її понятійної форми у виробничій сфері та подальше поширення щодо соціальних процесів у педагогіці, соціології, психології тощо. Зазначена тенденція є проявом загального закону інтеграції та диференціації наукових знань, що забезпечує постійний розвиток криміналістики та її поповнення новим знанням як відкритої системи, що активно розвивається. Закономірним наслідком цього є активний процес пристосування досягнень різних наук, що відповідає основній функції криміналістики — забезпеченню практики ефективним комплексом засобів, методів та прийомів боротьби зі злочинністю.

Список використаної літератури

1. *Образцов В.А.* Модели средств и технологий раскрытия преступлений / В.А. Образцов. — М.: ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004.
2. *Шмонин А.В.* Методика расследования преступлений / А.В. Шмонин. — М.: Юстицинформ, 2006. — С. 400–423.
3. *Тіщенко В.В.* Криміналістичні технології в теорії і практиці розслідування / В.В. Тіщенко // Актуальні проблеми держави і права. — Одеса: Юридична література, 2008. — Вип. 44. — С. 18–24.
4. *Журавель В.А.* Криміналістичні методики : сучасні наукові концепції / В.А. Журавель. — Х.: Апостіль, 2012. — С. 111–125.
5. *Тіщенко В.В.* Теоретичні засади доказування технологічного підходу в криміналістиці / В.В. Тіщенко, А.А. Барцицька. — Одеса: Фенікс, 2012.
6. Роль технологічного підходу для побудови тактичних операцій / В.М. Шевчук. — Одеса: Митна справа, 2012. — № 5. — Ч. 2, кн. 1. — С. 102–108.
7. Слідчі технології в розслідуванні злочинів / В.Ю. Шепітько, Б.В. Щур // Правова доктрина України: у 5 т. — Х.: Право, 2013. — Т. 5. — С. 1052–1064.
8. *Образцов В.А.* Криминалистика: парные категории / В.А. Образцов. — М.: Юрлитинформ, 2007. — 296 с.
9. *Эксархопуло А.А.* Предмет и система криминалистики: проблемы развития на рубеже XX–XXI веков / А.А. Эксархопуло. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. — 112 с.

10. *Юматов В.А.* Технологические и организационные аспекты оптимизации деятельности специалистов и экспертов в уголовном судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.А. Юматов. — Н. Новгород, 2006. — 190 с.
11. *Готт В.С.* Категории современной науки (становление и развитие) / В.С. Готт, Э.П. Семенюк, А.Д. Урсул. — М.: Мысль, 1984. — 268 с.
12. *Глушков В.М.* О гносеологических основах математизации наук / В.М. Глушков. — М., 1966. — 446 с.
13. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня (злободневные проблемы российской криминалистики) / Р.С. Белкин. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. — 240 с.
14. *Винберг А.И.* Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А.И. Винберг. — М., 1956. — 220 с.
15. *Шмонин А.В.* Методология криминалистической методики: моногр. / А.В. Шмонин. — М.: Юрлитинформ, 2010. — 416 с.
16. *Моїсєєв О.М.* Експертні технології: теорія формування і практика застосування / О.М. Моїсєєв. — Х.: Апостіль, 2011. — 424 с.
17. *Штофф В.А.* Проблемы методологии научного познания: моногр. / В.А. Штофф. — М.: Высш. шк., 1978. — 269 с.
18. *Зотов Д.В.* Уголовно-процессуальное доказывание и научно-технические достижения: теоретические проблемы: моногр. / Д.В. Зотов. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. — 200 с.
19. *Еникеев М.И.* Следственные действия: психология, тактика, технология: учеб. пособие / М.И. Еникеев, В.А. Образцов, В.Е. Эминов. — М., 2007. — 216 с.
20. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: в 3 т. — М., 1997. — Т. 1: Общая теория криминалистики / Р.С. Белкин. — 408 с.
21. Криминалистика: учеб. для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов [и др.]; под ред. Р.С. Белкина. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — 990 с.
22. *Іщенко А.В.* Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень / А.В. Іщенко; за ред. І.П. Красюка. — К., 2003. — 359 с.

Резюме

В статье исследованы направления развития криминалистической технологии на современном этапе. Рассмотрены тенденции технологизации, определено место категории “криминалистическая технология” в понятийном аппарате криминалистики. Обоснованно историческую обусловленность технологического подхода в криминалистике, возникновение которого соответствует общим законам и приоритетным направлениям развития науки.

Summary

This paper investigates areas of forensic technology today. Tendencies technologizing, the place category “forensic technology” in the apparatus of criminology. Grounded historical conditioning technological approach in criminology, the occurrence of which corresponds to the general laws and the priority directions of science.

**І.І. Когутич, доктор юрид. наук,
професор кафедри**

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕТОДИКИ ПРИЙНЯТТЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті на розвиток дослідження складових методики судового розгляду кримінальних справ викладено міркування на користь тези про допустимість і потребу виокремлення в її системі складового елементу — методики прийняття судових рішень. Наведено його прикладне значення, характерні риси, зміст і методи, що застосовуються час прийняття судових рішень у кримінальних справах.

Термін “методика” широко використовується в правовій і управлінській літературі для оптимізації різних процесів. Він придатний і для опису розумового процесу під час прийняття рішень різними суб’єктами. У структурі правового мислення зміст методики визначається рухом від факту до правової норми, а від неї — власне до самого правового рішення.

Численні визначення методики відображають специфіку сфери діяльності, в якій вони формуються, підходи авторів до проблеми, зміст і специфіку самої діяльності, стосовно якої вони розраховані. Так, в криміналістиці, якщо відволіктися від існуючих відмінностей в поглядах окремих авторів, під криміналістичною методикою виправдано розглядати систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо закономірностей організації виявлення, розслідування, запобігання окремих видів (груп) кримінальних правопорушень та їх судового розгляду.

Так чи інакше, методика є способом організації пізнавальної і верифікаційної діяльності, узятій в їх нерозривній єдності; пов’язана з аналізом розумових завдань; відображає особливості об’єкта (суспільних відносин, поведінки), на пізнання і регулювання якого спрямоване вирішення відповідного розумового завдання; створюється для переробки (опрацювання) науково обґрунтованої, достовірної і недостовірної, істинної і неправдивої інформації про об’єкт на основі і з метою раціоналізації верифікаційно — предметної діяльності, підвищення істинності і достовірності її результатів.

Усе це актуально і для такого виду діяльності, як прийняття судових рішень у кримінальному провадженні. Адже розробка і використання

такої методики сприятиме здійсненню цієї діяльності з найменшою витратою сил і з найбільшими результатами. Методика забезпечить можливість обрати найбільш ефективні прийоми мислення і дій, їх оптимальну послідовність, визначенню обсягу відомостей (даних), які обов'язково мають бути у полі зору особи (осіб), яка (які) використовуватимуть методику, відібрати раціональні способи контролю і коригування отримуваних результатів.

Науково обґрунтована і така, що виправдала себе на практиці методика у будь-якому випадку полегшить суддівську діяльність, підвищуватиме надійність отриманих результатів, створюватиме умови для передачі досвіду і навчання, дозволить різноаспектно відслідковувати і корегувати хід їх роботи тощо. Власне кажучи, ці властивості, переваги методики відображають соціальну цінність професіоналізації і порядку в роботі суддів.

Методика прийняття судових рішень у кримінальних провадженнях визначається багатьма чинниками, зокрема формою та видом судового рішення, його передбачуваними метою (завданнями) і змістом, умовами прийняття і реалізації та масштабом наслідків. У одних випадках в методиці на перший план виступає вирішення проблем, пов'язаних з прийняттям відповідних законодавчих приписів; у інших — з тлумаченням чинного закону і можливостями його застосування в конкретно взятій судовій ситуації; у третіх, ці питання можуть не породжувати труднощів, але на перший план виходитиме проблема реалізації судового рішення, забезпечення його регулятивної дії на поведінку певної людини або визначеного кола суб'єктів. Якнайкраще специфічні риси методики виявляються у ході їх розгляду стосовно окремих видів судових рішень.

Отже, методика прийняття судових рішень — це не щось застигле, незмінне. Вона принципово може і за потреби — має удосконалюватися. У судово-управлінському контексті це означає, що методика прийняття судових рішень повинна: адекватно судовій практиці постійно, системно і систематично розвиватись і поглиблюватись як модель відповідного виду апробованої соціальної і професійної діяльності, прив'язуючи її рекомендації до проблемних ситуацій, прав і обов'язків юридичних органів, та, передусім, повноважень визначених законом суб'єктів прийняття цих рішень; допомагати впровадженню обґрунтованих порад (рекомендацій) в практичну діяльність суду (суддів) прямими і непрямыми шляхами; забезпечувати стабільність і ефективність практики реалізації закону, поєднуючи це з соціальною захище-

ністю як суб'єктів, так і об'єктів правозастосування шляхом прийняття судових рішень.

Впровадження методики прийняття судових рішень у кримінальних справах можливе за наявності або створення в практичній діяльності певних передумов, до низки яких треба віднести і готовність (підготовленість) суду (суддів) до цієї діяльності. Сюди відноситься їх інтелектуальна і вольова підготовленість, правова культура і професійна позиція. Треба також зазначити, що тут є потреба в певних об'єктивних передумовах. Зокрема: правовій основі прийняття судових рішень; захищеності особи (осіб), що приймає (приймають) рішення; їх інформаційній і ресурсній забезпеченості; системі управлінських показників і оцінок тощо. Це, безумовно, загострює згадану вище тезу про потребу в суб'єктивних передумовах вольової підготовленості суддів, яка включає: суб'єктивні завдання і мотиви поведінки, що відображають бажані результати; здатність до вольових зусиль, що призводять до витрат фізичних, моральних, інтелектуальних сил, ускладнення або оптимізації свого становища та інших наслідків, у тому числі з можливим ускладненням стосунків; наявність вольових ресурсів, що дозволяють забезпечити послідовну і стабільну поведінку, підпорядковану обраним завданням і мотивам; міру задоволеності досягнутими результатами, так само як і інший стан психіки, що виникає в процесі втілення завдань у результат.

Роль вольової підготовленості суб'єкта прийняття рішення завжди досить яскраво і точно враховується юристами під час розробки методик ухвалення різних видів правових рішень. Проте психологи надають їм особливе значення, оскільки на практиці значущість волі проявляється в абсолюті вже навіть на рівні здорового глузду. Тому проблема тут полягає в тому, щоб визначити регулятивне значення вольових передумов ухвалення соціально-правових рішень, їх дію на різних рівнях, в різних ситуаціях, стосовно різних рішень (у нашому випадку — судових).

Вольові процеси і стани впливають на прийняття судових рішень, оскільки саме вони визначають: готовність суспільства і його представників до виявлення проблемних ситуацій реалізації закону і до інтелектуальної розробки судових рішень, що ними приймаються; міру активності подолання виникаючих організаційно-управлінських, інших труднощів, пов'язаних з прийняттям судових рішень; стан конформності, тобто згоди з думкою різних осіб і груп осіб, які можуть мати свій законний інтерес до певного рішення; інтенсивність і стійкість роботи стосовно прийняття судового рішення; орієнтацію на ті або інші

мету і завдання та пріоритети діяльності, які можуть співпадати або не співпадати із офіційно чи неофіційно визначеними.

Що ж до процесів оптимізації волі, її укріплення або, навпаки, послаблення її негативної спрямованості, то можна констатувати, що вони як об'єкт пізнання досліджуються педагогікою, психологією, теорією і методикою управління. У той же час, науковці — правники поки що, як видається, не можуть допомогти в контексті впливу на оптимізацію цих процесів, здійснюваних з одного боку вітчизняним законодавцем, з іншого — суб'єктом чи органом відповідного виду правозастосування.

Інтелектуальні ж передумови прийняття судових рішень включають професійну правосвідомість і професійні навички роботи, що проявляються на тлі певних інтелектуальних здібностей людини — судді. Виконання вимог кримінального процесуального законодавства обумовлює активне начало у поведінці суддів, яке виявляється як в зовнішній стороні діяльності, так і в розумово-вольовій та тактичній, що має свою специфіку.

Якщо говорити про судове провадження, то в цьому плані вихідними є психологія і тактика судді, інших компетентних осіб, їх вольові й інтелектуальні якості, які полягають в умінні пізнати об'єктивні обставини, здатності переносити психічні навантаження, наполегливості, принциповості, силі волі, уважності, активності, стійкості, мужності, невідкупності, справедливості, впевненості, без яких належне виконання професійних завдань є неможливим.

У прийнятті судових рішень об'єктом аналізу є безпосередньо поведінкові та у відповідний спосіб документально зафіксовані акти — дії людей. Цей аналіз, як правило, здійснюються від загального до часткового. Тут доводиться долати складні ситуації, усувати перешкоди, які виникають, що вимагає вольового напруження, активної розумової діяльності.

У зазначеному контексті існує потреба в посиленні за допомогою наукових і управлінських засобів, моральних і інших стимулів низки позитивних тенденцій, що намітилися в практиці прийняття відповідних судових рішень. Як видається, до таких тенденцій (в їх найзагальнішому вигляді) можна віднести: посилення уваги до правового мислення, подальше розширення обсягу і компетенції його учасників; загальне підвищення науковості, адекватності і ефективності процесу правового мислення, вдосконалення зовнішніх умов його функціонування (організаційних процедур, забезпеченості інформацією та ін.).

Декілька тез про специфічні риси мислення під час прийняття судових рішень. Це надзвичайно складне питання, яке в літературі розглядається з позицій філософії, різних соціальних і правових наук. В нашому випадку виокремимо деякі з реально існуючих специфічних рис цього етапу правового мислення. Віднесемо до них передусім розмежування описового і нормативного понятійного апарату і пов'язане з цим розмежування фактичного опису (фактичного складу діяння) і нормативного опису (нормативного складу діяння, заборони, припису, дозволу і ін.), а також розмежування формального і матеріального, формалізованих і оцінних понять. Далі, специфічними є необхідність встановлення зв'язків між відбором і тлумаченням норм, їх зіставлення з фактичними складами, правовими наслідками і обов'язкова аргументація. Нарешті, специфікою мислення у прийнятті судових рішень є необхідність зважування його наслідків у контексті забезпечення завдань кримінального провадження, а в разі обвинувального вироку — мети покарання.

Що ж до методів прийняття судових рішень, то можна зазначити наступне. Вибір рішень є складним психологічним процесом, в якому логічні побудови часто є винятково зовнішнім відображенням глибинних, прихованих не лише від стороннього спостереження, але і від самого суб'єкта психічних явищ, що впливають на вибір ним тих або інших прийомів і методів прийняття рішень. Можна виокремити найпоширеніші із цих методів.

Метод моделювання. Модель — це уявлення (диференціювання у адекватний для різночуттєвого сприйняття спосіб) об'єкта, як певної системи або навіть ідеї у відповідній формі, що вирізняється від пізнаного явища, але відтворюючого окремі істотні властивості системи — оригіналу. В основі побудови тих або інших моделей лежить принцип часткової подібності (гомоморфізму). Загальновизнано, що створення моделі дозволяє приймати об'єктивні рішення в ситуаціях, занадто складних для звичної (спрощеної) причинно-наслідкової оцінки альтернатив. Для юриста такою моделлю, що становить професійний інтерес, може слугувати модель того чи іншого конфлікту (конфліктної ситуації) правового характеру, в який залучені різні суб'єкти правовідносин.

У процесі моделювання широко використовується метод програвання ролей з прогнозуванням дій конкуруючих сторін в умовах дії на них різних варіантів рішень (альтернатив), що приймаються.

Метод “дерево рішень”. Цей метод є схематичним (у вигляді схеми) уявленням (викладом, побудовою) процесу поетапного ухвалення

рішення з подальшою оцінкою впливу його можливих результатів на подальші рішення. Цей метод широко застосовується, наприклад, коли планується складна процедура прийняття відповідного виду судового рішення, з поетапним, ієрархічно обумовленим пошуком відповідей на питання, що мають бути вирішені у відповідному виді судового рішення. Цей метод є складовою частиною методу прогнозування.

Метод експертної оцінки. Достойнства цього методу полягають в тому, що його використання дає можливість судді зважати на думки різних учасників провадження, з різним інтересом, завданнями, досвідом роботи тощо, і лише після цього приймати відповідне (проміжкове чи остаточне) судове рішення. Цей метод має певну схожість з методом узагальнення незалежних характеристик, що використовується під час вивчення особи людини.

Ведучи мову про методику прийняття судових рішень не можна обійти увагою такий вже частково згадуваний аспект як психологія цього процесу. Судовий розгляд як стадія кримінального провадження йде за досудовим розслідуванням. У ході судового провадження суд повинен в повному обсязі проаналізувати версію досудового слідства, а також усі можливі взаємозв'язки подій і обставин провадження. Крім того, суд може сконструювати й власну версію у справі.

Суддя у реалізації своїх повноважень, передусім, обумовлених прийняттям відповідних рішень, повинен мати певні психічні якості. Бути емоційно стійким і здатним до конструктивної діяльності в екстремальних умовах кримінального провадження. Не секрет, що саме в судовому засіданні відтворюються агресивність, злість і ненависть зацікавлених сторін. Судді в такій ситуації необхідно проявляти витримку, терпимість, а також здатність у потрібний момент скористатися своїми владними повноваженнями, якими його наділила держава. Уся діяльність суду має бути спрямована на встановлення істини у справі, ухвалення єдиного законного, обґрунтованого, вмотивованого і справедливого судового рішення, незалежно від його форми та виду.

Прийняття суддею різноманітних рішень організаційного характеру у вигляді ухвал, як правило, не викликає особливих труднощів, оскільки в законі існує певний порядок (алгоритм) виконання тих або інших дій (процедур), яких вимагається дотриматися в тих або інших судових ситуаціях. Детальний процесуальний порядок постановлення таких рішень і на стадії досудового розслідування (слідчим суддею) і в ході різних видів судового провадження містяться у КПК і вивчається в кримінальному процесуальному праві.

Значна частина таких рішень приймається суддями одноосібно і не породжує серйозних ускладнень в процесі їх волевиявлення. Це можна пояснити тим, що процес пошуку правильного рішення суддею в схожих випадках вимагає передусім активізації вербально-логічного мислення, що витягає з пам'яті ті або інші правові знання (поняття, категорії, норми тощо), з позицій яких оцінюється наявна судова ситуація: наскільки складові елементи (ознаки) цієї ситуації відповідають змісту конкретної правової норми. І у разі їх повної відповідності суддею постановляється певна ухвала, що є різновидом так званих раціональних рішень.

Увесь хід процесу прийняття більшості таких одноосібних рішень під час досудового розслідування і розгляду справи в суді першої інстанції, починаючи від оцінки первинної інформації, що поступає до слідчого судді, судді і завершуючи постановленням відповідної ухвали, у своїй основі має той або інший алгоритм побудови логічних операцій, дотримання передбачених законом процедур, вчинивши які, можна дійти якогось однозначного висновку і прийняти рішення. Тому судові помилки організаційного, процесуального характеру, які все ж зустрічаються під час прийняття подібних рішень суддями, швидше пов'язані з їх недостатньою кваліфікацією, ніж із складністю вирішуваного завдання.

Під час ухвалення, постановлення групових рішень складом суду, що визначають остаточні результати розгляду (перегляду) кримінальної справи, роль професійно значущих психологічних чинників, раніше усього інтелекту, мислення судді, значно зростає.

Оскільки колективне прийняття рішень складом суду становить особливий різновид спільної професійної групової діяльності, на членів такої, нехай навіть дуже специфічної групи, на хід їх розумової діяльності впливають проте ті ж об'єктивно існуючі соціально-психологічні закономірності міжособової, групової взаємодії людей.

У цих випадках незалежність волевиявлення суддів як одна із важливих засадничих умов здійснення правосуддя з психологічної точки зору далеко не завжди може бути реально досяжна, оскільки кожна — будь то формальна (як в нашому випадку), або неформальна — група функціонує під впливом об'єктивно існуючих соціально-психологічних закономірностей міжособової взаємодії, спілкування членів групи зі своїм визнаним (формальним або неформальним) лідером. І будь-яка людина, що опинилася в групі, в психологічному аспекті не може бути повністю вільною від впливу на хід її думок, на її судження групової

думки, від навіювальної дії на неї групи, її лідера (у даному контексті — головуючого).

Безумовно, усе це робить в суді певний вплив на процес пізнання істини, який завершується прийняттям відповідного колективного (групового) рішення. Причому, стосовно судової діяльності, подібний конформізм у прийнятті групових рішень (тобто складом суду) зазвичай буває вищий, коли справа стосується складних питань, наприклад, визначення винуватості обвинуваченого, і набагато нижчим під час обговорення простіших питань, зокрема заходів покарання.

Враховуючи ці об'єктивно існуючі соціально-психологічні закономірності функціонування групи, прагнучи як можна сильніше пом'якшити їх можливу негативну дію на членів суду, законодавець передбачив низку гарантій, відповідних правил поведінки суддів, що входять до складу суду, певні процедури в їх взаємовідносинах під час прийняття рішення. Наприклад: рівність усіх членів суду у вирішенні будь-яких питань, що виникають під час розгляду справи і постановленні (ухваленні) судового рішення; вирішення усіх питань у справі простою більшістю голосів; оголошення головуємим своєї думки останнім; право на окрему думку судді, що не погодився з рішенням більшості; обов'язковий відвід судді, зацікавленого у справі тощо.

Безумовно, усі ці правила і гарантії до певної міри спрямовані на попередження судових помилок в процесі прийняття тих чи інших рішень судами. Проте, на жаль, повною мірою вони не запобігають їм. І річ тут зовсім не у відсутності якихось додаткових гарантій, в низькій професійній кваліфікації того або іншого судді, а в тих психічних явищах, які прийнято відносити до так званого людського чинника. Серед цих психічних явищ необхідно вказати на психічну установку, яка відіграє подвійну, в чомусь навіть, якщо можна так виразитися, підступну роль.

Як і в пізнавальній діяльності слідчого, так і в діяльності суддів психічна установка, з одного боку, виконує позитивну функцію, будучи своєрідною психічною гарантією максимальної мобілізації накопичених знань. Під її дією психічні, пізнавальні процеси людини (сприйняття, мислення, увага та ін.) набувають чіткого вибіркового характеру, і як наслідок, кожне нове завдання вирішується суб'єктом за аналогією, тобто так як вже раніше вирішувались схожі завдання.

З іншого боку, психічна установка може підштовхувати суддю до помилкових висновків і рішень. У таких випадках психічна установка судді часто буває пов'язана з психологічною значущістю попередніх

рішень, що приймалися у цій справі, тобто, за суттю, з висновками слідства. А це, у свою чергу, як видається, призводить до того, що, по-перше, завдяки установці остаточне формування внутрішнього переконання судді часто задовго передує моменту видалення суду в до-радчу кімнату. І по-друге, суддя, підсвідомо наслідуючи установку, що сформувалася у нього, в ході судового розгляду мимоволі звужує межі дослідження обставин справи, внаслідок чого якісь деталі в пізнаваль-ному плані стають недоступними для його сприйняття.

Судова практика засвідчує, механізм дії психічної установки на розумові процеси, що призводять до формування помилкових рішень суддями може проходити, принаймні, у три варіанти.

Перший варіант полягає в тому, що судді правильно встановлюють обставини справи, але під впливом установки про винуватість обвинуваченого, під впливом обвинувального ухилу, незважаючи на наявність підстав для ухвалення виправдувального вироку, все ж приймали обвинувальне рішення. Це той випадок, коли суб'єкт бачить нове завдання, але вирішує його як типово — попередні (тобто, такі, що мали місце на попередніх етапах відповідного діяльнісного процесу).

Другий варіант: суддя розуміє, що достатні підстави для ухвалення обвинувального вироку відсутні, додаткові докази про винуватість обвинуваченого отримати у ході судового провадження неможливо, отже, обвинувачений має бути виправданий. Однак, виправдувальний вирок не ухвалюється. Навпаки, під впливом обвинувача вживаються заходи для постановлення іншого виду судового рішення, наприклад ухвали про закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК (у зв'язку з відмовою прокурора від підтримання державного обвинувачення).

І нарешті, у третьому варіанті за очевидної недостатності обґрунтованості обвинувачення, підтвердженій в судовому засіданні, судом все ж ухвалюється обвинувальний вирок. Проте вироком визначено таку мізерну міру покарання, яка вочевидь не відповідає тяжкості кримінального правопорушення та тій мірі покарання, призначення якої було б необхідним, у разі повної доведеності вини обвинуваченого. Причому це визначається зовсім не якимось особовими якостями підсудного, а пов'язано з сумнівами суддів стосовно недостатності доказів його винуватості. Іншими словами, недостатність доказів вини відображена в надмірно м'якій мірі покарання.

Який зі всього цього висновок? Він досить простий: психічна установка супроводжує будь-яку пізнавальну діяльність людини, у тому

числі, зрозуміло, і судову, роблячи на неї як позитивний, так і негативний вплив. Психічна установка зазвичай передує рішенням, які приймаються під її дією. Для нейтралізації негативного впливу психічної установки необхідно, щоб вона була досить гнучкою і рухливою. Але це вже багато в чому залежить від самої людини, від її інтелекту, інших якостей, і які необхідно в собі знати і враховувати у своїй, передусім, професійній діяльності.

Дієвий вплив на появу помилкових судових рішень окрім психічної установки, чинять також різні психічні стани, в яких може перебувати суддя, як і будь-яка інша людина. Передусім, — це стани сумніву у момент прийняття суддею рішення у справі, стомлення, психічної напруженості (стресу) тощо, які істотно послаблюють його пізнавальну активність, прояв професійно значущих здібностей, досвіду.

Стан сумніву, який часто пов'язаний зі станом тривоги, як правило, є результатом невпевненості судді у ході оцінки доказів у справі. Якщо такий супроводжуючий його інтелектуальну діяльність стан не усунений, він слугуватиме (і повинен слугувати) підставою для вирішення тих чи інших питань на користь обвинуваченого. Це, навіть на підсвідомому рівні, має бути наслідком абсолюту в розумінні суддею припису ч. 4 ст. 17 КПК, а саме, що "Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачиться на користь такої".

Виникаючі сумніви, невпевненість під час розгляду справ різної складності часто загострюють, чуттєво посилюють стан тривожності, який у деяких осіб може впливати на зростання сили дії на їх психіку, свідомість, знижуючи волюву активність людини, призводячи її до невинуватної, вкрай вираженої нерішучості у своїх висновках і судженнях під час прийняття важливих рішень. Особливо помітно це буває у людей психастенічного типу з надмірно високим рівнем тривожності, з яскраво вираженими рисами тривожно-недовірливої вдачі. Це може розглядатися як одна з причин, що пояснюють недостатню професійну успішність деяких юристів, поява у них різного роду психосоматичних розладів і захворювань, пов'язаних з їх професійною діяльністю.

Тому судді необхідно постійно зберігати на належному рівні самоконтроль за своїм емоційним станом, настроєм, поведінкою, особливо в процесі спілкування з людьми, що оточують його, учасниками провадження, з колегами по роботі. Ніщо, у тому числі і його особові якості не повинні породжувати у громадян сумнівів в його об'єктивності, справедливості і неупередженості у ході здійснення правосуддя, в тому числі, у прийнятті судових рішень.

Важливим аспектом методики прийняття судових рішень є питання ризику в цьому процесі.

У діяльності правника, особливо судді, найпростішою є ситуація, яка характеризується своєю чіткою визначеністю, тобто, коли він, приймаючи відповідне процесуальне рішення, точно знає, що повинен робити, як робити і має можливість спрогнозувати досягнення потрібних йому результатів, настання тих або інших правових наслідків. Прикладом, що ілюструє цей тип ситуацій, може служити затримання злочинця на місці вчинення вбивства, тобто виявлення ознак злочину проти життя людини. А це, своєю чергою, є достатнім доказом наявності обгрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 194 КПК). Як наслідок, слідчий суддя без вагань вирішить клопотання про застосування запобіжного заходу щодо цього підозрюваного на користь сторони обвинувачення.

Найбільшу складність в діяльності судді становлять невизначені, проблемні ситуації, які спонукають його активно робити перебір різноманітної, часто суперечливої інформації, оцінювати можливі наслідки від прийнятих рішень, перш ніж яке-небудь з них буде прийнято. Вони носять різномасштабний характер, наприклад: слідча ситуація, що виникає в нарадчій кімнаті під час колегіального ухвалення обвинувального вироку із призначенням покарання.

Особливо специфічною є ситуація, що вимагає оперативного прийняття рішень у вигляді ухвал, в тому числі тактичного характеру. Наприклад, коли вже допитана в суді особа може негативно вплинути на свідка, який також підлягає допиту в суді, за клопотанням сторони кримінального провадження або самого свідка свідок допитується за відсутності цієї вже допитаної особи. За наслідками цього клопотання і в разі згоди з наведеними доводами суддя має оперативно постановити відповідну ухвалу (ч. 5 ст. 352 КПК). Або ж, коли згідно ч. 9 цієї ж статті для забезпечення безпеки свідка, який підлягає допиту, суд за власною ініціативою або за клопотанням сторін кримінального провадження чи самого свідка постановляє вмотивовану ухвалу про проведення допиту свідка з використанням технічних засобів з іншого приміщення, у тому числі за межами приміщення суду, або в інший спосіб, що унеможливорює його ідентифікацію та забезпечує сторонам кримінального провадження можливість ставити запитання і слухати відповіді на них.

Найперше, що необхідно робити судді в цих непростих ситуаціях, — це спробувати отримати із наведених ініціаторами клопотань обгрун-

тування, додаткову інформацію і ще раз проаналізувати їх. А потім вже діяти відповідно до свого професійного досвіду, знань, інтуїції.

Саме ці невизначені за своїми наслідками судові ситуації, що закономірно спонукають суддю (суддів) здійснювати переоцінку різних можливих альтернативних рішень з тим, щоб уникнути настання негативних результатів, власне і бувають часто пов'язані у більшій або меншій мірі з, так званим професійним суддівським ризиком. Цього виду судові ситуації, власне, і належать до категорії до ризикованих (чи ризикових) ситуацій.

Отже в методичному контексті процес прийняття судових рішень розглядається як складова частина процесуально-організаційної, інтелектуально-психологічної діяльності судді (суду), пов'язаної з визначенням завдань (мети) кримінального провадження, з розробкою плану їх досягнення і вибором необхідних для цього засобів, яка завершується ухваленням (постановленням) відповідного виду і форми судового рішення. Ця діяльність є складним, інтеграційним поведінковим актом в загальній системі цілеспрямованої свідомої діяльності судді.

Резюме

В статье в продолжение исследования составляющих методики судебного разбирательства уголовных дел изложено рассуждение в пользу тезиса о допустимости и необходимости выделения в ее системе составного элемента — методики принятия судебных решений. Приведено его прикладное значение, характерные черты, содержание и методы, пригодные для принятия судебных решений в уголовных делах.

Resume

In the article in continuation of research of components of procedure of proceeding of criminal cases the reasoning in favour of the thesis about admissibility and necessity of abjection for its system of a component — procedure of acceptance of judgements — is stated. Its applied value, characteristic features, content and methods, suitable for acceptance of judgements in criminal cases is brought.

**В.В. Юсупов, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник,
начальник науково-дослідної лабораторії**

Національна академія внутрішніх справ

СПЕЦІАЛЬНІ І КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗНАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

У статті досліджується питання співвідношення спеціальних і криміналістичних знань у кримінальному провадженні. Доведено, що спеціальні знання у кримінальному провадженні належать експертам і спеціалістам. Криміналістичні знання під час розслідування злочинів використовують слідчі, прокурори, судді та деякі інші суб'єкти. Криміналістичні знання є ширші за обсягом, ніж спеціальні.

Особливе місце серед суб'єктів протидії злочинності належить фахівцям, які володіють спеціальними знаннями. Вивчення практики використання спеціальних знань під час розслідування злочинів свідчить про їх важливе значення в одержанні доказів у кримінальному провадженні і все більш широке їх застосування учасниками процесу.

Питання спеціальних знань досить детально розглянуті у наукових працях. Про криміналістичні знання зазначають у своїй роботі Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенко, П.П. Іщенко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, Ю.Г. Корухов, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, Б.В. Романюк, М.В. Салтєвський, М.Я. Сегай, В.Ю. Шепітько та ін. Водночас аспекти розмежування та співвідношення спеціальних і криміналістичних знань висвітлені у наукових працях лише фрагментарно.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає знання у трьох аспектах: 1) це обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого, — що-небудь; 2) сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження і т. ін.; 3) пізнання дійсності в окремих її виявах і в цілому [1, с. 376]. С.І. Ожегов трактує знання як пізнання дійсності, науку; сукупність відомостей, пізнань у будь-якій галузі [2, с. 215].

За межами діяльності знання не можуть бути ні засвоєні, ні збережені, ні застосовані. У поняття “знання” входять не тільки теоретичні відомості, але й практичні знання, які отримані у процесі особистої і спільної трудової діяльності. У поняття знань включаються також за-

гальні знання, які набуті на підставі життєвого досвіду. Зв'язок науки і побутових знань виявляється у історичній генезі наукового знання. Між науковими знаннями і практичними навичками існує тісний взаємозв'язок. Узагальнені результати застосування навиків певних фахівців, що пройшли наукову апробацію і пояснюють закономірності явищ і процесів, стають науковими знаннями.

Наукове знання спрямоване на встановлення об'єктивної істини, осмислювання різних фактів, на виявлення закономірностей явищ природи і суспільства.

Спеціальні знання базуються на досягненнях науки і не можуть бути загальновідомими. За способом отримання, спеціальні знання набуваються шляхом теоретичного засвоєння певної інформації або періодичним зайняттям окремим видом роботи. Тобто поняття “спеціальні знання” охоплює також практичні вміння та навички.

Спеціальні знання — це відомості, що не є загальновідомими, які не мають масового поширення. Хоча загальнонаукові знання і є основою набуття спеціального знання, відносити загальнонаукові знання до спеціальних не можна. Спеціальні знання здобуваються, як й інші знання, в результаті цілеспрямованої професійної підготовки і досвіду практичної роботи в якій-небудь діяльності та являють собою систему знань про певні об'єкти, явища і закономірності, що досліджуються відповідною галуззю науки.

Проаналізуємо поняття “спеціальних знань”, що містяться у нормативно-правових актах. Зазначимо, що визначення спеціальних знань у нормативних документах не існує, водночас у деяких актах вживається термін “спеціальні знання”. У Законі України “Про судову експертизу” йдеться, що судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [3]. Тобто у цьому визначенні поєднані суб'єкт (експерт) і наявність у нього спеціальних знань.

Про спеціальні знання експерта говориться у ст. 16 Закону — “Метою атестації працівників державної спеціалізованої установи, які залучаються до проведення судових експертиз та/або беруть участь у розробленні теоретичної та науково-методичної бази судової експертизи, є оцінка рівня їх спеціальних знань та відповідність займаних посад” [3].

Відомо, що під час кримінального провадження спеціальні знання можуть застосовуватися в таких основних напрямках: залучення спеціа-

ліста для участі у слідчих діях, призначення і проведення судових експертиз, консультації спеціаліста, допит експерта, проведення ревізії.

У кримінально-процесуальних нормах, що регламентують діяльність експерта та спеціаліста (ст. 69, 71 КПК України), вживаються терміни “спеціальні знання” і “навички”. У ч. 1 ст. 69 КПК України, яка дає визначення експерта, йдеться про спеціальні знання. Так, експертом є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України “Про судову експертизу” на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об’єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Законодавець до спеціальних знань відніс наукові, технічні або інші знання, які потрібні для дачі відповіді на поставлені під час розслідування злочинів питання. У ст. 71 КПК України зазначається про спеціаліста, як про особу яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів.

Таким чином, спеціальні знання у кримінально-процесуальному аспекті — це наукові, технічні або інші знання, які потрібні для дачі відповіді суб’єкта — носія цих знань на поставлені йому під час розслідування злочинів питання.

До спеціальних знань у тому значенні, у якому вживає цей термін законодавець, не відносяться юридичні знання. З цього приводу варто зазначити, що вирішення юридичних питань не може бути доручено експерту, оскільки вони відносяться до виняткової компетенції слідчого, прокурора, суду. Це положення впливає з принципів кримінального процесу, підтверджене багаторічною практикою, закріплене у нормативних документах.

Як зазначали М.М. Міхеєнко, В.П. Шибіко, А.Я. Дубинський, до спеціальних знань експерта не належать загальновідомі і загальнодоступні наукові знання, повсякденні, побутові відомості, а також знання у галузі матеріального і процесуального права, якими повинні володіти (і вирішувати пов’язані з ними питання) самі слідчі, прокурори, судді [4, с. 125–126].

В.К. Лисиченко та В.В. Циркаль зазначали, що спеціальні знання — не загальновідомі у судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою в якості спеціаліста чи експерта з метою сприяння слідству або суду в з’ясуванні обставин справи чи

дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування” [5, с. 22].

Більш широко трактує спеціальні знання О.О. Бондаренко, а саме як сукупність знань у будь-якій сфері людської діяльності — науки, техніки, мистецтва, ремесла і т.п. — набутих у результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду, які використовуються для отримання доказової чи іншої інформації, необхідної, для розкриття та розслідування злочинів [6, с. 6].

Ю.Г. Корухов формулює поняття спеціальних знань через їх сукупність в певній галузі науки, техніки чи мистецтва, які використовуються в доказуванні [7, с. 18]. Спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві є знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення, за певною процедурою, процесуальних завдань [8, с. 49–50].

Б.В. Романюк розподілив науковців, які розробляли проблему визначення спеціальних знань на п’ять груп: перша група вважає спеціальні знання не загальнодоступними; друга — що спеціальні знання — тільки наукові; третя група розглядає спеціальні знання як такі, що відповідають сучасному рівню розвитку науки і можуть використовуватись у сфері кримінально-процесуальної діяльності; четверта група визначає спеціальні знання, базуючись на роді професійної діяльності за певною спеціальністю; п’ята група стверджує, що спеціальні знання відсутні у суб’єкта доказування [9, с. 41–45]. Автор статті розглядає спеціальні знання як “сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи — спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства” [9, с. 57].

На думку М.Г. Шербаковського — спеціальні знання — це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, здобуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки та інших суспільно-корисних галузях людської діяльності, що використовуються разом з науково технічними засобами при проведенні експертизи [10, с. 3].

Аналіз дефініцій науковців дозволяє встановити два головних підходи до поняття “спеціальні знання” залежно від суб’єктів їх викорис-

тання: 1) спеціальні знання — це знання у певній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, які використовуються учасниками кримінального провадження у межах реалізації своїх повноважень; 2) спеціальні знання використовуються експертом або спеціалістом при проведенні досліджень або участі у слідчих (розшукових) діях.

Як зазначає В.Ю. Шепітько, спеціальні знання має обмежене коло спеціалістів — обізнаних осіб. Спеціальні знання повинні виходити за межі професійних знань слідчого, прокурора, захисника, судді [11, с. 491–492].

Про можливість використання слідчим спеціальних знань, які отримані ним особисто, зазначає В.Д. Басай, а саме, що найчастіше такі знання він отримує в процесі навчання у відповідному навчальному закладі. Так, вивчаючи криміналістику, майбутній слідчий повинен засвоїти наукові положення та практичні рекомендації щодо застосування фото-, відео зйомки та відеозапису, дослідження слідів, зброєзнавства, документознавства, габітоскопію тощо [12, с. 576]. Однак, результатом (продуктом) сукупної професійної криміналістичної діяльності її суб'єктів, у тому числі й слідчих, у галузі пізнавального процесу з попередження, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів є криміналістичні знання [13, с. 8]. Тому на думку автора, йдеться не про спеціальні знання, а про криміналістичні, які засвоюються під час викладання курсу “Криміналістики” та інших спеціальних юридичних дисциплін.

Подібна позиція міститься в “Академічному курсі криміналістики” (К., 2011): “здобування доказових фактів шляхом використання спеціальних знань у формі експертизи не викликає ніяких сумнівів, коли йдеться про знання, які виходять за межі професійних знань слідчого, проте, коли ми стикаємося з необхідністю використання спеціальних криміналістичних знань, представником яких за освітою і родом діяльності є слідчий...” [8, с. 51].

Тому спеціальними знаннями для слідчого є сукупність відомостей у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, якими володіє спеціаліст або експерт і, які він використовує при вирішенні поставлених перед ним компетентними особами завдань.

Цікавий підхід до використання спеціальних знань прокурором наведено І.В. Рогатюком. Він зазначає, що “спеціальні знання притаманні будь-яким видам професійної діяльності, у тому числі у галузі юриспруденції. Самостійне використання прокурором спеціальних знань на стадії порушення кримінальної справи сприятиме скороченню

строків перевірки заяв і повідомлень про злочини та покращить якість їх перевірки” [14, с. 723].

Зауважимо, що якщо мова йде про кримінальне провадження, то необхідно дотримуватися понять, які застосовуються на підставі КПК під час розслідування кримінальних правопорушень. У нормах КПК України, де йдеться про спеціальні знання (ст. 69, 71, 242, 243, 244, 332), не згадується про їх використання такою стороною кримінального провадження як прокурор. Тому доцільно вести мову про використання прокурором криміналістичних знань. Виключення становлять лише знання спеціальних юридичних наук і у галузі криміналістичної техніки, як розділу криміналістики, який вивчає загальні положення криміналістичної техніки та такі галузі як криміналістична фотографія і відеозапис, трасологія, судове почеркознавство, зброєзнавство, документознавство, габітологія, фоноскопія, одорологія, криміналістична реєстрація та ін.

Досліджуючи історію криміналістики, А.В. Іщенко зазначає, що криміналістичні знання використовувалися ще за розслідування злочинів на самих ранніх етапах діяльності державних органів. При аналізі ранніх етапів боротьби зі злочинністю було б справедливим під терміном “криміналістичні знання” розуміти знання з різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва та науки, які пристосовувалися юристами для вирішення завдань правосуддя [15, с. 40–41]. На історичному принципі формування криміналістичних знань наголошує В.Ю. Шепітько: “формування криміналістичних знань здійснювалося в межах процесу (процедури), який був притаманний суспільству (наприклад, інквізиційний процес був пов’язаний із отриманням зізнання від допитуваного за допомогою тортур)” [16, с. 49].

Н.І. Клименко розглядає криміналістичні знання у широкому і вузькому змісті. У широкому розумінні до криміналістичних знань відносяться знання кримінально-правового циклу, які необхідні для кримінально-процесуальної діяльності (кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія, криміналістика, судова статистика, судова медицина, судова психологія і т.п.). У вузькому розумінні криміналістичні знання — це знання, які є змістом науки криміналістики. Вони представляють собою систему знань про предмет її дослідження. Криміналістичні знання визначаються як система інформації (відомостей) про рівень пізнання закономірностей, що складає зміст предмета криміналістики. Вони включають у себе вихідні принципи, теорії, категорії, експерименти, практичні висновки, засоби, методи і

рекомендації, що використовуються як інструмент криміналістичного наукового пізнання з метою попередження, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів [13, с. 8].

Криміналістичні знання спочатку виявлялися у прийомах дослідження слідів злочину. Далі ці знання почали включати наукове узагальнення прийомів і засобів з практики розслідування злочинів. Тому в основі криміналістичних знань лежить досвід слідчої, судової і експертної діяльності. Процес розслідування злочинів удосконалювався за рахунок використання досягнень суспільних і технічних наук, які пристосовувалися до криміналістичної діяльності. Виходячи з цього, можна припустити, що криміналістичні знання, які формувалися з початком діяльності із розкриття злочинів, включали широку сукупність відомостей, необхідних для встановлення істини. У подальшому, в процес розслідування злочинів почали залучатися спеціалісти, які володіли конкретними знаннями, необхідними для з'ясування окремих обставин злочину. Так, свого часу лікарі, а потім — судові лікарі стали обов'язковими учасниками у справах про посягання на життя і здоров'я людини. Криміналістичні знання у практиці розкриття злочинів обумовили необхідність використання криміналістичних засобів і методів, розроблених із залученням досягнень інших наук.

Таким чином, спеціальні знання корелюють із загальновідомими як такі, що притаманні окремому виду професійної діяльності, зокрема кримінально-процесуальної, яку здійснюють певні суб'єкти. У криміналістичних джерелах спеціальні знання залежно від суб'єкта їх використання тлумачаться у двох аспектах: 1) як знання у певній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, які використовуються учасниками кримінального провадження у межах реалізації своїх повноважень; 2) спеціальні знання використовуються експертом або спеціалістом при проведенні досліджень або участі у слідчих (розшукових) діях.

У процесі історичного розвитку науки від криміналістичних знань відокремилися спеціальні знання, якими володіли спеціалісти окремих сфер діяльності.

Криміналістичні знання є сукупністю відомостей у галузях спеціальних юридичних дисциплін та криміналістичної техніки як розділу криміналістики, що здобуті під час навчання і практичної діяльності слідчого, прокурора, судді та інших учасників кримінального провадження. Криміналістичні знання є ширші за обсягом, ніж спеціальні. Водночас, суб'єкти, які володіють криміналістичними знаннями не завжди є носіями спеціальних знань. Спеціальні знання у кримінально-

процесуальному аспекті використовуються експертами і спеціалістами. Такі представники сторін кримінального провадження як слідчий, прокурор, захисник та інші при здійсненні своєї професійної діяльності використовують криміналістичні знання.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К.: Перун, 2002. — 1440 с. — 376 с.
2. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: ок. 57000 слов / [под ред. Н.Ю. Шведовой]. — М.: Сов. энциклопедия, 1973. — 846 с.
3. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
4. Кримінально-процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар: станом на 1 серпня 1995 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1995. — № 4–5. — 640 с.
5. *Лисиченко В.К.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: учебн. пособие / В.К. Лисиченко, В.В. Циркаль. — К.: Изд-во Киев. ун-та, 1987. — 100 с.
6. *Бондаренко О.О.* Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.О. Бондаренко. — Х., 2004. — 19 с.
7. *Корухов Ю.Г.* Правовые основания применения научно-технических средств при расследовании преступлений / Ю.Г. Корухов. — М.: Юрид. лит.-ра, 1974. — 28 с.
8. Криміналістика. Академічний курс: підруч. / Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров [та ін.]. — К.: Юрінком Інтер, 2011. — 504 с.
9. *Романюк Б.В.* Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: моногр. / Б.В. Романюк. — К.: Націон. акад. внутр. справ, 2002. — 196 с.
10. *Шербаковський М.Г.* Тактика проведення судових експертиз: лекція / М.Г. Шербаковський. — Х.: Харків. націон.ун-т внутр. справ, 2004. — 32 с.
11. *Шепітько В.Ю.* Вибрані твори / Избранные труды / В.Ю. Шепітько. — Х.: Вид. агенція “Апостіль”, 2010. — 576 с.
12. *Басай В.Д.* До питання про застосування слідчим власних спеціальних знань у процесі розкриття та розслідування злочинів / В.Д. Басай // Криміналістика ХХІ століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листопада 2010 р. — Х.: Право, 2010. — С. 576–778.
13. *Клименко Н.И.* Криминалистика как наука: моногр. / Н.И. Клименко. — К.: НВТ “Правник”, 1997. — 83 с.
14. *Рогатюк І.В.* Використання спеціальних знань прокурором на стадії порушення кримінальної справи / І.В. Рогатюк // Криміналістика ХХІ століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листопада 2010 р. — Х.: Право, 2010. — С. 721–723.
15. *Іщенко А.В.* Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: моногр. / за ред. І.П. Красюка. — К.: Націон. акад. внутр. справ України, 2003. — 359 с.
16. Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В.Ю. Шепітька. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2004. — 728 с.

Резюме

В статье исследуются вопросы соотношения специальных и криминалистических знаний в уголовном производстве. Доказано, что специальные знания в уголовном производстве принадлежат экспертам и специалистам. Криминалистические знания при расследовании преступлений используют следователи, прокуроры, судьи и некоторые другие субъекты. Криминалистические знания являются более широким понятием, нежели специальные.

Summary

The article examines the issues of correlation special and forensic attainments in criminal proceedings. Proved that special attainments in criminal proceedings belong to experts and specialists. Forensic attainments is used when investigating crimes investigators, prosecutors, judges and some other subjects. Forensic attainments is a broader concept than special.

УДК 343.98

Л.Г. Бордюгов, канд. юрид. наук, зам. директора

Донецкий НИИ судебных экспертиз

РЕШЕНИЕ ВОПРОСА О ПРИЧИННОЙ СВЯЗИ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

В статье рассмотрены вопросы истории развития понятий “причинность”, “причинная связь” в уголовном судопроизводстве, а также вопросы исследования судебными экспертами причинной связи между действиями определенного лица и наступившими последствиями.

Причинность (каузальность) — философская категория, обозначающая необходимую генетическую связь явлений, из которых одно, называемое причиной, обуславливает и порождает другое, называемое следствием или действием [1, с. 329].

Проблема причинности в ее уголовно-правовой интерпретации на надлежащем научном уровне была впервые поднята немецкими криминалистами конца XVIII — начала XIX века [2, с. 10]. Многие из них опирались на идеи выдающегося английского мыслителя Джона Стюарта Милля, который определял причину явления как “такое предыдущее или стечение предыдущих, за которым данное явление неизменно и безусловно следует” [3, с. 275].

Немецкий криминалист М. Бури считал, что “под причинной связью следует понимать процесс возникновения явления. Если мы хотим установить причинную зависимость конкретного явления, то мы должны в определенной последовательности установить все те силы,

Резюме

В статье исследуются вопросы соотношения специальных и криминалистических знаний в уголовном производстве. Доказано, что специальные знания в уголовном производстве принадлежат экспертам и специалистам. Криминалистические знания при расследовании преступлений используют следователи, прокуроры, судьи и некоторые другие субъекты. Криминалистические знания являются более широким понятием, нежели специальные.

Summary

The article examines the issues of correlation special and forensic attainments in criminal proceedings. Proved that special attainments in criminal proceedings belong to experts and specialists. Forensic attainments is used when investigating crimes investigators, prosecutors, judges and some other subjects. Forensic attainments is a broader concept than special.

УДК 343.98

Л.Г. Бордюгов, канд. юрид. наук, зам. директора

Донецкий НИИ судебных экспертиз

РЕШЕНИЕ ВОПРОСА О ПРИЧИННОЙ СВЯЗИ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

В статье рассмотрены вопросы истории развития понятий “причинность”, “причинная связь” в уголовном судопроизводстве, а также вопросы исследования судебными экспертами причинной связи между действиями определенного лица и наступившими последствиями.

Причинность (каузальность) — философская категория, обозначающая необходимую генетическую связь явлений, из которых одно, называемое причиной, обуславливает и порождает другое, называемое следствием или действием [1, с. 329].

Проблема причинности в ее уголовно-правовой интерпретации на надлежащем научном уровне была впервые поднята немецкими криминалистами конца XVIII — начала XIX века [2, с. 10]. Многие из них опирались на идеи выдающегося английского мыслителя Джона Стюарта Милля, который определял причину явления как “такое предыдущее или стечение предыдущих, за которым данное явление неизменно и безусловно следует” [3, с. 275].

Немецкий криминалист М. Бури считал, что “под причинной связью следует понимать процесс возникновения явления. Если мы хотим установить причинную зависимость конкретного явления, то мы должны в определенной последовательности установить все те силы,

которые выявили какую-либо действительность для возникновения этого явления” [4, с. 105].

Вопрос о причинности не обошли своим вниманием и немецкие философы, так, например, Людвиг Фейербах утверждал: “Каково действие, такова и причина” [5, с. 105].

Среди российских ученых одними из первых в науке уголовного права вопрос о причинности был поднят Н.С. Таганцевым и Н.Д. Сергиевским.

В частности, Н.С. Таганцев писал о необходимости того, чтобы между действием, совершенным виновным лицом, и последовавшим видоизменением внешнего мира существовало известное соотношение, как между причиной и следствием, — соотношение, “которое мы называемъ технически причинною связью” [6, с. 166].

Н.Д. Сергеевский утверждал, что ответственность лица определяется наличием причинной связи между его деятельностью и последствием [7, с. 13].

Современные исследователи причинной связи в уголовном праве А.А. Музыка и С.Р. Багиров [2, с. 10] отмечают, что многие дореволюционные российские и украинские криминалисты обращались к проблеме причинной связи либо в монографических трудах [8], либо в учебниках по уголовному праву [9; 10].

Этот вопрос оставался актуальным и в советское время. Так, например, Э.Я. Немировским еще в 20-е годы прошлого столетия рассматривались вопросы причинной связи при нескольких умышленных деяниях и при двух неосторожных деяниях [11, с. 102—112].

Неоценимый вклад в теорию причинности в уголовно-правовой интерпретации внесли А.А. Пионтковский [12], М.Д. Шаргородский [13], Н.Д. Дурманов [14] и многие другие ученые.

Вопрос о причинной связи в уголовном праве, являясь актуальным и в более поздний период [15; 16], остается актуальным и в наши дни [17; 18].

Однако во всех выше перечисленных работах криминалистов и процессуалистов в основном речь идет об исследовании причинной связи следователем и судом. Данное исследование включает в себя как установление факта наличия такой связи, так и ее правовую оценку в аспекте квалификации деяния и состава преступления.

Следует заметить, что в случае, если определение причинных связей может не требовать специальных познаний, тогда оно осуществляется непосредственно следователем и судом. В том случае, если специ-

альные познания необходимы, для установления признаков причинной связи назначается судебная экспертиза. При этом эксперт вправе давать заключение о наличии или отсутствии причинной связи, о причине или следствии в тех случаях, когда закономерности развития явлений, образующих проверяемую причинную цепь, полностью охватываются его специальными познаниями.

В данной работе нас будет интересовать исследование причинной связи именно судебным экспертом.

По мнению Р.С. Белкина, в наше время положение о том, что причинно-следственные связи могут быть установлены путем экспертного исследования, является общепризнанным [19, с. 518].

Вместе с тем, данный вопрос исследован на недостаточном уровне. Так, Е.А. Холина утверждает, что за последние 40 лет не было ни одного исследования на монографическом уровне, в котором бы рассматривалась проблема установления причинно-следственных связей при производстве различных судебных экспертиз. При этом, по ее мнению, последним монографическим исследованием рассматриваемой проблемы была диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук З.М. Соколовского “Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинной связи явлений” (Харьков, 1968) [20, с.4].

Хотя, справедливости ради, следует заметить (это отмечает также и сама Е.А. Холина), что вопросы установления причинно-следственных связей при производстве судебных экспертиз рассматривались и в более поздний период [21; 22].

Следует также заметить, что в основном работы, посвященные проблемным вопросам установления причинно-следственных связей при производстве судебных экспертиз, касаются судебно-автотехнических [23; 24] и судебно-медицинских экспертиз [25; 26].

В процессе исследования причинной связи в судебной экспертизе З.М. Соколовский предложил использовать простейшие логические методы, а именно: метод единственного сходства, метод единственного различия, соединенный метод сходства и различия, метод сопутствующих изменений и метод остатков [27, с. 17–20]. Его предложение остается актуальным и в наши дни.

Методической основой производства судебных экспертиз с применением этих методов является:

- проведение наблюдения, то есть изучение проверяемых явлений в том виде, в каком они происходят в реальных условиях;

- искусственное воспроизведение обстоятельств события (эксперимент) с целью изучения проверяемых явлений в наиболее благоприятных условиях.

При решении вопроса о причинной связи необходимо помнить, что “поступок лица должен быть признан необходимым условием наступившего изменения во внешнем мире, когда при отсутствии этого действия изменения не произошло бы” [15, с. 179].

Причинность возникает в результате взаимодействия двух или более объектов. Взаимодействие составляет основу причинности, по мнению Гегеля “взаимодействие есть причинное отношение, положенное в его полном развитии [28, с. 335]. В данном случае причина понимается как “воздействие одного объекта на другой объект, производящее изменение последнего” [29, с. 71].

Г.Х. Вригт не без основания утверждает, что “появление причинного фактора должно во времени предшествовать появлению соответствующего следствия” [30, с. 78].

С учетом приведенного можно сказать, что причинная связь или полная причина есть отношение взаимной взаимозависимости в процессе взаимодействия причин и следствий.

Полная причина включает в себя такие понятия:

- *повод*: внешний фактор, который, воздействуя на какой-то объект или процесс, способствует проявлению причины;
- *условие*: явление, которое само по себе не порождает следствие, однако, воздействуя на причину, образует среду, в которой осуществляется причинная связь;
- *специфическая причина*: обстоятельство, которое непосредственно вызывает ближайшее следствие;
- *последствие*: конечное явление, как результат действия специфической причины и условий, в которых она развивалась [31, с. 99].

Иначе говоря, под причинной связью мы понимаем “те сложные зависимости, которые могут вклиниться между действием и последствием” [32, с. 178].

При этом, во всех случаях, под термином “действие” подразумевается действие и бездействие, т.е. применительно к уголовно-правовой терминологии, “деяние”.

По мнению А.А. Тер-Акопова, деяние может иметь различную причиняющую природу: физическую, информационную и нормативно-программную. Физическая — деяние характеризуется, главным образом, передачей материи и энергии от субъекта к предмету и объекту

посягательства. Предмет воздействия претерпевает изменения: разрушается, повреждается, видоизменяется, либо перемещается. Информационная — деяние характеризуется передачей информации, и именно информация имеет уголовно-правовое значение, причиняющую силу. Информация всегда имеет носителя, которым может быть и физическое деяние и предмет. Нормативно-программная — такую природу имеют все деяния, которые выражаются в бездействии либо нарушении специальных правил поведения. Суть их в неисполнении нормативно-правовой обязанности совершить требуемое действие либо нарушении установленного порядка выполнения определенной нормативами функции [33, с. 248–250].

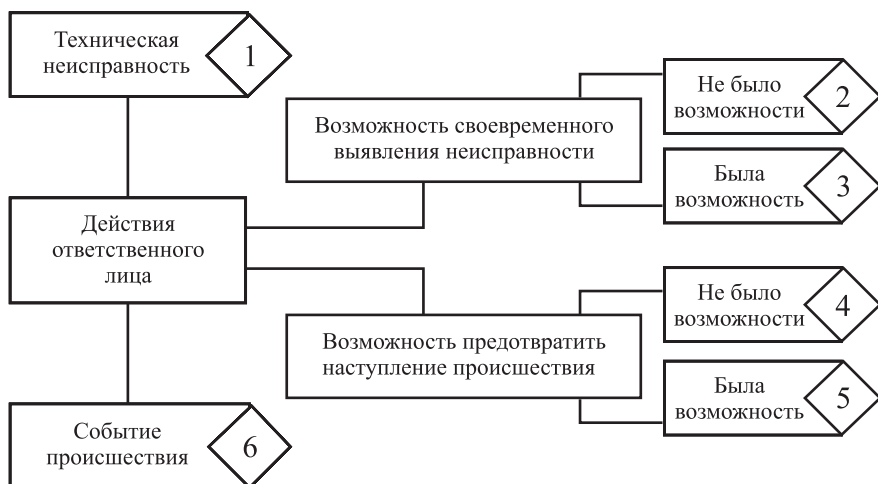
Таким образом, установление необходимой причинной связи в отличие от случайной связи требует выяснения, было ли последствие, которое наступило в действительности, реально возможным последствием совершенного действия; кроме того, последствие должно быть неминуемым результатом именно этого действия.

Вопрос о бездеятельности должен быть решен так же, как он решается в случаях совершения преступления путем активных действий. Бездеятельность лица должна быть не только одним из необходимых условий, но и причиной результата, который наступил. На практике нередко какое-либо событие становится возможным в результате возникновения неисправности в системе обеспечения безопасного функционирования того или иного производственного процесса.

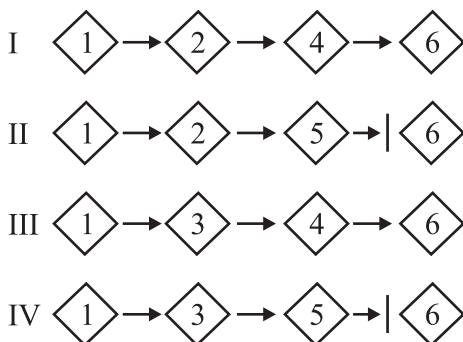
Изучая характер выявленной неисправности, время и условия ее возникновения, эксперт должен установить, могло ли ответственное лицо выявить неисправность до момента наступления события или же неисправность возникла мгновенно. Решение этих вопросов позволит в первую очередь установить причинную связь между действиями ответственного лица и возникновением технической неисправности, а впоследствии и причинную связь между выявленной неисправностью и наступившим событием.

Как правило, встречаются четыре основных варианта комбинаций обстоятельств события, которые изображены на рис. 1.

I. Ответственное лицо не могло выявить техническую неисправность и не имело технической возможности предотвратить наступление происшествия. При указанных обстоятельствах техническая неисправность является необходимым условием наступления происшествия (причинно-действующим фактором) и находится с ним в причинной связи.

Варианты комбинаций

Рис. 1. Исследование причинной связи между технической неисправностью и наступлением события происшествия (символ | означает отсутствие причинной связи между технической неисправностью и событием)

II. Ответственное лицо не могло выявить техническую неисправность, но имело техническую возможность предотвратить наступление происшествия. В этом случае техническая неисправность не создавала необходимого условия для наступления происшествия и не находилась с ним в причинной связи.

III. Ответственное лицо выявило неисправность, но не имело технической возможности предотвратить наступление происшествия с момента возникновения отказа в работе системы. При данных обстоятельствах техническая неисправность является необходимым условием наступления происшествия и находится с ним в причинной связи.

IV. Ответственное лицо выявило техническую неисправность и имело техническую возможность предотвратить наступление происшествия. В этом случае техническая неисправность не создавала необходимого условия для наступления происшествия и не находится с ним в причинной связи [34, с. 94—95].

Следует помнить, что в процессе решения вопроса о причинной связи необходимо учитывать следующие положения:

- объект исследования (система) может быть в неисправном состоянии, но в работоспособном;
- система может действовать и в неисправном состоянии;
- неисправность системы или действия ответственного лица должны быть необходимым и достаточным условием наступления события.

Решения вопроса о причинной связи между действиями определенного лица и наступившими последствиями входит в предмет многих экспертиз, например: автотехнической, горнотехнической, инженерно-экологической, железнодорожной и др. При этом исследуются объективные условия, являющиеся результатом выполнения волевого решения, проявившегося в воздействии человека на внешний мир, т. е. на органы управления транспортным средством или иным механизмом и т. д.

Эти ситуации возникают тогда, когда необходимо установить соответствие физических действий определенного лица техническим правилам (правилам дорожного движения, правилам охраны труда, правилам экологической безопасности и т.д.) и техническим возможностям (параметрам) определенного механизма, а также, когда требуется на основании законов механики объяснить поведение механизма или состояние отдельного узла или детали; когда только с помощью специальных познаний (в области автотехники, горного дела, инженерной экологии и т.п.) можно решить вопрос о том, что при данных конкретных условиях конкретные действия определенного лица возбудили силы, причинившие последствия [31, с. 104—105].

Все эти вопросы, взятые вне связи с интеллектуальными мотивами поведения лица, могут решаться судебными экспертами указанных выше специальностей.

Следует отметить, что на практике вопрос о причинной связи между действиями определенного лица и наступлением происшествия, в процессе проведения указанных выше судебных экспертиз, является одним из основных вопросов, которые интересуют досудебное следствие и суд, поскольку целью изучения причинно-следственных отношений является либо обоснование уголовной ответственности, либо ее исключение.

Поэтому данные судебные экспертизы являются результативными только в том случае, если они в полном объеме решают вопрос о причинной связи между действиями определенного лица и наступившими последствиями.

Список использованной литературы

1. *Философский словарь* / под ред. М.М. Розенталя. — 3-е изд. — М.: Политиздат, 1972. — 496 с.
2. *Музыка А.А.* Причинная связь: уголовно-правовой очерк / А.А. Музыка, С.Р. Багиров. — Хмельницкий: Изд-во Хмельницкого ун-та управления и права, 2009. — 112 с.
3. *Миль Дж.Ст.* Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования: пер. с англ. / Дж.Ст. Миль; предисл. и прил. В.К. Финна. — 5-е изд., испр. и доп. — М.: ЛЕНАНД, 2011. — 832 с.
4. *Buri M.* Ueber Kausalitat und deren Verantwortung / M. Buri. — Leipzig, 1873. — P. 136. Цит. по *Малинин В.Б., Парфенов А.Ф.* Объективная сторона преступления. — СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. — 301 с.
5. *Фейербах Л.* Основные положения философии будущего / Л. Фейербах // Фейербах Л. Сочинения: в 2-х т.: пер. с нем. / Ин-т философии. — М.: Наука, 1995. — Т. I. — С. 90–145.
6. О преступлениях против жизни по русскому праву / исследование Н.С. Таганцева. — 2-е изд., испр. — СПб.: Типография А.М. Котомина, 1873. — Т. I. — 324 с.
7. *Сергеевский Н.Д.* О значении причинной связи в уголовном праве / Н.Д. Сергеевский. — Ярославль: Типо-Литография Г. Фальк, 1880. — Ч. II. — 178 с.
8. *Мокринский С.П.* Наказание, его цели и предположения / С.П. Мокринский. — Томск: Паровая типо-литография П.П. Макушина, 1905. — Ч. III: Каузальный и потенциальный моменты действия. — 552 с.
9. *Белогриц-Котляревский Л.С.* Очерки курса русского уголовного права. Общая и Особенная часть / Л.С. Белогриц-Котляревский. — Киев; Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1896. — С. 156–164.
10. *Пусторослев П.П.* Русское уголовное право. Общая часть. / П.П. Пусторослев. — Юрьев: Типография К. Маттисена, 1907. — Вып. 1. — С. 308–311.
11. *Немировский Э.Я.* Советское уголовное право. Части общая и Особенная / Э.Я. Немировский Э.Я. — 2-е изд., испр. и доп. — Одесса: Одесполиграф, 1926. — 368 с.
12. *Пионтковский А.А.* Проблема причинной связи в уголовном праве (стенограмма доклада) / А.А. Пионтковский // Ученые записки ВЮИИ — М., 1949. — Вып. IX. — С. 70–93.

13. *Шаргородский М.Д.* Причинная связь в уголовном праве / М.Д. Шаргородский // Ученые труды ВИЮН. — М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. — Вып. 10. — С. 176–203.
14. *Дурманов Н.Д.* Общие основания учения о причинной связи в уголовном праве / Н.Д. Дурманов // Вопросы уголовного права — М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. — Сб. 1 / под ред. Б.С. Маньковского, А.Н. Трайнина. — С. 34–55.
15. *Церетели Т.В.* Причинная связь в уголовном праве / Т.В. Церетели — М.: Госюр-издат, 1963. — 382 с.
16. *Васьков П.Т.* Причинная связь в уголовном праве / П.Т. Васьков, М.И. Ковалев; под ред. А.А. Пионтковского. — М.: Госюриздат, 1958. — 72 с.
17. *Малинин В.Б.* Причинная связь в уголовном праве / В.Б. Малинин. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2000. — 316 с.
18. *Ярмыш Н.Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): Монография / Н.Н. Ярмыш. — Х.: Право, 2003. — 512 с.
19. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики: учеб. пособ. для вузов / Р.С. Белкин. — 3-е изд., доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — 837 с.
20. *Холина Е.А.* Криминалистическая характеристика причинно-следственных связей при производстве судебных экспертиз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Гос. образоват. учреждение высшего проф. образования “Российская таможенная академия”. — Люберцы, 2011. — 30 с.
21. *Романов Н.С.* Вопросы исследования причинной связи судебной автотехнической экспертизой / Н.С. Романов. — К.: РИО МВД УССР, 1970. — 60 с.
22. *Корчан Н.С.* Исследование причинных связей при расследовании дорожно-транспортных происшествий (с помощью судебной автотехнической экспертизы): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Н.С. Корчан. — М., 1991. — 209 с.
23. *Кристи Н.М.* Вопросы причинной связи в автотехнической экспертизе / Н.М. Кристи // Советская юстиция. — М.: Юрид. лит., 1970. — № 21. — С. 21–22.
24. *Замиховский М.И.* Установление причинно-следственной связи в судебной автотехнической экспертизе / М.И. Замиховский // Судебная экспертиза. — Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та МВД России, 2009. — № 4 (20). — С. 81–95.
25. *Бобро Г.В.* К исследованию причинности в судебно-медицинской экспертизе / Г.В. Бобро // Медицинская экспертиза и право — М.: Информ.-правовой центр “ЮрИнфоЗдрав”, 2010. — № 6. — С. 8–12.
26. *Хрусталева Ю.А.* Установление причинности в судебно-медицинских экспертизах живых лиц / Ю.А. Хрусталева // Медицинское право. — М.: Юрист, 2010. — № 1 (29). — С. 41–44.
27. *Соколовский З.М.* Экспертное исследование причинной связи по уголовным делам: метод. пособ. / З.М. Соколовский. — К.: Ред.-изд. отдел МВД УССР, 1979. — 48 с.
28. *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук. Т. 1: Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1974. — 452 с.
29. *Свечников Г.А.* Причинность и связь состояний в физике / Г.А. Свечников / Ин-т философии, Ин-т истории, филологии и философии. — М.: Наука, 1971. — 304 с.
30. *Вриет Г.Х. фон.* Логико-философские исследования: избр. тр.: пер. с англ. / Г.Х. Вриет; общ. ред. Г.И. Рузавина и В.А. Смирнова; сост. и авт. предисл. В.А. Смирнов. — М.: Прогресс, 1986. — 600 с.
31. *Лягушин Н.Б.* К вопросу о разграничении юридического и технического аспектов причинности при производстве автотехнических экспертиз / Н.Б. Лягушин // Вопросы судебной экспертизы. — Баку: АзНИИСЭ, 1976. — № 18. — С. 98–111.

32. *Флетчер Дж.* Основные концепции современного уголовного права / Дж. Флетчер, А.В. Наумов. — М.: Юрист, 1998. — 512 с.
33. *Тер-Акопов А.А.* Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве / А.А. Тер-Акопов. — М.: ЮРКНИГА, Б.г. — 480 с.
34. *Евтюков С.А.* Дорожно-транспортные происшествия: расследование, реконструкция, экспертиза / С.А. Евтюков, Я.В. Васильев; под ред. проф. С.А. Евтюкова. — СПб.: Изд-во ДНК. — 2008. — 392 с.

Резюме

У статті розглянуті питання розвитку понять “причинність”, “причинний зв’язок” у кримінальному судочинстві, а також розглянуті питання дослідження судовими експертами причинного зв’язку між діями певної особи й настанням події.

Summary

The article discusses the history of the concepts of “causality”, “causal connection” in criminal proceedings. The questions of the study forensic causal link between the actions of a particular person and the onset of the incident.

УДК 343.98

**І.В. Пиріг, канд. юрид. наук, доцент,
професор кафедри**

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ ПОДІЇ

Проаналізовано думки науковців щодо експертизи, об’єктом якої є місце події. Розглянуто переваги даного виду експертизи та можливості її проведення при розслідуванні кримінальних правопорушень

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку суспільства злочинність, на жаль, професіоналізується. Вдосконалення з боку правоохоронних органів засобів та методів протидії злочинності змушує злочинців до підвищення рівня своєї організації, збільшення технічного оснащення, спонукає до вибору витончених способів вчинення злочинів, приховування слідів злочину. Зі зміною структури злочинності, направленості її на вчинення нових видів злочинів (економічної направленості, комп’ютерних злочинів тощо), пов’язаних з використанням сучасних науково-технічних засобів, слідчому все складніше вести розслідування без використання спеціальних знань.

Використання спеціальних знань потрібно не тільки під час виявлення, фіксації та вилучення слідів, а й для загальної оцінки об-

32. *Флетчер Дж.* Основные концепции современного уголовного права / Дж. Флетчер, А.В. Наумов. — М.: Юрист, 1998. — 512 с.
33. *Тер-Акопов А.А.* Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве / А.А. Тер-Акопов. — М.: ЮРКНИГА, Б.г. — 480 с.
34. *Евтюков С.А.* Дорожно-транспортные происшествия: расследование, реконструкция, экспертиза / С.А. Евтюков, Я.В. Васильев; под ред. проф. С.А. Евтюкова. — СПб.: Изд-во ДНК. — 2008. — 392 с.

Резюме

У статті розглянуті питання розвитку понять “причинність”, “причинний зв’язок” у кримінальному судочинстві, а також розглянуті питання дослідження судовими експертами причинного зв’язку між діями певної особи й настанням події.

Summary

The article discusses the history of the concepts of “causality”, “causal connection” in criminal proceedings. The questions of the study forensic causal link between the actions of a particular person and the onset of the incident.

УДК 343.98

**І.В. Пиріг, канд. юрид. наук, доцент,
професор кафедри**

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ ПОДІЇ

Проаналізовано думки науковців щодо експертизи, об’єктом якої є місце події. Розглянуто переваги даного виду експертизи та можливості її проведення при розслідуванні кримінальних правопорушень

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку суспільства злочинність, на жаль, професіоналізується. Вдосконалення з боку правоохоронних органів засобів та методів протидії злочинності змушує злочинців до підвищення рівня своєї організації, збільшення технічного оснащення, спонукає до вибору витончених способів вчинення злочинів, приховування слідів злочину. Зі зміною структури злочинності, направленості її на вчинення нових видів злочинів (економічної направленості, комп’ютерних злочинів тощо), пов’язаних з використанням сучасних науково-технічних засобів, слідчому все складніше вести розслідування без використання спеціальних знань.

Використання спеціальних знань потрібно не тільки під час виявлення, фіксації та вилучення слідів, а й для загальної оцінки об-

становки місця події, пояснення фактів виникнення певних слідів, місць їх розташування, часу виникнення тощо, що може свідчити про механізм події в цілому. Процес дослідження слідів з використанням спеціальних знань, оцінка виявлених при цьому ознак і властивостей об'єктів та формулювання висновків, що фактично відбувається при огляді місць події окремих видів злочинів, на наш погляд, є ні чим іншим, як експертизою.

Метою статті є визначення поняття експертизи місця події та обґрунтування доцільності її впровадження у практику розслідування злочинів.

Вперше проведення всього експертного дослідження на місці події було запропоновано Б.М. Комаринцем. Він виділяв три випадки проведення криміналістичної експертизи на місці події: “1. Коли для вирішення питань, що постають перед нею, важливо дослідити не тільки окремі речові докази, а й обстановку місця події. 2. Якщо для її успіху потрібно дослідити взаємозв'язок між слідами на різних предметах, що є на місці події. 3. Коли речові докази зі слідами злочину або злочинця не можуть бути доставлені з місця події в криміналістичну лабораторію із-за громіздкості або внаслідок небезпеки перекручування або псування слідів при транспортуванні.” [1, с. 21–22].

Розглядаючи принципи судової експертизи, А.В. Дулов виділяв одним з них проведення експертизи на первинних доказах. Однією з умов дотримання цього принципу він вважав дослідження експертом первинної обстановки місця події. “У ряді випадків експертизу потрібно призначити ще тоді, коли обстановку місця події не порушено. У багатьох випадках буває дуже важливо, щоб експерт мав можливість ознайомитись з усіма деталями первинної обстановки місця події, бо слідчий при складанні протоколу огляду може упустити, не звернути уваги на такі факти, які необхідні будуть експерту для дачі висновку” [2, с. 39]. В даному випадку автор розглядав дослідження місця події як початкову стадію експертизи.

Більш категорично за формування експертизи місця події виступив Г.Л. Грановський, який визначив її як “криміналістичну ситуаційну експертизу місця події”. Він зазначав, що “місце події повинно стати об'єктом криміналістичної ситуаційної експертизи та у випадках, коли для його дослідження необхідні спеціальні пізнання передаватися цілком у розпорядження експерта” [3, с. 16]. На думку Г.Л. Грановського ситуаційна експертиза не виключає проведення огляду місця події, а її предмет є досить широким та включає встановлення способу підготовки,

вчинення та приховування злочину, часу та місця його вчинення, особи потерпілого та злочинця, транспортних засобів, знарядь зламу та перешкод, етапів вчинення злочину, його деталей, властивостей предметів, зниклих з місця події, причин зміни обстановки тощо [3, с. 7]. Позицію Г.Л. Грановського досить детально проаналізував Р.С. Белкін. Не погоджуючись з концепцією Г.Л. Грановського, він визначив питання, які, на його думку, не знайшли відповіді у запропонованій ним моделі ситуаційної експертизи, а саме: “1. Коли слідчий повинен зробити висновок про необхідність призначення ситуаційної експертизи і що означає “передати місце події цілком у розпорядження експерта”? 2. Хто визначає склад експертів різних спеціальностей, які залучаються для дослідження окремих елементів та підсистем ситуації, і чому результати їх досліджень повинен узагальнювати, а отже і оцінювати експерт-криміналіст? Хто в даному випадку досліджує місце події у цілому? 3. Що залишається на долю слідчого, якщо ситуаційна експертиза означає широкий підхід, що охоплює подію у цілому та її елементи, практично вичерпуючи, таким чином, весь предмет доказування? Чи дійсно ситуаційна експертиза може мати такі можливості?” [4, с. 563–564]. В концепції Г.Л. Грановського, на нашу думку, дійсно є спірні позиції, відмічені Р.С. Белкіним. Зазначимо також, що дана концепція, на жаль, не знайшла достатньо глибокої подальшої розробки з боку автора. Недостатньо приділялось їй уваги й з боку інших науковців.

В цілому, за виключенням деяких позицій, пропозиції Г.Л. Грановського на сьогодні є достатньо актуальними і автор підтримує запровадження експертизи місця події, як окремого виду експертизи. Об’єктом даної експертизи буде обстановка місця події в цілому, суб’єктом проведення — судовий експерт, або група експертів в залежності від складності конкретної обстановки.

Думки щодо доцільності проведення дослідження місця події висловлювали науковці у відношенні до окремих видів злочинів, хоча прямо і не називаючи його експертизою. Так, О.Р. Шляхов відмічав можливості аналізу місця події пожежно-технічним експертом [5, с. 33]. При розслідуванні аварій на залізничному транспорті “експерти у необхідних випадках виїжджають на місце події та особисто вивчають обстановку”, — зазначає І.Ф. Пантелєєв [6, с. 137]. В.М. Хрустальов та Р.Ю. Трубіцин, розкриваючи зміст попередніх досліджень матеріальних слідів на місці події, доходять висновку, що “в ідеальному випадку подальше дослідження переростає у ситуаційний аналіз місця події, під

яким розуміють методику криміналістичного дослідження місця події, засновану на послідовному вивченні окремих видів слідів, їх співвідношенні один з одним, з обстановкою до, під час та після вчинення злочину, та таку, що дозволяє на основі комплексного використання криміналістичних та інших спеціальних пізнань формувати висновки щодо послідовності дій учасників події та їх ознаках” [7, с. 43].

У сучасній науковій літературі з судової експертології при визначенні предмета окремих експертиз автори прямо вказують на місце події. Так, М.Г. Щербаковський як первинний об’єкт пожежно-технічної експертизи визначає місце пожежі [8, с. 349], а об’єктом вибухотехнічної експертизи — місце вибуху та пошкоджені об’єкти, що знаходяться на ньому [8, с. 336]. Відносно пожежно-технічної експертизи В.Г. Гончаренко зазначає, що “для пожежно-технічного експерта матеріальні об’єкти є найбільш важливими. Безпосереднє дослідження місця пожежі дає йому можливість особисто сприймати і оцінювати специфічні ознаки, необхідні для вирішення поставлених перед ним питань. Характер термічних пошкоджень на речовій обстановці дозволяє встановити місце виникнення пожежі, час настання тих чи інших подій” [9, с. 256]. Погоджуємось з автором і вважаємо, що зазначені питання можна вирішити тільки на місці події. При недостатній кількості наданих на експертизу матеріалів пожежно-технічний експерт, як зазначає В.Г. Гончаренко, може клопотати перед особою, що призначила експертизу, щодо надання додаткових матеріалів або про “можливість проведення експертного дослідження місця пожежі” [9, с. 257]. Вивчаючи можливості вибухотехнічної експертизи, В.Г. Гончаренко зазначає, “що дослідження речових доказів у лабораторії має бути природним продовженням роботи з огляду місця події, оскільки вже в процесі вивчення місця події відбувається інтенсивний аналіз слідів вибуху” [9, с. 282]. Наведені думки науковців свідчать щодо доцільності запровадження експертизи місця події.

Вирішення питання про проведення даної експертизи повинно покладатися виключно на слідчого. Він приймає таке рішення після отримання повідомлення про вчинений злочин або ознайомлення з обстановкою місця події. Момент прийняття рішення щодо призначення експертизи місця події залежить від багатьох чинників і, перш за все, від виду злочину. На нашу думку, за такими злочинами, як: крадіжки з квартир, приміщень підприємств, установ та організацій; умисні вбивства; порушення правил безпеки дорожнього руху; незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, або вибуховими

речовинами; порушення протипожежних правил або підпали; окремі злочини проти довкілля можливо призначення експертизи місця події вже після отримання початкової інформації. Наприклад, місця події: при виявленні трупа з ознаками насильницької смерті; у разі вчинення дорожньо-транспортної пригоди при наявності трупів; після вибуху чи пожежі, як правило, потребують складних досліджень, можливих тільки під час проведення експертизи.

У разі, якщо за змістом повідомлення про злочин неможливо відразу встановити необхідність призначення експертизи, слідчий повинен виїхати на місце події та впевнитись у цьому, або навпаки. При прийнятті рішення він може скористатися консультацією спеціалістів у залежності від виду події: при крадіжках — криміналіста, при вибуху — вибухотехніка, при дорожньо-транспортній події — автотехніка. Проте, остаточне рішення щодо призначення експертизи місця події приймає слідчий.

Запропонувавши експертизу місця події, Г.Л. Грановський не виключав проведення, поряд з нею, слідчого огляду, під час якого “слідчий повинен оглянути місце події, як він це робить і зараз, оглядаючи, перш ніж направити на експертизу, окремі предмети, документи, труп у відповідності до процедури” [3, с. 5]. На нашу думку, проведення слідчого огляду та експертизи місця події одночасно недоцільно. Експертиза місця події є поняттям значно ширшим, ніж слідчий огляд і включає в себе не тільки огляд предметів, що складають обстановку місця події, а й їх дослідження. При складанні висновку, експерт обов’язково в описовій частині повинен зазначити обстановку місця події, розташування та ознаки окремих її деталей, що є частиною протоколу огляду місця події. Тобто висновок експерта може бути і засобом фіксації первинної обстановки місця події, і відображати результати дослідження. Ще одним аргументом щодо недоцільності проведення слідчого огляду, є обов’язкове порушення слідчим первинної обстановки місця події під час динамічної стадії огляду, в той час як об’єктом експертного дослідження повинна бути обстановка місця події у початковому, недоторканому вигляді.

Експертиза місця події — складний вид дослідження, що обумовлений великою кількістю об’єктів дослідження та їх різноплановістю. Тому, у багатьох випадках, вона може бути комплексною або комісійною. Наприклад, при дослідженні місця пожежі з наявністю обгорілого трупа, комплексну експертизу повинні проводити експерт з пожежно-технічної експертизи, судово-медичний експерт та криміналіст. При

вчиненні крадіжки з приватного будинку, об'єктом експертизи може бути не тільки внутрішня обстановка, а й прибудинкова територія. Зважаючи на велику кількість можливих слідів, а звідси й значний обсяг роботи, може бути призначена комісійна експертиза, до проведення якої залучено декілька експертів-криміналістів. Склад експертів, необхідних для проведення експертизи визначає слідчий. При цьому він може скористатися допомогою керівника експертного закладу. В експертній службі МВС на сьогодні є достатня кількість фахівців для проведення як комісійних, так і комплексних експертиз. Тому при призначенні експертизи місця події слідчому доцільно порадитись з керівником відповідного підрозділу НДЕКЦ.

Вище зазначалось, що одним зі спірних питань проведення комісійної експертизи місця події, визначених Р.С. Белкіним, є оцінка її результатів, яка відводиться, за пропозицією Г.Л. Грановського, експерту-криміналісту. Згодом Г.Л. Грановський висловив думку, що у майбутньому формулювання загальних висновків буде покладатися на експерта-ситуолога, який володіє спеціальними знаннями, необхідними для того, щоб пов'язати всі результати досліджень речових доказів та речової обстановки у цілому [10, с. 30]. На нашу думку, оцінка досліджень об'єктів на місці події окремими експертами та формулювання висновків під час проведення експертизи місця події не повинно нічим відрізнятися від проведення будь-якої іншої комісійної експертизи. За результатами досліджень при проведенні комісійної експертизи члени комісії радяться та при взаємній згоді формулюють єдиний висновок. В разі розбіжностей кожен експерт вправі надати свій окремий висновок, за який несе повну відповідальність. Експертиза місця події є досить складним видом експертизи і цілком можливо за результатами досліджень у різних експертів з'являться різні висновки щодо пояснення суті тих чи інших елементів механізму злочину. Відповіді на питання експертизи щодо механізму виникнення окремих слідів, дій злочинця на місці події та механізму вчинення злочину взагалі можуть носити ймовірний характер.

Питання щодо призначення провідного експерта, на якого покладатимуться виключно організаційні заходи вирішується слідчим за пропозицією керівника експертного закладу в залежності від наявності досвіду та відповідного рівня знань. При дослідженні місць події за злочинами, що мають суспільний резонанс, очолювати комісію експертів повинен начальник експертного підрозділу. При проведенні комплексних експертиз провідним експертом повинен бути фахівець,

який виконує основну роботу в залежності від вчиненого злочину. Наприклад, пожежно-технічний експерт — при дослідженні місця пожежі, вибухотехнік — місця вибуху, експерт-автотехнік — місця дорожньо-транспортної події. Іншими **перевагами запропонованої нами експертизи місця події можна вважати такі:**

1. *Надання можливості експертам досліджувати об'єкти у первинному стані.* При проведенні традиційних експертиз об'єкти, що надходять на дослідження вилучаються під час проведення слідчих дій і надаються на дослідження через певний час. Не виключаються також пошкодження слідів при вилученні за допомогою технічних засобів або у разі вилучення разом з об'єктом при неправильному його упакуванні. Всі ці фактори можуть негативно вплинути на результати експертизи. Експертиза місця події та слідів, залишених на ньому значно зменшує можливі названі недоліки та підвищує якість дослідження.

2. *Підвищення об'єктивності висновків експерта.* При проведенні окремих видів експертиз: вибухотехнічної, пожежно-технічної, автотехнічної, за якими нами запропоноване обов'язкове призначення експертизи місця події, в якості об'єктів дослідження можуть бути протоколи слідчих дій: огляду місця події, допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, інших слідчих дій. Але інформація, що міститься у протоколах слідчих дій має певну ступінь суб'єктивності, що залежить як від самого слідчого, так і від інших учасників слідчих дій. Особливо це стосується протокольної фіксації результатів вербальних слідчих дій. На процес формування показань допитуваної особи, що поділяється на три стадії: сприйняття, запам'ятовування та відтворення, впливають різні суб'єктивні та об'єктивні чинники [11, с. 179]. В кінцевому результаті інформація, яку ми отримуємо при допиті є суб'єктивною. При використанні цієї інформації під час проведення експертизи експерт може зробити категоричний позитивний висновок. На наш погляд, не може бути категоричного висновку, заснованого на ймовірній інформації. Але такі висновки на сьогодні надаються у багатьох випадках, наприклад, при проведенні експертизи обставин та механізму дорожньо-транспортної події. У разі проведення експертизи місця дорожньо-транспортної події експерт безпосередньо сприймає та аналізує існуючу обстановку. Результати допитів потерпілих, свідків, очевидців можуть у подальшому підтвердити результати експертизи.

3. *Запобігання зайвого дублювання в процесуальних документах та спрощення процедури досудового розслідування.* При проведенні огляду місця події складається протокол, в якому підлягають детальному опису

всі об'єкти, що вилучаються. Ці ж самі об'єкти при надходженні на експертизу описуються експертом на початку дослідницької частини протоколу. Під час проведення експертизи місця події, на наш погляд, можливо вирішення й інших експертних завдань. Наприклад, при виявленні на місці події слідів пострілу та зброї, можливо вирішення питань, що стосуються не тільки визначення місця, з якого стріляли, а й приналежності зброї до вогнепальної та ідентичності виявленої кулі і зброї. Призначення експертизи місця події у таких випадках скорочує кількість призначених експертиз за матеріалами кримінального провадження.

4. *Використання можливостей експертизи для пошуку злочинця за “гарячими” слідами.* За визначенням Г.Л. Грановського експертиза місця події є ситуалогічною. Але, поряд з ситуалогічними та діагностичними, нею можуть вирішуватись й ідентифікаційні завдання. Наприклад, при дослідженні місця вчинення крадіжки у квартирі, відразу можна виключити з вилучених слідів пальців рук відбитки мешканців квартири. З розвитком та централізацією системи дактилоскопічної реєстрації, можливо введення у пошукову систему слідів рук та отримання результатів безпосередньо під час проведення експертизи.

Зазначене вище має підштовхнути науковців до подальших наукових досліджень і як наслідок — до розробки методики проведення такого виду експертизи.

Список використаної літератури

1. *Комаринец Б.М.* Участие экспертов-криминалистов в проведении следственных действий по особо опасным преступлениям против личности / Б.М. Комаринец // Теория и практика судебной экспертизы. — М., 1964. — Вып. 1 (11). — С. 21–26.
2. *Дулов А.В.* Воросы теории судебной экспертизы / А.В. Дулов. — Минск: Изд-во БГУ, 1959. — 188 с.
3. *Грановский Г.Л.* Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия / Г.Л. Грановский // Реф. науч. сообщ. на теорет. семинаре — криминалист. чтениях, 21 апреля 1977 г. — М., 1977. — Вып. 16. — С. 3–17.
4. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики: учеб. пособие для вузов. — 3-е изд., дополненное / Р.С. Белкин. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — 837 с.
5. *Шляхов А.Р.* Судебная экспертиза: организация и проведение / А.Р. Шляхов. — М.: Юридическая литература, 1979. — 165 с.
6. *Пантелеев И. Ф.* Расследование и профилактика взрывов, пожаров, крушений и авиапроисшествий / И.Ф. Пантелеев. — М.: Юрид. лит., 1975. — 208 с.
7. *Хрусталева В.Н.* Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях / В.Н. Хрусталева, Р. Ю. Трубицын. — СПб.: Питер, 2003. — 208 с.
8. *Щербаковский М.Г.* Судебные экспертизы: учеб.-теор. пособие / М.Г. Щербаковский. — Х.: Эспада, 2005. — 536 с.

9. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 388 с.
10. Грановский Г.Л. Основы трасологии. Особенная часть / Г.Л. Грановский. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1974. — 240 с.
11. Коновалова В.О. Юридична психологія. Акад. курс: підручник / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепитько. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2004. — 424 с.

Резюме

Проанализированы мнения учёных об экспертизе, объектом которой является место происшествия. Рассмотрены преимущества данного вида экспертизы и возможности её проведения при расследовании уголовных правонарушений

Resume

Opinions of scientists of examination the object of that is a site of occurrence are analyzed. Advantages of this type of examination and possibility of her realization are considered at investigation of criminal offences

УДК 343.98

**В.М. Абрамова, канд. юрид. наук,
доцент, завідувач кафедри**

Київський університет ринкових відносин

**Є.Ю. Свобода, канд. юрид. наук,
доцент кафедри**

Національна академія внутрішніх справ

ПОМИЛКИ В СУДОВО-ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ, УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ВИДИ

Проаналізовано негативні наслідки експертних помилок для учасників судочинства і для суспільства в цілому, розглянуто поняття, сутність, ознаки помилки судового експерта, а також запропоновано класифікацію експертних помилок.

В умовах формування правової держави і демократизації судочинства підвищується значення такого виду доказів, як судово експертиза. Судово-слідча практика показує, що висновки експертизи містять важливі фактичні дані, які необхідні для успішного розслідування різного роду злочинів, а також для правильного розгляду цивільних, кримінальних, господарських справ і, в решті-решт, укріплення гарантій дотримання прав і законних інтересів громадян у відповідності до положень Конституції України. На жаль сьогодні, не зважаючи на

9. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 388 с.
10. Грановский Г.Л. Основы трасологии. Особенная часть / Г.Л. Грановский. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1974. — 240 с.
11. Коновалова В.О. Юридична психологія. Акад. курс: підручник / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепитько. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2004. — 424 с.

Резюме

Проанализированы мнения учёных об экспертизе, объектом которой является место происшествия. Рассмотрены преимущества данного вида экспертизы и возможности её проведения при расследовании уголовных правонарушений

Resume

Opinions of scientists of examination the object of that is a site of occurrence are analyzed. Advantages of this type of examination and possibility of her realization are considered at investigation of criminal offences

УДК 343.98

**В.М. Абрамова, канд. юрид. наук,
доцент, завідувач кафедри**

Київський університет ринкових відносин

**Є.Ю. Свобода, канд. юрид. наук,
доцент кафедри**

Національна академія внутрішніх справ

ПОМИЛКИ В СУДОВО-ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ, УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ВИДИ

Проаналізовано негативні наслідки експертних помилок для учасників судочинства і для суспільства в цілому, розглянуто поняття, сутність, ознаки помилки судового експерта, а також запропоновано класифікацію експертних помилок.

В умовах формування правової держави і демократизації судочинства підвищується значення такого виду доказів, як судово експертиза. Судово-слідча практика показує, що висновки експертизи містять важливі фактичні дані, які необхідні для успішного розслідування різного роду злочинів, а також для правильного розгляду цивільних, кримінальних, господарських справ і, в решті-решт, укріплення гарантій дотримання прав і законних інтересів громадян у відповідності до положень Конституції України. На жаль сьогодні, не зважаючи на

здійснення активної і цілеспрямованої діяльності співробітниками судово-експертних установ щодо пошуку нових, ефективних форм і методів забезпечення якості експертних висновків, створення надійної доказової бази, експертній діяльності заважають помилки при проведенні досліджень.

Не зважаючи на те, що висновки експертиз піддаються оцінці слідчого та суду, помилки в них виявляються не завжди, що не виключає в подальшому виникнення слідчих та судових помилок.

Розробка проблеми помилок в діяльності судових експертів при проведенні досліджень була розпочата порівняно недавно. Окремі аспекти проблеми у свій час були піддані аналізу в працях ряду авторів. Позитивно оцінюючи роботу вчених, які внесли значні здобутки у розробку даної проблеми, необхідно, разом з тим зауважити, що не всі її аспекти досліджені повно і отримали своє вирішення. У літературі з криміналістики та судової експертизи проблема експертних помилок висвітлювалась лише з окремих позицій. У загальному виді поняття, причини, класифікацію експертних помилок розглядали у своїх роботах А.І. Вінберг, І.М. Каплунов, Р.С. Белкін, А.К. Педенчук, Г.Л. Грановський, Г.Є. Макушкіна, І.Г. Вермель, Л.В. Кочнева, Н.І. Клименко, Н.А. Паліашвілі, А.Ю. Краснобаєва. На існування проблем помилок при проведенні окремих видів судових експертиз звертали увагу Л.А. Вінберг, Л.М. Бедрин, А.А. Солохин, М.А. Бронникова, Г.В. Кружкова, А.Ю. Комісаров, Н.М. Дяченко. Однак проблема і сьогодні не отримала глибокого і всебічного розгляду. Помилки у експертній практиці залишаються нерідким явищем. У зв'язку з цим метою цієї статті є дослідження сутності, видів та умов виникнення помилок, що зустрічаються в судово-експертній діяльності.

Небезпечність помилок, які припускаються судовими експертами при проведенні експертиз, можуть привести до помилок у діяльності слідчих та судових органів. Помилка експерта викликає комплекс негативних ефектів, що багатопланово характеризують її "ціну". "Ціна" помилки судового експерта залежить від ступеню її проникнення в діяльність інших суб'єктів і розглядається з різних позицій. Насамперед, представляється, що "ціна" помилки це те, чим приходиться розплачуватися суб'єкту, який її допустив, іншим суб'єктам, зв'язаним з його діяльністю, суспільству в цілому. Вона може бути як матеріального, так і морального характеру.

Чим глибше експертна помилка проникає в судочинство, тим дорожче вона коштує нашому суспільству, тому що в цьому випадку про-

цес встановлення істини все більше деформується, викликаючи нові помилки слідчих, суддів і прокурорів.

Можна говорити про “ціну” експертної помилки з погляду наслідків, викликаних помилками експерта.

По-перше, це, насамперед, зниження якості й ефективності діяльності експерта і підрозділу (установи) в цілому, формування думки про некомпетентність, необ’єктивність працівників експертних підрозділів, дискомфортний стан експерта, викликаний виявленою помилкою.

По-друге, це необхідність проведення додаткових слідчих дій з усунення експертної помилки, збільшення строків розслідування.

По-третє, це формування негативної суспільної думки про можливості забезпечення захисту прав і інтересів громадян, діяльності правоохоронних органів у цілому.

Помилки, які припускаються судовими експертами при проведенні експертиз, можуть привести до помилок у діяльності слідчих та судових органів і завдати суттєвої шкоди правосуддю, законним інтересам громадян і установ, збільшити терміни розслідування і судового розгляду справ.

З погляду на те, що загальне поняття помилки, яке визначене на основі синтезованих даних різних галузей знань, не відображає специфічності діяльності судового експерта при проведенні експертиз, виникла потреба у виявленні специфічних ознак експертної помилки. По-перше, помилка судового експерта є результат не наміру чи необережності, а лише ненавмисних дій чи бездіяльності. По-друге, експертна помилка реалізується у експертній діяльності. По-третє, — її суб’єктом є судовий експерт. По-четверте, вона виражається у формі неправильних висновків експертизи. Наявність ознак помилки судового експерта дозволяє відрізнити помилковий висновок експерта від свідомо неправильного висновку, тобто помилку експерта від злочину проти правосуддя.

На підставі аналізу різних точок зору, що зустрілись у літературі, зазначених ознак з урахування періодів розвитку, помилкою судового експерта можна вважати його ненавмисні неправильні дії або бездіяльність в процесі експертного дослідження, котрі реалізуються у висновках через неправильне отримання і переробку інформації на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, що обумовлені психічними, соціальними, біологічними якостями експерта.

Разом з тим, визначення поняття помилки судового експерта при проведенні експертиз не знімає питання щодо критерію визнання

висновку помилковим і про можливість її виявлення в процесі встановлення істини, особливо, якщо по справі було призначено декілька повторних експертиз і отримані різні, суперечливі висновки. Користуючись філософським положенням, що критерієм істини є практика, можна запропонувати три шляхи вирішення питання, чи є висновок експерта помилковим: процесуальний, методичний і оціночний.

Процесуальний шлях передбачає можливість призначення декількох експертиз з одних і тих самих питань як засобу перевірки попередньо виконаних експертиз.

Методичний має непроцесуальний характер реалізації і передбачає можливість направлення спірних висновків експертиз на відповідні секції Науково-методичної ради. Досвідчені члени ради приймають остаточне рішення по питаннях, що були поставлені перед експертами.

Оціночний шлях здійснюється слідчим чи судом під час оцінки висновку експерта по справі. Одним з найбільш суттєвих критеріїв оцінки правильності висновку експерта є його відповідність іншим безперечно встановленим матеріалам справи. Враховуючи, що остаточно про винність особи від імені Держави проголошує суд, то й остаточно критерієм істинності висновку експерта сьогодні є судова практика. Але і її не можна абсолютизувати. Критерій істини ніколи не може по самій суті підтвердити або спростувати повністю будь-яке людське уявлення. Оцінка висновку здійснюється за внутрішнім переконанням судді. Тому не можна говорити про абсолютність критерію істинності судової практики, що само по собі не виключає і судових помилок. Оцінка експертизи для осіб, які не володіють спеціальними знаннями, часто є складним процесом, а помилковий висновок або навмисно неправильний негативно впливає на процес встановлення істини. З цієї причини можуть припускатися судові помилки. Тому можна вважати за доцільне комплексний підхід до проблеми критеріїв правильності висновку експерта — розробку системи критеріїв його оцінки.

Імовірність виникнення помилки залежить від цілого ряду особливостей пізнавального процесу судового експерта, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Вперше на їх існування звернув увагу Г.Л. Грановський [1]. На нашу думку, насамперед, особливості пізнання судового експерта пов'язані з об'єктивними чинниками, що характеризують особливості відображення інформації щодо події (ретроспективність, викривленість, обмеженість, фрагментарність). Ми цілком приєднуємось до думки М.Я. Сегає, який вважає, що для формування достовірного висновку експерт змушений мінімізувати ризик виникнення

помилки шляхом правильно обраної стратегії пізнання відображеної інформації шляхом сумування додаткової інформації, котра міститься у паралельних, зворотних, зустрічних зв'язках, використання всіх трьох методів вирішення експертних задач (діагностичного, ідентифікаційного, ситуалогічного) експертиз [2, с. 46]. Відповідні рекомендації повинні міститись у методиках дослідження. Однак сьогодні не всі об'єкти, які потрапляють до поля зору експерта, достатньо пізнані. Іноді методики для їх дослідження взагалі відсутні, або не містять об'єктивних відомостей щодо ознак об'єктів та критерії їх оцінки. У таких складних ситуаціях навіть досвідчені експерти можуть припускати помилки.

Розширення обсягу інформації при дослідженні зазначених слідів завдяки використанню технічних засобів не завжди досягається через їх відсутність або недостатню чутливість. В результаті неповнота відомостей про властивості ознак призводить до неправильних висновків.

Однак, чи виникне помилка, буде залежати від експерта, тобто від його суб'єктивних якостей, які обумовлюють індивідуальність пізнання. Особливості пізнання на всіх рівнях (відчуття, сприйняття, уявлення, мислення) обумовлені впливом суб'єктивних умов, котрі за певних обставин можуть стати причинами виникнення помилок. Суб'єктивні умови укорінені в характері відчуття, сприйняття, мислення і фізичних дій експерта. Вони можуть бути віднесені до трьох груп: відсутність досвіду, незадовільний рівень знань (характеризують недостатню професійну компетенцію експерта), обмеженість часу, завантаженість (викликають порушення методичних та процесуальних вимог, призводять до поверхового неповного дослідження), наявність дефектів, недостатня чутливість природних органів експерта, психічні якості, невідповідні особисті якості експерта (обумовлюються індивідуальними психофізіологічними властивостями).

Проте, поділ умов виникнення помилок на об'єктивні і суб'єктивні досить відносний. Дуже часто умови взаємообумовлені і діють у комплексі. Наприклад, неправильна оцінка ознак може виникати як через недостатню чутливість приладів, так і дефекти органів відчуття або сприйняття.

Таким чином, можна побачити, що особливості експертного пізнання, які викликають помилки, пов'язані з наявністю недоліків, котрі не завжди призводять до неправильного висновку, однак потенційно сприяють помилці й створюють умови для її виникнення. Це підтверджується результатами аналізу взаємного рецензування експертиз експертними підрозділами МВС України, які показали, що від 60 до

80% висновків експертів містять недоліки, однак це не означає, що всі вони є помилковими [3, с. 186–193]. Н.І. Клименко вважає, що умови стають причинами тільки тоді, коли вони викликають наслідки — помилку [4, с. 132].

Вплив на процес пізнання різноманітних факторів обумовлює неоднорідність помилок, що потребує їх класифікації. Підставою для класифікації є найбільш суттєві науково обґрунтовані й об'єктивні ознаки. Певне уявлення щодо видів помилок судових експертів було сформовано на підставі матеріалів повторних експертиз, оглядів про результати діяльності експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України, звітів про результати роботи СЕУ Мінюсту України, матеріалів анкетування співробітників експертних підрозділів, літературних джерел.

Вивчення та аналіз цих матеріалів дозволив, в цілому, погоджуватись з Р.С. Белкіним та А.Ю. Краснобаєвою, запропонувати класифікацію помилок судового експерта при проведенні експертиз [5, с. 187–188; 6, с. 59–66; 7, с. 13]. У її основі лежить характеристика сторін процесу експертного дослідження. Підставою класифікації є ділення експертних помилок за змістовною сутністю. Згідно з нею, експертні помилки поділяються на нормативно-правові (процесуальні), методологічні, організаційно-управлінські.

Першу групу складають нормативно-правові (процесуальні) помилки. Вони виникають тоді, коли експерт при проведенні експертизи не дотримується норм закону, що регламентують проведення експертизи. Аналіз судової, слідчої, експертної практики показав, що процесуальні помилки відбуваються внаслідок:

1. Вирішення питань правового характеру:
  - а) щодо винуватості і відповідальності осіб, які причетні до вчинення злочину;
  - б) щодо юридичної оцінки фактів і їх кваліфікації.
2. Вирішення питань, які не були поставлені перед експертом (експертна ініціатива) не на підставі спеціальних знань;
3. Вирішення питань без використання права запиту додаткових матеріалів при недостатній кількості порівняльних матеріалів і відсутності відомостей щодо обставин справи.
4. Формулювання висновку щодо оцінки правильності первинної експертизи.
5. Використання правової термінології (“підроблений бланк”, “підлог”, “шахрайство” тощо).

Експертні помилки можуть бути допущені при пізнанні сутності, властивостей, ознак об'єктів експертного дослідження. Такі помилки віднесені до другої групи і називаються методологічними. Відображення в свідомості експерта об'єкта дослідження, котре не відповідає об'єктивним властивостям, що характеризують цей об'єкт. Їх можна підрозділити на психологічні, логічні і фактичні (предметні). Методологічні (психологічні, логічні і предметні) помилки складають значну частину всіх помилок.

Психологічні помилки — помилки відчуття, сприйняття, уявлення, пам'яті і мислення. Вони проаналізовані на прикладі експертиз, при проведенні яких судовими експертами неправильно інтерпретувалась інформація, яка відобразилась у слідах (негативний слід пальця руки порівнювався з позитивним), хибно сприймалися ознаки, перебільшувалась їх значимість (варіаційність ознак сприймалася як розбіжності), виключення притаманних об'єкту ознак (експерт не помітив дрібних особливостей рухів при виконанні підписів).

Психологічні помилки в свою чергу можна поділити наступним чином:

1. Помилкове розчленування, подрібнення цілісного об'єкта, явища, події, дії на незалежні та непов'язані між собою частини (не визначення факту виконання рукописного тексту або текстів в різних документах однією особою).

2. Помилкове об'єднання різних, непов'язаних самотійних об'єктів, явищ, фактів у загальне ціле, котрим ці факти в дійсності не були.

3. Помилкове перебільшення або зменшення реальних розмірів, тривалості, сили, яскравості, інтенсивності, а також помилкова трансформація, тобто викривлення форми, морфологічних ознак структури в результаті хибного сприйняття об'єкту.

4. Помилкове додання та наділення або виключення, пропущення ознак об'єктів. Помилкове ототожнення та встановлення схожості різних об'єктів та осіб, і навпаки — помилкове розрізнення одного й того ж чи однорідних об'єктів (помилки розпізнання).

Логічні помилки, тобто помилки, пов'язані з порушенням у змістовних розумових актах законів і правил логіки, а також з некоректним застосуванням логічних прийомів і операцій. Логічні помилки у висновках судових експертів виявлені у зв'язку із недотриманням ними законів формальної логіки, коли висновок експерта не впливає з результатів дослідження, суперечить дослідницькій частині, базується на

недостатній сукупності ознак (у синтезуючий частині експерт вказує, що куля вистріляна зі зброї, яка має правий нахил полів нарізів, а у висновку — зі зброї, яка має лівий нахил полів нарізів).

Фактичні (предметні) помилки виникають у результаті перекрученого уявлення про відносини між предметами об'єктивного світу. Фактичні помилки можуть виникати через використання неіснуючої термінології, використання застарілих, неналежних методів і методик. Характеристика фактичних помилок надана на прикладі висновків судових експертів, котрі визнані помилковими у зв'язку із використанням неналежних методик або методів, технічних засобів, які не дозволили отримати повну інформацію про об'єкти (неправильний вибір розчинників, використання мікроскопів з недостатнім збільшенням, використання методів, які при певних умовах дають значний відсоток помилок, використання неточних довідкових даних для розрахунків, застосування неправильної термінології).

Аналіз висновків повторних експертиз дозволив виявити помилки третьої групи, що обумовлені неправильними діями експерта або його бездіяльністю, які виникають через порушення, невиконання належного і віднесені нами до організаційно-управлінських. У цій групі можна виділити помилки, які полягають у неправильній послідовності дій, виборі засобів або використанні несправних приладів, порушенні правил експлуатації складних технічних пристроїв, неправильному застосуванні методики, неправильних розрахунках, виборі параметрів, коефіцієнтів, описах.

Аналіз експертної практики свідчить про те, що частіше всього зустрічаються методологічні помилки та організаційно-управлінські.

Разом з тим, слід зазначити, що розмежування помилок має відносний характер, тому іноді одні помилки обумовлюють виникнення інших (помилки недогляду через недостатність матеріалів тягнуть психологічні помилки через неправильну оцінку ознак, тощо).

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що помилка судового експерта характеризується певними ознаками, які відображають специфічність його діяльності. На виникнення експертних помилок впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, знання яких дозволяє поділити помилки на види і в подальшому визначити шляхи їх подолання.

Список використаної літератури

1. *Грановский Г.Л.* Природа, причины экспертных ошибок и пути их устранения / Г.Л. Грановский // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и прак-

- тики судебной экспертизы: экспресс-информация. — М.: ВНИИСЭ, 1983. — Вып. 2. — С. 1–9.
2. *Сегай М.Я.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. — К.: Ін Юре, 1997. — 174 с.
  3. *Абрамова В.М.* Экспертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність” / В.М. Абрамова, 2005. — 18 с.
  4. *Клименко Н.И.* Ошибки при использовании специальных знаний в досудебных стадиях уголовного процесса / Н.И. Клименко // Проблема дальнейшего укрепления социалистической законности при расследовании преступлений органами внутренних дел: Межвузовский сборник научных трудов. — К.: Киев. ун-т, 1988. — С. 126–133.
  5. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. — М.: НОРМА, 2001. — 237 с.
  6. *Белкин Р.С.* Понятие экспертных ошибок и их классификация / Р.С. Белкин, А.К. Педенчук // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы: Сб. науч. трудов. — М.: ВНИИСЭ, 1987. — С. 59–66.
  7. *Краснобаева А.Ю.* Экспертные ошибки: причины, последствия, профилактика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність” / А.Ю. Краснобаева. — Волгоград, 1997. — 25 с.

Резюме

В статье проанализированы негативные последствия экспертных ошибок для участников судопроизводства и для общества в целом, рассмотрены понятие, сущность, признаки ошибок судебного эксперта, а также предложена классификация экспертных ошибок.

Summary

In the article was analyzed negative effects, concepts, essence, signs of experts mistakes to others judiciary and society in general, and was proposed classification of expert mistakes.

УДК 343.98

Ю.Ю. Ярослав, канд. юрид. наук, доцент

Національний транспортний університет

ДО ПИТАННЯ ПРИСУТНОСТІ ОСІБ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуті основні проблеми присутності осіб при проведенні судових експертиз, що є важливим демократичним інститутом контролю за судово-експертною діяльністю. З огляду на сучасне кримінально-процесуальне законодавство України визначене коло процесуальних та непроцесуальних осіб, які можуть здійснювати функцію присутності, проаналізовані межі їх

- тики судебной экспертизы: экспресс-информация. — М.: ВНИИСЭ, 1983. — Вып. 2. — С. 1–9.
2. *Сегай М.Я.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. — К.: Ін Юре, 1997. — 174 с.
  3. *Абрамова В.М.* Экспертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність” / В.М. Абрамова, 2005. — 18 с.
  4. *Клименко Н.И.* Ошибки при использовании специальных знаний в досудебных стадиях уголовного процесса / Н.И. Клименко // Проблема дальнейшего укрепления социалистической законности при расследовании преступлений органами внутренних дел: Межвузовский сборник научных трудов. — К.: Киев. ун-т, 1988. — С. 126–133.
  5. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. — М.: НОРМА, 2001. — 237 с.
  6. *Белкин Р.С.* Понятие экспертных ошибок и их классификация / Р.С. Белкин, А.К. Педенчук // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы: Сб. науч. трудов. — М.: ВНИИСЭ, 1987. — С. 59–66.
  7. *Краснобаева А.Ю.* Экспертные ошибки: причины, последствия, профилактика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність” / А.Ю. Краснобаева. — Волгоград, 1997. — 25 с.

Резюме

В статье проанализированы негативные последствия экспертных ошибок для участников судопроизводства и для общества в целом, рассмотрены понятие, сущность, признаки ошибок судебного эксперта, а также предложена классификация экспертных ошибок.

Summary

In the article was analyzed negative effects, concepts, essence, signs of experts mistakes to others judiciary and society in general, and was proposed classification of expert mistakes.

УДК 343.98

Ю.Ю. Ярослав, канд. юрид. наук, доцент

Національний транспортний університет

ДО ПИТАННЯ ПРИСУТНОСТІ ОСІБ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуті основні проблеми присутності осіб при проведенні судових експертиз, що є важливим демократичним інститутом контролю за судово-експертною діяльністю. З огляду на сучасне кримінально-процесуальне законодавство України визначене коло процесуальних та непроцесуальних осіб, які можуть здійснювати функцію присутності, проаналізовані межі їх

повноважень, гарантії незалежності судового експерта і невтручання в його діяльність з проведення судових експертиз, надані пропозиції з вдосконалення їх процесуального статусу.

Законодавець дозволяє присутність фізичних осіб при проведенні судової експертизи. Це зафіксовано у наступних вимогах до складеного в результаті експертного дослідження процесуального документу: “у висновку експерта повинно бути зазначено: ... 3) хто був присутній при проведенні експертизи” (ст. 102 КПКУ). Згідно тлумачення за “Великим тлумачним словником сучасної української мови” термін присутність означає “чиєсь перебування в якому-небудь місці в певний час” [1, с. 1134]. Присутність будь-яких фізичних осіб (а вони можуть бути передбачені порядком проведення судової експертизи або сторонніми) при проведенні судової експертизи слід визнати пасивною формою взаємодії із судовим експертом, яка не повинна негативно впливати на хід проведення експертних досліджень і отриманий результат. Значення цього демократичного за своєю сутністю інституту є достатньо важливим, оскільки він виступає запорукою правильності проведення судової експертизи, що виражається у підвищенні гарантій обрання судового експерта, методики дослідження, налаштування каналу інформаційної допомоги і, як мінімум, подає своєрідний “ефект присутності” при експертному дійстві, яке часто-густо вважають своєрідною “чорною скринькою”.

Активна форма взаємодії фізичних осіб із судовим експертом із поведінкою елементів примусу вже є втручанням у діяльність цього суб’єкта процесу. Згідно із роз’ясненням за “Великим тлумачним словником сучасної української мови”, термін втручання означає “самочинно займатися чийось справами, встрявати в чий-небудь стосунки — брати активну участь у чомусь для припинення чого-небудь, протидіяння чому-небудь” [1, с. 210]. При перевищенні меж присутності і появі ознак втручання в судово-експертну діяльність експерт, реалізуючи свої права, повинен активно протидіяти цьому впливу, і в цьому проявляється не тільки його фахова, але й громадянська позиція, заявити клопотання щодо “вчинення інших дій, пов’язаних з проведенням експертизи” або “про забезпечення безпеки...” (ст. 69 КПКУ).

Як відомо, за змістом ст. 4 Закону України “Про судову експертизу” втручання в судово-експертну діяльність забороняється, оскільки ця заборона виступає гарантією незалежності процесуальної фігури судового експерта — докладно: “незалежність судового експерта та правильність

його висновку забезпечується... заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи”. Екстремальний варіант втручання в судово-експертну діяльність у вигляді “перешкоджання з’явленню експерта до суду, органів досудового слідства... чи дізнання, примушування до відмови давання висновку, а також завідомо неправдивого висновку шляхом погроз вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять, або підкуп... експерта з тією самою метою, а також погроза вчинити зазначені дії з помсти за раніше даний висновок” містить склад злочину (ст. 386 ККУ).

Першочергово в колі можливих присутніх при проведенні судової експертизи фізичних осіб слід визнати учасників процесу. Зі сторони обвинувачення, це — слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд, а також потерпілий і його законний представник; зі сторони захисту, це — підозрюваний (обвинувачений), підсудний, його захисник та законні представники. Законодавець дозволяє підозрюваному (обвинуваченому) (ст. 42 КПКУ), а також потерпілому (ст. 56 КПКУ) “брати участь при проведенні процесуальних дій” і “під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу”. Як відомо, проведення судової експертизи є однією з процесуальних дій, що дає підстави розуміти правомірність поширення прав підозрюваного (обвинуваченого) та потерпілого і на цю процесуальну дію.

В наведеній процесуальній формулі проглядаються лише загальні риси інституту присутності учасників процесу при проведенні судової експертизи, в ній не сформульовані гарантії невтручання цих осіб в судово-експертну діяльність, що є одним з важливіших принципів судової експертизи.

Якщо експертиза призначається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом, то присутність підозрюваного (обвинуваченого), потерпілого, їх захисників та законних представників при проведенні судової експертизи повинна реалізовуватись не автоматично, а за їх клопотанням. У разі задоволення клопотання, слідчий (прокурор) також повинен бути присутнім при проведенні цієї процесуальної дії (проведенні судової експертизи), скласти протокол, до якого внести зауваження та заперечення присутніх осіб, а також можливі заяви судового експерта. Саме слідчий чи прокурор (слідчий суддя чи суд) виступають гарантом того, що присутність будь-якої фізичної особи не перетвориться у втручання її в судово-експертну діяльність. Треба мати на увазі, що

слідчий (прокурор), в разі присутності при проведенні судової експертизи, має перед собою і інші задачі, зокрема, звертає увагу експерта на зміст окремих завдань дослідження, опікується цілями розслідування, отримуючи з першоджерела оперативну інформацію про об'єкти дослідження, усвідомлює необхідність надання додаткових матеріалів (зразків), зосереджує увагу експерта на певних властивостях наданих об'єктів і т. ін. [2, с. 198—199].

Інший варіант, коли сторона захисту самостійно на договірних засадах залучає експерта для проведення судової експертизи. В цьому випадку забезпечення гарантій невтручання сторонніх осіб в судово-експертну діяльність фактично покладається на самого експерта, бо він спілкується зі стороною захисту сам на сам (при декларованій згідно Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій Наказом МЮ України від 08.10.1998 р. № 53/8, забороні спілкування із зацікавленими по справі особами!), при залученні експерта державної судово-експертної установи — на керівника цієї установи. Оплачуючи на договірних засадах роботу судового експерта, в сторони захисту може виникнути неправомірне бажання перейти межу невтручання і підштовхнути експерта до хибних висновків.

В діючому зараз кримінально-процесуальному законодавстві не врегульована також стадія проведення судової експертизи, де може бути дозволена присутність фізичних осіб. На нашу думку — це може бути тільки початкова стадія збирання вихідної інформації (наприклад, початкова стадія проведення судових автотехнічних і транспортно-трасологічних експертиз, яка збігається із оглядом транспортного засобу) і аж ніяк не в завершальній стадії оцінки результатів і формулювання висновків. Межі надання інформації експерту з боку присутніх осіб можуть бути позначені як “давання пояснень”.

До речі, за старим Кримінально-процесуальним кодексом України достатньо чітко були сформульовані повноваження обвинуваченого в реалізації права на присутність при проведенні судової експертизи, фактично цей порядок розповсюджувався і на інших учасників процесу (за формулою “дозволено все, на що немає прямої заборони закону”) — “обвинуваченому за його клопотанням слідчий може дозволити бути присутнім при проведенні окремих досліджень і давати пояснення” (ст. 197 старого КПКУ).

За межами регламентації залишився також випадок, коли пояснення обвинуваченого (підозрюваного) чи потерпілого під час прове-

дення експертизи будуть іншими по відношенню до зібраної вихідної інформації (вихідних даних), яка подається в постанові слідчого про призначення судової експертизи (переважно це стосується призначення судово-автотехнічної експертизи). За нашою думкою, проведення експертизи в цьому випадку слід призупинити до визначення кола вихідних даних замовником експертизи. Слідчий чи прокурор негайно протокольно повинен закріпити дане пояснення та вирішити питання щодо змін вихідних даних за постановою про призначення судової експертизи. Тільки після цього проведення експертизи може бути поновлено. Слід зауважити також, що інший випадок внесення змін до вихідних даних — самостійно експертом у вступній частині висновку — прийнятий бути не може, оскільки при цьому експерт вийде за межі своєї компетенції.

В інших видах судочинства (адміністративному, цивільному, господарському) немає прямого дозволу на присутність осіб при проведенні судової експертизи. За канонами права дозволяється те, на що немає прямої заборони закону. Тому на практиці часті випадки надання дозволів за ухвалами та постановами суду на участь сторін при проведенні експертиз, найбільш часто — судово-автотехнічних. Більш того, є випадки, коли суди в цих пропозиціях йдуть ще далі, що аж-ніяк не можна виправдати, коли надають вказівку експерту додатково вирішити у висновку питання, які можуть виникнути у сторони, якій дозволено бути присутньою при проведенні експертизи. При реалізації клопотання сторін на присутність при проведенні судової експертизи судам треба зауважувати також на те, що в цих видах судочинства не передбачена фігура представника владного органу, який готує матеріали для судового розгляду (за статусом аналогічному слідчому чи прокурору в кримінальному процесі). Тому, в цих видах судочинства не гарантується забезпечення меж і форми присутності (“давати пояснення”) інших осіб-учасників процесу при проведенні експертизи.

При призначенні експертизи атестованим спеціалістам недержавних експертних установ чи таким, які працюють індивідуально, гарантування незалежності експерта і невтручання в його експертну діяльність по конкретній справі, в разі надання вказівки судом щодо присутності сторін чи їх представників при її проведенні, як і у вищерозглянутому випадку, може бути реалізоване тільки з одночасним делегуванням представника суду для участі в проведенні судової експертизи. За відсутністю такого представника суду експерт повинен клопотати на його виділення.

Ще одна процесуальна фігура, яка безальтернативно присутня при проведенні судової експертизи, є членом (чи членами) експертної комісії. Як відомо, експертні комісії можуть бути створені за призначенням слідчого чи прокурора (слідчого судді та суду) або керівником судово-експертної установи для проведення однорідних або комплексних експертиз. Гарантією невтручання члена експертної комісії у проведення судової комісійної експертизи з метою відхилення від методично правильної лінії дослідження (що, зрозуміло, неухильно призведе до хибного висновку!) є деклароване право кожного члена експертної комісії на складання окремого висновку, у якому формулюється його думка: “якщо для проведення експертизи залучається кілька експертів, експерти мають право скласти один висновок або окремі висновки” (ст. 101 КПКУ). В державних судово-експертних закладах в посилення гарантій невтручання передбачене також методичне обговорення результатів експертного дослідження на засіданнях фахівців структурного підрозділу, яке ініціюється керівником судово-експертної установи у випадку виникнення розбіжностей у висновках членів експертної комісії, а також винесення цього питання на засідання відповідної секції Науково-консультативної та методичної ради Мініюсту України. Але в будь-якому випадку воно має лише рекомендаційний характер і далеко не завжди спонукає експерта — члена комісії — на врахування висловлених методичних зауважень (і відмову від хибного висновку). В цій ситуації керівник державної судово-експертної установи, надіславши замовнику окремі висновки експертів-членів комісії, повинен у супровідному листі довести до слідчого чи суду позицію методичних рад установи та відомства. Це буде важливо для оцінки суперечливих експертних висновків членів експертної комісії.

Фізичними особами, які передбачені порядком проведення експертизи, тобто яким дозволено бути присутнім при проведенні судової експертизи, але які не являються учасниками процесу, є: керівник судово-експертної установи (його заступник) чи керівник підрозділу установи (якщо експертиза проводиться в державній експертній установі). Їх діяльність скерована на сприяння судовому експерту у виборі найбільш ефективного способу проведення судової експертизи і отримання якісного результату дослідження на підставі сучасних досягнень експертної науки — обрання оптимальної для даної задачі методики дослідження, яка забезпечує найбільш повне опрацювання об'єкту дослідження і вносить в нього мінімальні зміни. Діюча Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та экс-

пертних досліджень в судово-експертних установах Мініюсту України, затверджена Наказом Мініюсту України від 08.10.1998 р. № 53/8 згідно п. 4.13 передбачає контрольну функцію керівника судово-експертної установи на завершальному етапі проведеної в установі експертизи, а саме: “Висновок експерта (повідомлення про неможливість надання висновку) розглядається керівником підрозділу та керівником експертної установи (або його заступником) і направляється органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта). Якщо при ознайомленні з висновком експерта буде встановлено, що дослідження проведені з недотриманням чи відхиленням від методики дослідження, керівник експертної установи може передоручити проведення судової експертизи комісії експертів, до якої включається також експерт, який проводив попереднє дослідження”.

Обрані розробником в теперішній редакції Інструкції словесні конструкції щодо змісту контрольної функції висновку судового експерта керівником підрозділу та керівником експертної установи (або його заступником) “розглядається” та “ознайомлення” не дозволяють однозначно визначитись із мірою втручання цих посадовців в судово-експертну діяльність [3, с. 143—145]. Посилення гарантій невтручання в експертну діяльність на цьому (завершальному) етапі виконання висновку експерта нами бачиться у відході від одноосібних методичних оцінок і необхідності залучення до них оцінок професійної спільноти експертної установи — експертного складу підрозділу установи чи методичної її ради.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. — 1736 с.: іл.
2. *Щербаковский М.Г.* Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учеб.-практ. пособие. — Х.: Эспанада, 2005. — 544 с.
3. *Ярослав Ю.Ю.* Організаційно-процесуальні проблеми призначення судових експертів / Ю.Ю. Ярослав, О.В. Мархевка // Нормативно-правове регулювання судово-експертн. діяльн. в Україні: матеріали наук.-практ. конф. — Сімферополь, 2000. — С. 140—147.

Резюме

Рассмотрены основные проблемы присутствия лиц при проведении судебных экспертиз, что является важнейшим институтом контроля за судебно-экспертной деятельностью. С позиции современного уголовно-процессуального законодательства Украины определен круг процессуальных и непроцессуальных лиц, которые могут осуществлять функцию присутствия, проанализированы границы их полномочий, гарантии независимости судебного эксперта и невмешательства в его деятельность по проведению судебных экспертиз, сформулированы предложения по совершенствованию их процессуального статуса.

Summary

The main problems of the presence of people with a forensic examination, which is the most important institution of control over forensic activities. From the standpoint of modern criminal procedure legislation of Ukraine defined procedural and non-procedural circle of people who can implement the presence analyzed the limits of their powers, guaranteeing the independence of the assessor and non-interference in its activities by conducting forensic examinations, formulate proposals to improve their procedural status.

УДК 343.148

І.В. Гора, доктор юрид. наук, професор

Академія адвокатури України

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ

Розглянуто проблемні питання, пов'язані із залученням експерта стороною захисту. Досліджуються проблеми визначення компетенції і компетентності експерта стороною захисту, можливості у відбиранні зразків для експертного дослідження тощо.

Сьогодні законодавство України все більше наближається до міжнародних стандартів, що передбачає запровадження змін, які відбуваються в реформуванні системи судочинства, удосконалення всіх сфер законодавства, в тому числі й законодавчих норм, якими врегульовано судово-експертну діяльність. Сучасне законодавство України в межах здійснюваної правової реформи направлене також на підвищення ролі й переоцінку значущості інституту судових експертиз, без яких не може бути ефективно проведено досудове розслідування кримінального провадження й розкрито злочин. Викриття винних та забезпечення правильного застосування закону вимагає неухильного додержання законодавчих вимог щодо всебічної й повної перевірки всіх доказів. У зв'язку з цим, призначення та проведення експертиз є дієвим засобом забезпечення об'єктивності, повноти і всебічності як досудового розслідування, так і судового розгляду, гарантом обґрунтованості обвинувачення.

Безумовно, чинний Кримінальний процесуальний закон заслуговує позитивної оцінки з точки зору запровадження принципів змагальності, рівності сторін тощо. Аналіз Кримінального процесуального кодексу України, Закону України "Про адвокатуру та адвокатську

Summary

The main problems of the presence of people with a forensic examination, which is the most important institution of control over forensic activities. From the standpoint of modern criminal procedure legislation of Ukraine defined procedural and non-procedural circle of people who can implement the presence analyzed the limits of their powers, guaranteeing the independence of the assessor and non-interference in its activities by conducting forensic examinations, formulate proposals to improve their procedural status.

УДК 343.148

І.В. Гора, доктор юрид. наук, професор

Академія адвокатури України

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ

Розглянуто проблемні питання, пов'язані із залученням експерта стороною захисту. Досліджуються проблеми визначення компетенції і компетентності експерта стороною захисту, можливості у відбиранні зразків для експертного дослідження тощо.

Сьогодні законодавство України все більше наближається до міжнародних стандартів, що передбачає запровадження змін, які відбуваються в реформуванні системи судочинства, удосконалення всіх сфер законодавства, в тому числі й законодавчих норм, якими врегульовано судово-експертну діяльність. Сучасне законодавство України в межах здійснюваної правової реформи направлене також на підвищення ролі й переоцінку значущості інституту судових експертиз, без яких не може бути ефективно проведено досудове розслідування кримінального провадження й розкрито злочин. Викриття винних та забезпечення правильного застосування закону вимагає неухильного додержання законодавчих вимог щодо всебічної й повної перевірки всіх доказів. У зв'язку з цим, призначення та проведення експертиз є дієвим засобом забезпечення об'єктивності, повноти і всебічності як досудового розслідування, так і судового розгляду, гарантом обґрунтованості обвинувачення.

Безумовно, чинний Кримінальний процесуальний закон заслуговує позитивної оцінки з точки зору запровадження принципів змагальності, рівності сторін тощо. Аналіз Кримінального процесуального кодексу України, Закону України "Про адвокатуру та адвокатську

діяльність” дає змогу зробити висновок щодо посилення на сьогодні гарантій прав громадян в судочинстві та розширення можливостей участі сторін і їх представників в процесі доказування, котре визначене самим принципом змагальності та рівноправності сторін. Проте, аналіз окремих норм КПК України показує, що існують певні недоліки, які стосуються проблем залучення експерта стороною захисту. Цілком слушними і такими, що заслуговують на підтримку, є думки Е.Б. Сімакової-Єфремян щодо необхідності удосконалення нормативного регулювання чинним КПК України деяких питань призначення та проведення судової експертизи, зокрема щодо права сторони захисту попереджувати експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку та відмову від покладених на експерта обов’язків, про можливість допиту експерта під час досудового розслідування, а не лише в суді, які були висловлені нею у низці публікацій [1; 2]. Проте, існує ще низка проблем, що пов’язані із залученням експерта стороною захисту.

Вся процесуальна діяльність адвоката — захисника особи, по відношенню до якої здійснюється кримінальне переслідування, полягає в допустимому й раціональному збиранні, наданні, дослідженні й використанні доказової інформації, котра виправдовує підзахисного або пом’якшує його відповідальність, у забезпеченні його прав та інтересів у кримінальному судочинстві. Стратегічною метою адвоката є забезпечення всебічного й об’єктивного отримання інформації про діяльність підзахисних для правильного й справедливого розгляду кримінального провадження в суді. Тактичною метою є виключення спроби сторони обвинувачення використати свій ресурс для необґрунтованої переваги сил. Дійсна змагальність в будь-якому процесі повинна стосуватися й змагальності в дослідженні висновків експертиз з боку сторони обвинувачення й з боку сторони захисту.

Особливо ретельно необхідно підходити адвокату до вибору експерта з точки зору судової перспективи й судової оцінки доказів, а також відсутності конкуренції одних видів доказів перед іншими. При обранні експерта значення має його компетентність, професійна обізнаність, здатність експерта вирішувати поставлені питання, що відносяться до предмету експертизи. Насамперед необхідно з’ясувати відомості щодо рівня й фаховості освіти, посади, яку займає експерт, і стажу його роботи та досвіду в проведенні певного виду експертиз. Якщо при призначенні конкретного експерта виявиться його некомпетентність або зацікавленість, він зобов’язаний заявити самовідвід (п. 5 ч. 5 ст. 69 КПК

України) і невідкладно повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без додаткового залучення інших експертів (ч. 6 ст. 69 КПК України). Необхідний рівень компетентності експерта визначається слідчим, суддею, захисником з урахуванням мети та завдань, складності майбутнього експертного дослідження, його первинності або повторності, а також інших обставин. Проте, перевірка компетентності особи, залученої в якості експерта сторонами обвинувачення і захисту, на практиці здійснюється доволі поверхнево, що безумовно, негативно впливає на якість проведених експертиз і доказове значення отриманих висновків. Питання щодо визначення компетенції експерта виникає при обґрунтуванні адвокатом позиції щодо залучення експерта у разі, коли є достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності в нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний і неправильний висновок. Питання щодо кваліфікації й компетенції експерта визначаються і під час проведення допиту експерта в суді. Тому, пропонуючи слідчому судді конкретного експерта, адвокат має дивитися на перспективу, оскільки для доведення або спростування достовірності висновку експерта кожна сторона має право надати відомості, які стосуються знань, вмінь, кваліфікації, освіти і підготовки експерта. Якщо некомпетентність експерта виявилася після проведення ним експертизи (під час оцінки висновку судом), то у такому разі суд може ставити питання про можливість проведення повторної експертизи.

Згідно з вимогами ч. 1 ст. 242 КПК України, експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Частиною 1 ст. 243 КПК України передбачено, що сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, у тому числі за клопотанням сторони захисту чи потерпілого. Виходячи із аналізу ст. 110 КПК України, можна встановити, що таке рішення повинно оформлятися постановою слідчого чи прокурора. Постанова має складатися: з вступної частини, у якій вказуються відомості про місце і час прийняття постанови; прізвище, ім'я, по батькові, посаду особи, яка прийняла постанову; мотивувальної частини — зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови, мотиви прийняття постанови; результативної — у якій зазначаються

відомості про зміст прийнятого процесуального рішення; місце і час його виконання; особу, якій належить виконати постанову; можливість і порядок оскарження постанови. Проте, постанова про призначення судової експертизи, окрім вказаних вище даних, повинна містити й таку інформацію: підстави для проведення експертизи; прізвище експерта або назву експертної установи, експертам якої доручається провести експертизу, питання, з яких експерт повинен дати висновок (предмет конкретної експертизи), об'єкти, які мають бути досліджені, а також матеріали, що надаються експертові для ознайомлення.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 243 КПК України, сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової. Надання стороною захисту висновку експерта можна розглядати як одну, до того ж серйозну альтернативу можливостям використання спеціальних знань стороною обвинувачення. Не регламентувавши процедуру отримання стороною захисту висновку експерта й форму та зміст документа, яким сторона захисту може призначити експертизу, законодавець узаконив таку форму цього виду доказів. З одного боку, КПК України дозволив стороні захисту залучати експерта для проведення експертизи, а з іншого — не надав адвокату необхідного процесуального інструментарію для повноцінного використання ним можливостей експертизи. Законодавець не визначив, який саме документ про залучення експерта складає сторона захисту (клопотання, адвокатський запит, доручення, угода) і які реквізити повинен мати цей документ. Лише у п. 1.8. Інструкції про призначення і проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Мініюсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5, зазначено, що підставою для проведення експертиз, відповідно до чинного законодавства, є письмове звернення потерпілого чи сторони захисту кримінального провадження, у якому обов'язково зазначаються реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, що підлягають дослідженню. Оскільки законодавець не висуває будь-яких вимог для підготовки такого документу, вважаємо, що доцільно його складати за змістовною аналогією з процесуальним документом (постановою про призначення експертизи), яким залучає експерта сторона обвинувачення.

В клопотанні про залучення експерта для проведення експертизи адвокат обов'язково зазначає об'єкти, що надані експерту на дослідження, більше того, кожний об'єкт повинен бути детально описаний. Об'єктом експертизи можуть бути лише ті предмети, документи або

людина, котрі мають певний процесуальний статус, втягнуті в сферу кримінального судочинства. Вибір, відбір об'єктів для дослідження як процесуальну дію здійснює особа, яка залучає експерта. Визначення об'єктів та направлення їх експерту — справа і завдання слідчого, прокурора, сторони захисту, слідчого судді, суду. Експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи, а у випадках, коли поданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, він може відмовитися від давання висновку.

Кримінальний процесуальний закон пов'язує право експерта відмовитися від давання висновку за наявності двох підстав: недостатністю наданих матеріалів (об'єктів дослідження) та відсутністю у експерта необхідних для дослідження спеціальних знань. Наявність першої підстави можна констатувати у тому випадку, якщо експерт клопотав перед особою, яка його залучила для проведення експертизи, про надання додаткових матеріалів, проте клопотання не було задоволено; матеріали, які є у розпорядженні експерта, не дозволяють провести повноцінне дослідження і дати відповіді на поставлені запитання. До такої ж підстави можна віднести і непридатність наданих матеріалів для дослідження, наприклад, якщо для проведення почеркознавчої експертизи надана ксерокопія письма незадовільної якості, а не оригінал. Що ж стосується іншої підстави, то вона виникає, коли: поставлене запитання не відноситься до компетенції експерта (наприклад, запитання про психічний діагноз поставлено перед психологом, або запитання щодо психічного стану особи, яка виконала рукописний текст з погрозами, ставиться не перед психологом чи психіатром, а перед експертом в галузі авторознавчої та почеркознавчої експертизи); поставлене запитання в принципі відноситься до даної галузі знань, в якій експерт є фахівцем, але сучасний рівень розвитку знань не дозволяє відповісти на нього (наприклад, запитання щодо конкретного часу виконання документа). КПК України не регламентує форму, в якій експерт відмовляється від давання висновку. Оскільки висновок експерта надається лише в письмовій формі, то і відмова від давання висновку також повинна надаватися в письмовій формі.

Неабияке значення у призначенні експертизи стороною кримінального провадження має і отримання зразків для експертизи. Отримання зразків — це самостійна процесуальна дія, що проводиться під час досудового розслідування стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи, або за клопотанням якої

експертиза призначена слідчим суддею. Якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. Під зразками для експертного дослідження слід розуміти як ті об'єкти, що виступають власне досліджуваними, так і ті, які є зразками для порівняльних досліджень (експериментальні, вільні, умовно-вільні зразки).

Ані під час досудового розслідування, ані під час судового розгляду кримінального провадження експерт не вправі з власної ініціативи збирати зразки для експертного дослідження. Водночас, розглядаючи питання щодо причетності експерта до відбору зразків для експертного дослідження, варто звернути увагу на такі обставини. Вітчизняний кримінальний процесуальний закон на містить заборони на залучення як експертів тих фахівців, що брали участь як спеціалісти в проведенні слідчих (розшукових) дій, під час яких були вилучені об'єкти експертних досліджень. Отже, залученими як експерти можуть бути спеціалісти, що надавали допомогу слідчому, прокурору в проведенні огляду, обшуку і відшуканні та вилученні з місця їх проведення тих об'єктів, що виступають зразками експертного дослідження. З огляду на це, суд може запросити для надання допомоги у відібранні зразків судом або доручити відібрання зразків для проведення експертизи тому спеціалісту, якого призначено експертом і якому доручено проведення експертизи.

Зразки, отримані для експертизи, не є доказами у кримінальному провадженні, проте несуть в собі інформацію, що має доказове значення. Значення порівняльних зразків полягає в тому, що вони є об'єктами експертизи, а їх отримання — способом формування об'єкта дослідження. Дана інформація стає доступною і може бути застосована в доказуванні у кримінальному провадженні лише в результаті проведення експертизи. Саме тому зразки для експертизи мають особливий процесуальний статус і виступають матеріалом для отримання нового або перевірки вже наявного доказу.

Як і будь-який інший об'єкт, порівняльні зразки повинні бути надані експерту і вказані у постанові (слідчого, прокурора) про призначення експертизи, клопотанні про залучення експерта адвокатом, ухвалі суду про призначення експертизи. Експерт вправі клопотати про надання додаткових матеріалів і зразків (за їх недостатності, недоброякісності), проте не може довільно виключити з їх числа будь-який об'єкт. Відповідно до ч. 1 ст. 245 КПК України, у разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною криміналь-

ного провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом.

Юридичною підставою для отримання зразків є постанова слідчого, прокурора, що здійснює досудове розслідування, або ухвала слідчого судді, суду, а науковою — неможливість вирішення поставлених експерту питань без спеціально підібраного порівняльного матеріалу. Отримання зразків для експертизи стороною захисту спирається на загальні положення збирання і подання доказів. Рішення щодо отримання зразків, необхідних для експертизи, повинно прийматися стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи, або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. При отриманні зразків для експертизи не повинні використовуватися методи, небезпечні для життя й здоров'я людини або ті, що принижують її честь і гідність, а способи відбору зразків, реалізація яких вимагає проведення проникнення до житла чи іншого володіння особи, до приміщень тощо передбачає проведення таких дій в порядку, що встановлений для проведення відповідних слідчих (розшукових) дій. Порядок відібрання зразків з речей і документів повинен відповідати процесуальним положенням про тимчасовий доступ до речей і документів. На відміну від сторони обвинувачення, адвокат, як сторона захисту, та його підзахисний обмежені у своїх можливостях із збирання зразків. Сторона захисту не має права проводити слідчі (розшукові) дії, не має права проникати в приміщення чи інші володіння особи, не може відбирати зразки для порівняльних досліджень, не може вистребувати від інших осіб чи організацій за своєю вимогою документи, предмети як об'єкти експертизи. У сторони захисту є лише право заявити клопотання слідчому, прокурору, слідчому судді про вчинення таких дій.

Окремі види експертиз неможливо провести без самого учасника процесу, наприклад, більшість медичних експертиз, психіатрична, психологічна експертизи. В цьому випадку об'єкт дослідження особливий: ним є особа, котра одночасно виступає суб'єктом процесу з певними процесуальними правами та обов'язками. При призначенні таких експертиз також є певні складнощі в разі виникнення потреби відбирання зразків для порівняльного дослідження. Під час отримання зразків для експертизи від живих осіб може мати місце певне обмеження осо-

бистої недоторканості або це створюватиме загрозу їхньому здоров'ю. В якості таких зразків можуть бути фрагменти волосся з різних частин тіла, частки епідермісу, кров, сперма, потожирова речовина, слина, експериментальні відбитки зубів та ін. Отримання біологічних зразків здійснюється за участю спеціаліста або особи, котрій доручається проведення судової експертизи. Отримання зрізків, що пов'язане з оголенням особи, здійснюється особами тієї ж статі, за винятком їх відбирання лікарем і за згодою особи, у якої одержують біологічні зразки (ч. 2 ст. 241 КПК України). Є види зразків, відбір яких вимагає не лише обов'язкової участі спеціаліста, а й вибору місця їх відбору. Так, зразки крові та інших виділень людського організму повинні відбиратися лише в умовах медичного закладу з використанням медичних інструментів та при дотриманні відповідних норм, що виключали б можливі шкідливі наслідки для здоров'я особи, у якої вони відбираються. При такому відібранні слідчий повинен керуватися відомчими інструкціями і методичними рекомендаціями. Чим має керуватись сторона захисту — невідомо.

При отриманні зразків і підготовці матеріалів для проведення експертизи сторони кримінального провадження повинні керуватися не лише процесуальними нормами, а й правилами, викладеними у інструкціях про призначення та проведення окремих видів судових експертиз. При цьому повинні бути створені такі умови, які б забезпечували отримання необхідної їх кількості та якості, а також гарантували б безсумнівність їх походження. Всі досліджувані об'єкти й зразки мають бути відповідно упаковані, опечатані і засвідчені пояснювальним написом та підписом особи, яка одержувала зразки. Упаковка добирається з урахуванням особливостей об'єктів дослідження і повинна захищати їх від пошкоджень та привнесення будь-яких змін під час транспортування й зберігання.

Готуючи клопотання до слідчого судді про залучення експерта, адвокат повинен довести, що для вирішення питань, які мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта були поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи не-

правильний висновок. На практиці адвокати при обґрунтуванні цих позицій доволі часто відчують складнощі. В такому випадку одним із можливих варіантів вирішення цієї проблеми є залучення спеціаліста для надання консультативно-довідкової допомоги з аналізу висновку експерта, наданого стороною обвинувачення. Метою даного аналізу є те, що адвокат за допомогою спеціаліста виявляє: неповноту або недостатню ясність висновку експерта; вирішує питання, чи не вийшов експерт у своєму дослідженні за межі компетенції своєї науки; чи не міститься у висновку експерта правова оцінка доказів. В судовій практиці неодноразово траплялися випадки відхилення висновку експерта як джерела доказу на тій підставі, що експерт при обґрунтуванні своїх висновків вийшов за межі своєї науки й привласнив собі невластиві йому функції судових органів з оцінки доказів. Після ознайомлення адвоката з висновком експерта, який був наданий у порядку залучення стороною обвинувачення, захисник разом із спеціалістом може з'ясувати такі питання: чи має експерт кваліфікацію судового експерта; чи затверджена методика проведення даної експертизи Міністром; чи існують експертні методики для проведення даного виду експертизи і чи є конкуруючі методики; чи не проведена експертиза особою, яка підлягає відводу; чи дотримані права учасників процесу при призначенні і проведенні експертизи; чи не порушувався процесуальний порядок при отриманні зразків для порівняльного дослідження; чи витримана процесуальна форма висновку експерта та чи є в наданому висновку всі необхідні реквізити; чи відносяться результати дослідження до конкретного кримінального провадження; чи відповідають висновки експерта доказам, які є у кримінальному провадженні.

Дослідження й оцінка висновку експерта судом — один із важливих етапів судової діяльності, в ході яких перевіряється й оцінюється доказова сила висновку. Дослідження доказів — це безпосереднє сприйняття та аналіз їх в судовому засіданні з метою встановлення вірогідності кожного з них, достатності їх сукупності для правильного визначення юридичних фактів, інших обставин, що мають значення для кримінального провадження. Мета дослідження досягається в ході перевірки доказів, з'ясування умов збереження інформації, зіставлення кожного доказу з іншими, усунення протиріч, попередньої будови цілісної системи доказів.

При оцінці вірогідності й правильності висновку експерта перш за все визначається придатність речових доказів і зразків для проведення дослідження, достатність використаних методик експертного дослід-

ження для відповіді на поставлені перед експертом запитання, наукова обґрунтованість експертної методики та правомірність її застосування в даному конкретному випадку. Проведення судових експертиз лише на основі знань в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, без посилення на опубліковані методичні праці в галузі судово-експертного дослідження, є серйозною підставою для сумнівів у вірогідності отриманих результатів. Знання адвокатом основ методики проведення й тактики призначення судових експертиз має важливе значення не лише для правильної оцінки висновку експерта у експертизі, що проведена за ініціативою сторони обвинувачення, а й для прояву власної ініціативи з призначення експертизи за угодою або заяви клопотання перед слідчим суддею про призначення експертизи.

Необхідність й можливість подібної оцінки декларується процесуальним законодавством (п. 6 ч. 1 ст. 102 КПК України), проте для слідчого, адвоката, судді вона становить собою практично невирішене завдання, оскільки вони не є фахівцями в цій галузі знань, до якої відноситься дослідження. Це найбільш характерно для оцінки висновків судових інженерно-технічних, дорожньо-технічних, будівельно-технічних, земельно-технічних, пожежно-технічних, інженерно-екологічних, електротехнічних; комп'ютерно-технічних; телекомунікаційних експертиз, експертиз у сфері інтелектуальної власності, а також судово-економічних експертиз — бухгалтерського та податкового обліку; фінансово-господарської діяльності, фінансово-кредитних операцій.

Відповідно до вимог ст. 94 КПК України, суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді в судовому процесі всіх обставин кримінального провадження в їх сукупності, керуючись законом, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів — з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Засобом перевірки висновку експерта в кримінальному процесі слугують показання експерта, отримання й надання інших доказів учасниками процесу й порівняння висновку з цими доказами.

Висновок експерта, хоч і не має для суду обов'язкової сили, наділений низкою особливостей, які відрізняють його від інших доказів: якщо дані спеціального характеру (відомості), які містяться у висновку експерта, мають зв'язок із предметом доказування у кримінальному провадженні, то вони не можуть бути замінені ніякими іншими засобами доказування, так як вони або не містять у собі інформації спе-

ціального характеру, або містять цю інформацію у такому вигляді, що вимагає застосування спеціальних знань і навичок для її виявлення і надання їй вигляду, доступного для сприйняття, дослідження і оцінки особами, які не володіють спеціальними знаннями (суб'єктами доказування); необов'язковість висновку експерта для суду, що означає оцінку його за загальними правилами оцінки доказів. Суд при цьому може не погодитися з висновками експерта, однак у цьому випадку він повинен призначити додаткову або повторну експертизу в залежності від причин або обґрунтувати своє рішення на одному з прийнятих ним експертних висновків; результати не судових експертиз (наприклад, висновки аудитора), відомчих перевірок, які мають відношення до предмета доказування, не виключаються з числа доказів у справі (якщо відповідають пред'явленим вимогам), однак не здатні замінити експертного висновку, який відповідає вимогам процесуального законодавства.

Оцінку вірогідності висновку експерта здійснюють в два прийоми. Спочатку оцінюють його наукову обґрунтованість, до того ж, в цьому випадку висновок аналізують окремо поза зв'язком з іншими доказами. Потім здійснюють оцінку правильності висновку і для цього потрібно зіставити його з іншими матеріалами кримінального провадження. Але до певного часу в розпорядженні сторони захисту усіх матеріалів кримінального провадження може й не бути. Оцінка наукової обґрунтованості висновку експерта передбачає перевірку надійності застосованої експертом методики дослідження. Зазвичай експерти використовують сучасні, апробовані практикою і затверджені методики. Слід перевірити правомірність використання тієї або іншої методики в конкретному випадку, оскільки достовірність результату залежить не тільки від якості методики, але й від можливості її використання у певній пізнавальній ситуації. В процесі оцінки висновку перевіряють такі обставини: використання експертом всіх передбачених методикою методів; вивчення всього обсягу наданих матеріалів; наявність у висновку відповіді на всі поставлені питання; повноту описування проведеної експертом роботи; правильність інтерпретації виявлених експертом ознак. Треба встановити, чи правильно оцінені виявлені експертом ознаки об'єктів, чи відповідають висновки виявленим ознакам, чи відповідають висновки проведеному дослідженню, чи є логічний зв'язок між результатами дослідження і висновками експерта. Доказове значення висновку багато в чому залежить від того, чи входять встановлені експертом обставини до предмета доказування.

Врахування цих рекомендацій стороною захисту дозволить обґрунтувати висновок експерта як належний, достовірний доказ і довести у суді при розгляді конкретного кримінального провадження, що він є джерелом доказів.

Список використаної літератури

1. *Сімакова-Ефремян Е.Б.* Проблемні питання застосування нового Кримінального процесуального кодексу України під час призначення та проведення судової експертизи / *Е.Б.Сімакова-Ефремян* // Криміналістика і судебна експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / отв. ред. И.И. Емельянова. — К.: Мінюст України, 2012. — Вип. 58, ч. 2. — С. 54-59.
2. *Лозовой А.И.* Проблемные вопросы судебной экспертизы в проекте нового уголовного процессуального кодекса Украины / *А.И. Лозовой, Э.Б.Симакова-Ефремян* // Lietuvos Respublikos Baudziamojo Proceso Kodeksui — 10 Metu: recenzuotu moksliniu straipsniu, Lietuvos ir uzsienio saliu baudziamojo proceso, baudziamosios teises ir kriminalistikos aktualijoms ir problematikal, rinkinys. — Vilnius: VILNIAUS PANDA, 2012. — P. 430—443.

Резюме

Исследуются проблемы привлечения эксперта стороной защиты в ходе досудебного следствия. Предоставление права стороне защиты привлечь экспертов для проведения судебной экспертизы свидетельствует об определенных шагах законодателя по направлению к состязательному процессу, однако это право адвокат не может реализовать в полной мере. Не определена процессуальная форма решения стороны защиты о привлечении эксперта, существенно ограничены возможности в сборе и предоставлении образцов экспертного исследования.

Summary

Problems of enlisting experts by the side of protection during pre-judicial investigation are studied. Granting the right to the side of protection to involve experts for carrying out judicial examination testifies to the certain steps of the legislator in the direction to competitor process. However the lawyer cannot realize this right to the full. The remedial form of decision of the side of protection about enlisting experts is not determined, opportunities in collecting and granting samples of expert research are essentially limited.

**Ю.М. Черноус, доктор юрид. наук,
доцент, професор кафедри**

Національна академія внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗ НА ПІДСТАВІ ЗАПИТУ ПРО НАДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

У статті розкриваються особливості проведення експертиз на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги відповідно до КПК України та міжнародних договорів України. Розглядаються процесуальні засади та формуються відповідні криміналістичні рекомендації.

У межах міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження можуть бути проведені будь-які процесуальні дії, передбачені КПК України або міжнародними договорами України. Вивчення матеріалів слідчої та судової практики свідчить про їх різноманітність. Переважно до таких дій відносяться: надання інформації, зокрема, довідкової та отриманої у результаті перевірки й різними криміналістичними обліками (матеріалів, що характеризують особу; інформації про громадянство особи, про перетин державного кордону; даних стосовно транспортного засобу та його власника; відомостей про реєстрацію юридичної особи); залучення особи до провадження як потерпілого; вручення письмового повідомлення про підозру (до набрання чинності КПК України 2012 року — пред'явлення обвинувачення); допит свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених; пред'явлення для впізнання; обшук; отримання зразків для експертизи; передачу речових доказів і документів; здійснення заходів з встановлення місцезнаходження особи, транспортного засобу, юридичної особи та ін. У наведеному переліку важливе значення має проведення експертизи.

Дослідженню різних аспектів проведення процесуальних дій на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги, інших питань міжнародного співробітництва, присвячені праці Ю.П. Алєніна, О.І. Бастрикїна, О.І. Виноградової, О.Г. Волеводза, Т.С. Гавриш, С.Є. Єрєнова, О.А. Калганової, О.Н. Карпова, В.С. Кузьмічова, І.В. Лєшукової, А.Г. Маланюка, П.Г. Назаренка, М.І. Пашковського, А.С. Сїззонєнка, М.І. Смирнова, Л.Д. Удалової та інших вчених.

Слід зауважити, що на даний час проведення процесуальних дій у межах міжнародної правової допомоги супроводжується рядом склад-

нощів. Проблемні питання обумовлені відмінностями процесуального законодавства держав, з якими відбувається співробітництво; відносно новим інститутом міжнародної правової допомоги у кримінальному процесі України та недостатнім досвідом практичних співробітників з вирішення таких питань; відсутністю необхідних криміналістичних рекомендацій з ефективного проведення процесуальних дій.

Окремі складнощі пов'язані із набранням чинності новим КПК України, практична реалізація положень котрого вплинула на підвищення завантаженості слідчих, посилення вимог щодо дотримання процедури міжнародного співробітництва (строк виконання доручень зменшився до місяця (ч. 2 ст. 558 КПК України), збільшення кількості документів, які необхідно долучати до матеріалів запиту та видів процесуальних дій, які потребують дозволу суду (ст. 552 КПК України), а також запровадження перевірки прокурором матеріалів виконання — повноти і законності проведених процесуальних дій (ч. 3 ст. 558 КПК України). Прискіплива увага до реалізації заходів міжнародного співробітництва пов'язана й з тим, що, згідно п. 3 ч. 1 ст. 280 КПК України, підставою для зупинення досудового розслідування є необхідність виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва.

Вказані та інші обставини обумовлюють актуальність дослідження особливостей проведення експертиз на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги. Деяким із них вважаємо доцільним приділити увагу у межах наукової статті.

Згідно ст. 1 Закону України “Про судову експертизу”, судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [1].

У ряді випадків, під час кримінального провадження, складається ситуація, пов'язана із місцезнаходженням людей, матеріальних об'єктів, явищ і процесів, причинно пов'язаних із подією злочину, що відображено слідовою інформацією, на території іноземної держави (держав). За умови, якщо існує недоцільність чи неможливість передачі таких об'єктів для експертних досліджень до держави, на території якої здійснюється провадження, забезпечити з'ясування необхідних обставин може проведення експертизи на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги, що надсилається компетентними органами запитуючої держави компетентним органам запитуваної.

Для того, щоб отримати/надати міжнародну правову допомогу, необхідно враховувати такі загальні положення: наявність правової бази між Україною та державою, з якою потрібно вирішити питання правової допомоги; положення цих угод та сферу застосування; при наявності угоди потрібно звернути увагу на застереження, які були зроблені державами при ратифікації; центральний орган, на який покладено повноваження по виконанню клопотань; вимоги угоди щодо змісту клопотання та супровідних матеріалів; вимоги угоди щодо мови, якою складаються клопотання та супровідні документи; механізм передачі клопотання іноземній державі; терміни [2, с. 121].

Згідно ст. 561 КПК України, на території України з метою виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги можуть бути проведені будь-які процесуальні дії, передбачені Кодексом або міжнародним договором.

Правовою підставою їх проведення є запит про міжнародну правову допомогу.

Проводячи процесуальні дії за запитом про міжнародну правову допомогу, у кожному випадку необхідно враховувати норми міжнародних договорів та національного законодавства. Більшість міжнародних договорів з питань надання правової допомоги передбачають загальне правило, відповідно до якого при виконанні запиту про надання правової допомоги запитувана сторона застосовує законодавство своєї держави.

На прохання запитуючої сторони запитувана держава може застосовувати процесуальні норми запитуючої сторони, якщо вони не суперечать законодавству запитуваної договірної сторони [3, с. 48–49]. Це передбачено ч. 4 ст. 4, п. 2 ч. 1 ст. 558 КПК України.

Як зазначалося, проведення експертизи на підставі запиту про міжнародну правову допомогу узгоджується із КПК України та регламентується міжнародними договорами. Так, ст. 6 Мінської конвенції 1993 року із Протоколом 1997 року визначає, що “Договірні Сторони надають одна одній правову допомогу шляхом виконання процесуальних та інших дій, передбачених законодавством запитуваної Договірної Сторони, у тому числі проведення експертизи” [4, с. 463–497].

Згідно ст. 3 Договору між Україною та Республікою Куба про правові відносини та правову допомогу в цивільних та кримінальних справах 2003 року, правова допомога охоплює виконання процесуальних дій, що передбачені законодавством запитуваної Договірної Сторони, зокрема й проведення експертиз [5].

Законом України “Про судову експертизу” [1], ст. 22, передбачено, що міжнародне співробітництво у галузі судової експертизи може здійснюватися у формі проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави, з якою Україна має угоду про взаємну правову допомогу і співробітництво.

Відповідно до КПК України (ст. 552), зміст та форма запиту про міжнародну правову допомогу повинні відповідати вимогам Кодексу або міжнародного договору України, що застосовується у конкретно-му випадку. Запит повинен містити: 1) назву органу, який звертається за допомогою, та компетентного органу запитуваної сторони; 2) посилення на відповідний міжнародний договір або дотримання засади взаємності; 3) найменування кримінального провадження, щодо якого запитується міжнародна правова допомога; 4) стислий опис кримінального правопорушення, що є предметом кримінального провадження, та його правову кваліфікацію; 5) відомості про повідомлену підозру, обвинувачення з викладенням повного тексту відповідних статей КК України; 6) відомості про відповідну особу, зокрема її ім'я та прізвище, процесуальний статус, місце проживання або перебування, громадянство, інші відомості, які можуть сприяти виконанню запиту, а також зв'язок цієї особи із предметом кримінального провадження; 7) чіткий перелік запитуваних процесуальних дій та обґрунтування їхнього зв'язку із предметом кримінального провадження; 8) відомості про осіб, присутність яких вважається необхідною під час виконання процесуальних дій, і обґрунтування цієї необхідності; 9) інші відомості, які можуть сприяти виконанню запиту, або передбачені міжнародним договором чи вимогою компетентного органу запитуваної сторони.

Взагалі, подібні вимоги до запиту (доручення, прохання, як визначено іншими джерелами), передбачені міжнародними договорами України. Однак, існують й додаткові вимоги, які повинні бути враховані у кожному конкретному випадку. Наприклад, ст. 7 Мінської конвенції 1993 року передбачає, що у дорученні про надання правової допомоги повинні бути вказані також місце і дата народження осіб, відносно яких буде виконуватися запит, і, за можливості, прізвища та імена батьків; для юридичних осіб — їх найменування та місцезнаходження (ст. 7) [4, с. 463–497].

Необхідно підкреслити, що вимоги до запиту про надання міжнародної правової допомоги не передбачають визначення його виконавця. З даного питання у літературі обговорюється можливість визна-

чення слідчим, який призначає експертизу, виконавця запиту, вибору експертної установи за межами держави [6, с. 150].

Однак, слід зауважити, що питання визначення безпосереднього виконавця запиту — конкретної іноземної експертної установи (експерта), не передбачено ні міжнародними договорами, ні національним законодавством держав. Вивчення слідчої практики свідчить, що питання щодо визначення експертної установи (експерта), що буде проводити експертизу на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги, вирішується центральним (уповноваженим) органом запитуваної держави згідно міжнародних договорів, національного законодавства, практики вирішення подібних питань.

Отже, за умови міжнародної правової допомоги, центральний (уповноважений) орган, а за умови безпосереднього порядку зносин — компетентний орган, що набуває статусу уповноваженого, визначає виконавця — тобто, установу (особу), що має право проводити експертизу на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги.

Доповнимо, що такі положення стосуються не лише експертизи. Запит про міжнародну правову допомогу з питань проведення інших процесуальних дій, вирішення різних завдань, пов'язаних із з'ясуванням обставин злочину (“встановити особу свідка”, “встановити адресу юридичної особи” тощо), не передбачає необхідності вказувати запитуючою стороною інформації про відповідних виконавців. Центральний (уповноважений), компетентний орган запитуваної держави, виходячи із положень національного законодавства та практики його застосування, визначає, до чієї компетенції відноситься вирішення поставлених завдань.

Проведення експертизи на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги дозволяє з'ясувати важливі обставини кримінального провадження, сприяє процесуальній та фінансовій економії. Наприклад, у межах міжнародної правової допомоги українськими слідчими було призначено ряд експертиз при розслідуванні гучної кримінальної справи “чорних трансплантологів”. Відповідно, був складений запит (клопотання) про надання міжнародної правової допомоги (проведення судово-медичної експертизи) компетентними органами Республіки Молдова, Республіки Азербайджан та інших держав [7]. До запиту додавалася постанова слідчого про призначення вказаної експертизи із реквізитами, передбаченими КПК України та міжнародним договором, на підставі якого відбувалася взаємодія.

Проведення експертизи у ряді випадків пов'язано із переданням речових доказів, документів компетентним органам іноземної держави

на підставі вказаного запиту про надання міжнародної правової допомоги.

Так, під час досудового розслідування виникають ситуації, коли речові докази, документи, інші предмети, що мають значення для встановлення обставин розслідуваного злочину, знаходяться за межами держави, в якій здійснюється кримінальне провадження. Міжнародними договорами та КПК України (ст. 549) встановлюється підстави витребування таких предметів з інших держав.

Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року визначає, що запитувана Сторона виконує, у передбачений їй законодавством спосіб, будь-які судові доручення, які стосуються кримінальної справи і які надсилаються їй представниками судової влади запитуючої Сторони з метою забезпечення “передачі предметів, які являють собою речові докази” (ст. 3) [8, с. 112–232].

Мінська конвенція 1993 року із Протоколом 1997 року веде мову про надання правової допомоги шляхом виконання процесуальних та інших дій, передбачених законодавством запитуваної Договірної Сторони, зокрема: “вилучення та передачі речових доказів” (ст. 6) [4, с. 463–497].

Деталізуючи порядок передачі предметів — речових доказів — у межах міжнародної правової допомоги, слід вказати, що їх передачі передуює проведення органами досудового розслідування України необхідних процесуальних, слідчих (розшукових) дій з метою їх виявлення та вилучення згідно з процесуальними вимогами та криміналістичними рекомендаціями.

Мова йде про витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій (ст. 93 КПК України), тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159 КПК України), а також проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення та вилучення предметів, що мають відношення до обставин розслідуваного злочину: огляду, обшуку та інших.

Важливо, що права третіх осіб на предмети, які були видані, залишаються непорушними. Після закінчення розслідування ці предмети повертаються стороні, яка їх видала, або за її згодою видаються безпосередньо особам, які мають на них право. Однак, якщо такої вимоги немає, дані предмети можуть залишатися у розпорядженні компетент-

них органів запитуючої держави (ст. 549 КПК України). Запитувана сторона може тимчасово відстрочити видачу предметів, якщо вони необхідні для розслідування іншого злочину, до часу закінчення цього розслідування, або може видати їх запитуючій стороні тимчасово на визначений термін.

Часто місцезнаходження предметів, що мають важливе значення для встановлення обставин вчинення злочину, невідомо, але є підстави вважати, що вони перебувають за кордоном. Це стосується й осіб, причетних до вчинення злочину. У таких випадках доцільно використовувати сприяння Інтерполу для їх розшуку. Згідно Положення про Робочий апарат Укрбюро Інтерполу 2012 року, даний підрозділ апарату МВС України відповідно до покладених на нього завдань: здійснює обмін інформацією з Генеральним секретаріатом Інтерполу, Європейським поліцейським офісом, правоохоронними та іншими органами державної влади України, а також з компетентними органами іноземних держав з питань боротьби зі злочинністю; організовує та координує за запитами правоохоронних органів України міжнародний розшук обвинувачених, підсудних та засуджених осіб, які переховуються від органів досудового слідства, суду, ухиляються від відбування кримінального покарання, а також безвісно зниклих; ініціює проведення на території інших держав-членів Інтерполу розшукових заходів з метою встановлення місцезнаходження викраденого майна; використовує інформаційні системи та банки даних Генерального секретаріату Інтерполу, Європейського поліцейського офісу, організовує та забезпечує надання у встановленому порядку доступу до них правоохоронним та іншим органам державної влади України та ін. (п. 3 Положення [9]).

Отже, органи досудового розслідування України, призначаючи проведення експертизи компетентним органам запитуваної держави на підставі запиту про міжнародну правову допомогу під час кримінального провадження, зобов'язані дотримуватися вимог КПК України, міжнародних договорів України, криміналістичних рекомендацій з підготовки та призначення експертизи, збирання та надання необхідних матеріалів для її проведення. Даний напрям потребує подальшої розробки, пов'язаний із реалізацією положень нового КПК України, враховує зростання злочинів “із міжнародними зв'язками”, швидке, повне та неупереджене розслідування котрих неможливе без застосування різноманітних заходів міжнародного співробітництва, у тому числі й проведення експертиз на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги.

Список використаних джерел

1. Про судову експертизу [Електронний ресурс]: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
2. Протидія економічній злочинності: моногр. / [П.І. Орлов, А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика, Р.Л. Степанюк, І.М. Зарецька, Е. Картер та ін.]. — Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. — 568 с.
3. *Смирнов М.І.* Інститут взаємної правової допомоги у кримінальних справах: сучасний стан та перспективи розвитку: [моногр.] / М.І. Смирнов; Одеська нац. юрид. акад., Інститут прокуратури та слідства. — Одеса: Фенікс, 2006. — 242 с.
4. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах: прийнята 22 січ. 1993 р.: ратифікована Законом України від 10 лист. 1994 р. // Збірник міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах: багатосторонні договори. — К., 2006. — С. 463–497.
5. Договір між Україною та Республікою Куба про правові відносини та правову допомогу в цивільних та кримінальних справах: підпис. 27 берез. 2003 р.; ратифікований 10 груд. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 15. — Ст. 223.
6. *Каткова Т.Г.* Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із посяганням на культурну спадщину: [практ. посіб.] / Т.Г. Каткова, Т.В. Каткова. — Х.: Право, 2011. — 240 с.
7. Головне слідче управління МВС України. Матеріали кримінальної справи № 1108410.
8. Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року з Додатковими протоколами 1978 та 2001 року до неї: ратифікована Законом України від 16 січ. 1998 р. // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах: багатосторонні договори. — К., 2006. — С. 112–232.
9. Положення про Робочий апарат Укрбюро Інтерполу: затв. наказом МВС України від 22 черв. 2012 р. № 560 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/547806>

Резюме

В статті розкриваються особливості проведення експертиз на основі запитів про надання міжнародної правової допомоги відповідно до КУпЗ України та міжнародними договорами України. Розглядаються процесуальні основи та формуються відповідні криміналістичні рекомендації.

Summary

This article describes the features of the examination on the basis of a request for international legal assistance in accordance with the Code of Ukraine and international agreements of Ukraine. We consider the procedural principles and emerging forensic relevant recommendations.

**А.О. Полтавський, в.о. заст. директора
з наукової роботи, здобувач кафедри криміналістики
Луганського УВС імені Е.О. Дідоренка**

Київський НДІ судових експертиз

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ: ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

У статті висвітлюються проблемні питання правової регламентації функціонування системи криміналістичної реєстрації в розкритті та розслідування злочинів Кримінальним процесуальним кодексом України. Сформульовані пропозиції щодо удосконалення цієї діяльності на законодавчому рівні.

Одним із дієвих засобів у розкритті та розслідуванні злочинів є **система криміналістичної реєстрації**¹, яка являє собою науково-обґрунтовану систему отримання криміналістичної значущої інформації уповноваженими органами державної влади та управління з наступним формуванням з отриманої інформації певних видів обліків², а також забезпеченням їх ведення та використання.

Необхідність удосконалення законодавчої регламентації функціонування (формування, ведення, використання) системи криміналістичної реєстрації у розкритті та розслідуванні злочинів визначалася нами раніше, у тому числі на рівні кримінально-процесуального законодавства України [наприклад, 1–3]. Основним лейтмотивом такого твердження є теза щодо визначення детального порядку функціонування системи криміналістичної реєстрації законодавчо у зв'язку з тим, що у процесі цієї діяльності суттєво зачіпаються права і свободи людини і громадянина.

Функціонування системи криміналістичної реєстрації раніше було визначено опосередковано та витікало, перш за все, з положень статей 103 та 104 Кримінально-процесуального кодексу України від 28.12.1960 [4] щодо проведення органами дізнання необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину та осіб, які його

---

¹ Тут та далі — виділено нами.

² Стала існуюча класифікація криміналістичних обліків поділяє їх на оперативно-довідкові, криміналістичні, інформаційно-довідкові (інформаційно-допоміжні) та оперативно-розшукові (останні розглядаються в курсі теорії оперативно-розшукової діяльності).

вчинили [5]. Тобто, система криміналістичної реєстрації функціонувала у рамках оперативно-розшукової діяльності та повинна була здійснюватися відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” певними оперативними підрозділами, на які покладалося здійснення такої (оперативно-розшукової) діяльності [6]. Проте, у зазначеному Законі ця діяльність фактично не визначена.

Функціонування системи криміналістичної реєстрації найбільш чітко, серед положень інших законодавчих актів, окреслювалося викладеним у:

- п.п. 11 та 13 ст. 11 Закону України “Про міліцію”, відповідно до яких працівники міліції мають право **проводити фотографування, звукозапис, кіно- і відеозймку, дактилоскопію**³ осіб, які затримані за підозрою у вчиненні злочину або за бродяжництво⁴, взяті під варту, обвинувачуються у вчиненні злочину, осіб, підданих адміністративному арешту, а також **вести криміналістичний та оперативний облік** в обсязі, структурі й порядку, що визначаються завданнями, покладеними на міліцію [7];
- ст. 19 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, згідно якої центральні підрозділи МВС та СБУ **мали право збирати, накопичувати і зберігати інформацію про події і факти**, що свідчать про організовану злочинну діяльність, її причини та умови, про осіб, які беруть участь в організованій злочинній діяльності та з цією метою **створюють централізовані банки даних** [8].

Викладене дозволяє зазначити, що на законодавчому рівні правові основи функціонування системи криміналістичної реєстрації визначені якнайменше недостатньо чітко або не регламентовані зовсім. Крім того, більш детально цю діяльність регламентовано окремими відомчими правовими актами [наприклад, 9, 10].

Слід зазначити і те, що оперативно-розшукова діяльність не була процесуальною діяльністю, а відповідно до цього отриману за її допомогою інформацію, наприклад щодо особи, причетної до вчинення злочину, необхідно було “легалізувати” в порядку, визначеному діючим на той час кримінально-процесуальним законом.

---

³ На погляд автора, вжитий у зазначеному законі вислів “проводити... дактилоскопію” не відповідає сутності дії, яка регламентується. Більш точним є вислів “проводити дактилоскопіювання”.

⁴ Остання категорія осіб була виключена з переліку осіб, що підлягають обов’язковій криміналістичній реєстрації, у 2012 році.

З дією понад року нового Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПКУ) визначилися як позитивні, так і негативні сторони правозастосування зазначеного кодифікованого закону. Однією з “революційних” новел чинного КПКУ є те, що окрім традиційних слідчих дій, визначених попереднім кодексом з незначними відмінностями у чинному законі, що отримали назву слідчих (розшукових) дій, введено поняття негласних слідчих (розшукових) дій. Останні — регламентовані процесуально оперативно-розшукові заходи, тобто оперативно-розшукова діяльність, отримала правову регламентацію на рівні кодифікованого закону — КПКУ.

З метою аналізу діючих норм КПКУ в частині регламентації функціонування системи криміналістичної реєстрації, яка, що зазначалося вище, вважалася одним з напрямків оперативно-розшукової діяльності, наведемо порядок використання одного з видів криміналістичної значущої інформації — дактилоскопічної — у розкритті та розслідуванні злочинів.

Функціонування підсистеми криміналістичної реєстрації — дактилоскопічної⁵ — умовно поділяється на ряд етапів, а саме:

- отримання дактилоскопічної інформації:
  - виявлення, фіксація та вилучення слідів рук під час проведення оглядів (місць подій) та інших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій у “польових” лабораторних умовах;
  - відбір зразків для порівняльного дослідження (відтисків та відбитків долонної поверхні рук) для проведення експертиз (слідча (розшукова) дія);
  - отримання слідів рук при проведенні негласного дактилоскопіювання осіб (негласна слідча (розшукова) дія);
- дослідження виявленої (отриманої) дактилоскопічної інформації:
  - проведення її попереднього дослідження під час слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій для отримання пошукової інформації про ймовірного злочинця;
  - проведення дактилоскопічних досліджень (у тому числі, виявлення слідів рук на об’єктах-слідоносцях у лабораторних умовах) у рамках кримінальних проваджень;

---

⁵ Дактилоскопічна реєстрація сьогодні є наймасштабнішою у державі: до дактилоскопічних обліків органів внутрішніх справ вміщено понад 100 тисяч слідів рук, виявлених при огляді місць подій, та понад 5 мільйонів дактилокарт (фактично 50 мільйонів відбитків пальців рук) осіб, які підлягали дактилоскопічній реєстрації.

- забезпечення функціонування підсистеми дактилоскопічної реєстрації:
  - проведення обов'язкового дактилоскопіювання певних категорій осіб, визначених законодавчо;
  - організація функціонування (формування, ведення та використання) дактилоскопічних обліків з отриманої дактилоскопічної інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі експертиз, негласних слідчих (розшукових) дій (як правило, слідів рук), а також під час проведення дактилоскопічної реєстрації (як правило, дактилокарт).

При вивченні положень КПКУ [11], що регламентують діяльність з отримання та використання дактилоскопічної інформації під час кримінальних проваджень, нами визначено ряд певних проблем.

1. КПКУ взагалі не визначено порядок перевірки виявленої слідової (у тому числі дактилоскопічної) інформації за криміналістичними обліками органів внутрішніх справ України. Так, моделюючи стандартну ситуацію щодо вилучення дактилоскопічної слідової інформації, наприклад, при вчиненні вбивства, зазначимо, що така інформація, поза усіляким сумнівом, потребує негайної перевірки за відповідними дактилоскопічними обліками з метою встановлення ймовірної особи злочинця. При цьому, частиною 2 статті 214 КПКУ передбачено, що досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі — Реєстр). Частиною 3 тієї ж статті передбачена відповідальність за здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до Реєстру або без такого внесення. Навіть, якщо під час проведення огляду місця події існує можливість внесення відомостей про злочин до Реєстру, законодавцем зазначена робота з перевірки слідової (у тому числі, дактилоскопічної) інформації за відповідними криміналістичними обліками не регламентована ні як слідча (розшукова) дія, ні як негласна слідча (розшукова) дія. У цьому випадку, відповідно до норм КПК, слідова інформація повинна бути направлена для проведення експертизи, але навіть і при отриманні позитивних результатів, тобто виявлення слідів ймовірного злочинця, їх перевірка не регламентована КПКУ. Таким чином, в певній мірі нівелюється робота правоохоронних органів, яка декілька десятиліть носить назву “розкриття злочину за гарячими слідами”.

2. Статтею 245 КПКУ передбачено отримання зразків для експертизи, якими можуть бути:

- відбитки пальців рук;

- зліпки зубів;
- біологічні зразки: слини, крові, сперми тощо.

При цьому, законодавцем у частині третій зазначеної статті передбачено незрозумілий вибірковий підхід щодо примусового відібрання тільки біологічних зразків, що фактично обмежує примусове відібрання інших зразків, які можуть дати можливість встановити особу злочинця. Особливо це актуально у випадку, коли біологічна інформація не вилучалася при огляді, наприклад, місця вбивства, а вилучалися сліди рук, зубів, шкіри людини тощо.

3. Статтею 274 КПКУ визначений порядок негласного отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження, який раніше регламентувався відомчими нормативними документами з відповідним грифом таємності. У випадку, наприклад, виявлення, фіксації та вилучення спеціалістом слідів рук в місцях перебування особи, що може бути причетною до вчинення злочину, зі змісту зазначеної статті незрозуміла “доля” такої дактилоскопічної слідової інформації: або дослідження її під час проведення експертизи з винесенням відповідної ухвали та оформленням результатів експертизи висновком експерта, або дослідження її за запитом слідчого чи оперативного підрозділу з оформленням результатів проведеного дослідження висновком спеціаліста, або перевіркою за запитом слідчого чи оперативного підрозділу за дактилоскопічним обліком з оформленням результатів довідкою спеціаліста. В останньому випадку є можливість підтвердити або встановити інші кондуйтні дані особи, що може бути причетною до вчинення злочину, а також перевірити її на причетність до вчинення як злочину, за фактом вчинення якого порушено кримінальне провадження, в рамках якого вона перевіряється, так і вчинення інших злочинів. При цьому, цікава вибірковість законодавця щодо “долі” інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів (ч. 3 ст. 266 КПКУ), яка визначає, що носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких отримано інформацію, можуть бути предметом дослідження відповідних **спеціалістів** або **експертів**. Якщо проведення експертиз у КПКУ регламентовано достатньо повно (ст.ст. 242–245 КПКУ), то проведення досліджень спеціалістом обмежено та зведено лише до надання консультацій, надання безпосередньої технічної допомоги тощо (ч. 1 ст. 71 КПКУ), що на наш погляд, є недостатнім.

4. Інша проблема полягає у тому, що не врегульовано використання об’єктів, які вміщено до інформаційно-довідкових обліків, при проведенні судових експертиз. Наприклад, відповідно до ст. 20 Закону

України “Про судову експертизу” [12] підприємства, установи, організації незалежно від форм власності зобов’язані надавати безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, державним установам, а також за згодою, натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи. Крім того, державні спеціалізовані установи, що проводять судові експертизи, мають право одержувати від судів, органів дізнання і досудового слідства знаряддя злочину та інші речові докази щодо яких закінчено провадження у справах, для використання в експертній та науковій діяльності. При цьому, частиною 4 ст. 69 КПКУ експерту заборонено за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи, що може знівелювати результати експертизи, при проведенні якої в якості порівняльного матеріалу використовувався об’єкт, вміщений до обліку та який не надавався судовому експерту як один з об’єктів експертизи.

Не виключена можливість використання натурних об’єктів (зразків взуття, запірно-пломбувальних пристроїв, зброї, бланків документів, документів, зміст яких змінено у ході злочинної діяльності тощо), отриманих відповідно до зазначеного Закону України “Про судову експертизу” та поміщених до обліків, при складанні пошукових карток з метою, наприклад, пошуку знарядь злочину, якими залишені сліди, виявлені при проведенні оглядів місць подій. Тобто, об’єкти вміщені до інформаційно-довідкових обліків можуть використовуватися як при проведенні слідчих (розшукових) дій, так і при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій.

Викладене вище дає змогу визначити положення, які, на наш погляд, повинні знайти своє відображення у КПКУ, щонайменше, щодо:

- проведення перевірок криміналістичної значущої інформації (слідів рук, шкіри людини, взуття, рукавичок знарядь зламу тощо) за криміналістичними обліками (ст. 71 (“Спеціаліст”), ст. 237 (“Огляд”) тощо КПКУ);
- використання в якості зразків для порівняльного дослідження об’єктів, вміщених до інформаційно-довідкових колекцій при проведенні експертиз (ст. 245 (“Отримання зразків для експертизи”) КПКУ).

Таким чином, визначені вище етапи роботи з криміналістичною значущою інформацією (на прикладі дактилоскопічної), а саме: виявлення,

фіксації й вилучення на місці події, перевірки за криміналістичними обліками, використання інформаційно-довідкових обліків при проведенні експертиз тощо, повинні знайти свою регламентацію у КПКУ, та, можливо, на рівні спеціального закону (наприклад, “Про державну криміналістичну реєстрацію”). Для цього ця діяльність повинна стати об’єктом теоретично-правових досліджень на предмет віднесення тих чи інших зазначених етапів роботи до слідчих (розшукових) або негласних слідчих (розшукових) дій. При цьому, працівникам слідчих та оперативних підрозділів, спеціалістам-криміналістам та судовим експертам вкрай необхідна правова регламентації функціонування системи криміналістичної реєстрації з метою використання результатів такого функціонування разом з іншими доказами при створенні належної доказової бази вини підозрюваних (обвинувачених) у вчиненні злочинів, незалежно до яких дій (гласних або негласних) врешті-решт буде віднесена зазначена діяльність. І це, на наш погляд, одне з першочергових завдань законодавця.

Список використаних джерел

1. *Полтавський А.А.* К вопросу о совершенствовании дактилоскопических учетов органов внутренних дел Украины / А.А. Полтавский // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ: спец. вип.: у 4-ч. — Луганськ: РВВ ЛАВС, 1999. — Ч. 1.
2. *Полтавський А.О.* До проблеми правового забезпечення функціонування дактилоскопічних обліків органів внутрішніх справ України / А.О. Полтавський // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. — Луганськ: РВВ ЛАВС, 2000. — Вип. 4.
3. *Полтавський А.О.* Криміналістична реєстрація: шляхи вдосконалення / А.О. Полтавський // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України: спец. вип.: у 2-х ч.— Луганськ: РВВ ЛІВС України, 2005. — Ч. 2.
4. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / відп. ред. В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. — К.: Юрінком Інтер, 1997.
5. Криминалистика: учебник / под ред. Р.С. Белкина. — М.: Юрид. лит.-ра, 1986. — С. 200.
6. Про оперативно-розшукову діяльність: закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — С. 303.
7. Про міліцію: закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-ХІІ // Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність. — 2001.— С. 235–237.
8. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3341-ХІІ // Відомості Верховної Ради. — 1993. — № 35. — С. 358.
9. Про затвердження інструкції про формування, ведення і використання криміналістичних обліків Криміналістичного центру МВС України: наказ МВС України № 190 від 14.01.1994 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0091-94>.
10. Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України: наказ МВС України № 785 від 11.09.2001. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1066-01>.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2-х т. — Х.: Право, 2012. — Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. — 768 с.
12. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — С. 232.

Резюме

В статье освещаются проблемные вопросы правовой регламентации функционирования системы криминалистической регистрации в раскрытии и расследовании преступлений Уголовным процессуальным кодексом Украины. Сформулированы предложения по совершенствованию этой деятельности на законодательном уровне.

Summary

In the article the problem questions of legal reglamentation of functioning of the system of the criminalistical registration of detection and investigation of crimes by Criminal Code of Ukraine are being elucidated. Were formulated the suggestions for improvement of his activity on the legislative level.

УДК 343.982.4

Ю.О. Мазниченко, канд. юрид. наук, доцент

Національна академія внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ ГРАФІЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ В АВТОМАТИЗОВАНИХ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуті методичні та організаційні аспекти застосування графічних інформаційних моделей у ході проведення судово-експертних досліджень з використанням автоматизованих інформаційних систем. Надані практичні рекомендації, що сприятимуть підвищенню ефективності інформаційного забезпечення пізнавальної діяльності судового експерта шляхом використання засобів комп'ютерного моделювання.

Інформатизація судової експертизи в останні десятиліття сприяла широкому використанню комп'ютерних інформаційних технологій для вирішення широкого кола експертних завдань у ході судово-експертних досліджень. Сучасні інформаційні технології значно розширили можливість судової експертизи як у частині створення достовірних моделей об'єктів експертного дослідження, так і повноти отримання даних про них.

Для інформаційного забезпечення автоматизованого проведення експертних дослідницьких процедур на різних стадіях судової експертизи розробляються методики, невід'ємною складовою яких є створення

11. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2-х т. — Х.: Право, 2012. — Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. — 768 с.
12. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — С. 232.

Резюме

В статье освещаются проблемные вопросы правовой регламентации функционирования системы криминалистической регистрации в раскрытии и расследовании преступлений Уголовным процессуальным кодексом Украины. Сформулированы предложения по совершенствованию этой деятельности на законодательном уровне.

Summary

In the article the problem questions of legal reglamentation of functioning of the system of the criminalistical registration of detection and investigation of crimes by Criminal Code of Ukraine are being elucidated. Were formulated the suggestions for improvement of his activity on the legislative level.

УДК 343.982.4

Ю.О. Мазниченко, канд. юрид. наук, доцент

Національна академія внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ ГРАФІЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ В АВТОМАТИЗОВАНИХ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуті методичні та організаційні аспекти застосування графічних інформаційних моделей у ході проведення судово-експертних досліджень з використанням автоматизованих інформаційних систем. Надані практичні рекомендації, що сприятимуть підвищенню ефективності інформаційного забезпечення пізнавальної діяльності судового експерта шляхом використання засобів комп'ютерного моделювання.

Інформатизація судової експертизи в останні десятиліття сприяла широкому використанню комп'ютерних інформаційних технологій для вирішення широкого кола експертних завдань у ході судово-експертних досліджень. Сучасні інформаційні технології значно розширили можливість судової експертизи як у частині створення достовірних моделей об'єктів експертного дослідження, так і повноти отримання даних про них.

Для інформаційного забезпечення автоматизованого проведення експертних дослідницьких процедур на різних стадіях судової експертизи розробляються методики, невід'ємною складовою яких є створення

абстрактних математичних моделей об'єктів дослідження та процесів їх взаємодії, у першу чергу інформаційних (концептуальних) моделей як способу надання інформації у згаданих предметній галузі.

До питання про математичне моделювання окремих дослідницьких процедур у ході судової експертизи зверталися у своїх роботах такі відомі вітчизняні вчені-криміналісти як Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкін, А.Я. Вікарук, Г.Л. Грановський, М.С. Полевой, О.В. Рибальський, О.Р. Росинська, М.Я. Сегай, В.Г. Хахановський, А.Р. Шляхов та інші. На дисертаційному рівні окремі аспекти згаданої проблеми розглянуті у роботах вітчизняних криміналістів О.Ф. Аубакирова, Д.Д. Бегова [4], В.В. Бірюкова, Ю.О. Мазниченка [8], І.В. Мартиненко [9], Ю.О. Пілюкова [11]. Проте, єдиного комплексного підходу до цього засобу інформаційного забезпечення судово-експертних досліджень в криміналістичній науці не напрацьовано до цього часу.

У широкому сенсі, згідно державного стандарту, моделювання — це “подання різних характеристик поведінки фізичної чи абстрактної системи за допомогою іншої системи” [1, с. 8].

У вузькому — процес створення формалізованих інформаційних моделей-образів (у тому числі й графічних), які із заданим ступенем достовірності передають основні характеристики та властивості реального об'єкта.

Модель — математичне, натурне (фізичне) або інше подання об'єкту (предмету, пристрою, системи) чи процесу для аналізу, дослідження, навчання, керування або планування [2, с. 332].

Вибір експертом тієї чи іншої моделі, як правило, визначається можливостями суб'єктивного сприйняття експертом даних, які отримані у ході дослідницьких експертних процедур. Тому серед математичних методів моделювання особливе місце, на нашу думку, належить інформаційним моделям, призначеним, як правило, для інформаційного забезпечення автоматизованого вирішення ідентифікаційних, діагностичних і ситуаційних завдань, розробки та прийняття експертних рішень шляхом інтерактивної взаємодії експерта з програмними засобами спеціалізованих автоматизованих інформаційних систем.

Як відмічають Р.С. Белкін та А.Я. Вікарук, “... можна стверджувати — в принципі немає ніяких перешкод для повного кібернетичного моделювання експертної діяльності і її автоматизації, враховуючи, що всі вихідні, дослідницькі та оціночні процедури експертного дослідження машина зможе виконувати швидше, якісніше (природно, і об'єктивніше), ніж людина-експерт” [3, с. 19–27].

На сьогодні, серед інформаційних моделей, які використовуються в судово-експертних дослідженнях, чільне місце належить графічним — створених з використанням програмних засобів комп’ютерної графіки та анімації (далі — КГА).

Програмне забезпечення комп’ютерної графіки складається із трьох основних компонентів: прикладної програми користувача (інтерфейс користувача), прикладної бази даних (відомості про об’єкти дослідження у предметній області), графічної системи (підсистеми). Згадане програмне забезпечення орієнтовано на інтерактивну (діалогову) графіку, яка суттєво прискорює проведення автоматизованого дослідження (зазвичай, скорочує в 2—3 рази терміни проведення експертного дослідження та одночасно підвищує його об’єктивність).

Сучасна комп’ютерна графіка налічує великий арсенал графічних прикладних програм для оброблення зображень об’єктів дослідження. Наприклад, з метою поліпшення їх вихідної якості шляхом корекції кольорів, збільшення (зменшення) контрасту, видалення непотрібних деталей використовують комп’ютерну технологію, відому в літературі з комп’ютерної техніки під назвою “image enhacement”. Для перетворенню зображень також застосовують комплекс програмованих графічних операцій, а саме: підвищення чіткості, згладжування градацій яскравості, фільтрація деталей, інверсія, зменшення шумів — технологія “image processing”; ущільнення зображень до формату з меншим обсягом (JPEG, MPEG, WSQ та ін.) — “image compression”; відновлення зображень — “image enhacement”.

Одне з найскладніших завдань, що вирішується з використанням засобів КГА — це розпізнавання та ідентифікація об’єктів на введених в комп’ютер зображеннях. Цей процес проводиться у два етапи: оброблення зображення шляхом використання графічних технологій, зазначених вище (зокрема, видалення шумів, виділення ліній і контурів та ділянок текстури¹) та власне розпізнавання об’єкта за виділеними графічними елементами. Остання операція традиційно проводиться з використанням евристичних у складі штучного (гібридного) інтелекту.

Більшість програм комп’ютерної графіки для традиційних експертних застосувань зорієнтовано на двовимірну графіку, однак дедалі ширше в анімаційних програмах та в АРМ за різними напрямками експертних застосувань зорієнтовано на тривимірну графіку.

---

¹ Характеристика графічного об’єкта, що відображає стан поверхні, колір, інтенсивність, прозорість, положення вектора нормалі тощо (в КГА часто використовують готові текстури, вміщені в електронну бібліотеку растрових зразків).

пертих досліджень використовують тривимірну (найчастіше проєкційну) графіку.

Графічні моделі-образи швидше і точніше передають будову об'єкта, допомагають експерту більш повно виявити його зміни та складні взаємозв'язки, полегшують співставлення виявлених ознак.

Графічні інформаційні моделі, у порівнянні з іншими абстрактними математичними моделями, мають очевидні переваги з точки зору оптимізації пізнавальної діяльності експерта. Перш за все, це такі можливості, як:

- застосування широкого спектру програмних засобів комп'ютерної графіки та анімації;
- використання для створення комп'ютерних моделей автоматизованих інформаційних систем, наприклад, автоматизованих банків даних (АБД), що містять масиви зображень об'єктів дослідження, автоматизованих робочих місць (АРМ) експерта тощо);
- наочність (зручність зорового сприйняття експертом, у тому числі й засобами 3-D графіки);
- багатофункціональність (використання для ототожнення об'єктів, вирішення діагностичних завдань, а також для ситуативного моделювання);
- гнучкість (модифікація та оптимізація базової моделі шляхом уточнення окремих геометричних параметрів, отриманих безпосередньо у ході дослідження);
- використання у якості базової моделі прототипів з автоматизованого банку типових експертних моделей конкретних об'єктів дослідження.

У даний час метод графічного комп'ютерного моделювання найбільш активно застосовуються при вирішенні ідентифікаційних завдань дактилоскопічної, судово-почеркознавчої, судово-портретної та фоноскопічної експертизи, а також діагностичних — судово-автотехнічної та вибухотехнічної експертиз, тобто там, де об'єкти дослідження мають однорідний характер та дозволяють представляти їх у формалізованому вигляді [5, с. 258–260].

Доречним щодо цього є думка Г.Л. Грановського, який вважає, що застосування згаданих методів у будь-якій експертизі теоретично допустиме, але існують реальні обмеження, “які природа об'єктів експертизи покладає на можливість використання для їхнього дослідження математичних методів...” [6, с. 27–32].

Причому графічне моделювання використовується не тільки для отримання інформації про об'єкт судової експертизи у ході проведення

дослідження, але й є засобом вирішення судово-експертного завдання на підставі отриманої графічної інформації. Аналіз та оцінка таких графічних моделей дозволяє отримати найбільш цінну кількісну складову доказової інформації, що підтверджується практикою проведення експертних досліджень, пов'язаних з використанням автоматизованих інформаційних систем [7, 11].

У сучасній експертній практиці графічне моделювання використовується для кодування дактилоскопічної інформації при введенні її у вітчизняні автоматизовані ідентифікаційні дактилоскопічні системи (АДІС), такі як “Дакто 2000”, “Сонда”, що побудовані з трьох завершених програмних модулів — автоматизованих робочих місць (АРМ). Зокрема, програмний модуль “АРМ введення” у складі згаданих АДІС дозволяє створювати графічну інформаційну модель у вигляді двовимірного лінійного графа², у якому елементи папілярного узору представлені відрізками ліній, що моделюють потоки папілярних ліній з відповідним кутом нахилу. Така апроксимація папілярного узору у вигляді “кістяка” дуже зручна як для автоматизованої обробки її ідентифікаційною програмою, так і ручної модифікації експертом у режимі “електронного олівця” тих ділянок узору, які погано відобразилися у введеному сліді. Поліпшення вихідної графічної моделі-образу завдяки досвіду та інтуїції експерта-дактилоскопіста дозволяє зменшити пошуковий список ймовірних кандидатів збільшити та у кінцевому результаті підвищити ймовірність ототожнення відбитка.

У цьому аспекті актуальною є пропозиція А.О. Полтавського щодо оптимізації роботи експертів з дактилоскопічних досліджень шляхом створення комплексного автоматизованого робочого місця експерта (КАРМ), одним із сегментів якого також може бути уніфікований програмний модуль для графічної обробки та оптимізації зображень папілярних узорів, у тому числі й для оформлення висновків експерта за результатами дактилоскопічних досліджень [12].

Інформаційне математичне моделювання є також невід’ємною складовою кількісної автоматизованої методики встановлення справжності (не справжності) дослідження малоінформативних підписів у сучасному почеркознавстві. Ця методика базується на статистичному розпізнаванні образів шляхом вивчення структурно-геометричних характеристик графічної моделі підпису, створеної програмою “Око-1”.

² Граф — математичний об’єкт, представлений скінченою множиною вершин, які з’єднані ребрами (дугами).

На початковому етапі дослідження алгоритм передбачає деталізацію підпису на ланки програмним графічним трафаретом — еталоном кривизни для визначення конфігураційного типу його елементів за кількісним критерієм, що залежить від значення радіуса кривизни. На стадії дослідження структурно-геометричних характеристик програма працює з графічним файлом (зображенням підпису). На цій графічній моделі виконуються геометричні побудови наступних графічних вимірювальних образів: розмітки для попарного визначення різниці орієнтацій ланок відносно базової лінії; розмітки середніх точок ланок для визначення різниці відстаней від середніх точок ланок до базової лінії; розмітки для вимірювання довжини ланок по вертикалі та горизонталі; розмітки згинальних та розгинальних рухів; розмітки для вимірювання інтегральних параметрів та кривизни штрихів [10].

Окреме місце серед інформаційних технологій графічного моделювання належить програмам для створення композиційних портретів осіб, що перебувають у розшуку. Це такі відомі графічні програми як “Elli”, “Облік” (Росія), “Crime Stiller” (Білорусь), “Faces 3.0” (Канада). Вказані програми, крім стандартних опцій (переміщення елементів обличчя одне відносно одного, масштабування, зберігання раніше створених образів, накладення образів тощо) мають достатньо розвинуті засоби графічного моделювання нестандартних елементів зовнішності особи шляхом використання окремих можливостей КГА (наприклад, ручне малювання елементів зовнішності, зміна зображення його ескізом, вибір фону тощо) [9].

Дещо відмінним за характером від інших судово-експертних досліджень є графічне моделювання об’єктів при проведенні фоновскопичної експертизи. Застосовані в методиках встановлення автентичності матеріалів цифрового запису з використанням прикладних програм “Академія”, “Цифра”, “Фрактал” графічні інформаційні моделі виконують перш за все функцію представлення результатів обчислень спектральних складових цифрових сигналів у формі зручній для сприйняття суб’єктами кримінального провадження, які не є носіями спеціальних знань. Зокрема, у програмі вейвлет-аналізу цифрових записів “Академія” графічні розрахункові образи модуля та аргументу функції перетворюються у звичайний двовимірний графік, на якому порівнюються спектральний склад досліджуваної та зразкової сигналів.

Типовим прикладом застосування двовимірних графічних моделей для інформаційного забезпечення автотехнічних досліджень є відомий у вітчизняній експертній практиці графічний пакет програм

для відтворення в діалоговому режимі обстановки ДТП — “Крим-1”, який дозволяє моделювати графічні образи з використанням електронної бібліотеки стандартних елементів дорожніх елементів та автотранспорту. У програмі передбачена можливість поповнення стандартних елементів новими графічними образами, створеними експертом-автотехніком у ході дослідження засобами комп’ютерної графіки [7].

У зарубіжній літературі згадується комп’ютерна графічна станція, що входить до складу мобільної вибухотехнічної лабораторії ФБР США, яка здійснює лазерну вимірювальну зйомку обстановки місця вибуху, терористичного акту чи авіакатастрофи з автоматизованою топографічною прив’язкою та нанесенням графічних образів слідів вибуху на план-схему, а також розрахунок та окреслення границь падіння уламків, ймовірної траєкторії падіння літальних апаратів тощо. Отримана графічна модель за допомогою АРМ експерта-вибухотехніка дозволяє проводити ситуативне графічне відтворення у динаміці впливу вибухової хвилі на різні об’єкти, у тому числі на людину, виконувати комп’ютерну графічну реконструкцію вибухових пристроїв, моделювати обстановку місця вибуху[13].

Сучасний стан інформаційного забезпечення судово-експертних досліджень характеризується творчим переосмисленням та подальшим удосконаленням методів та засобів експертного пізнання. Поєднання математичних методів моделювання із засобами комп’ютерної графіки та анімації суттєво змінює сам процес експертного дослідження, розширює його пізнавальні можливості, підвищує наукову обґрунтованість отриманих даних.

Об’єктивною передумовою використання графічних інформаційних моделей та їх подальшого розвитку для забезпечення судово-експертних досліджень є:

- необхідність широкого використання графічних засобів як у ході дослідницьких процедур, так і при складанні висновків, оформленні ілюстративних матеріалів тощо;
- ускладнення експертних методик, що ґрунтуються виключно на застосуванні комп’ютерної графіки;
- наявність достатньо розвинутого ринку спеціалізованих інформаційних систем, прикладного програмного забезпечення для графічного моделювання;
- складність дослідження об’єктів автотехнічних, вибухотехнічних, фоноскопичних та інших інженерних експертиз без застосування

автоматизованої побудови графічної моделі, яка описує їх по багатьох параметрах.

Список використаної літератури

1. ДСТУ 2226–93. Автоматизовані системи. Терміни та визначення. — [Чинний від 1994-07-01]. — К.: Держстандарт України, 1994. — 64 с.
2. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. — К.: Вид. дім “СофтПрес”, 2005. — Вид. 1. — 552 с.
3. *Белкин Р.С.* Концептуальные основания применения математических методов и ЭВМ в криминалистике и судебной экспертизе / Р.С. Белкин, А.Я. Викарук // Проблемы автоматизации, создания информационно-поисковых систем и применения математических методов в судебной экспертизе: сб. науч. тр. — М.: ВНИИСЭ, 1987. — С. 19–27.
4. *Бегов Д.Л.* Сучасні технології в судовій акустиці (проблеми автоматизації експертних досліджень): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза / Д.Л. Бегов. — К., 2003. — 20 с.
5. *Грановский Г.Л.* О моделировании и математических методах исследования в криминалистической экспертизе / Г.Л. Грановский // Проблемы законности на современном этапе: тез. докл. межвуз. конф. — Х., 1968. — С. 258–260.
6. *Грановский Г.Л.* Научно-техническая революция и перспектива совершенствования судебных экспертиз / Г.Л. Грановский // Вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. — М.: ВНИИСЭ, 1977. — Вып. 28. — С. 27–32.
7. *Мазниченко Ю.О.* Інформаційні технології в експертній практиці: [навч.-практ. посіб.] / Ю.О. Мазниченко. — К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. — 152 с. — (Бібліотека експерта).
8. *Мазниченко Ю.О.* Використання автоматизованих робочих місць експерта в судово-експертних дослідженнях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Ю.О. Мазниченко. — К.: Пульсари, 2010. — 20 с.
9. *Мартиненко І.В.* Криміналістичне дослідження інформації про зовнішність особи методами та засобами інформатики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза / І.В. Мартиненко. — К., 2005. — 20 с.
10. *Мельник Д.В.* Кількісна автоматизована методика встановлення справжності (несправжності) малоінформативних підписів / Д.В. Мельник. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2012. — 31 с.: з іл.
11. *Пілюков Ю.О.* Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Ю.О. Пілюков. — К.: Науковий світ, 2009. — 20 с.
12. *Полтавський А.О.* Про деякі питання використання дактилоскопічної інформації на сучасному етапі / А.О. Полтавський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка: наук.-теор. журнал. — Луганськ. — 2008. — № 4. — С. 187–196.
13. Пошук та збереження речових доказів на місці терористичного акту // Матеріали міжнародного семінару МВС України, СБУ та ФБР США. — К., 2003. — 378 с.

14. *Рыбальский О.В.* Модели нестандартных способов обработки цифровых фонограмм / О.В. Рыбальский // Реєстрація, зберігання і обробка даних. — 2003. — Т. 5. — № 4. — С. 25–32.
15. *Россинская Е.Р.* Проблемы компьютеризации судебной экспертизы / Е.Р. Россинская // Курс криміналістики: в 3-х т. — М.: Юрист, 1997. — Т. 3: Криміналістическіе средства, приемы и рекомендации. — 478 с.
16. *Хахановський В.Г.* Проблеми теорії і практики криміналістичної інформатики: Монографія / В.Г. Хахановський. — К.: Вид. Дім “Аванпост-Прим”, 2010. — 332 с.

Резюме

В статье рассмотрены методические и организационные аспекты, связанные с применением графических информационных моделей в процессе проведения судебно-экспертных исследований с использованием автоматизированных информационных систем. Разработаны практические рекомендации и предложения, которые способствуют повышению эффективности информационного обеспечения познавательной деятельности судебного эксперта путем использования компьютерного моделирования.

Summary

The article describes the methodological and organizational aspects related to the use of graphic information models in the process of conducting forensic investigations using automated information systems. Practical recommendations and suggestions that can help improve the effectiveness of information security forensic expert cognitive activity by using computer simulation.

2

ВОПРОСЫ СЛЕДСТВЕННОЙ ТАКТИКИ И МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

УДК 343.985

В.А. Колесник, доктор юрид. наук, професор

Академія адвокатури України

РОЛЬ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Розглядається сутність, завдання, роль і значення криміналістичної діагностики в діяльності органів досудового розслідування під час кримінального провадження. Акцентується увага на використанні можливостей криміналістичної діагностики, яка має значення не лише для розв'язання діагностичних завдань, що виникають під час діяльності експерта чи спеціаліста, а й для забезпечення розв'язання низки тактичних завдань, що вирішує слідчий під час організації розслідування й проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Загострення криміногенної обстановки в Україні, зростання рівня злочинності з одночасним зниженням загального рівня життя й добробуту населення, недостатнім забезпеченням правоохоронних органів сучасними науковими й науково-технічними розробками в галузі криміналістики і високою технічною оснащеністю злочинних елементів ставить перед науковцями й практиками завдання пошуку ефективних шляхів протидії негативним соціальним процесам і явищам. Попри наявності певних позитивних тенденцій у становленні демократичних основ і державності сучасної України, особливість соціально-економічної ситуації в країні є такою, що значна частина суспільних відносин не може дістати свого подальшого розвитку без належного кримінально-правового забезпечення. Це зумовлено тим, що організована злочинність починає сьогодні домінувати у кримінальному середовищі. Особлива зухвалість, жорстокість скоєння

злочинів, формування злочинних авторитетів нового типу, наявність значних матеріальних цінностей, які знаходяться в їх розпорядженні, висока технічна озброєність злочинних формувань, консолідація та інтернаціоналізація великих груп організованої злочинності й спроба до створення ними власної потужної економічної системи — ось далеко не повний перелік ознак сучасної української злочинності, що перетворилася у серйозну загрозу суспільству і державі.

В сучасний соціально-економічний період науковці й практики звертають увагу на сплеск злочинності, пов'язаної з порушенням конституційних прав і свобод громадян, вбивствами на замовлення, викраданнями людей, терористичними актами, шпигунством, контрабандою, незаконним обігом зброї, радіоактивних матеріалів, наркотичних речовин, корупцією та іншими небезпечними злочинами. Сьогодні злочинність не має меж ні в часі, ні в просторі, вона деформує загальнолюдські цінності, підриває економіку, постійно загрожує життю й благополуччю всіх і кожного. До того ж її небезпека в історичному аспекті розвитку суспільства невинно зростає й вимагає постійного перегляду у використанні й вдосконаленні сучасних засобів, прийомів і методів, які сприяють більш повному й швидкому розкриттю та розслідуванню злочинів. Адекватне реагування з боку правоохоронних органів на кримінальні прояви є необхідною умовою виживання, ознакою передбачення ситуації, доцільності й розумності дій суспільства та держави в боротьбі зі злочинністю. Під час досудового розслідування особливо небезпечних і тяжких злочинів виключно важливу роль відіграє криміналістична діагностика як система науково розроблених завдань та методів розпізнавання й пояснення суті, властивостей, станів й інших особливостей об'єктів, явищ, процесів, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями з метою їх своєчасного виявлення, розкриття, розслідування, а також запобігання. Сьогодні перед криміналістикою стоїть завдання з розробки науково-обґрунтованих рекомендацій щодо здійснення кримінального провадження в сучасних умовах з урахуванням прогнозованих в подальшому негативних змін в динаміці злочинності.

Розкриття й розслідування злочинів — процес багатогранний, однією з особливостей якого є використання теоретичних та практичних розробок багатьох галузей науки і техніки. Як свідчить практика, найбільша ефективність застосування розробок різноманітних галузей знань за конкретним напрямом досягається за наявності чітко відпрацьованої системи виважених і науково обґрунтованих теоретичних

положень, спрямованих на вирішення нагальних потреб практики. Кримінальне провадження здійснюється завдяки діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, що діють в межах наданих їм повноважень. Завдання кримінального провадження встановлені вимогами ст. 2 КПК України, відповідно до яких, поряд з іншими, виступає забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу [1, с. 17].

Розслідування за фактом вчиненого кримінального правопорушення здійснюється уповноваженими на його проведення органами досудового розслідування, якими є слідчі підрозділи відповідних правоохоронних відомств, у формі досудового слідства або дізнання. Досліджуючи наслідки кримінального протиправного прояву або ознаки підготовки до його вчинення, співробітники правоохоронних органів під час пізнання окремих явищ та слідів широко використовують діагностування різноманітних об'єктів, їх станів, процесів, які мають відношення до події кримінального правопорушення. При цьому не треба ототожнювати діагностичний напрям пізнання в криміналістиці з доказуванням у кримінальному провадженні, оскільки доказування є практичною діяльністю, регламентованою законом. Результати ж криміналістичної діагностики, як й інших криміналістичних досліджень, є лише різновидом отриманих фактичних даних, необхідних для розумових процесів доказування. В слідчій діагностиці, в основному, розпізнаються та пояснюються властивості, стани й інші особливості обстановки вчинення злочину (просторові, часові, речові) та особи, які брали участь в ньому, елементи механізму злочину в цілому та його окремих етапів, кримінальні й криміналістичні ситуації [2, с. 65–66]. Ми цілком погоджуємося в цьому з М.П.Яблоковим і підкреслюємо, що якщо діагностування здійснюється слідчим, прокурором під час кримінального провадження, то воно має значення мисленневих операцій, своєрідних проміжних кроків у розв'язанні поставлених завдань досудового розслідування, не фігурує в матеріалах кримінального провадження, не має доказового значення. Це слідчі версії, діагностика місця події без будь-яких висновків в протоколі проведення цієї слідчої (розшукової) дії, діагностика стану знаряддя злочину, особи злочинця тощо.

Сьогодні зі зміною виконуваних органами досудового розслідування функцій головними споживачами напрацювань криміналістичної

діагностики у кримінальному провадженні стають слідчі, прокурори, спеціалісти, експерти, а під час судового розгляду кримінальних проваджень — суд. Актуальною в цьому контексті є також проблематика можливості, необхідності, порядку й умов застосування криміналістичної діагностики оперативними співробітниками під час проведення оперативно-розшукових заходів та слідчими, прокурорами, співробітниками уповноважених оперативних підрозділів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Ця проблема була і залишається майже недослідженою і недостатньо висвітленою у вітчизняній криміналістичній літературі. Зазвичай, про діагностику ведуть мову у зв'язку з дослідженням проблем проведення експертних досліджень і не помічають її зв'язку з тактико-криміналістичними проблемами. Зокрема, не часто звертається увага науковців й практиків на роль і місце криміналістичної діагностики в забезпеченні результативності проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Як відомо, огляд місця події відносять до важливих слідчих (розшукових) дій, метою яких є безпосереднє сприйняття слідчим та іншими учасниками обстановки місця події, місцевості, приміщень тощо для виявлення, фіксації й вилучення слідів злочину, речових доказів, а також з'ясування обстановки події та інших обставин, що мають значення для досудового розслідування і кримінального провадження загалом. У ході огляду, як правило, розв'язується комплекс спеціальних завдань, спрямованих на виявлення елементів злочину і встановлення зв'язків між ними. Наприклад, для розслідування вбивства, вчиненого з використанням вогнепальної зброї, слідчий, прокурор встановлює особу жертви, особу злочинця, співучасників і очевидців злочину, мотиви вбивства, спосіб, місце, час, обстановку і, що важливо, — знаряддя вбивства за виявленими на місці слідами його застосування. Вірогідність створеної слідчим моделі злочину залежить від наявності у нього спеціальних знань у галузі балістики, судової медицини та загальних положень криміналістичної техніки, зокрема, знання ним механізму утворення слідів пострілу, прийомів і методів їх виявлення, фіксації. На слідчого покладена відповідальність за правильну організацію роботи слідчої групи та проведення огляду місця події так, щоб було виявлено якомога більшу кількість доказів і встановлено ті з них, які вказують на фактичні обставини вчинення конкретного злочину, в конкретному місці, конкретними особами. Тому вже в ході огляду слідчий може самостійно й користуючись допомогою спеціаліста вирішити низку тактично важливих діагностичних питань, таких як визначення виду

застосованої зброї, напрямку й дистанції пострілу, місця знаходження особи, яка стріляла, ймовірної наявності очевидців злочину або осіб, які могли бачити злочинця чи жертву напередодні або відразу після вчинення злочину тощо.

Уявлення матеріальної обстановки місця події як певної структури та діагностування її з позиції системного підходу має на меті забезпечення як аналізу кожного з елементів системи, так і аналізу всієї системи в цілому. В якості елементів виступають сліди злочину в широкому розумінні цього слова. Виникнення матеріальних носіїв криміналістично значущої інформації, яка використовується в діагностуванні, зумовлене в першу чергу елементами механізму злочину, суб'єктивними властивостями особи (її навичками, звичками, знаннями, вміннями), способом скоєння злочину (з урахуванням предмета посягання, характеру дій), підготовчими й наступними діями щодо виконання злочинного наміру та діями з приховування злочину. Важливо підкреслити, що всі ці елементи, що є об'єктом діагностування, взаємопов'язані, до того ж, прояв цих зв'язків підпорядкований певним закономірностям, серед яких простежуються як однозначні зв'язки, та й імовірні; як прості, так і складні. Виявлення та аналіз цих зв'язків є одним із завдань криміналістичного діагностування, що здійснюється під час огляду місця події. Доволі тісно пов'язані із механізмом злочину ті предмети, які здатні виконувати роль речового доказу, що дає можливість спіймати злочинця на гарячому. До них можна віднести: сліди, що утворилися в результаті злочинного діяння (сліди зламу, механічні пошкодження на одязі злочинця); предмети та сліди, які сприяють встановленню часу, місця, способу, обстановки вчинення злочину; предмети та сліди, що свідчать про підготовку, вчинення і приховування злочину певною особою. На пошук таких слідів під час проведення огляду місця події мають бути спрямовані зусилля слідчого. Враховуючи місце слідів серед речових доказів та їх інформаційну роль, можна дійти до обґрунтованого висновку про те, що сліди є одним із найбільш розповсюджених об'єктів криміналістичного діагностичного дослідження.

Неабияке значення має криміналістична діагностика і в слідчому експерименті. Частиною 1 ст. 240 КПК України визначається, що з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань. Слідчий експеримент як окрема слідча (розшукова)

дія полягає в проведенні за рішенням слідчого, прокурора дослідних дій, спрямованих на перевірку можливості сприйняття особою певних фактів, вчинення в певному місці й певним способом чи з використанням певних знарядь конкретних дій, існування визначених подій в минулому, з'ясування механізму утворення слідів тощо. Складовою слідчого експерименту є проведення його в умовах, що максимально наближені до тих, в яких подія мала місце в минулому. Тому до проведення дослідних дій і випробувань під час проведення слідчого експерименту треба отримати найбільш повні відомості щодо обставин події, яку перевіряють, та здійснити відтворення обстановки, в якій буде проведено експеримент. Такі дані можуть бути встановлені в результаті проведення інших слідчих (розшукових) дій, експертних досліджень або ж бути припущеннями, що витікають із висунутих слідчих версій. Слідчий експеримент проводять для перевірки наявних даних і припущень щодо можливості за певних умов щось чути або спостерігати чи сприймати іншими органами відчуття, здійснювати певні або інші дії, виготовити певні предмети, проникнути певним або іншим способом у приміщення, на територію, перемістити вантаж, здолати конкретну відстань за допомогою технічних засобів чи без них. Дослідним шляхом може бути підтвердженою можливість існування чи певного перебігу в минулому окремих подій, явищ [1, с. 534–535]. Наведений нами аналіз слідчого експерименту повністю узгоджується із закономірностями, методиками криміналістичного діагностування.

Тривалий час в кримінально-процесуальній і криміналістичній літературі зв'язок між доказами і предметом доказування розглядали в основному як причинний зв'язок. Проте причинний зв'язок за всієї його важливості й розповсюдженості не є єдиним і не може бути ототожнюваним із всезагальним закономірним зв'язком та взаємозумовленістю явищ об'єктивного світу. Тому криміналістами здійснено чимало досліджень, які ставили за мету вивчення не тільки причинних, а й інших форм зв'язку, що можуть бути виявлені в процесі дослідження доказів [3, с. 11]. Виходячи з науково розробленого поняття діагностики та завдань криміналістичної діагностики, В.Г. Гончаренко визначає три категорії властивостей і умов, вивчення яких допомагає юристу в досягненні істини: внутрішня (властивості й стани об'єкта), зовнішня (час, місце, функціонування об'єкта), механізм виникнення і розвитку процесів (взаємодія об'єктів між собою, послідовність дій тощо). Погоджуючись з визначенням криміналістичної діагностики, яку запропонував Ю.Г.Корухов, як дослідження властивостей і станів

об'єкта (ситуації) з метою встановлення змін, що відбуваються в ньому, визначення причин цих змін та їх зв'язку з вчиненим злочином, В.Г.Гончаренко уточнює, що не лише із злочином, а й з будь-якою подією, що потребує правового регулювання [4, с. 41].

Важливу роль під час діагностування, що має місце в ході досудового розслідування, відіграють побудова й перевірка гіпотез — криміналістичних версій. Без конструювання, перевірки, уточнення, прикінцевого прийняття гіпотези, аж до переходу від неї до вірогідного висновку, діагностування є неможливим. При діагностуванні може бути висунуто декілька версій, що відбивають багатоваріантність умов, кожна з яких не повинна бути суперечливою. Ю.Г. Корухов справедливо підкреслює, що обґрунтованість гіпотези в діагностиці визначається тією галуззю наукового знання, яка виступає в даному випадку як базис конкретного дослідження. Побудова гіпотези завжди пов'язана з припущеннями щодо властивостей, фактів, зв'язків між явищами, причин змінення властивостей чи явищ. В діагностиці припущення може вважатися головним елементом гіпотези. Під час діагностування воно повинно задовольняти низці умов, головною з яких може вважатися та, що припущення повинно бути здатним пояснювати всі факти, які відносяться до досліджуваного явища. Криміналістична діагностична гіпотеза не може бути визнана задовільною, якщо вона побудована не на всіх встановлених фактах, а тільки на частині з них, залишаючи без пояснення інші. Цілеспрямованість діагностування забезпечується сконструйованою гіпотезою на підставі виявлення і дослідження ознак, до того ж, не довільно взятих, а суворо визначених ознак, які повинні перебувати в раціональному зв'язку з висунутим припущенням. Органічний зв'язок гіпотези і ознак відображає ґносеологічну сутність діагностування [5, с. 60]. Ознаки, на підставі яких здійснюється діагностування під час досудового розслідування, встановлюються слідчим в результаті проведення окремих слідчих (розшукових) й інших процесуальних дій. Треба розуміти сутність таких ознак і правильно визначати їх значення для розв'язання криміналістичних діагностичних завдань.

Так, для висунення обґрунтованих версій щодо вчинення злочину шляхом використання вибухових пристроїв, причин вибуху та причетних до нього осіб, обрання напрямів проведення досудового розслідування загалом і порядку проведення окремої слідчої (розшукової) дії важливе значення має своєчасне й повне попереднє дослідження слідів вибуху на місці події. Діагностичні дослідження проводяться стосовно всіх без виключення вибухотехнічних об'єктів, виявлених на місці події.

Одна група питань направлена на визначення стану й придатності вибухових речовин, вибухових пристроїв та їх окремих елементів до здійснення вибуху, оцінку факторів ураження, причин та механізму руйнування або пошкодження різноманітних об'єктів, виявлених на місці вибуху. Інша група поставлених питань і отриманих відповідей на них дає змогу встановити обставини, за яких відбулися конкретні дії. Отже, до основних завдань діагностичного дослідження, розв'язання яких сприяє досягненню мети розслідування, відносять: визначення природи вибуху, встановлення його епіцентру й потужності в тротиловому еквіваленті, встановлення виду підірваної речовини і геометричних розмірів вибухового пристрою або заряду вибухової речовини, визначення виду засобу ініціювання і способу підризу, встановлення способу виготовлення і принципу функціонування вибухового пристрою, виявлення слідів інструментів та обладнання, які були використані для виготовлення вибухового пристрою, а також інформації щодо особи, котра виготовила вибуховий пристрій, встановила його або здійснила підризу. Попереднє дослідження на місці події й розв'язання діагностичних завдань здійснюють за мірою виявлення певних або інших слідів вибуху. Визначити яку-небудь сувору послідовність проведення попереднього дослідження слідів вибуху неможливо, тому що матеріальна обстановка і ступінь її зміни при кожному вибуху різні й мають свої особливості. Проте, характер питань, що розв'язуються в межах діагностичного дослідження, є загальним для всіх місць вибухів, що дає змогу виокремити основні складові і вказати на способи й методи отримання певної або іншої попередньої інформації, котра потрібна як для організації оперативно-розшукових заходів, так і для цілеспрямованого подальшого огляду місця події [6, с. 66].

Діагностичне завдання під час досудового розслідування виникає зазвичай в проблемній ситуації, що зумовлена дефіцитом або непевністю чи неповнотою інформації відносно сутності процесів, явищ, станів об'єкта, які вивчаються. Таке завдання формулюється в результаті вивчення ситуації, що склалася на певний момент досудового розслідування, та аналізу наявних джерел інформації з урахуванням кола обставин, які підлягають встановленню й доказуванню у конкретному кримінальному провадженні. При цьому діагностичні завдання мають таку спрямованість: встановлення походження певного або іншого явища чи процесу; визначення характеру зв'язків між предметами, процесами, явищами; встановлення механізму дій; визначення початкового стану предметів чи явищ, взаємодії частин механізму між собою

або з навколишнім середовищем; визначення властивостей виробу та способу його виготовлення й інші завдання.

Під час доказування виникає необхідність встановлення окремих допоміжних, додаткових фактів, які не входять до обставин, що підлягають доказуванню і слугують лише засобом для встановлення обставин, які складають предмет доказування у кримінальному провадженні про конкретний злочин. Подібні факти є додатковими для встановлення обставин, що входять до предмету доказування. На підставі інформації, яку отримують під час здійснення доказування, суб'єкт доказування отримує певний інформаційний продукт, який об'єднує в одне ціле обставини, що входять до предмету доказування, додаткові факти, а також обставини, які пов'язані з механізмом відображення предмета доказування в навколишньому середовищі. В цьому важливу роль також відіграє використання слідчим можливостей криміналістичної діагностики.

Так, дослідження закономірностей відображення злочинної діяльності в бухгалтерській інформації дає змогу розширити знання щодо закономірностей механізму злочину у сфері економіки, що створює передумови для більш успішного виявлення й розкриття цих злочинів. В бухгалтерській інформації в прихованому вигляді відбивається процес впливу злочинної діяльності на економічну і фінансову діяльність суб'єктів господарювання, а тому в бухгалтерській інформації відбиваються ознаки і сліди злочинної діяльності. Процес виявлення ознак і слідів у вигляді різноманітних протиріч у фінансових документах часто називають криміналістичною діагностикою. Сутність концепції криміналістичної діагностики злочинів на основі бухгалтерської інформації складає сукупність поглядів на методологічні основи використання бухгалтерської інформації у боротьбі з економічними злочинами, принципи економіко-криміналістичного аналізу як засобу діагностики злочинів. В основі такої концепції лежить теорія криміналістичної діагностики, яку можна розглядати як окремий метод пізнання механізму злочину на основі його відображення на об'єктах матеріального світу. Закономірне виявлення ознак і слідів злочинної діяльності, які відобразилися в бухгалтерській інформації, може забезпечити економіко-криміналістичний аналіз як інструмент криміналістичної діагностики, направлений на виявлення невідповідностей в бухгалтерській інформації, й подальша криміналістична оцінка цих невідповідностей.

Важливим елементом криміналістичного діагностування є встановлення причинно-наслідкових зв'язків та визначення речової структури

обстановки місця події. Із визначення поняття криміналістичної діагностики можна виокремити такий важливий напрям, як встановлення причини (причинного зв'язку), що є завданням діагностики, до того ж будь-якої, а не лише криміналістичної чи експертної. При цьому під об'єктом, який діагностується, розуміють як окремий предмет, так і всю подію, явище в цілому. Кожна подія, явище, в тому числі й злочинне, закономірно відображається як взаємодія фізичних тіл й матеріальних процесів, які при цьому відбуваються. Трактуючи криміналістичну діагностику як складний пізнавальний процес, що містить різноманітні логічні форми пізнання, направлені на визначення властивостей і станів об'єкта, встановлення змін, що в ньому відбулися, визначення причин цих змін і їх зв'язку з подією злочину, криміналістика створює теоретичну базу і методологічну основу встановлення причинно-наслідкових зв'язків процесу відображення злочину.

Злочин чи кримінальний проступок як соціально-небезпечне протиправне діяння людини в усіх випадках пов'язаний з використанням різних матеріальних об'єктів, часто з їх руйнуванням, зміною початкового стану і розташування, що запам'ятовується в свідомості людей, і в залежності від характеру й тяжкості породжує комплекс наслідків — від елементарних слідів до катастрофічного руйнування навколишньої обстановки. Багато які, а надто тяжкі злочини — вбивства, розбійні напади, зґвалтування, підпали, крадіжки та інші ретельно приховуються, що породжує нові наслідки, вносить зміни до навколишньої обстановки і впливає на поведінку людей. В результаті створюється особлива, кримінальна ситуація. Пізнаючи властивості об'єкта та його стан, відмічаючи зміни цього стану у порівнянні з тими, що існували, з'ясовують питання щодо причини таких змін. Здійснюючи діагностику матеріальних і ідеальних слідів як наслідків злочину встановлюють сутність подій, що призвели до їх виникнення, причетність до таких подій конкретних осіб. Тим самим встановлюється подія кримінального порушення і винні у його вчиненні особи.

Досудове розслідування кримінальних проваджень завжди пов'язане з вивченням наслідків злочину, здійснюється на підставі вивчення фрагментів кримінальної ситуації, які збереглися, та її відображення в навколишніх об'єктах. В зв'язку з виявленням ознак злочину під час досудового розслідування виникає низка завдань, основними з яких є: встановити, чи справді було вчинено злочин або кримінальний проступок або ж вчинене діяння не має ознак кримінальної караності; яке саме кримінальне правопорушення вчинено і ким саме; якою є

кримінальна кваліфікація даного діяння; з'ясувати всі обставини, що мають значення для кримінального провадження; якщо є достатні підстави і перевірені докази, то сформулювати підозру і повідомити про неї особу, яка причетна до вчинення кримінального правопорушення; з'ясувати причини й умови, що сприяли вчиненню злочину. Це лише загальний перелік основних завдань досудового розслідування, для розв'язання яких потрібно здійснити діагностику. Окрім них перед слідчим, прокурором виникає багато опосередкованих характером діяння і специфікою його вчинення та наслідками окремих завдань. Наприклад, потрібно встановити: чи пов'язаний і як саме певний або інший об'єкт, який виявлено у певному місці або в особі, з подією, яку досліджують; яким є характер таких зв'язків; які причини настання певних або інших наслідків; яким був початковий стан предметів та інші питання. В залежності від розв'язання цих завдань вирішуються питання щодо віднесеності і допустимості певного джерела та інформації, яка розкриває фактичні дані, що можуть бути належними доказами в кримінальному провадженні, чи можуть бути ці докази включені до системи доказів і яким є ступінь надійності кожного з них та системи доказів загалом.

При цьому слідчим, прокурором активно використовуються криміналістичні засоби й методи роботи з встановленою інформацією, яка за наявності достатніх підстав використовується для доказування обставин вчинення злочину, вини або невинуватості особи в його вчиненні. Неабияку роль у діагностуванні відіграє надана слідчому допомога спеціалістів з різних галузей знань. Наприклад, специфічність слідів і предметів, які можуть бути виявленими під час досудового розслідування за фактом виявлення незаконного виготовлення наркотичних засобів в ході огляду приміщень і устаткування лабораторії, зумовлює доцільність участі в такому огляді спеціалістів в галузі органічної хімії. Спеціаліст допоможе слідчому визначити вид і склад виявлених речовин, розібратись в призначенні наявних в приміщенні предметів і обладнання, змісті виявлених рукописних записів тощо. Так, спеціаліст під час проведення огляду може вказати слідчому на те, що ознаками незаконного виготовлення синтетичного наркотику фенаміну можуть бути виявлені в приміщенні хімічні речовини: метилбензилкетон, формамід технічний, хлороформ, дихлоретан, бензол, дистильована вода, 40% розчин сірчаної кислоти, луги, медичний спирт, оксид кальцію, машинне масло. На створення в конкретній лабораторії наркотику можуть вказувати хімічні процеси, що спостерігаються візуально, зокрема, наявність

маслянистого шару як результат додання лугів в реакційну суміш, випадіння в осад кристалів білого кольору в результаті змішування суміші з розчином сірчаної кислоти в медичному спирті, а на лабораторному посуді можуть бути залишки основних і супутніх продуктів синтезу й очищення фенаміну у вигляді кристалів білого кольору [7, с. 82]. Отже, роль спеціаліста є важливою у розв'язанні діагностичних завдань, які вирішуються не лише під час експертного, а й в ході попереднього діагностичного дослідження матеріалів і речовин, яке здійснює слідчий. Такі завдання спрямовані на встановлення слідчим їх властивостей і складу, а також призначення або галузі використання.

Висловлені міркування дають підстави для висновку про те, що роль криміналістичної діагностики не обмежується розв'язанням завдань в галузі експертних чи інших спеціальних досліджень, які здійснюються під час досудового розслідування кримінальних проваджень. Важливе значення криміналістична діагностика, її методи та результати застосування мають для вирішення низки тактичних завдань, що виникають перед слідчим під час висунення версій, планування й організації розслідування, підготовки й проведення окремих слідчих (розшукових) дій, оцінки й використання отриманих доказів у доказуванні.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. — К.: Юстініан, 2012. — 1224 с.
2. Криміналістика: учеб. / отв. ред. Н.П. Яблоков. — 2-е изд. — М.: Юристъ, 2001. — 718 с.
3. Холина Е.А. Криминалистическая характеристика причинно-следственных связей при производстве судебных экспертиз: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Е.А. Холина. — Люберцы, 2011. — 22 с.
4. Криміналістика. Академічний курс: підруч. / Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров та ін. — К.: ЮрінкомІнтер, 2011. — 504 с.
5. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.-практ. пособ. / Ю.Г. Корухов. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — 288 с.
6. Гора І.В. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених з використанням вибухових пристроїв та вогнепальної зброї: навч. посіб. / В. Гора, В.А. Колесник. — К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2009. — 164 с.
7. Гора І.В. Наркобізнес і наркоманія: криміналістичні аспекти протидії: навч. посіб. / І.В. Гора, В.А. Колесник. — К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. — 108 с.

Резюме

Использование возможностей криминалистической диагностики имеет значение не только для решения диагностических задач, возникающих в деятельности эксперта или специалиста с целью исследования различных объектов, но и для обеспечения решения

ряда тактических задач, возникающих перед следователем во время организации расследования, выдвижения следственных версий и проведения отдельных следственных (розыскных) действий.

Summary

Use of opportunities criminalistic diagnostics is important not only for the solution of diagnostic problems arising in activity of an expert or a specialist with the purpose of research of various objects, but also for solution of some tactical problems arising before the inspector during the organization of investigation, raising investigatory versions and carrying out of separate investigatory (search) actions.

УДК 343.985

**В.К. Весельський, канд. юрид. наук,
професор, начальник кафедри**

Національна академія внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ ДОПУСТИМОСТІ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ

У статті розглядаються окремі тактичні прийоми та критерії їх допустимості. Виділяються основні (законність, науковість, моральність) та додаткові критерії допустимості, обумовлені вимогами нового кримінального процесуального законодавства України, існуючою практикою правозастосування.

Теорія і практика слідчої діяльності постійно породжує нові тактичні прийоми, обумовлені потребами практики і новими можливостями науки та техніки, що розвиваються. Актуальність досліджень у вказаному напрямі обумовлюється й набранням чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом (далі — КПК) України від 13 квітня 2012 року [1], що змінив порядок кримінального провадження, орієнтований на дотримання високих європейських стандартів. Однак, не всі прийоми і засоби, що народжуються на практиці, пропонуються наукою, є безперечними, підлягають безумовному використанню у діяльності з розслідування злочинів. Тому постійно ведуться суперечки про правомірність і допустимість практичного використання різних засобів і прийомів у слідчій діяльності. Дискутуючих умовно можна розділити на дві групи: прихильники чистоти процесуальної форми і ті, хто турбується про вдосконалення засобів і прийомів слідчої діяльності.

Вважаємо, що кожний прийом, засіб процесуальної діяльності повинен оцінюватися не тільки з позиції прямого припису закону, але з урахуванням можливих особливостей їх реалізації.

ряда тактических задач, возникающих перед следователем во время организации расследования, выдвижения следственных версий и проведения отдельных следственных (розыскных) действий.

Summary

Use of opportunities criminalistic diagnostics is important not only for the solution of diagnostic problems arising in activity of an expert or a specialist with the purpose of research of various objects, but also for solution of some tactical problems arising before the inspector during the organization of investigation, raising investigatory versions and carrying out of separate investigatory (search) actions.

УДК 343.985

**В.К. Весельський, канд. юрид. наук,
професор, начальник кафедри**

Національна академія внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ ДОПУСТИМОСТІ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ

У статті розглядаються окремі тактичні прийоми та критерії їх допустимості. Виділяються основні (законність, науковість, моральність) та додаткові критерії допустимості, обумовлені вимогами нового кримінального процесуального законодавства України, існуючою практикою правозастосування.

Теорія і практика слідчої діяльності постійно породжує нові тактичні прийоми, обумовлені потребами практики і новими можливостями науки та техніки, що розвиваються. Актуальність досліджень у вказаному напрямі обумовлюється й набранням чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом (далі — КПК) України від 13 квітня 2012 року [1], що змінив порядок кримінального провадження, орієнтований на дотримання високих європейських стандартів. Однак, не всі прийоми і засоби, що народжуються на практиці, пропонуються наукою, є безперечними, підлягають безумовному використанню у діяльності з розслідування злочинів. Тому постійно ведуться суперечки про правомірність і допустимість практичного використання різних засобів і прийомів у слідчій діяльності. Дискутуючих умовно можна розділити на дві групи: прихильники чистоти процесуальної форми і ті, хто турбується про вдосконалення засобів і прийомів слідчої діяльності.

Вважаємо, що кожний прийом, засіб процесуальної діяльності повинен оцінюватися не тільки з позиції прямого припису закону, але з урахуванням можливих особливостей їх реалізації.

З позиції питання, що розглядається, установки і заборони закону слід поділити на дві групи:

а) безальтернативної вказівки, наприклад, “забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність” (ч. 2 ст. 11 КПК України);

б) допускаючих винятків у загальному порядку, наприклад, мова йде про недоторканність житла: “не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням, крім випадків, передбачених цим Кодексом” (ст. 13 КПК України), таємницю спілкування: “втручання у таємницю спілкування можливе лише на підставі судового рішення у випадках, передбачених цим Кодексом, з метою виявлення та запобігання тяжкому чи особливо тяжкому злочину, встановлення його обставин, особи, яка вчинила злочин, якщо в інший спосіб неможливо досягти цієї мети” (ч. 2 ст. 14 КПК України) тощо.

У таких випадках закон, як правило, говорить: “забороняється за виключенням...” або “... крім таких випадків”. При цьому виняток формулюється за двома основними варіантами:

а) чітко визначеним, наприклад, “допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому — понад вісім годин на день” (ч. 2 ст. 224 КПК України);

б) не конкретизованим зовсім або частково, наприклад, у ч. 2 ст. 11 КПК України, крім конкретно вказаних заборонених форм поведінки — катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, закон забороняє “примушувати до дій, що принижують її гідність”.

Оскільки одним з головних завдань криміналістики є регламентація порядку (організаційного і тактичного) дій там, де закон не передбачив або недостатньо конкретизував процедуру проведення слідчих (розшукових) дій, особливою значення набувають критерії правомірності й допустимості рекомендованих засобів і прийомів. Зокрема, мова йде про дотримання критеріїв допустимості тактичних прийомів.

Вчені у своїх роботах розглядали різні критерії допустимості тактичних прийомів. Ґрунтовні напрацювання зустрічаємо у роботах В.П. Бахіна, І.Є. Биховського, Р.С. Белкіна, В.Г. Гончаренка, В.О. Коновалової,

В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, В.О. Образцова, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та інших науковців.

Створені ними класифікації безумовно заслуговують на увагу. Але при цьому виникає питання щодо правомірності застосування конкретних тактичних прийомів — багато з них досить невизначені й не дозволяють безперечно стверджувати, що правомірно, а що недопустимо.

Як було зазначено, при проведенні розслідування будь-яка дія і будь-яка отримана інформація одночасно захищає права, інтереси одних осіб і зачіпає права, інтереси інших. Відповідно, і законодавець, і практик, і вчений, вирішуючи кожне питання, повинні це враховувати і відповідно визначатись, чому віддати перевагу в даному конкретному випадку.

Як відзначає В.С. Кузьмічов, оцінка кожного засобу і прийому повинна визначатися ступенем його відповідності природі, сутності і меті слідчої діяльності, а не бажанням активізувати її або захистити від уявно неприпустимих [2, с. 40].

Тактичний прийом є однією з основних категорій криміналістичної тактики, однак вчені по-різному тлумачать його поняття.

О.М. Васильєв вказував, що тактичний прийом — це рекомендація, розроблена на основі спеціальних наук, а також узагальнення слідчої практики для застосування у розслідуванні [3, с. 4].

На думку В.Ю. Шепітька, тактичний прийом — це спосіб здійснення процесуальної дії, направлений на досягнення її конкретного завдання, заснований на психологічному механізмі її реалізації, що є найбільш раціональним і ефективним у певних ситуаціях [4, с. 23].

Питання допустимості тактичних прийомів теж є одним із дискусійних у науковій літературі та практичній діяльності.

При цьому нормами, що визначають загальні принципи допустимості застосування тактичних прийомів, є, по-перше, норми, що виражають вимоги повноти, всебічності, об'єктивності, швидкості і активності розслідування; по-друге, норми, що забезпечують права громадян, дотримання яких при розслідуванні гарантується законом; по-третє, норми, що вказують на межі доказування як фактичні межі застосування криміналістичних прийомів [4, с. 24–25].

Аналіз праць з криміналістики свідчить, що існує багато класифікацій тактичних прийомів. Наприклад, залежно від змісту та призначення тактичні прийоми поділяються на:

1) пізнавальні (спрямовані на встановлення обставин розслідуваної події шляхом виявлення і дослідження криміналістичної ін-

формації); управлінські (спрямовані на здійснення ефективної взаємодії із залученими до діяльності з розслідування злочину особами); організаційно-технічні (забезпечують оптимальні зовнішні умови і необхідні організаційно-технічні засоби діяльності);

2) з точки зору послідовності вирішуваних тактичних завдань вони поділяються на: початкові (вихідні), спрямовані на виявлення, фіксацію, вилучення джерел криміналістичної інформації; проміжні (спрямовані на встановлення фактів, що підлягають доказуванню чи формування відповідних висновків: наприклад, встановлення особи потерпілого, ідентифікація викраденого майна, доказування алібі підозрюваного); кінцеві, спрямовані на вирішення тактичних завдань розслідування, які забезпечують прийняття підсумкових процесуальних рішень.

3) за видом слідчих (розшукових) дій: тактичні прийоми огляду місця події (аналіз окремих слідів на місці події, моделювання події, що відбулась, зіставлення модельованої події та реальної картини місця події, аналіз ознак знищення слідів та ін.); тактичні прийоми допиту (постановка різних видів запитань, пред'явлення речових та письмових доказів, оголошення показань окремих осіб, переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування та ін.); тактичні прийоми слідчого експерименту (постановка уточнюючих, доповнюючих чи контрольних запитань, аналіз відповідей особи, показання якої перевіряються; зіставлення показань, отриманих на допиті, із реальною обстановкою місця події; кількаразове проведення дослідів при слідчому експерименті); тактичні прийоми інших слідчих (розшукових) дій;

5) за діапазоном використання: тактичні прийоми, що використовуються при проведенні однієї слідчої (розшукової) дії (допит на місці події, використання словесної розвідки при обшуку); тактичні прийоми, що використовуються у кількох слідчих (розшукових) діях (постановка тих чи інших запитань, використання типових алгоритмів аналізу слідів);

6) за об'єктом спрямованості: тактичні прийоми, спрямовані на здійснення впливу на людину (постановка контрольних запитань, пред'явлення фотознімків, висновків експерта тощо); тактичні прийоми, спрямовані на дослідження матеріального середовища (аналіз слідів, предметів та їх ознак, використання уявної реконструкції елементів події);

7) за характером інформації: тактичні прийоми, що ґрунтуються на словесній інформації (бесіда на сторонню тему, роз'яснення значення широго каяття); тактичні прийоми, що ґрунтуються на матеріалізованій

інформації (демонстрація речових доказів, іншої наочної інформації); тактичні прийоми, що ґрунтуються на логіко-розумовій інформації (аналіз окремих слідів чи предметів, моделювання події, що відбулася) [5, с. 80–82].

Все розмаїття тактичних прийомів може застосовуватися лише за умови чіткого та неухильного дотримання критеріїв їх допустимості.

Головним при визначенні допустимості тактичних прийомів є дотримання законності. Принцип законності виражає вимогу безумовної і суворой відповідності прийомів і засобів діяльності, тактики їх застосування букві і духу закону, оскільки, для досягнення завдань кримінального судочинства — захисту і відновлення порушених прав — можуть використовуватися лише передбачені законом засоби та прийоми у встановленому законом порядку. Законність виступає всеосяжним принципом і, за своїм змістом та характером, є специфічним явищем, яке пов'язане із забезпеченням відповідності конкретних дій закону та з неухильним виконанням його вимог всіма учасниками суспільних відносин [2, с. 108].

Вбачається необхідним, крім основних і достатніх загальних критеріїв допустимості — законність, науковість, моральність, визначити більш конкретні критерії або умови допустимості.

До них можуть бути віднесені такі:

- а) відсутність в інформації, що видається, неправдивих даних;
- б) недопустимість тиску — в особи, стосовно якої здійснюється прийом, завжди повинна бути можливість добровільного вибору варіанту реагування на повідомлену інформацію;
- в) не повинна приховуватися інформація, ознайомлення з якою є законодавчо встановленим правом особи;
- г) прогноз і виключення використання тактичних прийомів, що можуть дати серйозні негативні наслідки для учасників кримінального процесу (розлад здоров'я, спонукання до аморальних і протизаконних дій та ін.);

д) оцінка того, яким соціальним цінностям віддається перевага у разі реалізації прийому і міри допустимого обмеження прав інших осіб;

е) отримана в результаті здійснення тактичного прийому інформація (свідомість, реакція поінформованості) не розглядається як докази і вимагає обов'язкового підтвердження іншими даними.

Уточнення і розвиток вказаних критеріїв дозволить, на наш погляд, зняти основну частину суперечок про допустимість тактичних при-

йомів і створити умови для забезпечення законності при їх реалізації на практиці.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв’язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України”: чинне законодавство з 19 лист. 2012 р.: офіц. текст. — К.: ПАЛИВОДА А.В., 2012. — 382 с. — (Кодекси України).
2. Кузьмічов В.С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: [монографія] / В.С. Кузьмічов, Ю.М. Черноус. — К.: Нічлава, 2005. — 446 с.
3. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий / А.Н. Васильев. — М.: Юрид. лит-ра, 1981. — 112 с.
4. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: [монография] / В.Ю. Шепитько. — Х.: Гриф, 2002. — 349 с.
5. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів: курс лекцій / [В.К. Весельський, А.В. Іщенко, В.С. Кузьмічов, Д.Б. Сергєєва, Ю.М. Черноус]. — К.: ХмЦНП, 2011. — 178 с.

Резюме

В статье рассматриваются отдельные тактические приемы и критерии их допустимости. Выделяются основные (законность, научность, нравственность) и дополнительные критерии допустимости, обусловленные требованиями нового уголовного процессуального законодательства Украины, существующей правоприменительной практикой.

Summary

The article discusses the meaning tactics and criteria for their admissibility. Highlights the major (legal, scientific, moral) and the additional criteria of acceptability due to the requirements of the new criminal procedural legislation of Ukraine, the existing practice of law.

УДК 343.985

**О.М. Моїсєєв, докт. юрид. наук,
професор, провідн. наук. співробітник**

Донецький НДІ судових експертиз

А.Г. Маланчук, здобувач кафедри

Донецький національний університет

ДОПИТ У РЕЖИМІ ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЇ ЯК ПРОЦЕС ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Статтю присвячено дослідженню особливостей проведення допиту в режимі відеоконференції як процесу інформаційної взаємодії через призму кібернетичної науки. У статті містяться теоретичні положення, сформульовані в результаті комплексного аналізу наукових досліджень із проблем визначення

йомів і створити умови для забезпечення законності при їх реалізації на практиці.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв’язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України”: чинне законодавство з 19 лист. 2012 р.: офіц. текст. — К.: ПАЛІВОДА А.В., 2012. — 382 с. — (Кодекси України).
2. Кузьмічов В.С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: [монографія] / В.С. Кузьмічов, Ю.М. Черноус. — К.: Нічлава, 2005. — 446 с.
3. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий / А.Н. Васильев. — М.: Юрид. лит-ра, 1981. — 112 с.
4. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: [монография] / В.Ю. Шепитько. — Х.: Гриф, 2002. — 349 с.
5. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів: курс лекцій / [В.К. Весельський, А.В. Іщенко, В.С. Кузьмічов, Д.Б. Сергєєва, Ю.М. Черноус]. — К.: ХмЦНП, 2011. — 178 с.

Резюме

В статье рассматриваются отдельные тактические приемы и критерии их допустимости. Выделяются основные (законность, научность, нравственность) и дополнительные критерии допустимости, обусловленные требованиями нового уголовного процессуального законодательства Украины, существующей правоприменительной практикой.

Summary

The article discusses the meaning tactics and criteria for their admissibility. Highlights the major (legal, scientific, moral) and the additional criteria of acceptability due to the requirements of the new criminal procedural legislation of Ukraine, the existing practice of law.

УДК 343.985

**О.М. Моїсєєв, докт. юрид. наук,
професор, провідн. наук. співробітник**

Донецький НДІ судових експертиз

А.Г. Маланчук, здобувач кафедри

Донецький національний університет

ДОПИТ У РЕЖИМІ ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЇ ЯК ПРОЦЕС ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Статтю присвячено дослідженню особливостей проведення допиту в режимі відеоконференції як процесу інформаційної взаємодії через призму кібернетичної науки. У статті містяться теоретичні положення, сформульовані в результаті комплексного аналізу наукових досліджень із проблем визначення

сутності й особливостей проведення допиту в режимі відеоконференції. Наголошено на тому, що кваліфіковане проведення допиту в режимі відеоконференції потребує від слідчого знання психологічних закономірностей формування показань, розуміння засад налагодження психологічного контакту між особами та організації інформаційної взаємодії з допитуваними. Доводиться, що проведення допиту дистанційно ускладнює розв'язання слідчим окремих тактичних завдань, зокрема щодо: 1) порушення розумової діяльності допитуваного; 2) забезпечення якості зображення та звуку, а також інформаційної безпеки; 3) отримання від допитуваного інформації, що цікавить слідство, та надання допомоги в пригадуванні, відтворенні допитуваним забутого.

Успішне розслідування кримінальних правопорушень, викриття винних осіб та встановлення істини у кримінальному провадженні багато в чому залежить від того, як слідчий опанував тактичні прийоми проведення слідчих дій та організації досудового слідства. З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України) з'явився специфічний вид діяльності слідчого — дистанційне досудове розслідування. Відтак, у криміналістичній науці задала задоволення сучасних потреб слідчої практики набула актуальності проблема з'ясування сутності дистанційного досудового розслідування та визначення тактики проведення слідчих дій у режимі відеоконференції. Наведене особливо стосується допиту як однієї з комунікативних, довготривалих та найпоширеніших слідчих дій, під час якої відбувається налагодження контакту та обмін інформацією між його учасниками.

У криміналістичній літературі проблеми проведення допиту отримали відображення в розробках В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, В.К. Весельського, М.І. Єнікєєва, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, М.І. Порубова, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та інших учених. На жаль, залишилися поза увагою особливості допиту в режимі відеоконференції як специфічний процес інформаційної взаємодії, про визначення змісту якого власне йдеться в статті.

Сутність слідчого допиту розглядається з позицій різних наук. Так, у кримінальному процесі допит — це детально регламентований кримінально-процесуальним законом процес отримання показань допитуваної особи. У криміналістичній науці слідчий допит розглядають у двох змістових аспектах: як інформаційний процес і як форму спілкування.

В аспекті інформаційного процесу А.А. Протасевич визнає допит одним із видів слідчої процесуальної комунікації та міжособистісного спілкування, під час якого, на думку В.К. Весельського, необхідно враховувати психологічні закономірності формування показань [1, с. 6].

В.Г. Лукашевич вважає, що допит — це спілкування слідчого з допитуваним, у ході якого на підставі встановленого психологічного контакту застосуванням тактичних прийомів керівного впливу вдається досягти основної мети — отримання повних та достовірних показань [2, с. 136]. Д.А. Поліщук і А.В. Парфент'єв визначають процес спілкування як психологічну сутність допиту [3, с. 200]. Аналізуючи традиційні підходи щодо трактування допиту, В.Ю. Шепітько визнає, що слідчий допит можна розуміти і як специфічну форму спілкування, і як інформаційний процес [4, с. 268—269]. Автор зауважує, що як специфічна форма спілкування допит має три взаємозалежних сторони: комунікативну (полягає в обміні інформацією між індивідами, які спілкуються), інтерактивну (є організацією взаємодії між ними, тобто обміном не лише знаннями, ідеями, а й діями), перцептивну (означає процес сприйняття осіб, які спілкуються). Як інформаційному процесу, слідчому допиту притаманна складна, багатоелементна структура, що базується на класифікації інформації, її видів [4, с. 269]. Така точка зору може бути підтримана, адже вивчення допиту з позицій теорії інформації дозволяє більш повно передати зміст специфічних його форм, обґрунтувати запозичення в процесі аналізу цих форм термінів із галузі кібернетичної науки. Однією з таких специфічних форм слідчого допиту є допит у режимі відеоконференції.

За змістом положень статті 232 КПК України, допит у режимі відеоконференції становить собою процесуальну форму дистанційного отримання показань допитуваної особи. Через призму кібернетичних знань така слідча дія, власне, є процесом сприйняття та передачі інформації від слідчого до допитуваного й навпаки, що відбувається шляхом використання технічних засобів і застосування технологій, які забезпечують трансляцію відео та звуку з іншого приміщення. Наголошуємо, що в кібернетичних науках метою передачі будь-якої інформації є отримання нових знань від носія. Але під час проведення допиту слідчий має перед собою ширше коло завдань, які тут розглядаються з позиції можливості їх розв'язання в ході проведення дистанційного допиту.

Слідчий має перед собою завдання активізувати розумову діяльність допитуваного. В традиційному допиті розв'язання такого завдання прямо залежить від умов обстановки, в якій відбуватиметься інформаційна взаємодія слідчого з допитуваним.

Процедура безпосередньої інформаційної взаємодії між людьми відбувається не у вакуумі. Так званих “комунікаторів” оточують стіни приміщення, звуки і запахи, тепло або холод, предмети меблів,

сторонні голоси за дверима, книги на полиці, квіти на вікні чи автомобілі за вікном і багато чого іншого, на що вони звертають увагу, що сприймають, осмислюють, на що реагують [5, с. 332]. Поза слідчого, його манера спілкуватися, документи, освітленість приміщення, увімкнений комп'ютер, дзвінок телефонного апарату, вітер, що ворухить фіранки на вікні, вигляд, стан і взаєморозташування предметів, їх колір, габарити тощо впливають на відчуття і свідомість людини, сприяють взаєморозумінню або, навпаки, руйнують психологічний контакт між партнерами з мовної комунікації, формують ставлення до того, що повідомляє партнер, визначають рішення, лінію і тактику поведінки [5, с. 333]. Атмосфера дистанційного допиту не є однаковою для слідчого і допитуваного, адже вони перебувають у різних речових обстановках (можливо навіть у різних державах) та в оточенні різних осіб, що забезпечують проведення слідчої дії. Тому в ситуації проведення допиту в режимі відеоконференції слідчий повинен знати, враховувати й за необхідності змінювати умови обстановки, в якій перебуває допитуваний. Причому слідчий повинен виходити з того, що особливий інтерес для комунікаторів становлять суб'єктивні елементи навколишнього середовища — те, що має відношення до нього як індивіда, з чим він пов'язує механізм обставин, що є предметом конкретного допиту.

Інформацію на допиті за суб'єктом класифікують на такі види: 1) інформація, що надходить від слідчого; 2) інформація, отримувана від допитуваного; 3) інформація, що надходить від інших осіб, котрі беруть участь у допиті [4, с. 269]. Для допиту в режимі відеоконференції процес сприйняття та передачі інформації від слідчого до допитуваного й навпаки здійснюється шляхом використання технічних засобів і застосування технологій. Тож, засади такої дії необхідно шукати в кібернетиці, де наявні специфічні процеси руху інформації, зокрема: передача, сприйняття, зберігання, трансформація (переробка і кодування) інформації, — здійснюються з використанням спеціальних технічних пристроїв.

Американський інженер Шеннон на початку 50-тих років XX сторіччя запропонував визначати засади передачі інформації за схемою, яка пізніше отримала назву схеми Шеннона [6, с. 89–133]. Вона складається з п'яти основних елементів передачі інформації. По-перше, це джерело інформації. По-друге, передавач сигналів у вигляді вже закодованої інформації. По-третє, канал зв'язку, передачі сигналів. Саме на цьому етапі діють перешкоди, шуми (хоча вони взагалі наявні у будь-якому з основних елементів схеми передачі інформації).

По-четверте, сигнали сприймає приймач, що декодує інформацію у форму, доступну одержувачу. П'ятий елемент схеми зв'язку — одержувач, адресат інформації. Аналогічною є схема для всіх технічних засобів зв'язку (телефону, радіомовлення, телебачення). У сучасних технічних кібернетичних системах зв'язку (електронних обчислювальних машинах та мережах) існує заснований на вказаних засадах суворо детермінований спосіб передачі інформації за схемою взаємовідображення, коли системи зв'язку автоматично здійснюють зворотний запит або інформація передається фрагментами.

Законодавець безпосередньо в статті 232 КПК України окреслює перед слідчим завдання — використання у дистанційному досудовому розслідуванні технічних засобів і застосування технологій повинне забезпечувати належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку, учасникам слідчої (розшукової) дії повинна бути гарантована можливість ставити запитання і отримувати відповіді осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії дистанційно, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, передбачені КПК [7]. Але, за вищенаведеним, технічні пристрої зв'язку не є звичайними об'єктами неживої природи, їх створення та роботу забезпечують конкретні працівники. Цей факт і технічні складності передавання інформації (шуми) зумовлюють специфіку процесів відображення (тобто передання та отримання) інформації, властиву конкретним пристроям зв'язку. Отож, викликає сумнів можливість слідчого стовідсотково забезпечити якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку. Для розв'язання цього завдання в ході проведення допиту в режимі відеоконференції слідчий повинен організувати інформаційну взаємодію з допитуваною особою, враховуючи тактичний ризик переривання допиту з технічних причин, зокрема професійно підійти до планування порядку постановлення питань та застосування необхідних тактичних прийомів.

Одним із основних завдань допиту будь-якої форми є отримання від допитуваного інформації, що цікавить слідство, надання допомоги в пригадуванні та відтворенні допитуваним забутого. На розв'язання цього завдання під час проведення слідчого допиту впливає достатня поінформованість слідчого щодо того чи іншого факту, який стосується предмета допиту, його вміння аналізувати інформацію, отриману від допитуваного, та застосовувати тактичні прийоми допиту.

За характером відображення інформацію, що надходить від допитуваного, може бути розподілено на змістову, паралінгвістичну, мімічну,

конклюдентну та інформацію, що відображає психофізіологічні реакції. Інформацію, що надходить від слідчого, за функціональним призначенням розділяють на такі види: 1) комунікабельно-забезпечувальну; 2) субстанціональну (спрямовану на з'ясування основних відомостей); 3) спонукальну (застосовувану для активізації пам'яті та спонукання до надання правдивої інформації); 4) викривальну; 5) коригувальну (що має на меті усунення перекручування, як результат добросовісної помилки). В.Ю. Шепітько висвітлює розгорнуту інформаційну структуру допиту, справедливо наголошуючи на динамічності наведеної вище інформації, яка є передумовою визначення слідчих ситуацій допиту [4, с. 271]. Відповідно, слідчий обирає тактичні прийоми та інші тактичні засоби впливу на слідчу ситуацію.

Проведення слідчим допиту особи, яка перебуває в іншому приміщенні в момент трансляції звуку та відео через технічні прилади, суттєво впливає на особливості людської психіки, що виявляються в процесі отримання певного виду інформації як із боку допитуваної особи, так і з боку слідчого. В результаті аналізу наукової криміналістичної та психологічної літератури нами відзначені такі моменти проведення дистанційного допиту, що ускладнюють отримання слідчим від допитуваного інформації, яка цікавить слідство, а також надання допомоги в пригадуванні та відтворенні допитуваним забутого.

По-перше, дистанція між особами, що спілкуються між собою, не сприяє підвищенню рівня довірливості.

Довірливості й доброзичливості притаманні специфічні функції [8, с. 41]. По-перше, це функція зворотного зв'язку. Її реалізація у допиті відбувається застосуванням таких прийомів установалення психологічного контакту як спонукання до давання показань, постановлення слідчим себе на місце співрозмовника (допитуваного) для досягнення його внутрішнього світу. Тим часом присутність сторонніх спостерігачів (технічного персоналу, що забезпечує проведення слідчої дії, чи інших осіб, у приміщенні яких відбувається захід) або наявність із технічних причин трансляції закритих для зору слідчого та допитуваного зон приміщення та підозра у зв'язку з цим можливої присутності за кадром інших осіб, ускладнюють реалізацію зазначених тактичних прийомів.

По-друге, дистанція між особами на допиті сприяє стереотипізації спілкування.

У ході взаємного пізнання людьми один одного часто доводиться стикатися зі стереотипами (стереотип — це певний стійкий образ будь-якого явища, процесу або людини) [9]. Зазвичай стереотип виникає на

основі недостатнього (обмеженого в минулому) досвіду, що сформувався у результаті прагнення будувати невиважені висновки на ґрунті обмеженої інформації. Досить часто стереотип виникає щодо групової приналежності особи, котра цікавить слідство, наприклад, за професійною приналежністю. Втім висновки можуть будуватися на основі попереднього негативного досвіду, будь-яке нове сприйняття людини тією ж самою групою забарвлюється неприязню. Тож, яскраво виражені професійні риси представників певної професії, з якими доводилося стикатися в минулому, розглядаються як риси, властиві кожному представнику цієї професії (“всі юристи — буквоїди”, “всі слідчі — недовірливі”). У практичній діяльності стереотипізація в процесі взаємного пізнання людьми один одного може мати два різних наслідки. З одного боку, це певне спрощення і скорочення процесу пізнання людини; в другому випадку виникає упередження [8, с. 49]. Якщо наявна тенденція до стереотипізації допитуваним слідчого, дистанційне спілкування шляхом трансляції звуку та відео з іншого приміщення додаткового ускладнює адекватне міжособистісне сприйняття.

По-третє, дистанційний допит буде ускладнений для слідчого в плані сприйняття окремих видів інформації, зокрема мімічної, що відображає психофізіологічні реакції.

На практиці техніка спілкування має три сторони: комунікативну, інтерактивну та перцептивну. Залежно від сфери суспільного життя і дистанції між учасниками спілкування може переважати та чи інша з них. Оскільки кожній із означених сторін спілкування притаманний власний специфічний набір засобів, у процесі дослідження техніки спілкування з використанням спеціальних технічних засобів на першому плані опиняються комунікативні засоби, спрямовані на обмін інформацією між учасниками мовленнєвого акту. Перцептивна ж сторона, що характеризується засобами сприйняття учасників спілкування, відходить на другий план. Тож, у ході проведення дистанційного допиту та сприйняття допитуваного через, наприклад, монітор комп’ютера, слідчий майже не здатен сприйняти та відповідно діагностувати інформацію, яка відображає психофізіологічні реакції допитуваного на питання. До того ж, відповідно до ч. 10 ст. 232 КПК України, особу, якій забезпечується захист, може бути допитано в режимі відеоконференції з таким зміненням зовнішності й голосу, що її неможливо буде впізнати.

Таким чином, в аспекті слідчої діяльності допит у режимі відеоконференції є процесом інформаційної взаємодії, що полягає у сприйнятті та передачі інформації від слідчого до допитуваного й навпаки

шляхом використання технічних засобів і застосування технологій. Засади такої дії прямо пов'язані з кібернетикою. Отже, вважаємо за доцільне виділити особливості проведення дистанційного допиту, які ускладнюють розв'язання слідчим окремих тактичних завдань, а саме: 1) активізування розумової діяльності допитуваного; 2) забезпечення якості зображення та звуку, інформаційної безпеки; 3) отримання від допитуваного інформації, що цікавить слідство, та надання допомоги в пригадуванні, відтворенні допитуваним забутого.

Кваліфіковане проведення допиту в режимі відеоконференції потребує від слідчого знання психологічних закономірностей формування показань, усвідомлення засад налагодження психологічного контакту між особами та організації інформаційної взаємодії з допитуваними. Допит у режимі відео конференції, безперечно, є способом розв'язання завдань доказування, але тільки в разі неможливості безпосередньої участі осіб у досудовому провадженні.

Список використаної літератури

1. *Весельський В.К.* Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 “Кримінальний процес, криміналістика; судова експертиза” / В.К. Весельський; КНУ. — К., 1999. — 17 с.
2. *Лукашевич В.Г.* Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования: моногр. / В.Г. Лукашевич. — К.: Изд-во Укр. акад. внутр. дел, 1993. — 194 с.
3. *Полищук Д.А.* Психологические особенности общения при допросе / Д.А. Полищук, А.В. Парфентьев // Прокурорская и следственная практика. — 2002. — № 1–2. — С. 199–215.
4. *Шепітько В.Ю.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): моногр. / В.Ю. Шепітько. — Х.: Харків юридичний, 2007. — 432 с.
5. *Абразцов В.А.* Криминалистическая психология: учеб. пособ. [для вузов] / В.А. Абразцов, С.Н. Богомолова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. — 447 с.
6. *Урсул А.Д.* Отражение и информация / А.Д. Урсул. — М.: Мысль, 1973. — 231 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: від 11.08.2013 р., № 4651-17, станом на 01.09.2014, підстава 314-18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
8. *Чуфаровский Ю.В.* Психология оперативно-розыскной деятельности / Ю.В. Чуфаров. — 2-е изд., доп. — М.: МЗ-Пресс, Воробьев А. В., 2001. — 208 с.
9. *Агеев В.С.* Психология межгрупповых отношений / В.С. Агеев. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 144 с.

Резюме

Исследованы особенности проведения допроса в режиме видеоконференции как процесса информационного взаимодействия, с использованием знаний науки кибернетики. На основе обобщения результатов комплексного анализа научных исследований по проблеме проведения допроса в режиме видеоконференции сформулировано определение этого процессуального действия. Установлена информационная сущность допроса в режиме видеоконференции. Выделены особенности данной формы допроса, затрудняющие

установление психологического контакта с допрашиваемыми лицами. Также авторы статьи доказывают, что проведение допроса в условиях дистанционного взаимодействия осложняет решение следователем отдельных тактических задач. В частности, это: 1) активизация умственной деятельности допрашиваемого; 2) обеспечение качества изображения и звука, а также информационной безопасности; 3) получение от допрашиваемого информации, интересующей следствие, и предоставление помощи в припоминании, воссоздании допрашиваемым забытого. В таких условиях от следователя требуются дополнительные навыки в организации информационного взаимодействия с допрашиваемым лицом. Подчеркнуто, что допрос свидетеля в дистанционной форме оправдан только при невозможности непосредственного его участия в досудебном расследовании.

Summary

It is investigated the peculiarities of interrogation conducting in the mode of video conference as information interaction process using knowledge of cybernetics science. On the basis of results generalization of scientific research comprehensive analysis on the problem of interrogation conducting in the mode of video conference the definition of procedural action is formed. The informational essence of interrogation in the mode of video conference is established. It is emphasized the peculiarities of this interrogation form, embarrassing the establishment of psychological contact with interrogated persons. The authors of the article also prove that interrogation conducting in the mode of remote interaction complicates the decision of special tactical tasks investigators. In particular, they are: 1) activation of interrogated person mental activity; 2) quality responsibility of image and sound, as well as information security, and 3) acquisition of the information from an interrogated person, which is interesting for investigation, and care assistance in remembering, reconstruction of the forgotten by an interrogated person. In such conditions investigator has to have special skills in the organization of information interaction with an interrogated person. It is emphasized that witness interrogation in remote mode is justified only when he can not participate in the investigation personally.

УДК 343.98

**В.В. Коваленко, канд. юрид. наук,
доцент, начальник кафедры**

*Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА-КРИМІНАЛІСТА У СЛІДЧОМУ ЕКСПЕРИМЕНТІ, ЩО ПРОВОДИТЬСЯ З МЕТОЮ ВСТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЧИ ПРОФЕСІЙНИХ НАВИЧОК ОСОБИ

У статті розглянуто особливості участі спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи. Визначено види допомоги, які може надати спеціаліст-криміналіст слідчому у ході проведення даної слідчої (розшукової) дії.

установление психологического контакта с допрашиваемыми лицами. Также авторы статьи доказывают, что проведение допроса в условиях дистанционного взаимодействия осложняет решение следователем отдельных тактических задач. В частности, это: 1) активизация умственной деятельности допрашиваемого; 2) обеспечение качества изображения и звука, а также информационной безопасности; 3) получение от допрашиваемого информации, интересующей следствие, и предоставление помощи в припоминании, воссоздании допрашиваемым забытого. В таких условиях от следователя требуются дополнительные навыки в организации информационного взаимодействия с допрашиваемым лицом. Подчеркнуто, что допрос свидетеля в дистанционной форме оправдан только при невозможности непосредственного его участия в досудебном расследовании.

Summary

It is investigated the peculiarities of interrogation conducting in the mode of video conference as information interaction process using knowledge of cybernetics science. On the basis of results generalization of scientific research comprehensive analysis on the problem of interrogation conducting in the mode of video conference the definition of procedural action is formed. The informational essence of interrogation in the mode of video conference is established. It is emphasized the peculiarities of this interrogation form, embarrassing the establishment of psychological contact with interrogated persons. The authors of the article also prove that interrogation conducting in the mode of remote interaction complicates the decision of special tactical tasks investigators. In particular, they are: 1) activation of interrogated person mental activity; 2) quality responsibility of image and sound, as well as information security, and 3) acquisition of the information from an interrogated person, which is interesting for investigation, and care assistance in remembering, reconstruction of the forgotten by an interrogated person. In such conditions investigator has to have special skills in the organization of information interaction with an interrogated person. It is emphasized that witness interrogation in remote mode is justified only when he can not participate in the investigation personally.

УДК 343.98

**В.В. Коваленко, канд. юрид. наук,
доцент, начальник кафедры**

*Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА-КРИМІНАЛІСТА У СЛІДЧОМУ ЕКСПЕРИМЕНТІ, ЩО ПРОВІДИТЬСЯ З МЕТОЮ ВСТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЧИ ПРОФЕСІЙНИХ НАВИЧОК ОСОБИ

У статті розглянуто особливості участі спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи. Визначено види допомоги, які може надати спеціаліст-криміналіст слідчому у ході проведення даної слідчої (розшукової) дії.

Розслідування кримінальних правопорушень являє собою пізнавальну діяльність слідчого, направлену на виявлення, збирання, дослідження та оцінку доказової інформації за допомогою встановлених законом процесуальних засобів — слідчих (розшукових) дій, які становлять цілісну взаємозалежну систему. Особлива роль у цій системі належить слідчому експерименту, який лише нещодавно отримав своє процесуальне закріплення в якості самостійної слідчої (розшукової) дії (ст. 240 КПК України 2012 року). До цього часу у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві передбачалося проведення відтворення обстановки й обставин події (ст. 194 КПК України 1960 року).

Виходячи зі змісту ст. 240 КПК України, експериментальні дії, що можуть проводитися в рамках слідчого експерименту, можна поділити на дві групи: 1) ті, що пов'язані із відтворенням окремих дій; 2) ті, що пов'язані з відтворенням обстановки та обставин події. У той же час, дана слідча (розшукова) дія прямо не передбачає можливості проведення перевірки й уточнення показань на місці. Між тим, саме з цією метою найчастіше проводилося відтворення обстановки й обставин події за часів чинності старого КПК України.

Існує безліч видів слідчого експерименту: для перевірки можливості бачити у визначених умовах; для перевірки можливостей чути в конкретних умовах; для перевірки можливості проникнути через певний отвір і виїняти через нього ті чи інші предмети; для перевірки можливості здійснення якоїсь дії за визначений проміжок часу; для перевірки можливості настання певних наслідків даних дій; для встановлення спеціальних і професійних навичок особи; для встановлення, яким чином відбулася подія [3, с. 153-154] та ін.

Питання щодо участі спеціалістів у слідчому експерименті розглядалися в роботах Л.Є. Ароцкера, О.О. Зайцевої, О.М. Зініна, В.Я. Колдіна, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.М. Стратонова, О.К. Чернецького, В.Ю. Шепітька, Ш.Ш. Ярамиш'яна та багатьох інших науковців. Однак, багато аспектів участі спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи, залишаються нерозглянутими, або дискусійними.

У криміналістиці розроблена та апробована практикою методика проведення слідчого експерименту, яка передбачає дотримання ряду процесуальних і тактичних правил [3, с. 156]. Для успішного проведення слідчого експерименту, що проводиться з метою встановлення

спеціальних чи професійних навичок особи, необхідним є дотримання наступних тактичних правил: слід використовувати ті ж знаряддя і засоби, які застосовувалися при події злочину, або однорідні предмети і знаряддя; досліди необхідно повторювати кілька разів, змінюючи умови експерименту, для того, щоб виключити випадкові результати.

Відповідно до ч. 2 ст. 240 КПК України за необхідності слідчий експеримент може проводитися за участю спеціаліста. Під час проведення слідчого експерименту можуть здійснюватися вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складатися плани і схеми, виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу. Виходячи зі змісту даної норми, спеціаліст залучається до участі у слідчому експерименті на розсуд слідчого, а його роль полягає у наданні допомоги щодо вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, складання планів і схем тощо. Однак, вивчення спеціальної літератури і слідчої практики свідчить, що участь спеціаліста не обмежується зазначеними видами робіт. Завданням спеціаліста є, також, надання допомоги слідчому у підборі учасників слідчого експерименту; розробка оптимальної тактики проведення слідчого експерименту; підбір необхідних об'єктів, предметів та речових доказів; створення спеціальних умов, у яких найбільш доцільно провести експериментальні дії; реконструкція обстановки, інструктажі та розташуванні його учасників; технічно правильне проведення запланованих дослідів; оцінка отриманих результатів; консультування слідчого щодо оптимальних шляхів перевірки висунутих версій; фіксація результатів слідчого експерименту, складання планів та схем за підсумками його проведення [5, с. 88].

Таким чином, участь спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті може здійснюватися як у процесуальній, так і у непроцесуальній формах.

Слідчому експерименту завжди передуює допит певної особи, під час якого слідчий з'ясовує, наприклад, спосіб виготовлення (підроблення) певного об'єкта; відомості про матеріали, апаратуру, устаткування, яке використовувала дана особа під час здійснення злочинних дій; наявність навичок та досвіду виготовлення певних об'єктів; час, необхідний для їх виготовлення тощо, а також отримує згоду даної особи на демонстрацію своїх спеціальних чи професійних навичок. Даний допит може бути проведений за участю відповідного спеціаліста у певній галузі знань, або спеціаліст може ознайомитися з протоколом допиту, і

оцінити зміст зафіксованих там показань з точки зору можливості виготовлення певного об'єкту у зазначений спосіб, із використанням вказаного обладнання у певний проміжок часу тощо. Після цього спеціаліст може надати допомогу слідчому у плануванні слідчого експерименту, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи, а саме: у визначенні тактичних і технічних прийомів проведення експериментальних дій; у підборі учасників експерименту з урахуванням їх фізичних даних, професійних та інших навичок тощо; у визначенні дій, а також мети, умов та послідовності їх проведення; у визначенні та підборі знарядь, предметів, інструментів, матеріалів та інших засобів тощо, аналогічних тим, що використовувалися при вчиненні кримінального правопорушення; у підборі або виготовленні моделей, муляжів або копій об'єктів, що використовувалися при вчиненні кримінального правопорушення; у створенні спеціальних умов, у яких будуть здійснюватися відповідні експериментальні дії; у підборі та перевірці працездатності і готовності до застосування відповідних науково-технічних засобів виходячи із завдань слідчого експерименту (фото та відеоапаратури, засобів вимірювання тощо).

При проведенні слідчого експерименту з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи може бути застосовано такий тактичний прийом, як надання у її розпорядження засобів, речовин або компонентів, що частково відрізняються від тих, про які заявила особа, чиї професійні навички перевіряються. Суттєву допомогу у підборі таких компонентів може надати спеціаліст-криміналіст, який також має оцінити весь процес виготовлення (підроблення) чи спробу виготовлення (підроблення) певного предмету (документу, кліше печатки чи штампу тощо). При цьому, на обізнаність особи, а також на наявність у неї певних спеціальних чи професійних навичок вказуватиме розпізнання нею наданих в її розпорядження підмінних компонентів чи речовин. У таких випадках, в якості спеціаліста слід залучати експерта-криміналіста, який здійснював криміналістичне дослідження даних об'єктів, і повною мірою обізнаний щодо особливостей їх виготовлення; діагностичних та ідентифікаційних ознак, які в них відобразилися; матеріалів та устаткування, що використовувалися під час їх виготовлення тощо.

Суттєву допомогу може надати спеціаліст-криміналіст у фіксації ходу та результатів слідчого експерименту із застосуванням фотозйомки та відеозапису. Застосування відеозапису дає можливість фіксації виконуваних дослідних дій і отриманих результатів у динаміці із синхрон-

ним записом зображення і звуку, можливість негайного відтворення отриманого запису, високу точність і об'єктивність фіксації. Усі видимі прояви поведінки кожного учасника слідчої (розшукової) дії і понять можуть бути простежені, що дозволить встановити, чи не було порушень їх законних прав і інтересів [1, с. 103]. Якщо особа, наявність спеціальних чи професійних навичок якої перевіряється, демонструє певні дії, їх необхідно зафіксувати на відеокамеру так, щоб забезпечити добру видимість усіх деталей виконаних дій, а також пояснень даної особи.

На практиці, найчастіше, паралельно з відеозаписом здійснюється і фотозйомка ходу й результатів слідчого експерименту. Висловлюються пропозиції щодо доцільності паралельного застосування фотозйомки та відеозапису і в літературі [4, с. 124]. Однак, у такому випадку потрібна участь додаткового спеціаліста-криміналіста, оскільки одній людині одночасно здійснювати фотозйомку і відеозапис не реально.

У теперішній час існує можливість одержання статичних зображень з матеріалів відеозапису. Переглядаючи відеозапис, отриманий у ході проведення слідчого експерименту, слідчий, з урахуванням думок тих спеціалістів, які брали участь у слідчій (розшуковій) дії, визначає, які моменти він хотів би бачити відображеними у фототаблиці. Спеціаліст-криміналіст “захоплює” потрібні кадри й роздруковує їх за допомогою лазерного чи струминного принтера на папері, розмістивши під знімками відповідні пояснювальні написи.

Найкращі результатів можна досягти, застосовуючи цифрові відеокамери. У такий спосіб можна одержати якісну фототаблицю до протоколу слідчого експерименту, не задіявши для фотозйомки додатково спеціаліста-криміналіста, що полегшить організацію процесу розслідування кримінального правопорушення.

На заключному етапі слідчого експерименту, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи, спеціаліст-криміналіст може надати допомогу слідчому у правильному описі ходу та результатів його проведення у протоколі даної слідчої (розшукової) дії, в упакуванні вилучених об'єктів, а також у демонстрації відеозапису слідчого експерименту його учасникам.

Таким чином, ефективність проведення слідчого експерименту, який проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи, багато в чому залежить від участі в ньому спеціаліста-криміналіста, який може надати суттєву допомогу слідчому у досягненні мети даної слідчої (розшукової) дії.

Список використаної літератури

1. *Белоусов В.И.* Проверка показаний на месте в ходе предварительного расследования: науч.-практ. пособ. / В.И. Белоусов, А.И. Натура. — М.: Юрлитинформ, 2006. — 144 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. проф. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. — К.: Юстініан, 2012. — 1224 с.
3. Настільна книга слідчого: [наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів] / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2003. — 720 с.
4. *Стратонов В.М.* Деякі особливості організації і тактики відтворення обстановки та обставин події / В.М. Стратонов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя, 1999. — № 3. — С. 120—124.
5. *Чернецький О.К.* Слідчий експеримент в кримінальному судочинстві: тактика і психологія: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.К. Чернецький — Х., 2013. — 218 с.

Резюме

В статье рассмотрены вопросы участия специалиста-криминалиста в следственном эксперименте, проводимом с целью установления специальных или профессиональных навыков лица. Определены виды помощи, которые может предоставить специалист-криминалист следователю в ходе проведения данного следственного (розыскного) действия.

Summary

The article describes the features of the involvement of specialist-criminalist in an investigational experiment which is conducted to determine special or professional skills of a person. The types of assistance that can be provided by the specialist-criminalist in the course of investigational (serching) actions are defined in the article.

УДК 343.985

**М.Ф. Сокиран, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник,
провідн. наук. співробітник**

Науково-дослідна лабораторія з проблем експертно-криміналістичного забезпечення діяльності ОВС навчально-наукового інституту підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів Національної академії внутрішніх справ

ОТРИМАННЯ СЛІДЧИМ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ ЗА УЧАСТЮ СПЕЦІАЛІСТА

Розглянуто окремі питання отримання слідчим зразків для порівняльного дослідження за участю спеціаліста. Надано рекомендації щодо підвищення ефективності провадження цієї слідчої (розшукової) дії.

Список використаної літератури

1. *Белоусов В.И.* Проверка показаний на месте в ходе предварительного расследования: науч.-практ. пособ. / В.И. Белоусов, А.И. Натура. — М.: Юрлитинформ, 2006. — 144 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. проф. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. — К.: Юстініан, 2012. — 1224 с.
3. Настільна книга слідчого: [наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів] / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2003. — 720 с.
4. *Стратонов В.М.* Деякі особливості організації і тактики відтворення обстановки та обставин події / В.М. Стратонов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя, 1999. — № 3. — С. 120—124.
5. *Чернецький О.К.* Слідчий експеримент в кримінальному судочинстві: тактика і психологія: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.К. Чернецький — Х., 2013. — 218 с.

Резюме

В статье рассмотрены вопросы участия специалиста-криминалиста в следственном эксперименте, проводимом с целью установления специальных или профессиональных навыков лица. Определены виды помощи, которые может предоставить специалист-криминалист следователю в ходе проведения данного следственного (розыскного) действия.

Summary

The article describes the features of the involvement of specialist-criminalist in an investigational experiment which is conducted to determine special or professional skills of a person. The types of assistance that can be provided by the specialist-criminalist in the course of investigational (serching) actions are defined in the article.

УДК 343.985

**М.Ф. Сокиран, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник,
провідн. наук. співробітник**

Науково-дослідна лабораторія з проблем експертно-криміналістичного забезпечення діяльності ОВС навчально-наукового інституту підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів Національної академії внутрішніх справ

ОТРИМАННЯ СЛІДЧИМ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ ЗА УЧАСТЮ СПЕЦІАЛІСТА

Розглянуто окремі питання отримання слідчим зразків для порівняльного дослідження за участю спеціаліста. Надано рекомендації щодо підвищення ефективності провадження цієї слідчої (розшукової) дії.

Успішна діяльність правоохоронних органів щодо попередження, припинення, розкриття та розслідування злочинів неможлива без ефективного застосування сучасних науково-технічних засобів і спеціальних знань. В процесі розслідування злочинів у слідчих виникає необхідність у використанні спеціальних знань при призначенні і проведенні різних видів експертиз. Проведення ідентифікаційних досліджень неможливо без отримання зразків для порівняльного дослідження. Специфіка окремих зразків вимагає для їх отримання застосування науково-обґрунтованих методик та залучення спеціалістів у різних галузях наукових знань.

За останні десятиліття в судовій експертизі відкрилися нові можливості дослідження речових доказів, з'явився ряд експертиз, проведення яких засноване на використанні спеціальних знань у галузі мікробіології, інформатики, фізики, хімії. У зв'язку з цим ускладнюються прийоми вилучення й відібрання зразків, а також правила підготовки їх до експертного дослідження.

У науковій літературі окремі проблеми процесуального порядку і тактики отримання зразків для порівняльного дослідження для проведення експертиз розглядали такі науковці, як Ю.П. Аленін, В.Д. Басай, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Т.В. Варфоломеева, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, І.І. Когутич, В.П. Колмаков, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, І.П. Красюк, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, О.О. Садченко, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, В.В. Тищенко, І.Я. Фрідман, В.В. Ціркаль, В.Ю. Шепітько, М.Є. Шумило та інші вчені. Однак в умовах дії нового кримінального процесуального законодавства [1] ціла низка теоретичних та практичних питань стосовно тактики отримання зразків для експертизи за участю спеціаліста потребує подальшого дослідження з метою надання дієвих рекомендацій працівникам судових та правоохоронних органів.

В даній статті аналіз аналізуються особливості використання спеціальних знань при отриманні зразків для експертиз за участю спеціалістів і внесення пропозицій щодо підвищення ефективності провадження цієї слідчої (розшукової) дії відповідно до положень нового Кримінального процесуального кодексу.

Відповідно до ч. 1 ст. 245 КПК України, у разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання

зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. Відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів передбаченими статтями 160–166 КПК України. В свою чергу відбирання біологічних зразків у особи здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України (освідування особи), тобто здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря, які залучаються для проведення процесуальної дії як спеціалісти.

Якщо відібрання біологічних зразків супроводжується оголенням особи, то відповідні маніпуляції здійснюється особами тієї ж статі, за винятком його проведення лікарем і за згодою особи, у якої зразки відбираються. Слідчий, прокурор не вправі бути присутнім при відібранні біологічних зразків особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати особу.

Перед початком відібрання біологічних зразків особі пред'являється постанова прокурора. Після цього особі пропонується добровільно віддати біологічні зразки. Про відібранні у особи біологічних зразків складається протокол.

При відібранні біологічних зразків не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я.

Якщо особа відмовляється добровільно надати зразки для експертизи, то слідчий складає протокол, який в подальшому може стати підставою для звернення з клопотанням до слідчого судді про примусове відібрання зразків для проведення експертизи.

У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається в порядку, передбаченому статтями 160–166 КПК України (тимчасовий доступ до речей та документів), має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

Отримавши ухвалу суду з дозволом на примусове відібрання зразків слідчий, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, уповноважений доручати проведення відібрання зразків відповідним оперативним підрозділам.

Такі доручення слідчого, відповідно до ч. 3 ст. 41 КПК України, є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом та виконуються відповідно до положень КПК України, ЗУ “Про міліцію” [2] та інших законодавчих актів України.

Примусове відібрання зразків здійснюється за ухвалою слідчого судді, суду за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України, якою передбачено можливість залучення лікаря до проведення вказаної процесуальної дії.

Зазначений порядок отримання зразків речей та документів на підставі рішення слідчого судді, а зразків біологічного походження, — рішення прокурора, занадто складний та довготривалий, який частково обмежує самостійність і незалежність слідчого, що негативно впливає на оперативність досудового розслідування. Адже наділений правом на призначення експертизи і при цьому обмежений в можливості самостійно (без слідчого судді, прокурора) отримати необхідні зразки, слідчий обмежений в спрямованості розслідування, що безперечно впливає і на якість його діяльності.

Відповідно до ч. 2 ст. 71 КПК України, а також відомчих наказів [3–5], спеціалісти залучаються для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду. Їм надаються відповідні права та покладаються певні обов'язки. Про участь спеціаліста у проведенні процесуальної дії зазначається у протоколі. Своєю участю спеціаліст не підміняє особу, що провадить досудове розслідування і її дії в отриманні зразків для експертного дослідження. Він діє за завданням цієї особи і забезпечує технічну сторону цієї дії, тобто керуючись своїми спеціальними знаннями, бере участь в створенні умов, необхідних для отримання належних порівняльних зразків і їх закріплення.

Під зразками для порівняльного дослідження розуміють різні матеріальні об'єкти з ознаками інших об'єктів, що відображаються на них, або ж об'єкти, що володіють своїми власними якостями і властивостями, які використовуються для ідентифікації або встановлення родової (групової) належності осіб, тварин, різних предметів, речовин, а також встановлення інших обставин, що сприяють розкриттю і розслідуванню злочинів [6, с. 32].

У широкому розумінні зразками для порівняльного дослідження є:

- зразки матеріалу або речовини (крові, волосся тощо);
- зразки — безпосередні відображення (відбитки пальців тощо);
- зразки — складні відображення навику як своєрідного прояву динамічного стереотипу, вираженого в почерку, професійних прийомах тощо;

- зразки — фотозображення (альбоми для впізнання злочинців тощо);
- зразки — “середні проби” і інші зразки, які можуть бути порівняльними об’єктами при встановленні групової приналежності (сорт, клас, вид тощо).

Також зразки діляться на “вільні”, які вилучаються в процесі огляду місця події, виїмки в ході тимчасового доступу до речей і документів, обшуку (наприклад, вільні зразки почерку підозрюваного), і експериментальні зразки, які можуть бути отримані в ході проведення процесуальної дії, передбаченої ст. 245 КПК України спеціально для проведення конкретної експертизи.

Допомога спеціаліста слідчому у отриманні зразків доцільна на всіх етапах: підготовчому, робочому і заключному.

При підготовці до проведення даної процесуальної дії спеціаліст може допомогти слідчому визначити, які зразки і в якій кількості необхідні для експертного дослідження, які необхідні умови для їх отримання, як краще провести їх вилучення, які потрібні матеріали, інструменти, пристрої, предмети тощо. Для цього спеціалісту потрібно ознайомитися з матеріалами кримінальної справи, вивчити сліди, документи і речові докази.

При вирішенні питання про кількість зразків необхідно орієнтуватися на вироблені практикою норми для тих або інших видів експертиз [7, с. 436]. Для проведення трасологічних експертиз — два-три зразки; почеркознавчих — вісім сторінок тощо.

Надзвичайно важливо визначити умови експериментального отримання зразків, створити ці умови і забезпечити їх дотримання з тим, аби в зразках відображувалися (збереглися) ознаки, необхідні для порівняльного дослідження. Функції спеціаліста на стадії підготовки полягають в наданні допомоги слідчому при визначенні необхідних для отримання зразків і їх кількості, складу учасників даної процесуальної дії, місця і часу її проведення, науково-технічних засобів і порядку їх використання. Так, для отримання експериментальних зразків почерку підбирається певний папір, авторучка (чорнильна, шарикова тощо), створюються умови, наближені до умов написання відповідного документа.

Залежно від характеру і виду зразків для порівняльного дослідження, в їх отриманні можуть брати участь спеціалісти-криміналісти (почеркознавці, трасологи), біологи і судові медики, техніки-стоматологи тощо.

При виклику спеціаліста слідчий має бути впевнений, що він знає про це і прибуде своєчасно. Що ж до робочої і заключної стадій, то

вони реалізуються при використанні тактичних прийомів в конкретних методиках отримання зразків.

Існують наступні тактичні прийоми, що використовуються при отриманні експериментальних зразків для порівняльного дослідження:

- встановлення безсумнівності походження зразків від певного об'єкту;
- забезпечення отримання зразків необхідної кількості;
- забезпечення дотримання вимог законності, морально-етичних норм;
- широке використання спеціальних знань, техніко-криміналістичних й інших технічних засобів.

В даний час використовуються методики отримання різноманітних зразків почерку, крові, сперми, волосся, пальців і долонь рук, слідів ніг, зубів, запаху. Правильне використання розроблених методик забезпечується участю відповідного спеціаліста, який використовує в цих цілях свої спеціальні знання.

За допомогою технічних засобів він під керівництвом слідчого не лише отримує зразки для порівняльного дослідження, але і контролює цей процес. Так, в практиці зустрічаються випадки, коли злочинці, боячись викриття, намагаються викривити (змінити) отримувані у них зразки. Найчастіше це здійснюється при відборі зразків почерку. Тому потрібна особлива увага, аби своєчасно присікти маскуванню почерку. Для цього розроблені спеціальні правила отримання зразків. Допомогти тут можуть і спеціальні прилади (варіографи), які реєструють перешкоди при русі ручки, олівця і свідчать про спробу маскуванню почерку. Спеціаліст може взяти участь і у визначенні придатності відібраних зразків для порівняльного дослідження.

При отриманні експериментальних зразків у вигляді доріжки слідів ніг, відбитків рук, слідів зубів спеціаліст може висловити рекомендації з приводу об'єктів, на яких необхідне отримання експериментальних слідів, як вони мають бути підготовлені, які ділянки слідовідображуючих поверхонь повинні знайти в експериментальних слідах якнайповніше і чіткіше зображення, сформулювати доцільний порядок необхідних дій із отримання порівняльних зразків, запропонувати певні науково-технічні засоби для цього і методи закріплення отримуваних експериментальних зразків.

Наприклад, вивчивши сліди рук, виявлені на місці події, спеціаліст може встановити, що вони залишені ділянками папілярних узорів, розташованих безпосередньо біля нігтів пальців, або певними ділянками долонних поверхонь тощо.

Залежно від цього він може запропонувати спеціальні прийоми, що гарантують отримання експериментальних відбитків відповідних ділянок рук. Якщо отримання відбитків певних долонних ділянок рук є складним, то доцільно доручити дактилоскопіювання спеціалістові. Фахівець, використовуючи дані вивчених об'єктів, відносно яких передбачається призначення експертизи, може висловити міркування відносно умов, в яких повинне відбуватися отримання відбитків рук і інших порівняльних матеріалів, або своїми діями сприяти створенню необхідних умов. Контролюючи якість відображення ознак в отримуваних порівняльних зразках, він може також запропонувати спеціальні прийоми, що забезпечують виготовлення експериментальних відтисків, слідів, зразків почерку тощо в самих різних умовах, у тому числі і наближених до умов розслідуваної події. Такі зразки надалі при проведенні експертизи дозволять встановити межі можливих змін або викривлень відображень ознак досліджуваних об'єктів залежно від конкретних умов.

У ряді випадків спеціаліст в змозі реальніше, ніж слідчий, уявити, які зразки бажано отримати для порівняльного дослідження. Наприклад, з дозволу слідчого, для отримання зразків, він може запропонувати підозрюваному написати зразки тексту стоячи, сидячи, використати для цього певні ручки (авторучки, учнівські ручки тощо), олівці, зобразити графічні знаки (букви) з натиском або без натиску на аркуш паперу, під яким знаходиться тверда або м'яка підкладка тощо.

У випадках, коли отримання зразків, потребує закріплення і ретельної упаковки, цю роботу доцільно доручати спеціалістові, який бере участь в цій процесуальній дії.

Дослідження слідчо-судової і експертної практики показує, що при проведенні експертиз і отриманні зразків для порівняльного дослідження нерідко допускаються помилки [8, с. 28].

Для уникнення помилок слідчому доцільно звернутися за допомогою спеціаліста в наступних випадках:

- призначенні багатооб'єктних експертиз;
- дослідженні викривленого почерку;
- вирішенні питання про виконання рукопису в незвичайних умовах;
- дослідженні коротких або цифрових записів, ксерокопій;
- відсутності вільних зразків почерку;
- необхідності проведення комплексних досліджень;
- дослідженні нових об'єктів і таких, що рідко зустрічаються;

- недостатності розробленості методики збирання і дослідження об'єктів;
- можливості пошкодження або втрати об'єктів при дослідженні;
- призначенні повторної і додаткової експертизи.

Спеціаліст, який бере участь в отриманні зразків для порівняльного дослідження, разом з наданням чисто консультаційної допомоги може:

- безпосередньо відбирати зразки;
- створювати належні умови для їх отримання і закріплення;
- з'ясувати умови, що мають значення для подальшого дослідження, при яких мають бути вилучені зразки;
- безпосередньо брати участь в їх отриманні;
- проводити попередні дослідження отриманих зразків;
- здійснювати їх упаковку;
- допомагати кваліфіковано, зафіксувати в протоколі слідчої дії порядок відбору зразків;
- консультувати слідчого у питаннях, пов'язаних з формулюванням завдання експертові.

Підводячи підсумок, необхідно відзначити, що допомога спеціаліста найбільш доцільна при підготовці матеріалів для ідентифікаційних досліджень, при яких обов'язково проводиться попереднє дослідження, від якості якого залежить кінцевий результат. Участь спеціалістів в отриманні зразків і підготовці матеріалів у таких випадках значно підвищують результативність експертизи.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. // Голос України. — 2012. — № 90—91 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року (із змінами станом 11.10.2013 р.) // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 4. — Ст. 20. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
3. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 09.08.2012 р. № 691; / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1541-12>.
4. Про затвердження Інструкції про участь працівників Експертної служби МВС України в кримінальному провадженні як спеціалістів: наказ МВС України від 26.10.2012 р. № 962 / Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1946-12>.
5. “Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень”: наказ МВС України від 14.08.2012 р. № 700; [Електронний ресурс].—

Режим доступу: <http://document.ua/pro-organizaciyu-vzaemodiyi-organiv-dosudovogo-rozsliduvannj-doc119907.html>.

6. *Грамович Г.И.* Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учеб. пособ. / Г.И. Грамович. — Мн.: МВШ МВД СССР, 1987. — 237 с.
7. *Клименко Н.І.* Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н.І. Клименко. — К.: ІнЮре, 2007. — 528 с.
8. *Абрамова В.М.* Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: дис. ... канд. юрид. наук // В.М. Абрамова. — К., 2004. — 260 с.

Резюме

Рассмотрены отдельные вопросы получения следователем образцов для сравнительного исследования с участием специалиста. Даны рекомендации по повышению эффективности производства этого следственного (розыскного) действия.

Summary

The main issues of receiving by an investigator the samples for a comparative forensic researchment conducted with the help of a specialist are discovered in this article. Samples for a forensic researchment, a forensic expertise, a specialist, investigative actions. Some recommendations concerning the improvement of the effectiveness of conducting this investigative action are also given below.

УДК 343.985

**А.В. Холостенко, канд. юрид. наук,
в. о. начальника кафедры**

Одеський державний університет внутрішніх справ

ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ

У статті розкриті деякі проблемні питання застосування заходів забезпечення кримінального провадження по злочинам у сфері одержання неправомірної вигоди, зокрема особливості тимчасового вилучення та арешту майна, тимчасового доступу до речей і документів, а також запропоновані шляхи подолання існуючих вад на законодавчому рівні.

Хабарництво в Україні набуло загрозливих масштабів. Тотальна недовіра мільйонів громадян до правоохоронних органів і судів в Україні пов'язана з тим, що хабар сьогодні значить більше, ніж закон, коли винні у скоєнні злочину — звільняються від відповідальності, а невинні — можуть бути покарані.

Режим доступу: <http://document.ua/pro-organizaciyu-vzaemodiyi-organiv-dosudovogo-rozsliduvannj-doc119907.html>.

6. *Грамович Г.И.* Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учеб. пособ. / Г.И. Грамович. — Мн.: МВШ МВД СССР, 1987. — 237 с.
7. *Клименко Н.І.* Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н.І. Клименко. — К.: ІнЮре, 2007. — 528 с.
8. *Абрамова В.М.* Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: дис. ... канд. юрид. наук // В.М. Абрамова. — К., 2004. — 260 с.

Резюме

Рассмотрены отдельные вопросы получения следователем образцов для сравнительного исследования с участием специалиста. Даны рекомендации по повышению эффективности производства этого следственного (розыскного) действия.

Summary

The main issues of receiving by an investigator the samples for a comparative forensic researchment conducted with the help of a specialist are discovered in this article. Samples for a forensic researchment, a forensic expertise, a specialist, investigative actions. Some recommendations concerning the improvement of the effectiveness of conducting this investigative action are also given below.

УДК 343.985

**А.В. Холостенко, канд. юрид. наук,
в. о. начальника кафедры**

Одеський державний університет внутрішніх справ

ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ

У статті розкриті деякі проблемні питання застосування заходів забезпечення кримінального провадження по злочинам у сфері одержання неправомірної вигоди, зокрема особливості тимчасового вилучення та арешту майна, тимчасового доступу до речей і документів, а також запропоновані шляхи подолання існуючих вад на законодавчому рівні.

Хабарництво в Україні набуло загрозливих масштабів. Тотальна недовіра мільйонів громадян до правоохоронних органів і судів в Україні пов'язана з тим, що хабар сьогодні значить більше, ніж закон, коли винні у скоєнні злочину — звільняються від відповідальності, а невинні — можуть бути покарані.

Хабарництво є поживним ґрунтом корупції, що пронизала усі гілки влади, згори донизу, і стала однією з головних загроз національній безпеці України. Ясно, що корупція як системне явище потребує, відповідно, і системних засобів протидії, на що спрямовано законодавчі ініціативи різних суб'єктів, зокрема щодо прозорості органів державної влади, обмеження їхнього втручання у бізнес та ін. [6].

Важливою складовою системних дій щодо протидії хабарництву і корупції є вдосконалення законодавства в частині його відповідності умовам сучасного життя, а також міжнародним стандартам, до яких прагне наша держава.

Доречі, Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією” [4] 18 травня 2013 року ввів у правозастосовну діяльність поняття “одержання неправомірної вигоди”, а також суттєво змінив положення розділу XVII Кримінального кодексу України [2].

Окрім того, вже минув цілий рік з того моменту, як вступив в дію новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі — КПК України) [3], який суттєво модернізував порядок здійснення кримінального провадження, запровадив низку нових інститутів, до яких слід віднести інститут слідчого судді, заходів забезпечення кримінального провадження, негласних слідчих (розшукових) дій, укладення угод тощо. Аналіз його новацій свідчить про те, що законодавець не просто оновив кримінальне процесуальне законодавство, а здійснив його докорінні зміни, що, по суті, мають наслідком зміну парадигми кримінального процесу, сталих підходів до розуміння його засадничих положень [9, с. 5]. Протягом року випробувань запроваджених новел новий КПК України не зазнав жодної зміни або доповнення і тому потребує ретельного вивчення проблематики застосування його окремих правових норм.

Так, при розслідуванні кримінальних проваджень по злочинам у сфері одержання неправомірної вигоди, сторона обвинувачення зіткається з проблемою дотримання законності під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема таких, як тимчасове вилучення майна, арешт майна, а також тимчасовий доступ до речей і документів, при застосуванні яких обмежується право особи, гарантоване ст. 41 Конституції України, а саме: можливість володіти, користуватися та розпоряджатися певним її майном до вирішення питання про його арешт або повернення [1].

Проблематику провадження заходів забезпечення кримінального провадження досліджено в працях провідних науковців нашої держави, а саме: О.В. Верхогляд-Герасименка, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевого, С.М. Смокова, Л.Д. Удалової, В.І. Фаринника, О.Г. Шила.

Поряд з цим, слід зазначити, що в методиці розслідування злочинів, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, існує багато невирішених питань, в тому числі проблема належного застосування таких заходів забезпечення кримінального провадження як тимчасове вилучення майна, арешт майна, тимчасовий доступ до речей і документів.

Інститут тимчасового вилучення майна є новелою КПК України, навколо якої точилася гостра дискусія, тому в статті наведені шляхи її вирішення, як результат проведення дослідження проблемних питань застосування деяких заходів забезпечення кримінального провадження, що виникають при розслідуванні злочинів у сфері одержання неправомірної вигоди і, насамперед, розроблення способів подолання існуючих вад на законодавчому рівні.

Полеміка щодо процедури застосування тимчасового вилучення та арешту майна, тимчасового доступу до речей і документів постає перед нами, головним чином, під час проведення досудового слідства по злочинах у сфері одержання неправомірної вигоди тому, що огляд місця події або обшук, які пов'язані із затриманням особи під час скоєння аналізованого кримінального правопорушення, найчастіше супроводжуються тимчасовим вилученням майна не тільки підозрюваного, а й інших учасників процесу. Неоднаковість порядку застосування заходів забезпечення кримінального провадження, пов'язаних з обмеженням права власності, може призвести до виникнення сумнівів щодо доведеності вини особи, а якщо докази будуть одержані з порушенням норм діючого законодавства, то вони не можуть у подальшому лягти в основу обвинувачення. Згідно з ч. 3 ст. 62 Конституції України всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [8, с. 5]. Визнаватися допустимими і використовуватися як докази в кримінальній справі можуть тільки фактичні дані, одержані відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства. Перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина в кримінальному процесі та ухвалення законного і справедливого рішення у справі. Аналіз відповідного конституційного положення — “обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом” — дає підстави для висновку, що обвинувачення у вчиненні злочину не може бути обґрунтоване фактич-

ними даними, одержаними в незаконний спосіб, а саме: з порушенням конституційних прав і свобод людини і громадянина; з порушенням встановлених законом порядку, засобів, джерел отримання фактичних даних; не уповноваженою на те особою тощо [10, с. 55].

Дотримання норм чинного КПК України під час вирішення таких питань, як тимчасове вилучення та арешт майна, потребує детального тлумачення, з метою їх однакового застосування всіма учасниками кримінального провадження. Ю. Р. Мірошніченко зазначає, що проблема тимчасового вилучення та арешту майна за новим кримінальним процесуальним законом постала тоді, коли органи досудового розслідування, доводячи деколи ситуацію до абсурду, почали звертатися до судів із клопотаннями про арешт геть усіх речей, які тим чи іншим шляхом потрапили до сфери кримінального провадження. Щоправда, слід погодитися з тим, що норми, які регулюють діяльність компетентних органів із приводу вилучення майна та вирішення його подальшої долі, є досить суперечливими [11]. Проте, на нашу думку, прокурор, слідчий за погодженням із прокурором змушені звертатися до слідчого судді із зазначеними клопотаннями, навіть, на перший погляд і абсурдними, для уникнення припинення тимчасового вилучення майна, у зв'язку з відсутністю відповідного клопотання.

При втіленні в процес тимчасового вилучення та арешту майна перед працівниками правоохоронних органів виникають наступні проблемні питання.

1. Згідно ч. 1 ст. 167 КПК України тимчасовим вилученням майна є фактичне позбавлення підозрюваного можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним його майном до вирішення питання про арешт майна або його повернення, а у відповідності до ч. 1 ст. 170 КПК України, арештом майна є тимчасове позбавлення підозрюваного, обвинуваченого можливості відчужувати певне його майно за ухвалою слідчого судді або суду до скасування арешту майна у встановленому КПК України порядку. Відповідно до вимог КПК України арешт майна може також передбачати заборону для особи, на майно якої накладено арешт, іншої особи, у володінні якої перебуває майно, розпоряджатися будь-яким чином таким майном та використовувати його.

В ході аналізу зазначених правових норм, звернемо увагу на те, що законодавець надає право слідчому, прокурору під час тимчасового вилучення майна, позбавити підозрюваного можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним його майном — тобто взагалі права власності на майно (ч. 1 ст. 317 Цивільного кодексу України) [5].

В той же час, слідчий суддя (на якого, у відповідності із п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України, покладено здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні) своєю ухвалою може позбавити підозрюваного, обвинуваченого лише можливості відчужувати певне його майно, або розпоряджатися будь-яким чином таким майном та використовувати його. Слід зауважити, що поняття “відчуження” охоплюється поняттям “розпоряджання”. Таким чином, вказані статті необхідно між собою узгодити в контексті тлумачення права власності.

2. Невирішеним залишається питання щодо законності вилучення та накладення арешту на майно, яке є речовим доказом у провадженні, але належить не підозрюваному або обвинуваченому, а іншим учасникам кримінального провадження.

Деякі слідчі обґрунтовують неприйняття рішення в порядку ст. 169 КПК України щодо майна, вилученого в ході огляду місця події, посиленням на визнання такого майна речовим доказом по кримінальному провадженню та необхідністю проведення судових експертиз. На думку О. А. Колесникова, така практика суперечить логіці закону та правозастосовній практиці [7, с. 114]. Цією проблематикою займався С. М. Смоков, який вважає за доцільне передбачити можливість тимчасового вилучення та накладення арешту на майно, яке є речовим доказом у провадженні, як належного підозрюваному, обвинуваченому так й іншим особам [12, с. 112], з чим ми погоджуємося та пропонуємо наступні шляхи подолання існуючих перешкод.

У Кримінальному процесуальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., № 9—10, ст. 88) внести наступні зміни:

1) частину першу статтю 167 викласти в такій редакції:

“1. Тимчасовим вилученням майна є фактичне позбавлення підозрюваного або інших учасників кримінального провадження можливості користуватися та розпоряджатися певним його майном до вирішення питання про арешт майна або його повернення”;

2) частину другу статті 167 доповнити пунктами п'ятим та шостим такого змісту:

“5) майно, відносно якого прийматиметься рішення щодо визнання його речовим доказом;

6) майно, відносно якого прийматиметься рішення щодо його арешту для забезпечення цивільного позову або конфіскації майна”.

Ці пропозиції забезпечать можливість стороні обвинувачення:

- тимчасово вилучати, окрім майна підозрюваного, майно інших учасників кримінального провадження;
- тимчасово вилучати майно, яке в подальшому буде визнане речовим доказом;
- тимчасово вилучати майно з метою його подальшого арешту для забезпечення цивільного позову або конфіскації майна.

Особливу увагу необхідно звернути на те, що в запропонованій нами редакції ст. 167 КПК України, виключення з ч. 1 вказаної статті позбавлення можливості “володіти”, звільнить нас від проблеми вирішення питання щодо накладення арешту на майно інших учасників кримінального провадження, яке в подальшому буде визнаватися речовим доказом. Ми вважаємо за доцільне вказане майно не арештовувати, а здійснювати його вилучення, так як, згідно ч. 1 ст. 159 КПК України, тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх.

Саме цей алгоритм тимчасового вилучення майна інших учасників кримінального провадження, яке планується, визнати речовим доказом, а також подальше отримання відповідного рішення слідчого судді, ми вважаємо найбільш оптимальним, у зв’язку з тим, що він виключає суперечки щодо обґрунтованості накладення арешту на майно осіб, які не притягуються до кримінальної відповідальності (свідок, потерпілий та ін.).

На нашу думку, всі речові докази, які були вилучені без відповідного рішення слідчого судді щодо їх вилучення або в подальшому на них було накладено арешт, можна вважати отриманими всупереч порядку, встановленому КПК, і тому — недопустимими.

Отже, під час розслідування злочинів, пов’язаних з одержанням неправомірної вигоди, необхідно вимогливо відноситись до законності збирання доказів для уникнення визнання їх недопустимими.

Проведене дослідження проблемних питань застосування деяких заходів забезпечення кримінального провадження, що виникають при розслідуванні злочинів у сфері одержання неправомірної вигоди, вплинуло на розробку пропозицій щодо їх подолання: запропонована нова редакція відповідних статей КПК України, сутність якої полягає у збільшенні кола учасників кримінального провадження, що можуть піддаватися тимчасовому вилученню майна, розширене поняття “тим-

часово вилученого майна”; а також розроблений алгоритм тимчасового вилучення майна інших учасників кримінального провадження; надання стороні обвинувачення можливості ефективно застосовувати такі заходи забезпечення кримінального провадження як тимчасове вилучення та арешт майна, тимчасовий доступ до речей і документів та уникати фактів отримання доказів внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України.

Використання наведених нами рекомендацій щодо вдосконалення кримінально-процесуального законодавства сприятиме викоріненню випадків незаконного отримання доказової інформації під час здійснення заходів забезпечення кримінального провадження при розслідуванні злочинів у сфері одержання неправомірної вигоди.

Список використаної літератури

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 06.10.2013 р. № 586-18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 15.12.2013 р. № 222-18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 15.12.2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією [Текст]: Закон України від 18 квітня 2013 року № 221-VII // Голос України. — 2013. — № 90.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 434-IV із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 11.10.2013 р. № 5178-17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії хабарництву): пояснювальна записка до проекту Закону України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45520
7. Колесников О.А. Проблемні питання процесуального порядку тимчасового вилучення майна в ході огляду місця події / О.А. Колесников // Актуальні питання досудового розслідування слідчими органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики: тези доповідей: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (Дніпропетровськ, 18–19 квітня 2013 р.). — К., 2013. — С. 111–115.
8. Коментар до Конституції України / [В.Б. Авер'янов, В.Ф. Бойко, В.І. Бордюк та ін.]. — К.: Ін-т законодавства ВРУ, 1996. — 376 с.
9. Кримінальний процес: підруч. / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація та ін.]. — Х.: Право, 2013. — 824 с.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація та ін. — Х.: Право, 2012. — 768 с.
11. Мірошниченко Ю.Р. Арешт слідів кримінального правопорушення або всіх предметів, на яких вони збереглися, можна сприймати лише як курйоз [Електронний ресурс] / Ю.Р. Мірошниченко // Закон і бізнес. — 2013. — № 9 (1099). — Режим доступу: http://zib.com.ua/ru/14714-arest_sledov_prestupleniya_mozhno_vosprinimat_tolko_kak_kure.html
12. Смоков С.М. Окремі проблемні питання, які виникають при застосуванні норм нового КПК України [Текст] / С.М. Смоков // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. — 2013. — № 1 (5). — С. 110 — 115.

Резюме

В статье раскрыты проблемные вопросы применения мер по обеспечению уголовного производства по преступлениям в сфере получения неправомерной выгоды, а именно: особенности временного изъятия и ареста имущества, временного доступа к вещам и документам, а также предлагает пути преодоления существующих недостатков на законодательном уровне.

Summary

The author reveals the problematic issues of measures applying at criminal proceedings providing for illegitimate profit crimes, namely: the peculiarities of temporary withdrawal and property arrest, temporary access to things and documents, and offers the overcoming ways of existing shortcomings at the legislative level.

УДК 343.57

А.П. Сакаль, здобувач кафедри

Національна академія внутрішніх справ

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ВЧИНЕНИХ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМИ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПУВАННЯМИ

У статті звертається увага на специфіку розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, що вчинені транснаціональними організованими злочинними угрупованнями. Розглядаються типові слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування, підкреслюється необхідність врахування їх транснаціональних ознак та окреслюються шляхи їх вирішення.

У структурі криміналістичної методики як у наукових розробках, так і при вирішенні практичних завдань, особлива увага приділяється початковому етапу розслідування злочинів. Початковий етап розслі-

10. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація та ін. — Х.: Право, 2012. — 768 с.
11. Мірошниченко Ю.Р. Арешт слідів кримінального правопорушення або всіх предметів, на яких вони збереглися, можна сприймати лише як курйоз [Електронний ресурс] / Ю.Р. Мірошниченко // Закон і бізнес. — 2013. — № 9 (1099). — Режим доступу: http://zib.com.ua/ru/14714-arest_sledov_prestupleniya_mozhno_vosprinitat_tolko_kak_kure.html
12. Смоков С.М. Окремі проблемні питання, які виникають при застосуванні норм нового КПК України [Текст] / С.М. Смоков // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. — 2013. — № 1 (5). — С. 110 — 115.

Резюме

В статье раскрыты проблемные вопросы применения мер по обеспечению уголовного производства по преступлениям в сфере получения неправомерной выгоды, а именно: особенности временного изъятия и ареста имущества, временного доступа к вещам и документам, а также предлагает пути преодоления существующих недостатков на законодательном уровне.

Summary

The author reveals the problematic issues of measures applying at criminal proceedings providing for illegitimate profit crimes, namely: the peculiarities of temporary withdrawal and property arrest, temporary access to things and documents, and offers the overcoming ways of existing shortcomings at the legislative level.

УДК 343.57

А.П. Сакаль, здобувач кафедри

Національна академія внутрішніх справ

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ВЧИНЕНИХ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМИ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПУВАННЯМИ

У статті звертається увага на специфіку розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, що вчинені транснаціональними організованими злочинними угрупованнями. Розглядаються типові слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування, підкреслюється необхідність врахування їх транснаціональних ознак та окреслюються шляхи їх вирішення.

У структурі криміналістичної методики як у наукових розробках, так і при вирішенні практичних завдань, особлива увага приділяється початковому етапу розслідування злочинів. Початковий етап розслі-

дування розпочинається з отримання інформації про вчинене кримінальне правопорушення — подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення слідчим, прокурором його ознак (ч. 1 ст. 214 КПК) та її внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Завершення початкового етапу та перехід до наступного етапу розслідування вчені пов'язують із вирішенням ряду процесуальних і тактичних завдань. На думку А.Ф. Волобуєва, для початкового етапу розслідування характерними є такі завдання: 1) встановлення місця, часу та інших обставин вчинення злочину, його сутності, а також виявлення, фіксація та вилучення його слідів, які під впливом несприятливих умов можуть зникнути або бути знищеними; 2) встановлення, розшук і затримання особи (або вибір запобіжного заходу), підозрюваної у вчиненні злочину; 3) збирання доказів, достатніх для пред'явлення обвинувачення особі, хоча б по одному епізоду злочинної діяльності [1, с. 28–37].

Таким чином, завершення початкового етапу розслідування пов'язується з встановленням особи, що вчинила злочин, і повідомлення їй про підозру у порядку, передбаченому статтями 276–279 КПК України, або затриманні такої особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Тобто, мова йде про проведення комплексу різноманітних процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів з метою встановлення у кримінальному провадженні підозрюваного. Наступний етап розслідування спрямовується на подальше встановлення обставин кримінального провадження. При цьому обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України, за загальним правилом, покладається на слідчого, прокурора. Закінчується розслідування закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Статистичні дані МВС України свідчать про надзвичайну суспільну небезпеку і значну кількість злочинів, що вчиняються у сфері обігу наркотичних засобів, “епідемію” наркозлочинності. Зокрема, 2011 року було зареєстровано 16318 злочинів, порушених за ст. 307 КК України (в тому числі, за перевезення, пересилання — 88 злочинів, збут — 15578 злочинів), 2012 (до 20 листопада) — 14363 злочинів (за перевезення, пересилання — 82, збут — 13712 злочинів) [2].

Проблематика початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, досліджена у роботах

Г.М. Меретунова, В.Г. Наймушина, Л.П. Ніколаєвої, Д.Й. Никифорчука, Д.Ю. Стригуна, О.М. Стрільціва, В.А. Тимошенка, О.В. Одерія, М.С. Хруппи, Л.Г. Шарай, Ю.М. Юбко та інших вчених.

Розслідування на початковому етапі тісно пов'язано з аналізом відповідних слідчих ситуацій. Слідча ситуація є достатньо розробленою у науці криміналістичною категорією, що характеризує не тільки фактичне положення, стан розслідування, але й його стратегічний і тактичний потенціали, містить перспективний початок розслідування, обумовлює розробку і реалізацію його подальшої програми [3, с. 281–282]. Слідча ситуація визначається як своєрідна інформаційна модель, що склалася у суб'єкта розслідування на основі пізнання реальних умов розслідування [4, с. 192].

Поняття, зміст та завдання слідчих ситуацій досліджені у роботах В.П. Бахіна, В.К. Гавло, І.Ф. Герасимова, Т.С. Волчецької, Л.Я. Драпкина, І.М. Лузгіна, С.П. Митричева, А.Р. Ратінова, М.І. Селіванова. Однак, проблематика слідчих ситуацій не втрачає свої актуальності, що пов'язано із їх різноманіттям, залежністю від об'єктивних і суб'єктивних умов, видів розслідуваних злочинів та інших чинників.

У межах цієї статті увага буде звернена на початковий етап розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, який має на меті розкриття злочину, тобто встановлення характеру події, яка відбулась; його учасників; її суспільно-небезпечних наслідків; місця знаходження осіб, що підозрюються у вчиненні злочинів, їх затримання, повідомлення їм про підозру за наявності законних підстав.

За таких умов, типові слідчі ситуації входять до структури методики розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, що вчинені транснаціональними організованими злочинними угрупованнями. У такому аспекті наукові дослідження у вітчизняній науковій літературі ще не проводились.

Формування переліку типових слідчих ситуацій початкового розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, робить більш чіткою структуру відповідної методики розслідування, а також акцентує увагу на її особливості і проблемні питання.

Дослідження типових слідчих ситуацій створює передумови для їх розв'язання, надає досудовому розслідуванню цілеспрямованого характеру. Слідчий має змогу аналізувати подібні слідчі ситуації, алгоритми їх вирішення, й творчо пристосовувати такі відомості до досягнення

поставлених завдань конкретного кримінального провадження. Поєднання типового та індивідуального забезпечує ефективність розслідування.

На формування слідчої ситуації впливають різноманітні чинники психологічного, інформаційного, процесуального, тактичного, організаційно-технічного характеру. Їх поєднання обумовлює індивідуальний характер кожної слідчої ситуації в певний момент розслідування злочину [4, с. 83].

Існують різні види слідчих ситуацій. Наприклад, слідчі ситуації класифікують наступним чином: 1) за часом виникнення у процесі розслідування: початкові; проміжні (наступні); кінцеві; 2) за відносинами між учасниками: конфліктні; безконфліктні; 3) за відношенням до досягнення мети розслідування: сприятливі; несприятливі; 4) за ступенем спільності: типові; специфічні [5, с. 83–84].

Початковий етап розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, за будь-яких умов, характеризується дефіцитом інформації, переважанням даних непроцесуального характеру.

Традиційно в науковій літературі у методиці розслідування розглядають типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування залежно від наявності даних про особу підозрюваного у вчиненні злочину [6, с. 263–265].

Для першої ситуації початкового етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, що вчинені транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, характерно, що у слідчого наявна оперативна інформація про здійснення організованим злочинним угрупованням обігу наркотичних засобів на території кількох держав (наявності інших ознак транснаціонального характеру). При цьому конкретні особи, які вчинюють злочинні дії, не встановлені, але дослідження різних джерел інформації дозволяють зробити щодо них обґрунтовані припущення. Така ситуація є найбільш складною, оскільки потребує від слідчого значних професійних навичок і вмінь, залучення допомоги співробітників оперативних підрозділів, щоб вчасно виявити ознаки суб'єктів і мати можливість на цьому етапі розслідування провести відповідні процесуальні дії.

Друга слідча ситуація характеризується більшим обсягом інформації щодо організованого злочинного угруповання, що здійснює транснаціональний обіг наркотичних засобів. Незважаючи на те, що всіх осіб — членів злочинного угруповання ще не встановлено, слідчий

має конкретні дані щодо їх окремих членів, про злочинну діяльність свідчить наявна у кримінальному провадженні доказова та орієнтуюча інформація, отримана із різних джерел.

Третя ситуація має ще більшу інформаційну визначеність щодо осіб, які реалізують злочинну діяльність з транснаціонального обігу наркотичних засобів. Це може проявлятися у затриманні всіх або окремих членів злочинного угруповання під час підготовки, вчинення чи приховування злочинів. Ця ситуація є сприятливою для досудового розслідування, адже характеризується найбільшою інформаційною визначеністю, можливістю проводити слідчі (розшукові) дії, які безпосередньо доводять причетність винних осіб до вчинення злочинів.

За таких умов, з'ясування обставин кримінального провадження забезпечується застосуванням комплексу процесуальних, слідчих (розшукових), негласних слідчих розшукових дій, оперативно-розшукових заходів. Передусім, вони спрямовуються на фіксацію злочинної діяльності, з'ясування її меж, встановлення всіх співучасників злочину. Проводиться огляд місця події, затримання осіб, їх особистий обшук, допит, освідчування, огляд вилучених наркотичних засобів, грошей, інших предметів чи документів, пов'язаних із подією злочину. За наявності підстав проводяться обшуки за місцем реалізації злочинної діяльності співучасниками, місць зберігання наркотичних засобів, вилучається комп'ютерна техніка, засоби зв'язку, призначаються та проводяться експертизи, допити свідків та інші слідчі (розшукові) дії.

За умов інформаційної невизначеності, з метою встановлення всіх співучасників організованого злочинного угруповання, важливо задокументувати реалізацію злочинної діяльності шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Вказані заходи регламентуються Законами України, міжнародними договорами України, відомчими нормативно-правовими актами. Так, згідно Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 року, оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності за наявності підстав надається право проводити контрольовану поставку та контрольовану і оперативну закупку товарів, предметів і речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб, незалежно від форми власності, з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь. Проведення контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки здійснюється згідно з положеннями ст. 271 КПК України у порядку,

визначеному нормативно-правовими актами МВС України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної фінансової політики, Державної податкової служби України, Служби безпеки України, Державної митної служби України, погодженими із Генеральною прокуратурою України та зареєстрованими у Міністерстві юстиції України (п. 2 ст. 8) [7].

Ст. 271 КПК України визначає, що контроль за вчиненням злочину може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, і проводиться в таких формах: 1) контрольована поставка; 2) контрольована та оперативна закупка; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину. При цьому контроль за вчиненням злочину може бути як внутрішнім (проводиться на території України), так і транзитним (проводиться на території України та інших держав, за домовленістю між правоохоронними органами, на підставі чинних міжнародних договорів України) [8, с. 595–596].

Вказані заходи мають важливе значення за умов розслідування злочинів транснаціонального характеру. Наприклад, нещодавно працівники МВС України виявили та перекрили канал надходження до столиці особливо небезпечної психотропної речовини. Велику партію психотропу ділки завезли із Російської Федерації, аби в подальшому налагодити мережу збуту в нічних клубах столиці. Було встановлено, що група осіб готуються до постачання в Україну та розповсюдження психотропної речовини “Екстазі” (MDMA) у значних розмірах. Правоохоронці провели оперативну закупку та задокументували збут психотропу. За вчинення злочину було затримано жителів України та Російської Федерації. Співробітники міліції вилучили у затриманих 48 пігулок “Екстазі”, марихуану загальною вагою понад 1 кг та грошові кошти, отримані від наркобізнесу. Продовжуючи розслідування, був встановлений організатор, який займався постачанням наркотиків. Ним виявився мешканець Луганської області, що налагодив канал контрабандного надходження психотропної речовини до Києва з Російської Федерації. Таким чином, правоохоронці здійснили двоетапну контрольну закупку психотропної речовини “Екстазі” в кількості 700 пігулок, на суму майже 46 тисяч гривень. Після проведеної операції, організатора наркотрафіку та його співучасника, теж луганчанина, було затримано. У зловмисників вилучили ще 1,5 кг психотропної речовини “Амфетамін” на суму майже 800 тисяч гривень та кошти за проданий наркотovar [9].

Надзвичайний суспільний резонанс викликало розслідування та судовий розгляд гучної справи щодо діяльності транснаціонального організованого злочинного угруповання у складі 9 осіб (мешканців України, Польщі), що діяли як підприємці, але займалися перевезенням з метою наступного збуту особливо небезпечного наркотичного засобу — кокаїну з Республіки Еквадор до України. Для транспортування кокаїну вагою майже 30 кг зловмисники використовували вантажний транспорт з цілком легальною продукцією. З метою документування протиправних дій правопорушників українські правоохоронці спільно з польськими, еквадорськими та американськими полісменами провели спецоперацію із знешкодження міжнародного злочинного угруповання [10].

Тобто, на зміст слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, що вчинюються транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, безпосередньо впливають ознаки транснаціональності.

Зміст поняття “транснаціональний” може бути розкритий, виходячи із аналізу Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року із Протоколами до неї [11, с. 554–606]. У статті 3 Конвенції зазначено, що злочин, пов’язаний із діяльністю організованої злочинної групи, носить транснаціональний характер, якщо він: вчинений у більш ніж одній державі; вчинений в одній державі, але істотною частиною його підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі; вчинений в одній державі, але за участю організованої злочинної групи, яка здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній державі; вчинений в одній державі, але його істотні наслідки мають місце в іншій державі [11, с. 554–606].

Стаття 2 Конвенції тлумачить поняття “організована злочинна група” як структурно оформлену групу у складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів або злочинів, визнаних такими відповідно до Конвенції, і здійснених з метою одержання, прямо чи посередньо, фінансової або іншої матеріальної вигоди (ст. 2) [11, с. 554–606]. При ратифікації Конвенції Україною було уточнено, що в національному кримінальному законодавстві “серйозному злочину” відповідають поняття “тяжкий” і “особливо тяжкий злочин” [12, с. 552].

Криміналістичною ознакою, що об’єднує різні злочини в одну групу за ознакою наявності транснаціонального характеру, є зв’язок кожного

із них з територіями двох або більше держав, юрисдикції котрих обмежені, тобто з точками простору, в яких функціонують різні національні правові системи. У зв'язку з цим, слідова та інша криміналістично значуща інформація, необхідна для пізнання злочинного діяння і доказування у справах про злочини вказаної групи, також знаходиться на території різних держав.

Іншим чинником, що детермінує слідчі ситуації у справах про злочини транснаціонального характеру, є зовнішнє середовище, яке характеризується взаємодією різних національних правових систем з врахуванням принципів і норм міжнародного права. Даний чинник є досить об'ємним за своєю природою, оскільки кожна національна правова система складається із широкого кола складових: норм галузей кримінального і кримінально-процесуального права, положень юридичних наук, правозастосовної практики та інших елементів, які впливають як на кримінальну політику, так і зміст діяльності із розслідування злочинів [13, с. 73].

Отже, зміст типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, що вчинені транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, формується із врахуванням наступних обставин: 1) організоване злочинне угруповання реалізує злочинну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів в більш ніж одній державі; 2) організоване злочинне угруповання реалізує злочинну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів в одній державі, але істотна частина його підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі; 3) організоване злочинне угруповання реалізує злочинну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів в одній державі, але за участю організованої злочинної групи, яка здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній державі; 4) організоване злочинне угруповання реалізує злочинну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів в одній державі, але його істотні наслідки мають місце в іншій державі.

Вирішення окреслених слідчих ситуацій вимагає від слідчого, що здійснює кримінальне провадження, крім застосування перелічених заходів із встановлення обставин кримінального провадження, проведення процесуальних, слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, також застосування заходів міжнародного співробітництва, які спрямовані на фіксацію злочинної діяльності на території іноземних держав, затримання осіб, причетних до її вчинення, їх наступної видачі (екстрадиції), повного і неупередженого розслідування

шляхом проведення різних процесуальних дій у межах міжнародної правової допомоги.

Ефективність вирішення вказаних слідчих ситуацій, формування відповідного алгоритму дій слідчого, залежить від реалізації заходів міжнародного співробітництва між правоохоронними органами іноземних держав та представництвами міжнародних організацій.

Список використаної літератури

1. *Волобуєв А.Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна у сфері підприємства / А.Ф. Волобуєв. — Х.: Ун-т внутр. справ, 2000. — 336 с.
2. Статичні дані Міністерства внутрішніх справ України: звіт про злочинність за січень-грудень 2011 року; звіт про злочинність станом на 20 листопада 2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
3. Криміналістика: [учеб.] / под ред. д-ра юрид. наук, проф. В.А. Образцова. — М.: Юристь, 1997. — 760 с.
4. *Кузьмічов В.С.* Криміналістика: [навч. посіб.] / В.С. Кузьмічов, Г.І. Прокопенко; за заг. ред. В.Г. Гончаренка, Є.М. Моїсєєва. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 368 с.
5. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів: курс лекцій / [В.К. Весельський, А.В. Іщенко, В.С. Кузьмічов, Д.Б. Сергєєва, Ю.М. Черноус]. — К.: ХмЦНП, 2011. — 178 с.
6. *Лук'янчиков Б.Є.* Типові слідчі ситуації і шляхи їх розв'язання в окремих позавидових методиках розслідування / Б.Є. Лук'янчиков, Є.Д. Лук'янчиков // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. — 2001. — № 1 (4). — С. 261–268.
7. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. — К.: Юстиніан, 2012. — 1224 с.
9. Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України. Столичні правоохоронці вилучили наркотики на суму майже 800 тис. гривень [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/905176>
10. Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України. Микола Чинчин. Гучне кримінальне провадження 30-кілограмових кокаїнщиків уже слухається в суді. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/905176>
11. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року: прийнята резолюцією 55/25 ГА ООН від 15 лист. 2000 р. // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах: багатосторонні договори. — К., 2006. — С. 554–606.
12. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітря): Закон України від 4 лютого 2004 р. № 1433-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 19. — Ст. 263.

13. *Маркова О.В.* Система типовых следственных ситуаций, возникающих по уголовных делах о преступлениях транснационального характера / О.В. Маркова, А.И. Куликовская // *Право.by*. — Минск, 2013. — Вып. 2 (22). — С. 70–76.

Резюме

В статье обращается внимание на специфику расследования преступлений в сфере оборота наркотических средств, совершенных транснациональными организованными преступными группировками. Рассматриваются типичные следственные ситуации, возникающие на первоначальном этапе расследования, подчеркивается необходимость учета их транснациональных признаков и определяются пути их решения.

Summary

This paper draws attention to the investigation of crimes related to narcotic drugs, if committed by transnational organized criminal groups. Considered typical investigation situations that arise at the initial stage of the investigation, highlights the need to consider their transnational features and outlines solutions.

УДК 343.985

**О.В. Одерій, канд. юрид. наук, доцент,
нач. кафедри криміналістики**

Донецький юридичний інститут МВС України

ПОЧАТОК ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

З огляду на положення Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) в статті розглянуто проблеми, що виникають на початковому етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля та запропоновані шляхи їх розв'язання.

Початковий етап розслідування займає у структурі слідчої діяльності виключно важливе, ключове місце, оскільки саме тут закладається фундамент для встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення, винуватості конкретної особи, виявляється і збирається значна кількість доказів. Організація розслідування на цьому етапі передбачає переважно роботу із наявною інформацією, її опрацювання та оцінку. В результаті цієї діяльності відбувається висунення версій та визначаються завдання розслідування: ухвалюються відповідні рішення, забезпечується їх виконання. Надалі цей процес триватиме

13. *Маркова О.В.* Система типовых следственных ситуаций, возникающих по уголовных делах о преступлениях транснационального характера / О.В. Маркова, А.И. Куликовская // *Право.by*. — Минск, 2013. — Вып. 2 (22). — С. 70–76.

Резюме

В статье обращается внимание на специфику расследования преступлений в сфере оборота наркотических средств, совершенных транснациональными организованными преступными группировками. Рассматриваются типичные следственные ситуации, возникающие на первоначальном этапе расследования, подчеркивается необходимость учета их транснациональных признаков и определяются пути их решения.

Summary

This paper draws attention to the investigation of crimes related to narcotic drugs, if committed by transnational organized criminal groups. Considered typical investigation situations that arise at the initial stage of the investigation, highlights the need to consider their transnational features and outlines solutions.

УДК 343.985

**О.В. Одерій, канд. юрид. наук, доцент,
нач. кафедри криміналістики**

Донецький юридичний інститут МВС України

ПОЧАТОК ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

З огляду на положення Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) в статті розглянуто проблеми, що виникають на початковому етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля та запропоновані шляхи їх розв'язання.

Початковий етап розслідування займає у структурі слідчої діяльності виключно важливе, ключове місце, оскільки саме тут закладається фундамент для встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення, винуватості конкретної особи, виявляється і збирається значна кількість доказів. Організація розслідування на цьому етапі передбачає переважно роботу із наявною інформацією, її опрацювання та оцінку. В результаті цієї діяльності відбувається висунення версій та визначаються завдання розслідування: ухвалюються відповідні рішення, забезпечується їх виконання. Надалі цей процес триватиме

шляхом уточнення завдань та ухвалення нових рішень із урахуванням отриманих даних та результатів, завдяки чому слідчий має можливість прогнозувати процес розслідування в цілому [1]. Загалом, у юридичній літературі різні автори виділяють від двох до чотирнадцяти етапів розслідування злочину. Разом з тим, всі вони погоджуються, що існує початковий етап розслідування і вважають його першою сходинкою всебічного вивчення злочину, наголошуючи про його суттєвий вплив на подальший характер і зміст всього процесу досудового розслідування [2, с. 1354–1357].

Водночас практика свідчить, що саме початок досудового розслідування й викликає складність по категорії кримінальних проваджень, що розглядається. Їх специфіка за багатьма складами злочинів вже з самого початку потребує використання спеціалістів (інколи багатьох і практично відразу) з різних галузей знань. Більш того, початок кримінального провадження ускладнюється тими обставинами, що співробітники правоохоронних органів досить часто не знають суті криміналістичної характеристики окремого виду злочинів проти довкілля, недооцінюють терміновість виявлення та вилучення матеріальних слідів, документів, необхідних для експертного дослідження.

У криміналістичній літературі неодноразово зазначалося практичне значення вивчення та розробки проблематики початкового етапу досудового розслідування різних видів кримінальних правопорушень. Дослідженню певних аспектів початкового етапу досудового розслідування кримінальних правопорушень приділяли увагу такі вчені-криміналісти, як В.Д. Берназ, В.М. Биков, С.П. Богатирьов, В.Л. Бурнацький, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, І.Ф. Герасимов, В.А. Журавель, І.А. Зінченко, Є.П. Іщенко, Ю.Ф. Карелов, В.П. Колонюк, В.І. Куклін, В.І. Лунгу, Г.А. Матусовський, І.Х. Турсунов, О.Г. Філіппов, В.І. Шаблін, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько та інші. Проте, практика свідчить, що й на тепер саме початок досудового розслідування викликає складність у слідчих, у тому числі й по кримінальним провадженням щодо довкілля. Звідси виникає нагальна потреба в аналізі проблемних питань, що виникають на початковому етапі досудового розслідування й визначенню шляхів по їх вирішенню.

Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України привнесло суттєві зміни до організації проведення кримінального провадження, більшість з яких викликали дискусії серед науковців та практиків [3–7], особливо це стосується тих положень, які прямо вплинули на порядок початку досудового розслідування. Це пов'язано з тим, що

за КПК 1960 року мала місце стадія порушення кримінальної справи, суть якої була у встановленні наявності або відсутності матеріально-правових та процесуальних передумов розслідування, чому багато було приділено увазі науковцями [8–13]. Заяви, які подавали до міліції, розглядали фактично усі служби: і дільничні інспектори, і оперативні служби. Там, де були ознаки злочину, слідчі виносили постанову про порушення, а де були сумніви, то проводилася перевірка (у трьох, а інколи й у десятиденний строк закон дозволяв це робити) у якій могли брати участь всі вищенаведені служби (за необхідністю). За її результатами приймалося рішення щодо порушення або відмови у порушенні кримінальної справи. Тобто, існував “фільтр” для вивчення отриманого матеріалу та прийняття щодо нього відповідного рішення [14]. Поряд з тим, мають місце й критичні висловлювання стосовно такого порядку розгляду заяв і повідомлень про вчинені правопорушення. Так, позиція Ю. Дерішева полягає в тому, що стадія порушення кримінальної справи носить “формальний характер” [15]. Н.А. Власова пропонує ліквідувати цю стадію та повернутися до правил, які діяли у дореволюційній Росії, посиляючись на те, що вітчизняне дореволюційне судочинство та законодавство іноземних держав не передбачають ані самостійної стадії, а ні окремого процесуального акту порушення кримінальної справи [16, с. 18]. У 2003 році вітчизняні процесуалісти професори Ю. Грошевий, Е. Дідоренко, Б. Розовський ставили під сумнів доцільність її існування й висловлювалися за те, щоб розглянути питання про “виключення з КПК стадії порушення справи та встановлення повноцінного розслідування і дізнання з моменту надходження заяви чи повідомлення про підготовлюваний або вчинений злочин” [17, с. 73]. Під час реформування кримінального процесуального законодавства на теренах колишнього СРСР також поставало питання про необхідність початку досудового (попереднього) розслідуванні з моменту подачі заяви чи повідомлення до відповідних органів. Зокрема, відомий російський вчений професор Л.В. Головкин в ході моніторингу реформи кримінально-процесуального законодавства Республіки Казахстан [18] також зазначав, що дилема, пов’язана з існуванням стадії порушення кримінального провадження, не існує у кримінальному процесі Франції або Німеччини. Поліцейське дізнання починається з моменту, коли особа звернулася до органів поліції з заявою про вчинений злочин. На думку вченого, необхідно відмовитися не стільки від конструкції “дослідчої перевірки”, скільки від конструкції порушення кримінальної справи, як акта, який відмежовує “не процесуальну” діяльність від діяльності “процесуальної” [19].

У свою чергу, російські науковці визначають, що дотримання принципу “нема стадії — нема проблем” може бути виправдано тільки у випадку чіткого розуміння, об’єктивної та далекоглядної оцінки процесуальних наслідків такого рішення. Дане питання є вельми актуальним для подальшого розвитку кримінально-процесуального законодавства обох держав (*України та Росії* — курсив *О.О.*), бо і російський законодавець знаходиться у постійному пошуку оптимального варіанту регулювання стадії порушення кримінальної справи, вживаючи спроби її видозмінити [20, с. 131]. Таким чином, цілком справедливо О.В. Капліна робить висновок, що відмова від стадії порушення кримінальної справи та надання можливості кожній особі, яка вважає, що її права порушені та вчинено кримінальне правопорушення, звернутися до органів досудового розслідування із відповідної заявою, відбулася не на пустому місці [21, с. 289].

З ліквідацією стадії порушення кримінальної справи значно збільшилося навантаження на слідчих, бо серед іншого, усунуто своєрідний фільтр, що відсіває інформацію про дії, які не містять ознак злочину або, в силу зазначених у законі умов, не підлягають переслідуванню у кримінальному порядку, а це однаково важливо як для забезпечення прав та законних інтересів громадян, так і для запобігання злочинам [20, с. 131]. На тепер всі заяви розглядаються слідчими, які можуть залучати до проведення слідчих дій оперативних працівників, тобто розподілити роботу. Фактично суспільству запропоновано всі соціальні конфлікти вирішувати за допомогою правоохоронних органів шляхом здійснення кримінального провадження, позначивши їх терміном “злочин” [22, с. 237–238].

Стаття 214 чинного КПК України “Початок досудового розслідування” зобов’язує слідчого, прокурора невідкладно (не пізніше 24 годин) після надходження заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі — ЄРДР) та розпочати розслідування. В означеній нормі (рівно як і в інших) ми не знаходимо положень щодо необхідності попередньої перевірки таких відомостей, що було необхідним по встановленню підстав для порушення кримінальної справи за ст. 94 КПК 1960 р. [23; 24]. Таким чином, суттєво зменшується можливість слідчим, прокурором за такий короткий час прийняти обґрунтоване рішення щодо початку досудового розслідування, а ризик його почати (досудове розслідування) без достатніх на то підстав (або при наявності у заяві свідомо неправдивих відомостей) — збільшується.

Невипадково у проведеному нами дослідженні 319 слідчих (60,18%) з 530 прямо визначили на вкрай замалий строк (24 години) для прийняття рішення щодо внесення відомостей до ЄРДР і бажали б його збільшити до трьох діб (35,3%), п'яти (12,93%) або повернутися, як і раніше, до 10 діб (23,49%). Більш того, непоодинокими були випадки, коли строки реєстрації продовжувалися до семи днів, що взагалі не передбачено чинним законодавством. Так, заявник звернувся із скаргою до слідчого судді на бездіяльність прокурора, бо той не відреагував на заяву щодо вчиненого правопорушення і не вніс її до ЄРДР. Відмовляючи в задоволенні вимог заявника, слідчий суддя в ухвалі зазначив, що “за заявою гр. А не сплинув встановлений Положенням про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затверджений наказом Генерального прокурора України № 69 від 17.08.2012 р. [25], семиденний строк, у зв'язку з чим немає достатніх підстав вважати незаконною бездіяльність прокурора Гірницького району міста Макіївки” [26].

До речі, якщо порівнювати форми подання заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення за КПК 1960 та 2012 років, то вони залишились незмінними. Заяви або повідомлення про кримінальне правопорушення можуть бути як усними, так і письмовими. Форма таких заяв не визначена, а тому люди матимуть можливість у будь-якому форматі подати заяву і жодна посадова особа правоохоронного органу не матиме змоги відмовити в її прийнятті. Поряд з тим, виходячи із ст. 20 Закону України “Про звернення громадян”, звернення громадян (до речі, до яких відносяться й скарги та клопотання, тобто документи, які в КПК не визначені) розглядаються і перевіряються протягом місяця [27], а значить це є одним із шляхів ухилення від реєстрації заяви в ЄРДР. У такому випадку заява громадянина хоч і розглядається фактично, але не в порядку Кримінального процесуального кодексу, а як “рядове” звернення громадянина чи підприємства до органу внутрішніх справ.

Не можна оминати й проблему, пов'язану із тим, що одночасно із внесенням відповідних відомостей до ЄРДР у п. 5 ч. 4 ст. 214 КПК законодавець зобов'язує внести відомості про попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті Закону України про кримінальну відповідальність, що іноді зробити дуже складно. Зокрема, із заяви або повідомлення випливає, що вчинено не кримінальне правопорушення, а відбулася певна подія, яку заявник вважає злочином. З цього приводу О.В. Капліна наводить приклад, коли 20–21 листопада 2012 р. особи зверталися до органів внутрішніх справ із вимогою “розпочати кримінальне провадження

щодо невістки, яка пиячить та не приділяє належної уваги своїй дитині, як це повинна робити мати”; “собака сусідів голосно гавкає та не дає спати в шість годин ранку” тощо. І такий перелік прикладів можна продовжити. Звичайно, що такі заяви не повинні вноситися до ЄРДР, оскільки закон передбачає внесення до ЄРДР відомостей про вчинене кримінальне правопорушення. Отже, буквально тлумачення положень ст. 214 КПК дає підстави констатувати, що із заяви або повідомлення можна зробити висновок про вчинення саме кримінальне правопорушення, а не адміністративного, дисциплінарного або порушення норм моралі [21, с. 288–289]. Цікаво зауважити, що проведене нами анкетування свідчить: з 454 слідчих лише 15 (тобто 3.3%) визначили, що попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення була споконвічно правильною [28].

Заради об’єктивності наголосимо, що необхідність розмежування злочину та адміністративного правопорушення в законодавстві про охорону довкілля виникає постійно [29; 30, с. 68]. Поясненням цьому є ті обставини, що значна частина кримінально-правових норм екологічного характеру подібна до адміністративних норм, а тому відбувається їх безпосереднє зіткнення (конфлікт інтересів), що мотивує актуальність проблеми чіткого розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності у сфері довкілля [30, с. 69]. Не випадково в літературі визначається, що на практиці досить спірним є питання про розмежування екологічних злочинів та адміністративних проступків, оскільки близько 60% норм екологічного права, що містяться у Кримінальному кодексі України, подібні до норм адміністративного законодавства (і навіть злочини та “парні” їм адміністративні правопорушення називаються однаково) [32, с. 76]. Проте, злочином має визнаватися лише таке діяння, ступінь суспільної небезпеки якого (з урахуванням інших критеріїв криміналізації у їх взаємозв’язку [33]) досяг рівня, що вимагає протидії таким діянням кримінально-правовими засобами. Саме тому основою розмежування кримінального правопорушення проти довкілля та адміністративного проступку найчастіше визнається розмір заподіяної шкоди, а також місце, спосіб вчинення, у деяких випадках — предмет правопорушення, форма вини та інші ознаки складу. Окрім того, слід зауважити і на тому, що законодавцем дотепер не прийнято відповідний Закон України “Про кримінальні проступки”, який обов’язково вплине на процес прийняття рішення стосовно отриманої заяви чи повідомлення з точок зору: а) кваліфікації події за критерієм тяжкості як кримінального правопорушення (злочину чи проступку)

або адміністративного проступку і, як наслідок цього; б) форми провадження кримінального (досудового слідства (п. 6 ч. 1 ст. 3 КПК) чи дізнання (п. 4 ч. 1 ст. 3 КПК)) або адміністративного.

З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу слід констатувати багатосуб'єктність у здійсненні слідчої діяльності, оскільки до розслідування кримінальних правопорушень “причетні” не тільки слідчий, а й керівник органу досудового розслідування (п. 8 ч. 1 ст. 3 КПК), оперативні підрозділи (ст. 41), прокурор (п. 15. ч. 1 ст. 3), слідчий суддя (п. 18 ч. 1 ст. 3). А звідси й самостійність та процесуальна незалежність слідчого є обмеженою процесуальними механізмами. Таке положення у слідчій практиці, на справедливу думку В.Ю. Шепітько [34, с. 6], припускає внесення певних змін у тактику проведення окремих слідчих дій та їх системи [35]. Наприклад, у зв'язку з імперативним приписом стосовно того, що слідчий, який буде проводити досудове розслідування, визначається його начальником, під час огляду місця події обмежуються можливості слідчого самостійно прийняти рішення щодо початку розслідування та проводити інші початкові слідчі дії по гарячим слідам; виникає потенційна можливість впливу інформації із ЄРДР щодо початку переслідування конкретної особи (заяви щодо злочинів проти основ національної безпеки, хабарництва, шахрайства тощо) [36].

Вочевидь, скасування стадії порушення кримінальної справи прогнозувалось як один із способів виключення приховувань злочинів, наближення правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності до міжнародних стандартів щодо забезпечення високого рівня прав особи, проте окремі науковці наголошують, що “бажаних” результатів немає [37, с. 157]. Більш того, з одного боку адвокати попереджують, що з початку введення в дію КПК 2012 року широкого розповсюдження набули факти протиправної відмови у реєстрації в Єдиному реєстрі досудових розслідувань заяв та повідомлень про злочини [38], а з другого — культивується думка, що саме тепер існують дієві корупційні механізми на початковому етапі досудового розслідування [39].

Вищенаведене викликає певні труднощі у правильній та однонамітній реалізації положень нового КПК України, а тому і не виключає помилок у його правозастосуванні [40]. Невипадково певні служби, виходячи з того, що неефективний кримінальний процес не може бути справедливим кримінальним процесом [41, с. 4–5], спеціально розробили адресні пам'ятки для своїх співробітників для полегшення дій останніх при виявленні екологічних правопорушень [42].

На підставі викладеного можна зрозуміти науковців, які стверджують, що практика реалізації приписів ст. 214 КПК України показує загальну потребу повернення до процедури кримінального провадження попередньої перевірки заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення [22, с. 240]. Такий висновок певним чином є виправданим, водночас результати проведеного анкетування засвідчило, що лише 295 слідчих з 487 (60,57%) дійсно це підтримують, проте 37,57% (183 слідчих) так не вважають. Тобто, з одного боку існує проблема, а з іншого — емпірика свідчить про відсутність у практиків переважної односпійної позиції з цього питання, а тому ми схилиємося до думки, що спочатку доцільно було б провести серйозну наукову дискусію з цього приводу (залучивши до неї широке коло науковців та практиків), а за її результатами розробити виважені рекомендації, які і надати на розсуд законодавцю.

Список використаної літератури

1. *Поддубная О.А.* Расследование преступлений на первоначальном этапе (Уголовно-процессуальные и организационные вопросы): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.А. Поддубная. — Ростов н/Д, 2002. — 288 с.
2. *Таран О.В.* Розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці: [моногр.] / О.В. Таран. — К.: ДІА, 2012. — 352 с.
3. *Филин Д.В.* Уголовный процесс Украины: система и структура права, законодательства, деятельности / Д.Ф. Филин // Сайт Международной Ассоциации Содействия Правосудию. — Опубликовано в пнд, 16/12/2013. — 10:18 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.iauaj.net/node/1464>
4. *Лобойко Л.* Початок досудового розслідування за новим КПК / Л. Лобойко // Новели Кримінального процесуального кодексу України 2012 року: зб. ст. — К., 2012. — С. 33.
5. Революційні новації кодексу вимагають від правників підвищення кваліфікації та зміни правосвідомості // Закон і Бізнес. — № 49 (1139). — 07-13-12.2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/45781-revoluciyni_novacii_kpk_vimagayut_vid_pravnikov_novoi_pravo.html
6. Реалізація нового КПК України: перші результати»: Центр політико-правових реформ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pravo.org.ua/files/_2013-3.pdf
7. *Банчук О.* Новий КПК і адвокати: питання на межі добра й зла / О. Банчук // Українська правда від 21 травня 2013 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/05/21/6990340/>
8. *Жогин Н.В.* Возбуждение уголовного дела / Н.В. Жогин, Ф.Н. Фаткуллин. — М.: Госюриздат, 1961. — 205 с.
9. *Быков Л.А.* Законность возбуждения уголовного дела / Л.А. Быков, Н.В. Маслов, В.И. Ремнев. — М.: Юрид. лит., 1967. — 55 с.
10. *Зеленецкий В.С.* Возбуждение уголовного дела / В.С. Зеленецкий — Х.: КримАрт, 1998. — 340 с.
11. *Зеленецкий В.С.* Уголовно-правовые проблемы возбуждения уголовного дела: [моногр.] / В.С. Зеленецкий. — Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2001. — 108 с.

12. *Глобенко Г.І.* Проблеми удосконалення правового регулювання стадії порушення кримінальної справи / Г.І. Глобенко // *Право і безпека*. — 2010. — № 2 (34). — С. 142–145.
13. *Статівка І.І.* Інститут перевірних дій: проблеми реформування / І.І. Статівка // *Право і суспільство*. — 2010. — № 2. — С. 192–196.
14. Оперативне реагування на зазначені звернення громадян здійснювалося в усіх випадках, однак лише 30 % за заявами та повідомленнями містили достатні дані про вчинення злочину й, відповідно, за ними здійснювалося повноцінне розслідування. За іншими же 70 % , які не містили подібних відомостей, приймалося рішення про відмову в порушенні кримінальної справи. Більш детально див.: *Фаринник В.І.* Початок досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України / В. І. Фаринник // *Юридичний вісник України*. — 2012. — № 24 (16–22 червня) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://smi.liga.net/print/articles/2012-06-21/5858900-pochatok-dosudovogo-rozsl-duvannya-za-krim-nalnim-protseusualnim-kodeksom-ukra-ni.htm>.
15. *Деришев Ю.* Стадия возбуждения уголовного дела — реликт “социалистической законности” / Ю. Деришев // *Российский следователь*. — 2003. — № 8. — С. 34.
16. Власова Н.А. Стадию возбуждения уголовного дела необходимо реформировать / Н.А. Власова // *Юридический консультант*. — 2000. — № 2. — С. 18–20.
17. *Грошевий Ю.* Кримінально-процесуальні аспекти оперативно-розшукової діяльності / Ю. Грошевий, Е. Дідоренко, Б. Розовський // *Право України*. — 2003. — № 1. — С. 73–78.
18. До речі, КПК України зразка 2012 року було взято за основу для розробки нового КПК Республіки Казахстан. Див.: Байрак М. У Казахстані планують розробити КПК, схожий на український, хоч і вважають його дещо гуманним / М. Байрак // *Закон і Бізнес*. — 30.11.–06.12.2013. — № 48 (1138). [Електронний ресурс] — Режим доступу до журн.: http://zib.com.ua/ua/45257-u_kazahstani_virishili_rozrobiti_kpk_shozhiy_na-ukrainskiy.html
19. *Головко Л.В.* Актуальные направления реформы уголовного судопроизводства в Республике Казахстан [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.zakon.kz/140093-aktualnye-napravleniya-reformy.html#_ftn1.
20. *Рябинина Т.К.* Негативные последствия упразднения стадии возбуждения уголовного дела / Т.К. Рябинина, Я.П. Ряполова // *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Таврійського нац. ун-ту ім. В.І. Вернадського (Сімферополь — Алушта 18–19 квітня 2013 р.)*. — Сімферополь, 2013. — С. 130–132.
21. *Капліна О.В.* Кримінальний процесуальний кодекс України: час підводити підсумки (до річниці застосування) / О.В. Капліна // *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали V Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої XX-річчю Національної академії правових наук України (м. Одеса, 1 листопада 2013 р.)*. — Одеса: Фенікс, 2013. — С. 287–291.
22. *Волобуєв А.Ф.* Проблемні питання початку досудового розслідування [Текст] / А.Ф. Волобуєв // *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали V Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої XX-річчю Національної академії правових наук України (м. Одеса, 1 листопада 2013 р.)*. — Одеса: Фенікс, 2013. — С. 237–240.
23. *Уголовно-процессуальный кодекс Украины: научно-практический комментарий* / [Аленин Ю.П., Аракелян М.Р., Гидулянова Е.Н. и др.]; под общей ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленина. — 5-е изд., доп. — Х.: ООО “Одиссей”, 2009. — 1008 с.

24. Більше того, за відсутності стадії порушення кримінальної справи пішла у минуле й багаторічна дискусія між криміналістами та процесуалістами стосовно допустимості проведення судових експертиз до порушення кримінальної справи з метою встановлення ознак злочину. Вказане положення стосується «довідок», «висновків спеціаліста» й інших документів, що надавались в стадії порушення кримінальної справи обізнаними особами. Звідси, судова експертиза може призначатись відразу після реєстрації повідомлення про правопорушення. Це відноситься й до процедури отримання зразків, що необхідні для проведення експертизи (ст. 245 кримінально-процесуального кодексу України 2012 р.).
25. Наявність семиденного терміну для перевірки заяв та повідомлень прямо суперечило змісту ст. 214 КПК України (2012 р), а тому був скасований. Див.: Наказ ГПУ № 54 від 25.04.2013. Про внесення змін та доповнень до Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon-i-normativ.info//index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=1285809&menu=1>
26. Кримінальна справа № 267/605/13-к // Архів Гірницького районного суду м. Маївки Донецької області.
27. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 47. — Ст. 256.
28. А 448 (90.14%) слідчих з 497 висловили думку, що недоцільно вносити в ЄРДР всі заяви (повідомлення) про вчинене кримінальне правопорушення без попередньої їх перевірки для встановлення відповідних ознак.
29. Жевлаков Э.Н. Разграничение экологических преступлений и административных проступков / Э.Н. Жевлаков // Законность. — 1993. — № 9. — С. 11.
30. Дубовик О.Л. Экологические преступления: Комментар. к главе 26 УК РФ / О.Л. Дубовик. — М.: Спарк, 1998. — 352 с.
31. Юридично коректне розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності, засноване на презумпції застосування адміністративного впливу в спірних випадках, є обов'язковою умовою раціональної правової політики в цій галузі. Див.: Дубовик О.Л. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ / О.Л. Дубовик. — М.: Спарк, 1998. — 352 с.
32. Митрофанов І.І. Кримінально-правове забезпечення охорони довкілля: моногр. / І.І.Митрофанов. — Кременчук: Вид. “ПП Шербатих О.В.”, 2010. — 272 с.
33. Підстави кримінально-правової заборони аналізуються у дисертаційному дослідженні Д.О. Балабанова «Теорія криміналізації». Див.: Балабанова Д.О. Теорія криміналізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.08 “кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Д. О. Балабанова. — Одес. нац. юрид. акад. — Одеса, 2007. — 17 с.
34. Шепитько В.Ю. Система следственных действий в структуре уголовно-процессуального закона и криминалистической тактики / В.Ю. Шепитько // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепитько, Л.М. Головенченко та ін.. — Х.: Право, 2013. — Вип. 13. — С. 5–11.
35. З цього приводу М.П. Яблоков застерігає, що означені обставини зобов'язують криміналістів внести деякі корективи тактичного характеру у діяльність, з тим щоб розслідування споконвічно не приймало лише обвинувачений ухил. Більш детально див: Яблоков Н.П. О некоторых направлениях криминалистической реализации положений УПК России / Н.П. Яблоков // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации — проблемы практической реализации: матер. Всерос. науч.-практ. конф. — Краснодар: Изд-во Кубан. гос. ун-та, 2002. — С. 3, 4.

36. *Берназ В.Д.* Алгоритм деятельности следователя на начальном этапе досудебного расследования по УПК Украины / В.Д. Берназ // *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (право)*. — Ірпінь, 2013. — № 2.
37. О начале досудебного производства в Украине / А.Н. Титов // *Актуальні проблеми господарського, цивільного і кримінального права та процесу: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Донецьк, червень 2013 року)*. — Донецьк: ДонУЕП, 2013. — С. 155–158.
38. Проблемы в застосуванні КПК 2012 року. Сайт адвокатської компанії “Баганець та партнери” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://baganets.com/public/problemi-v-zastosuvann-kpk-2012-roku.html>
39. За інформацією Г.Г. Москаля це виглядає таким чином: спочатку у ЗМІ «достовірні джерела» у правоохоронних органах викидають потрібний матеріал, а потім з посиланням на публікацію відкривають кримінальне провадження, яке потім закривають «за реабілітуючими обставинами» за певну винагороду. Див.: Москаль Г.Г. *Милиция начала «зарабатывать» на закрытии уголовных дел* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/global/112/incident/13459539/?frommail=1>
40. До речі, в літературі наводяться навіть кумедні помилки правозастосування. Наприклад: “... в театре Гарвардского университета (Кембридж, Массачусетс) почти одновременно с присуждением серьезных премий уже в 19-й раз вручили и шуточные “шнобелевские”. Шнобелевская (на латыни — неблагородная) премия была учреждена в 1991 году американским журналом “Annals of Improbable ReseARCH” (“Хроники неправдоподобных исследований”) и задумана как способ отметить самые несуразные или просто смешные научные достижения. Премию по литературе присудили не писателям, а ирландским полицейским, выписавшим более 50 уведомлений о нарушении правил дорожного движения польским лихачам, документы которых были выданы на одно имя и фамилию Prawo Jazdy (что по-польски означает «водительские права»). Більше детально див.: Ученые продолжают шутить // *Экология и жизнь*. — 2010. — № 1 (98). — С. 56–57.
41. В.Т. Томін апелює, що ... “хорошо быть строгим, — утверждает народная юриспруденция. — Лучше быть добрым. Еще лучше — справедливым”. Див.: *Томин В.Т.* Очерки теории эффективного уголовного процесса / В.Т. Томин, М.П. Поляков, А.П. Попов; под ред. проф. В.Т. Томина. — Пятигорск, 2000. — 239 с.
42. Наприклад, див.: Пам’ятка працівнику державної лісової охорони щодо документального оформлення дій лісопорушників: правові, тактичні, психологічні аспекти та поради [Електронний ресурс]: Сайт. Правозастосування в лісовому господарстві України. — Режим доступу: http://lespravo.org.ua/uploads/doc/11_12_40_3129.pdf

Резюме

Исходя из положений Уголовного процессуального кодекса Украины (2012 г.) в статье рассмотрены проблемы, возникающие на первоначальном этапе досудебного расследования уголовных правонарушений против окружающей природной среды и предложены пути их разрешения.

Summary

Taking into account position of criminal code of practice of Ukraine (in 2012) problem questions that arise up on the initial stage of pre-trial investigation of criminal offences against an environment, offered ways of their decision, are considered in the article.

М.В. Коршиков, здобувач кафедри
Донецький юридичний інститут МВС України

ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ (теоретико-історичний аспект)

На основі вивчення наукової літератури автор дослідив історію становлення пред'явлення для впізнання як самостійної слідчої дії.

Пред'явлення для впізнання, як засіб збирання криміналістичної інформації у практиці виявлення злочинів, має важливе значення. Не випадково формуванню криміналістичних знань щодо тактики проведення пред'явлення для впізнання присвячено наукові дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, цим проблемам на дисертаційному рівні приділили свою увагу Н.Г. Бритвіч, Т.А. Вольська, А.Я. Гінзбург, М.О. Головецький, Л.М. Іванська, Г.І. Кочарова, Л.Д. Удалова, П.П. Цветков, І.В. Шевчук та ін. Окремі аспекти пред'явлення для впізнання висвітлювалися в працях О.Я. Баєва, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, В.К. Гавло, В.Г. Гончаренка, Г.О. Зоріна, Л.М. Карнеєвої, В.А. Колесника, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмичова, О.М. Ларіна, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, М.В. Салтевського, З.Г. Самошиної, М.О. Селіванова, В.О. Снеткова, О.Г. Філіпова, К.О. Чаплинського, В.Ю. Шепітька, Н.А. Якубович, Д.Ю. Яковлева та інших вчених, проте в них недостатньо приділено уваги історії становлення пред'явлення для впізнання як окремої слідчої дії.

Пред'явлення для впізнання, як засіб отримання криміналістичної інформації у практиці збирання доказів з метою розкриття злочинів, відомий вже давно. Але до того, як набути теперішнього вигляду і стати окремою слідчою (розшуковою) дією, впізнання пройшло тривалий шлях визнання, організаційного формування, удосконалення, законодавчого визнання та процесуального закріплення і відповідного тактико-криміналістичного забезпечення. Розкриваючи значення впізнання в процесі доказування, М.С. Строгович вказував на те, що цей прийом відомий протягом тисячоліть, він існував у кримінально-процесуальних системах усіх часів і народів [1, с. 318]. Щоправда, будучи визнаним процесуальним засобом збирання й перевірки доказів, впізнання не відразу отримало процесуальне закріплення як окрема слідча дія у нормах, якими регулювалися судові процедури.

Так, з давніх пам'яток права, що дійшли до наших часів, зокрема, з Руської правди, ми дізнаємося, що в статті 34 “Пространної правди” було викладено норму, сутність якої зводилася до того, що коли у кого-небудь пропаде кінь, зброя або одяг і він заявить про це на торгу, а після цього упізнає, те, що пропало, у кого-небудь в своїй же міській общині, то може відібрати свою річ [2, с. 635]. За нормами Соборного Укладення 1649 р. впізнання особи отримало широке розповсюдження і застосовувалось для виявлення злочинців, які вчиняли злочини раніше. Це відбувалося шляхом широкого оголошення в публічних місцях про осіб, які вчиняли злочини, з описуванням їхніх прикмет і дій, що ними вчинені. Тим самим створювались можливості узнавання злочинців населенням і їх затримання. У Зведенні Законів Російської імперії, перше видання яких датоване 1832 роком, елементи пред’явлення для впізнання містяться в положеннях, які регламентують проведення очної ставки [3, с. 44].

За радянських часів впізнання також широко використовували в практиці роботи слідчих органів. Наприклад, у 1918 р. ВНК запрошувала осіб, які постраждали від озброєних грабіжників, для їх впізнання. З цією метою запрошення публікували у газеті за підписом Голови ВНК Ф. Дзержинського [4, с. 4–5]. На потребу проведення впізнання вказували науковці, описуючи методи розслідування окремих видів злочинів. Так, І.М. Якімов у навчальному виданні “Криміналістика. Керівництво по кримінальній техніці і тактиці”, яке вийшло у 1925 р., даючи поради з розслідування грабежів, розбоїв і бандитизму, вказує на те, що затриманих під час облав підозрілих осіб треба негайно пред’являти для впізнання потерпілим [5, с. 374], щоправда, як саме проводити таке впізнання і під час яких дій з розслідування справи та як його оформляти, відомий криміналіст не вказує. Інший відомий криміналіст того часу — В.І. Громов, у Керівництві для органів розслідування і посібнику для юридичних курсів також веде мову про впізнання особи і називає його “актом пред’явлення особи”, який повинен бути обставлений усіма можливими гарантіями отримання достовірного впізнання і повинен бути проведений шляхом застосування особливих технічних прийомів, які виключають можливість рокових помилок впізнання, завдяки яким може постраждати не причетна до злочину особа [6, с. 136], але, знову ж таки, впізнання не визначається ним як окрема слідча дія і не даються рекомендації з проведення “акту пред’явлення особи” та фіксації його результатів.

На те, що впізнання в ті роки широко застосовували на практиці під час розслідування й судового розгляду кримінальних справ, вказує наявність методичного листа Прокуратури СРСР за 1936 рік “Впізнання особи обвинуваченого при розслідуванні злочинів”, в якому вказувалось на самостійне значення цієї слідчої дії та було викладено методику її проведення [7, с. 13].

В середині 50-х років минулого століття починають виходити окремі видання, в яких розглядають порядок і прийоми проведення впізнання. Одним з таких є робота Г.І. Кочарова “Впізнання на попередньому слідстві”, що вийшла в 1955 р. В ній розглядається процесуальне значення пред’явлення для впізнання, питання його підготовки, в окремих главах розглядаються такі види впізнання як пред’явлення для впізнання людей, пред’явлення для впізнання речей і тварин, впізнання за фотографічними знімками [8].

До прийняття кримінально-процесуальних кодексів радянських республік (1959–1961 рр.) пред’явлення для впізнання в СРСР процесуальним законом не регламентувалось взагалі. Слідча практика використовувала різноманітні форми впізнання осіб (переважно — злочинців) і предметів (переважно — знарядь злочину чи предметів злочинного посягання), які не суперечили загальним принципам кримінального процесу [9, с. 5]. Не розглядалися ці питання окремо як підготовка й проведення слідчої дії — впізнання, й в підручниках з криміналістики, що видавалися на той час.

Деякі науковці, представники науки кримінального процесу висловлювались за визнання пред’явлення для впізнання самостійною слідчою дією, але з юридичного боку вважали її одним з різновидів допиту свідка [10, с.253]. В підручниках з криміналістики питання пред’явлення для впізнання також розглядалися в підрозділах чи параграфах, присвячених проведенню допиту. Так, в одному з підручників з криміналістики 1950 р., що вийшов за редакцією А.І. Вінберга та С.П. Мітрічева, викладено параграф з назвою “Допит очевидців злочину і допит при впізнанні”. Автор цього параграфу — Г.Г. Фейгін веде мову про те, що особливість допиту при впізнанні особи полягає в тому, що особа, яка впізнає, повинна не тільки згадати і відтворити під час допиту сприйняте, але й зробити уявне порівняння збереженого в пам’яті образу злочинця з пред’явленою на допиті особою і встановити їх тотожність або відмінність. Тут же наводяться криміналістичні рекомендації з проведення впізнання під час допиту, зокрема: пред’явлення підозрюваного в групі інших осіб більш-менш подібних за зовнішні-

стю, за можливості в тому ж одязі та головному уборі, в тій же позі, в якій їх бачив допитуваний; пропонування особі, яка впізнає, самій вказати кого з групи осіб впізнає як злочинця; заборона одночасного пред'явлення особи декільком особам для впізнання та створення умов для того щоб особи, які впізнають, не спілкувалися між собою до закінчення пред'явлення для впізнання. Вказано на меншу надійність пред'явлення для впізнання особи за фотографічною карткою у порівнянні з пред'явленням в натурі і зазначено, що показувати таку фотокартку треба разом з іншими подібними. В цьому ж параграфі йдеться про можливість пред'явлення потерпілому чи свідку для впізнання викрадених речей та інших речових доказів, наприклад, знарядь зламу. Загальний порядок впізнання речей під час допиту пропонувався такий же, як і впізнання особи [11, с. 285–287].

В практичних посібниках того часу, що видавалися для співробітників слідчих підрозділів і органів дізнання, допит при впізнанні розглядали поруч з перевіркою показань свідків і вказували на те, що в результаті пред'явлення для впізнання свідок або потерпілий роблять заяву про впізнання або невпізнання особи, предметів, речей, що є нічим іншим як показаннями свідка. З метою забезпечення достовірності такого роду показань, які в окремих випадках мають важливе значення для висновків у справі, слідчий зобов'язаний неухильно дотримуватись тактичних правил допиту свідків при впізнанні. Такими правилами є: детальний допит свідка про прикмети і особливості предмета або особи до пред'явлення для впізнання і докладний запис показань у протоколі допиту; особа або предмет, що підлягають впізнанню, пред'являються для впізнання, не ізольовано, а серед інших осіб або аналогічних предметів. Інакше, в разі пред'явлення для впізнання тільки одного предмета або особи, свідок, психологічно налаштований на процедуру впізнання, більше з бажання надати допомогу слідству ніж з інших спонукань, впізнає пред'явлену особу або предмет, хоча фактично не впізнав його [12, с. 282–284].

Таке ставлення до впізнання не відображало справжньої природи цієї слідчої дії, а інколи призводило до помилок під час її провадження. Впізнання проводилось у ході допиту, очної ставки, причому не завжди дотримувались процесуальні гарантії, що тягнуло за собою втрату переконливості даної слідчої дії та доказового значення отриманих результатів [13, с. 8].

На специфіку впізнання та особливості його провадження ще з середини 50-х років минулого століття звертали увагу прихильники іншої

точки зору. Вони достатньо переконливо обґрунтували самостійний характер впізнання як окремої слідчої дії та переконливо довели, що його неможна розглядати ні з процесуальних, ні з криміналістичних позицій як одну з форм допиту свідка [14, с. 4–5].

У подальших розробках криміналістів тактичні прийоми та рекомендації щодо провадження впізнання, які застосовувались слідчими в межах такої традиційної слідчої дії як допит, стали самостійною слідчою дією та набули закріплення у кримінально-процесуальних кодексах радянських республік (статті 174–176 КПК України в редакції 1961 р.) [15].

На сьогодні пред'явлення для впізнання має відповідну процесуальну урегульованість в новому Кримінальному процесуальному кодексі України (статті 228–232 КПК) [16] і є досить розповсюдженою в практиці досудового розслідування слідчою дією, але в науковій літературі вчені до визначення поняття та розуміння сутності пред'явлення для впізнання, тлумачення процесуальних вимог і правил, тактичних прийомів його підготовки й проведення та фіксування отриманих результатів і їх оцінки все ще підходять по-різному.

Так, сьогодні на думку однієї групи вчених, пред'явлення для впізнання — це самостійна слідча (процесуальна) дія, яка проводиться з метою встановлення тотожності, подібності або відмінності наданих для ознайомлення декількох предметів або окремих осіб з тими, які очевидець (свідок, потерпілий, підозрюваний або обвинувачений) сприймав за певних обставин розслідуваної події [17, с. 341; 18, с. 117; 19, с. 447; 20, с. 450; 21, с. 171].

У таких визначеннях автори вказують на самостійне значення впізнання і називають суб'єктів впізнання — свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого. Наявність останнього з названих процесуальних учасників впізнання — обвинуваченого, впливала з редакції процесуальних кодексів окремих республік колишнього СРСР, а нині — самостійних держав ближнього зарубіжжя і попереднього КПК нашої країни.

Інші вчені пред'явлення для впізнання визначають як слідчу дію, що полягає у пред'явленні свідкові чи іншій особі об'єктів, які вони спостерігали раніше, з метою встановлення їх тотожності або групової належності [22, с. 314; 23, с. 314; 24, с. 147]. Суб'єктами впізнання у цьому визначенні виділяють лише свідка та інших осіб, не конкретизуючи їх процесуальний статус і ставлячи за завдання окрім встановлення тотожності, також визначення групової належності об'єкта впізнання, не даючи переліку таких об'єктів.

На думку інших науковців, пред'явлення для впізнання — це слідча дія, яка полягає в пред'явленні особі, яка раніше була допитана, будь-якого об'єкта (в числі однорідних) з метою його ототожнення або встановлення групової належності з об'єктом, який раніше спостерігався у зв'язку з обставинами, що мають значення для розслідуваної справи [25, с. 43]. Автори цього визначення, спираючись на думки інших науковців, вказують також і на обов'язковість проведення попереднього допиту особи, котра має впізнавати, та пред'явлення об'єктів впізнання у числі однорідних, що загалом не змінює розуміння сутності впізнання.

За визначенням, що пропонується авторами Юридичної енциклопедії (1998 р.), впізнання — це окрема слідча дія, що полягає у пред'явленні потерпілому, свідку, підозрюваному, обвинуваченому під час проведення попереднього розслідування людей, тварин, неживих предметів, речей з метою оцінки вказаними особами цих об'єктів як таких, що сприймалися або не сприймалися ними раніше [26, с. 519].

Під час впізнання шляхом виділення та порівняння найбільш характерних ознак та особливостей образу в пам'яті та об'єкта в натуральному вигляді відбувається встановлення тотожності, подібності або відмінності. Таким чином, на думку Є.Д. Лук'янчикова і О.М. Моїсєєва, впізнання припустимо розглядати як криміналістичну ідентифікацію, яка відбувається за ідеальними відображеннями (слідами пам'яті) зовнішніх ознак об'єктів. Під ознакою розуміють зовнішнє відбиття властивостей об'єкта. Якість — це те, що внутрішньо притаманне об'єкту та характеризує його. Сукупність властивостей об'єкта робить його якісно визначеним, індивідуальним. Протягом значного часу властивості об'єкта зберігаються незмінними, мають добру сталість, а ознаки його можуть відносно змінюватися. Це повинно враховуватися при проведенні пред'явлення для впізнання. Специфіка такої ідентифікації полягає у тому, що вона може здійснюватися лише тими особами, які особисто сприймали об'єкт; ідентифікованим виступає образ пам'яті об'єкта, який відбився у свідомості впізнаючого та є недоступним для безпосереднього сприйняття іншими особами [13, с. 6].

Отже, сутність даної слідчої дії полягає у тому, що особі пред'являють об'єкти, образи яких вона порівнює з уявними образами тих об'єктів, які спостерігала раніше, і ознаки яких закарбувалися в пам'яті. На цій підставі робиться висновок про їх тотожність, подібність або відмінність чи віднесеність до певної групи подібних об'єктів [27, с. 374; 28, с. 302].

Впізнання не належить до слідчих дій, проведення яких, відповідно до кримінального процесуального закону, є обов'язковим. Необхідність у проведенні цієї слідчої дії кожного разу визначається особою, яка проводить досудове слідство, відповідно до слідчої ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування. Загальна мета пред'явлення для впізнання полягає в отриманні доказів, які являють собою висновок одного з учасників процесу, про результати проведеної ним ідентифікації — тотожність, схожість або відмінність осіб чи речей, представлених для ознайомлення з ознаками, що збереглися в його пам'яті.

Список використаної літератури

1. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. — 704 с.
2. *Чельцов-Бебутов М.А.* Курс уголовного процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М.А.Чельцов-Бебутов. — СПб.: Равенна, Альфа, 1995. — 846 с.
3. *Крылов В.В.* История развития приемов предъявления личности для опознания / В.В.Крылов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 2000. — № 4. — С. 40–51.
4. *Крикунов А.Е.* Тактика и психологические основы предъявления лица для опознания на предварительном следствии: учеб. пособие / А.Е. Крикунов, А.Ф. Маевский. — К.: КВШ МВД СССР, 1977. — 44 с.
5. *Якимов И.Н.* Криминалистика: руководство по уголовной технике и тактике. — М.: Изд-е НКВД РСФСР, 1925. — 431 с.
6. *Громов В.* Предварительное расследование в советском уголовном процес се: руководство для органов расследования и пособие для юридических курсов. — 6-е, заново перераб. изд. / В. Громов. — М.: ОГИЗ, 1935. — 245 с.
7. *Вольская Т.А.* Процессуальные и тактические аспекты предъявления для опознания лиц по голосу и речи: автореф. дисс. ... к. ю. н.: спец. 12.00.09 / Т.А. Вольская. — Воронеж, 2006. — 22 с.
8. *Кочаров Г.И.* Опознание на предварительном следствии / Г.И. Кочаров. — М., 1955. — 84 с.
9. *Самошина З.Г.* Вопросы теории и практики предъявления для опознания на предварительном следствии: учеб. пособ. / З.Г. Самошина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 90 с.
10. *Чельцов М.А.* Советский уголовный процесс / М.А. Чельцов. — М., 1951. — 512 с.
11. Криминалистика / под ред. А.И. Винберга, С.П.Митричева. — М.: Госюриздат, 1950. — Ч. 1. — 304 с.
12. Настольная книга следователя / под общ. ред. Г.Н.Сафонова. — М.: Госюриздат, 1949. — 879 с.
13. *Лук'янчиков Є.Д.* Пред'явлення для впізнання: навч. посіб. / Є.Д. Лук'янчиков, О.М. Моїсєєв. — Макіївка: Графіті, 1998. — 104 с.
14. *Кочаров Г.И.* Опознание на предварительном следствии / Г.И. Кочаров. — М., 1955. — 84 с.

15. Кримінально-процесуальний кодекс України. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2004. — 208 с.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4652- VI від 13.04.2012 р. — Х.: Право, 2012. — 392 с.
17. Криміналістика: учеб. / под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. — М.: Юрид. лит., 1984. — 544 с.
18. Криміналістика: в 2 т. / под ред. Р.С. Белкина, В.П. Лаврова, И.М. Лузгина. — М., 1988. — Т. 2. — 454 с.
19. *Ищенко Е.П.* Криміналістика: учебник / Е.П. Ищенко, А.А. Топорков; под ред. Е.П. Ищенко. — М.: Юрид. фирма “КОНТРАКТ”; ИНФРА-М, 2005. — 748 с.
20. *Когутич І.І.* Криміналістика: курс лекцій / І.І. Когутич. — К.: Атіка, 2008. — 888 с.
21. *Гора І.В.* Криміналістика: посіб. для підготовки до іспитів / І.В. Гора, А.В. Іщенко, В.А. Колесник. — 3 вид. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. — 236 с.
22. Криміналістика: підруч. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / В.М. Глібко, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.; [за ред. В.Ю. Шепітька]. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2001. — 684 с.
23. Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В.Ю. Шепітька. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2004. — 728 с.
24. Настільна книга слідчого: [наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. — К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2003. — 720 с.
25. *Біленчук П.Д.* Основи криміналістичної тактики: курс лекцій / П.Д. Біленчук, А.П. Гель. — Вінниця: Вінницька філія МАУП, 2001. — 116 с.
26. Юридична енциклопедія: В 6-ти томах / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Укр. Енцикл., 1998. — Т. 1: А—Г. — 672 с.
27. *Салтєвський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підруч. / М.В. Салтєвський. — К.: Кондор, 2005. — 588 с.
28. Балашов Д.Н. Криміналістика: учеб. / Д.Н. Балашов, Н.М. Балашов, С.В. Маликов. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 503 с.

Резюме

На основе изучения научной литературы автор исследовал историю становления предъявления для опознания как самостоятельного следственного действия.

Summary

On the basis of study of scientific literature an author investigated history of becoming of producing for identification as independent inquisitional action.

О.П. Ващук, канд. юрид. наук, доцент

*Национальный университет
“Одесская юридическая академия”*

К ВОПРОСУ О КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ НЕВЕРБАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ, СОДЕРЖАЩЕЙСЯ В ДИНАМИЧЕСКИХ ПРИЗНАКАХ ЧЕЛОВЕКА

Статья посвящена криминалистическому исследованию невербальной информации, которая содержится в динамических признаках человека. Определяются понятия признаков и свойств человека, раскрывается криминалистическое значение данных, источником которой является сам человек. Обосновывается необходимость создания специализированной базы данных обо всех свойствах, признаках человека для идентификации личности в практике расследования преступлений.

Невербальная информация в настоящее время весьма ограниченно используется в практике борьбы с преступностью, несмотря на то, что отличительные особенности у людей — мимика лица, жесты, артикуляция, мизансцена, походка — всегда являются неотъемлемыми и устойчивыми. Невербальная информация, содержащаяся в динамических признаках человека значительно информативней, разнообразней, чем другие внешне (визуально) воспринимаемые его признаки. Первым кто заложил основы использования внешности человека и его признаков в расследовании преступлений был Альфонс Бертillon [1, с. 110].

Человек является уникальным, специфическим и основным источником информации в расследовании преступлений. В практике расследования преступлений использование признаков внешности характеризуется такими закономерными истоками, как: неповторимость; относительная устойчивость; свойство внешности запечатлеваться в различных отображениях [2, с. 103]. В механизме преступления человек выступает одним из многоплановых объектов материальной природы, обладая наибольшим количеством признаков и свойств, которые позволяют его отождествлять и идентифицировать, при этом является источником доказательственной и ориентирующей информации.

Учение о криминалистической габитологии — это самостоятельное учение о внешних (физических) признаках человека, закономерности изменения их во времени, методы и средства фиксации и использования их для идентификации, отождествления человека.

В структуре механизма преступной деятельности роль человека сложна, неоднозначна и многогранна. Решающую роль в отождествлении, идентификации человека играют такие его характеристики как свойства и признаки. В криминалистике принято понятие признаков определять через свойство, а свойство через признак. Такое толкование справедливо, но оно требует уточнения в криминалистическом следоведении, так признак следует характеризовать как:

- сторону материального объекта, то есть, то чем он отличается от ему подобных;
- черту качества материального объекта, его внутреннюю и внешнюю форму, размеры, строение, функции;
- внешний, наружный вид материального объекта, при этом он внешне очевиден и доступен для непосредственного восприятия через органы чувств;
- или же это внутренняя сторона любого материального объекта, его определенное качество, заключенное в его внешних границах.

Следовательно, внешнее свойство объекта целесообразно называть признаком.

Свойства человека, которые его характеризуют можно классифицировать по различным основаниям на: физические; биологические; социальные; персонографические; психофизиологические; психологические; мировоззренческие; моральные; бытовые; традиционные, нетрадиционные; постоянные, временные; внешние, внутренние.

Итак, свойства отличаются от признаков, т.е. внешние свойства материальных тел следует называть признаками, а внутренние — свойствами. Каждому, без исключения, материальному объекту присущи признаки и свойства. Человек — это материальное образование, внешность которого очевидна без применения различных технических средств. Физическая сторона человека обладает отличительными особенностями его внешности, т.е. комплексом признаков, с помощью которых одни люди отличаются от других. Но, кроме внешних признаков человек характеризуется еще и внутренними свойствами. Верификатор познает их опосредованно, поскольку они проявляются в движении, в процессе взаимодействия материальных объектов.

На данном этапе исследования возникает вопрос, корректно ли отнести к признакам внешности также такие элементы как походка, мимика, голос, жесты, навыки. Ответ однозначен — нет. Вышеперечисленные признаки это биологические свойства человека, внутренние

особенности, проявляющиеся вовне лишь при его жизнедеятельности, т.е. в движении.

Привлекает к себе внимание деление внешности человека на элементы, которую дают в своих трудах С.А. Ялышевский и М.Н. Овсянникова:

- собственные элементы и их признаки (общезфизические, анатомические, функциональные);
- сопутствующие элементы, признаки одежды и мелких носимых вещей [3, с. 163–168].

И.Ф. Пантелеев также делит признаки человека на две основные группы:

- признаки, характеризующие особенности анатомического строения человека;
- признаки, физиологической основой которых являются условно-рефлекторные процессы, сопровождающиеся возникновением динамического стереотипа движений человека [4, с. 239-245].

Следовательно, можно говорить о комплексной универсальной системе признаков внешнего облика человека, состоящей:

- из собственных (анатомических, функциональных);
- из сопутствующих (постоянных, временных).

Особое место среди признаков внешности человека занимают функциональные, т.е. динамические признаки человека: осанка; позы; походка; жестикуляция; мимика; артикуляция; голос; речь; манеры (привычки).

Динамические признаки внешности человека (его облика) информативны и характеризуются индивидуальностью, устойчивостью, избирательной изменчивостью, что и позволяет использовать их для решения некоторых криминалистических задач в борьбе с преступностью. Основополагающие положения психологии, биологии, анатомии, биомеханики и физиологии движения человека являются предпосылками криминалистического исследования его динамических признаков. Именно динамические признаки человека являются фундаментальными источниками для исследования невербальной информации исходящей от человека.

В современном развитии криминалистической науки одним из направлений является комплексное изучение человека как объекта криминалистического познания, включая все его признаки и свойства, важные для его идентификации, отождествления. Активно научными и практическими разработками в данном направлении занимается

Волгоградская академия МВД России [5, с. 64–68; 6, с. 10–13; 7, с. 25–29; 8, с. 67–68; 9, с. 306–308; 10, с. 188–196; 11, с. 82–86; 12, с. 58–59; 13, с. 141–142].

Уже сейчас важно говорить о формировании единого методологического подхода к изучению человека с учетом теории и практики пресечения, раскрытия и расследования преступлений. При этом отдельно, и остро, стоит вопрос о повышении эффективности применения данных о различных признаках, свойствах индивидуализирующих человека, в целях установления его личности в кратчайшие сроки для повышения эффективности борьбы с преступностью.

Субъектами применения данных о внешности человека в уголовном процессе являются: следователи; оперативные работники; другие сотрудники правоохранительных органов; свидетели; потерпевшие; подозреваемые; обвиняемые; эксперты; специалисты [2, с. 103–105].

И как результат, современные достижения в области техники предоставляют возможность установления систем видеонаблюдения в общественных местах, что позволит в дальнейшем исследовать видеоматериалы, которые будут иметь огромную вероятность фиксации, как самого преступного события, так и отдельных его обстоятельств, посредством видеозаписи.

В ходе просмотра видеоматериалов следователь имеет возможность лично исследовать: данные (изображение); источник (диск, пленка и др.).

Как результат он получает криминалистически значимую информацию, которую использует как доказательство или ориентир в зависимости от значения для уголовного производства и непосредственно устанавливает признаки объектов, их групповую принадлежность, проводит их идентификацию. В криминалистике существуют габитоскопические методики идентификации и отождествления личности по признакам внешности, запечатленным на видеоматериалах, которые базируются на портретной идентификации по статичным изображениям. Но на данный момент следует уже говорить о ее усовершенствовании и дальнейшем развитии, т.к. при совершении преступлений многие преступники скрывают свою внешность используя различные формы маскировок (маски, грим, иное). То есть источником информации — человек — остается по-прежнему, но кроме его исследования в статике, следует исследовать еще и его динамические признаки.

Следовательно, значительная по объему криминалистическая информация, которая касается функциональных (динамических) при-

знаков внешнего вида человека содержится в материалах видеозаписи. Для криминалистического исследования невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека необходимо ее зафиксировать, сохранить, воспроизвести, что и позволяют осуществить современные технические средства и уровень их распространенности.

Учение о криминалистическом исследовании динамических признаков человека, стало стремительно развиваться с увеличением технических возможностей средств фиксации визуальной информации и применением технических методов их исследования.

На данный момент в теории криминалистики и практической деятельности правоохранительных органов, данные о динамических признаках внешности человека используются, весьма в ограниченном виде в качестве ориентирующей информации при составлении различных портретов.

Отображения внешнего облика человека, используемые в криминалистике, фиксируются субъективно и объективно.

Субъективная фиксация в свою очередь делится:

- на идеальные (мысленные образы);
- на материальные (словесные описания, портреты, реконструкции).

Объективная фиксация имеет внешнее выражение:

- в различных снимках;
- в слепках;
- в видеоматериалах;
- в предметах;
- в следах [3, с. 182].

Дальнейшей разработки требует вопрос криминалистического исследования невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека, с применением технических средств и методик их исследования для выявления криминалистически значимой информации, которая будет использована в практике расследования преступлений.

Задачи получения невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека, зафиксированной с помощью видеозаписи в неблагоприятных для следствия ситуациях, имеет решение при разработке, приспособлении и использовании прикладных математических программ, которые позволят исследовать динамические признаки как неразрывный идентифицируемый механизм внешнего облика человека.

Следовательно, можно говорить о формировании специального подхода в исследовании невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека как комплекса научных положений, имеющихся в других областях научного знания и практических наработок в расследовании преступлений. Данный подход активно используется при:

- прогнозировании чрезвычайных ситуаций;
- диагностике и лечении различных заболеваний;
- создании спецэффектов и анимации движений людей;
- планировании и прогнозировании военных действий;
- программировании электронных данных;
- программном изучении и обучении технике спортивных движений;
- воспроизведении определенных ситуаций, иное.

На основе вышеизложенных подходов в настоящее время следует разрабатывать методику криминалистического исследования невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека. Для воплощения данной идеи в практику необходимо решение следующих задач:

- теоретическое обоснование значимости невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека;
- практическое обоснование значимости невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека;
- установление идентификационной значимости динамических признаков внешности человека;
- установление тождественной значимости динамических признаков внешности человека;
- выявление и изучение корреляционных зависимостей между динамическими признаками внешности и свойствами личности;
- создание специализированной программы исследования невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека;
- создание баз данных видеоматериалов с фиксацией невербальной информации, содержащейся в динамических признаках внешности лиц, причастных к совершению отдельных видов преступлений;
- создание и функционирование электронной системы криминалистического исследования невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека;
- практическое внедрение электронной системы криминалистического исследования невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека через системы видеонаблюдения.

Решение этих задач и других сопутствующих, которые несомненно возникнут, предоставит возможность интегрирования результатов криминалистического исследования невербальной информации, содержащейся в динамических признаках человека в универсальную систему данных обо всех значимых свойствах личности, что позволит в дальнейшем создать специализированную электронную информационную базу для установления личности при не достаточности данных в практике расследования преступлений.

Список использованной литературы

1. Криміналістика: підруч. / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.; за ред. проф. В.Ю. Шепітька. — 4-е вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2010. — 464 с.
2. *Россинская Е.Р.* Криминалистика. Вопросы и ответы: учеб. пособ. для вузов / Е.Р. Россинская. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 351 с.
3. Криминалистика: учеб. / под ред. А. Г. Филиппова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Спарк, 2005. — С. 163-168.
4. Криминалистика: учеб. / под ред. д.ю.н., проф. В.А. Образцова — М.: Юрист, 1995. — С. 239—245
5. *Булгаков В.Г.* Возможности использования информации о динамических признаках человека в раскрытии и расследовании преступлений / В.Г. Булгаков // Вестник Владимирского юридического института. — Владимир: Изд-во ВЮИ ФСИН России, 2010. — № 1 (14). — 197 с.
6. *Булгаков В.Г.* Возможности использования систем видеонаблюдения для фиксации и анализа криминалистически значимой информации / В.Г. Булгаков, С.И. Кандауров // Актуальные вопросы судебных инженерно-технических экспертиз: материалы Всерос. науч.-практ. конф. / редкол.: В.Ф. Гольчешский. — Иркутск: Изд-во Вост.-Сиб. ин-та МВД РФ, 2006. — 280 с.
7. *Булгаков В.Г.* Возможности криминалистического исследования динамических признаков человека / В.Г. Булгаков // Вестник криминалистики. — М.: Спарк, 2006 — Вып. 1 (17). — 140 с.
8. *Булгаков В.Г.* Вопросы идентификации личности по видеоизображениям / В.Г. Булгаков // Судебная экспертиза: науч.-практ. журн. — Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та МВД России, 2005. — № 2. — 87 с.
9. *Булгаков В.Г.* Динамический портрет человека в криминалистике / В.Г. Булгаков // “Черные дыры” в Российском Законодательстве: юрид. журн. — М.: “ІК-Пресс”, 2007. — № 1.
10. *Булгаков В.Г.* Использование данных о динамических признаках человека при производстве следственных действий / В.Г. Булгаков, Е.В. Булгакова // Проблемы правопонимания и правоприменения: теория и практика: материалы межрегион. науч.-практ. конф., г. Волжский, 16—17 мая 2008 г. / отв. ред. А.Э. Ушамирский. — Волжский: Изд-во ВолГУ, 2008. — Ч. 2. — 400 с.
11. *Булгаков В.Г.* Использование современных информационно-коммуникационных технологий для фиксации и анализа динамических признаков человека / В.Г. Булгаков, С.И. Кандауров // Криминалистика. Экспертиза. Розыск: научное обеспечение деятельности органов внутренних дел Российской Федерации: сб. науч. ст. / под ред. В.М. Юрина. — Саратов: СЮИ МВД России, 2007. — Вып. 1. — 444 с.

12. *Волочай С.Н.* Артикуляция звука речи как признак в исследовании фальсифицированных материалов видеозаписи / С.Н. Волочай // Человек как источник криминалистически значимой информации: материалы Всерос. межвед. науч.-практ. конф. — Саратов, 2002. — Ч. 1. — С. 58–59.
13. *Чулахов В.Н.* Криминалистическое исследование навыков и привычек человека: моногр. / В.Н. Чулахов. — М., 2004. — С. 141–142.

Резюме

Стаття присвячена криміналістичному дослідженню невербальної інформації, яка міститься в динамічних ознаках людини. Автором визначаються поняття ознак і властивостей людини, розкривається криміналістичне значення даних, джерелом яких є сама людина. Обґрунтовується необхідність створення спеціалізованої бази даних про всі ознаки, властивості людини для ідентифікації особи в практиці розслідування злочинів.

Summary

Article is devoted to criminalistic research of nonverbal information which contains in dynamic signs of the person. Concepts of signs and properties of the person are defined by the author, criminalistic value of the data which source is the person reveals. The necessity of establishing a specialized database of all the features, properties for human identification in the practice of investigating crimes.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

УДК 343.983

**М.Є. Бондар, канд. юрид. наук, зав. відділу
Т.О. Сукманова, головн. судовий експерт**

Київський НДІ судових експертиз

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ЕКСПЕРТНУ ІНІЦІАТИВУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДОКУМЕНТІВ У ДЕЯКИХ ЕКСПЕРТНИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена комплексному підходу при експертних дослідженнях документів з використанням права на експертну ініціативу.

При проведенні досліджень документів експерти останнім часом все частіше стикаються з необхідністю вирішення комплексних задач, коли для встановлення істини по справі використовуються спеціальні знання, що відносяться до різних галузей криміналістичної експертизи, зокрема, до почеркознавчої експертизи та судово-технічної експертизи документів. При цьому у таких випадках нерідко використовується право на експертну ініціативу, яке регламентовано чинним процесуальним законодавством України — ч. 3 ст. 69, ч. 3 ст. 102 КПКУ, п. 3 ч. 10 ст. 53, ч. 3 ст. 147 ЦПКУ, ч. 2 ст. 42 ГПКУ, п. 3 ч. 10 ст. 66, ч. 3 ст. 82 КАСУ, а також визначено у п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України “Про судову експертизу”. Крім того, у п. 2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, у якому перелічені права експерта, зокрема зазначено, що експерт має право “вказувати у висновку експерта на факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи, але стосовно яких йому не були поставлені питання”.

Наведемо декілька прикладів з експертної практики Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції

України, коли у складних експертних ситуаціях використовувалося право на експертну ініціативу.

Приклад 1. Для проведення повторної судово-почеркознавчої експертизи до інституту надійшли договір купівлі-продажу земельної ділянки та акт передачі-приймання земельної ділянки за вказаним договором. Перед експертами було поставлене завдання щодо встановлення справжності підписів від імені П. у цих документах. Раніше експертом іншої експертної установи вже була проведена судово-почеркознавча експертиза, висновки якої про справжність досліджуваних підписів були позитивними, тобто констатувалося, що ці підписи у наданих документах виконані самою П.

При огляді досліджуваних документів експерти-почеркознавці, які проводили повторну експертизу, звернули увагу на повну ідентичність досліджуваних підписів у договорі купівлі-продажу земельної ділянки та акті передачі-приймання земельної ділянки. Крім того, при вивченні штрихів цих почеркових об'єктів за допомогою мікроскопу було встановлено, що вони складаються з крапок, а барвна речовина у них практично не проникає у товщу паперу.

Ці факти викликали необхідність встановлення способу нанесення досліджуваних графічних об'єктів. Вказане питання вирішувалося за експертною ініціативою на підставі п. 3 ч. 10 ст. 53 та ч. 3 ст 147 ЦПК України, при цьому до проведення дослідження було залучено експерта у галузі судово-технічної експертизи документів. Зазначеним експертом було проведено дослідження штрихів спірних підписів від імені П. із застосуванням мікроскопу МБС-9 (збільшення 32х) та методу вологого копіювання. Також було проведено суміщення даних почеркових об'єктів та вивчення їх у світлі, що проходить. За результатами дослідження експерт дійшов висновку про те, що у договорі купівлі-продажу земельної ділянки та акті передачі-приймання земельної ділянки до цього договору підписи від імені П. виконані не рукописним способом, а є електрофотокопіями (технічними зображеннями) одного й того підпису. Ці електрофотокопії виконані з використанням струминного принтеру кольоровими чорнилами. Почеркознавчим дослідженням було встановлено, що підпис від імені П., який слугував оригіналом для виготовлення вказаних технічних зображень, дійсно був виконаний П. (але зовсім в іншому документі).

Таким чином, у результаті проведених досліджень було доведено, що договір купівлі-продажу земельної ділянки та акт її передачі-приймання є сфальсифікованими документами, виготовленими шляхом

монтажу з використанням технічних зображень справжнього підпису П., виконаному у зовсім іншому документі. У даному випадку виконання цієї експертизи як комплексної із залученням до її проведення спеціаліста у галузі судово-технічного дослідження документів повністю змінило суть загальних експертних висновків стосовно справжності спірних документів та причетності П. до їх підписання (Архів КНДІСЕ, 2007 рік).

З розвитком копіювально-розмножувальної і комп'ютерної техніки експертам-почеркознавцям все частіше доводиться мати справу з підписами і записами, нанесеними не рукописним способом, а виконаними за допомогою технічних засобів, тобто внесеними у документ шляхом монтажу. Нерідко також безпосередньо експерту-почеркознавцю надаються на дослідження відтиски факсимільних кліше (факсиміле). У таких випадках встановлення конкретного способу нанесення графічного об'єкта, виду розмножувального апарату або знакодрукуювального пристрою, наявності чи відсутності ознак монтажу відноситься до компетенції спеціалістів у галузі судово-технічної експертизи документів. При цьому можуть використовуватися фізичні та хімічні методи (тонкошарова хроматографія, дифузне копіювання тощо), якими експерту-почеркознавцю оволодіти достатньо складно. Тим не менш, спеціаліст у галузі почеркознавчої експертизи повинен вміти відрізнити саме підпис (тобто об'єкт, нанесений рукописним способом) від його технічного зображення або відтиску факсимільного кліше. Це обумовлено тим, що в експертній практиці нерідко виникають ситуації, коли документ, в якому є спірні графічні об'єкти, надається на дослідження безпосередньо спеціалісту-почеркознавцю. На нашу думку, його першою задачею (підзадачею) є визначення способу нанесення об'єкта. Для вирішення вказаної підзадачі почеркознавцю необхідно вміти застосовувати методи візуального дослідження об'єкта, які часто пов'язані із використанням певних технічних прийомів та засобів (дослідження у косопрямовавому освітленні, за допомогою світлофільтрів, мікроскопу тощо). Крім того, почеркознавець повинний знати ознаки, що характеризують морфологічну структуру штриха при тому чи іншому способі нанесення графічного об'єкта. Необхідність такого підходу до вирішення експертних задач потребує розширення сфери спеціальних знань експерта-почеркознавця і це слід враховувати при підготовці відповідних спеціалістів та підвищенні їх кваліфікації.

Ще більш складна експертна ситуація виникає у тих випадках, коли експерту-почеркознавцю надається оригінал змонтованого документу,

у якому підпис (запис), що підлягає дослідженню, виконаний рукописним способом. Розглянемо таку ситуацію на прикладі з експертної практики.

Приклад 2. До КНДІСЕ надійшли матеріали для проведення повторної судово-почеркознавчої експертизи стосовно підпису від імені К. на звороті довідки про виконання умов додаткової угоди (даний документ був виконаний з обох сторін одного аркуша паперу). Експерт, який проводив попередню експертизу, дійшов висновку про те, що підпис від імені К. у вказаному документі виконаний самим К. Проте К. заперечував підписання документу з таким змістом та наполягав на призначенні повторної експертизи, оскільки був впевнений у своїй правоті та вважав, що підпис у документі виконаний не ним, а іншою особою з ретельним наслідуванням його підпису.

Після проведення почеркознавчого дослідження комісія експертів у КНДІСЕ дійшла висновку про те, що підпис від імені К. у досліджуваній довідці є справжнім, тобто виконаним самим К., що не протирічило висновку попередньої експертизи.

Разом з тим, при ретельному вивченні наданого оригіналу досліджуваного документа в цілому експерти звернули увагу на незвичайне розміщення розділу з реквізитами сторін, який містився на зворотній стороні довідки, а саме: останній рядок попереднього абзацу документу щільно прилягав до назви розділу “Адреси та реквізити сторін”, сама ж назва розділу була розміщена на значній відстані від реквізитів сторін.

Слід відмітити, що до експертної комісії входив також спеціаліст, який мав право самостійного проведення як почеркознавчих експертиз, так і експертиз у галузі судово-технічного дослідження документів. При більш уважному вивченні ним документів із зразками підпису К., наданих для проведення порівняльного дослідження, серед них був виявлений оригінал самої додаткової угоди, з приводу якої була складена досліджувана довідка, тобто документ, що був взаємопов’язаний з досліджуваним. Увагу експерта у галузі СТЕД привернули однаковий зміст розділів “4. Адреси та реквізити сторін” у довідці й додатковій угоді та ідентичне взаємне розміщення друкованих знаків і рядків у цих розділах.

З огляду на зазначене, комісія експертів, керуючись статтею відповідного кодексу про експертну ініціативу, прийняла рішення поставити питання про те, чи застосовувався монтаж при виготовленні довідки та додаткової угоди, яка також була віднесена до числа досліджуваних

документів. З метою вирішення цього питання було проведене судово-технічне дослідження вказаних документів за допомогою мікроскопів із різним ступенем збільшення та телевізійного люмінесцентного мікроскопу “Regula 5001M” в різних умовах освітлення.

В результаті дослідження було встановлено:

- 1) штрихи знаків друкованих текстів додаткової угоди і довідки виконані за допомогою знакосинтезуючого матричного принтеру ПК відповідно із барвною стрічкою чорного кольору (у додатковій угоді) та через копіювальний папір чорного кольору (у довідці);
- 2) для виготовлення основного друкованого тексту досліджуваної довідки використовувався не той копіювальний папір, що був використаний при друкуванні розділу “4. Адреси та реквізити сторін”;
- 3) різні частини друкованого тексту додаткової угоди нанесені з використанням різних барвних стрічок матричного принтеру (зокрема, розділ “4. Адреси та реквізити сторін” виконаний через іншу барвну стрічку);
- 4) при суміщенні фрагментів друкованого тексту розділу “4. Адреси та реквізити сторін” у досліджуваних довідці та додатковій угоді та вивченні їх у світлі, що проходить, було встановлено їх повний збіг. Вказане свідчило про те, що друковані тексти цього розділу зазначених документів виготовлялися в одну закладку. Однак фактично два дані досліджуваних документи не були примірниками одного й того ж документу, оскільки мали різні назви і дати, а їх основні друковані тексти кардинально відрізнялися один від одного за змістом і суттю.

Аналізуючи встановлені ознаки, експерт дійшов таких висновків:

- 1) розділ “4. Адреси та реквізити сторін” на зворотній стороні досліджуваної довідки виготовлений не в одній закладці з основним друкованим текстом вказаного документа, а у різних закладках з використанням різного копіювального паперу;
- 2) розділ “4. Адреси та реквізити сторін” на зворотній стороні досліджуваної додаткової угоди виготовлений не в одній закладці з основним друкованим текстом вказаного документа, а у різних закладках з використанням різних барвних стрічок матричного принтеру.

Таким чином, в результаті комплексного дослідження було встановлено, що довідка і додаткова угода виготовлені шляхом монтажу з використанням останніх аркушів двох примірників іншого документу

із друкованим текстом розділу “4. Адреси та реквізити сторін” та справжніми підписами К. і особи, що представляла іншу сторону, а також відтисками печаток відповідних організацій, що містилися на лицьових сторонах вказаних аркушів. На зворотних сторонах та у верхніх частинах лицьових сторін аркушів були надруковані основні тексти сфальсифікованих документів (Архів КНДІСЕ, 2010 рік).

З описаного прикладу бачимо, що експерт-почеркознавець, який проводив попередню експертизу, досліджував лише почерковий об’єкт (який, до речі, був представлений в оригіналі й нанесений рукописним способом) і, по суті, не порушив ані методик дослідження почеркових об’єктів, ані положення Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень і Науково-методичних рекомендацій. Але у цьому випадку мав місце вузькоспеціалізований підхід до вирішення експертного завдання.

Натомість експерти, які проводили повторну експертизу, більш прискіпливо вивчили не тільки досліджуваний документ в цілому, а й інші документи, приєднані до справи. В результаті нестандартного комплексного підходу при проведенні експертизи була надана кваліфікована допомога суду, що запобігло винесенню несправедливого рішення.

Нарешті, слід зупинитися на можливості встановлення за експертною ініціативою факту монтажу при дослідженнях копій (технічних зображень) документів. Наведемо такий приклад з експертної практики.

Приклад 3. Для проведення судово-почеркознавчої експертизи до інституту надійшла ксерокопія акту приймання-здачі виконаних робіт, де у графі “ЗАКАЗЧИК Роботу прийняв” містився підпис від імені А., при цьому в ухвалі суду зазначалося, що оригінал досліджуваного документу надати у розпорядження експертів неможливо. На вирішення експертизи було поставлено питання: “Чи виконаний підпис від імені А., зображення якого міститься у графі “ЗАКАЗЧИК Роботу прийняв” у ксерокопії акту приймання-здачі виконаних робіт..., особисто А. ... або іншою особою?”.

У Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених Наказом МЮ України від 08.10.1998 р. № 53/5, із змінами, внесеними згідно з Наказом МЮ України від 29.12.2006 р. № 126/5, якими регламентувалась експертна діяльність на час проведення експертизи, визначалось таке: “У виняткових випадках, коли оригінали досліджуваних

документів не можуть бути представленими експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями документа, приєднаними до справи у встановленому законом порядку. Про проведення експертизи за такими матеріалами має бути вказано у постанові (ухвалі) про її призначення. Почеркознавчі дослідження за копіями об'єктів дослідження можуть бути проведені лише після вирішення експертами в галузі технічного дослідження документів питання про відсутність монтажу". Враховуючи вказане, у випадку, що описується, за експертною ініціативою також вирішувалось питання про застосування монтажу при виготовленні ксерокопії акту приймання-здачі виконаних робіт і до проведення дослідження було залучено спеціаліста у галузі судово-технічної експертизи документів.

В ході дослідження при ретельному вивченні спірного об'єкту та наданих зразків підпису А., експертами-почеркознавцями було звернуто увагу на те, що штрихи зображення підпису від імені А. у досліджуваному документі в цілому повторюють конфігурацію штрихів одного із зразків підпису А. в оригіналі його листа від 07.02.2002 р. на ім'я директора І., тобто ці об'єкти збігаються за транскрипцією, формою елементів, співвідношенням їх нахилів, взаємним розміщенням штрихів по горизонталі та вертикалі. Разом з тим було відмічено, що у даних графічних об'єктах не зовсім співпадає розмір елементів (у зображенні підпису у ксерокопії акту дещо менший, ніж у підписі в листі) та їх розміщення відносно нижнього зрізу аркуша паперу (у зображенні підпису у ксерокопії акту штрихи дещо більше нахилені вправо). Враховуючи встановлене, експертами була висунута версія про застосування монтажу при виготовленні наданої на дослідження ксерокопії акту приймання-здачі виконаних робіт з використанням підпису А. у листі від 07.02.2002 р.

З метою перевірки цієї версії були проведені такі операції: обробка сканованого зображення досліджуваного об'єкту (збільшення його на 5%), комп'ютерне суміщення цього зображення з деяким розворотом за годинниковою стрілкою із сканованим зображенням підпису А. у листі від 07.02.2002 р. та вивчення цих об'єктів за допомогою світлостола у світлі, що проходить. В результаті було встановлено майже повне (у більшості фрагментів абсолютне) співпадіння штрихів двох зображень підписів між собою. Але у деяких фрагментах порівнюваних об'єктів спостерігалися незначні розбіжності у протяжності окремих початкових та заключних штрихів (у зображенні досліджуваного підпису дещо більше, ніж у зображенні підпису у зразку), а також у зоб-

раженні досліджуваного підпису, на відміну від підпису у зразку, була наявна початкова частина літери “С”. При цьому “зайві” штрихи у зображенні досліджуваного підпису були більш інтенсивно забарвлені, ніж фрагменти, які абсолютно співпадали із фрагментами підпису-зразка. Крім того, у цих “зайвих” штрихах спостерігалась дрібна малопомітна хвилястість, що свідчило про уповільненість темпу виконання їх оригіналів.

Оцінюючи результати проведених досліджень, експерти дійшли висновків про те, що зображення підпису від імені А. було вмонтовано у ксерокопію акту приймання-здачі виконаних робіт за допомогою проміжної зменшеної копії цього підпису, знятої з вільного зразка підпису А. у листі від 07.02.2002 р., з дорисовкою ряду штрихів у цій копії. З урахуванням способу виготовлення ксерокопії досліджуваного документа шляхом монтажу, подальше почеркознавче дослідження підпису від імені А. не проводилось (Архів КНДІСЕ, 2008 рік).

Аналізуючи наведені приклади з експертної практики, слід констатувати, що у цих випадках використання права на експертну ініціативу забезпечило комплексність, повноту та всебічність дослідження документів, а це, у свою чергу, дозволило надати суду інформацію, яка допомогла уникнути помилкових рішень у цивільних справах. Тому, на нашу думку, в деяких експертних ситуаціях реалізація права на експертну ініціативу стає обов’язком експерта. Справжній спеціаліст не повинен обмежуватися вузькоспрямованим та одностороннім підходом до вирішення поставленого завдання, а, використовуючи усі свої професійні можливості, прагнути допомогти органам досудового розслідування і суду у встановленні істини.

Резюме

В статті на прикладах із експертної практики доказана необхідність використання права на експертну ініціативу в деяких експертних ситуаціях з метою забезпечення комплексності, повноти та неупередженості дослідження документів для встановлення істини по судовим делам.

Summary

The examples of expert practice are used in the article so as to prove the necessity to exercise a right of expert initiative in some expert situations in order to ensure complexity, completeness and comprehensiveness of documents research for the establishment of truth in court cases.

Ю.В. Соломаха, судовий експерт
Т.В. Ніколайчук, судовий експерт
Дніпропетровський НДІ судових експертиз

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТООБ'ЄКТНОЇ СУДОВО- ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

В статті наведена детальна формалізація експертних дій в ході ідентифікації низки почеркових об'єктів. Розкривається структурна організація методики проведення багатоб'єктної почеркознавчої експертизи.

В експертно-криміналістичній діяльності багатоб'єктна ідентифікаційна судово-почеркознавча експертиза справедливо відноситься до найскладніших і трудомістких видів досліджень. Це обумовлено тим, що в ході таких експертних досліджень виникає цілий ряд питань, пов'язаних з порядком і змістом проведення окремих етапів і стадій проведення експертизи, групуванням об'єктів, особливостями оцінки ознак почерку, організацією роботи експерта з матеріалами тощо. Не дивлячись на загальний високий рівень розвитку судового почеркознавства на сучасному етапі, досягнення в області багатоб'єктної ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи мають яскраво виражений фрагментарний характер, перш за все — в методичному аспекті. Вважаємо, що для усунення наявних недоліків потрібне здійснення відповідних наукових розробок з метою детальної формалізації експертних дій в ході ідентифікації безлічі почеркових об'єктів. Викладемо власну точку зору по даній проблемі.

Як визначають провідні фахівці в галузі почеркознавства, методика багатоб'єктної ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи — це система методів, прийомів і технічних засобів, що визначає процедуру і зміст рішення ідентифікаційних задач судово-почеркознавчої експертизи (СПЕ) із специфікою безлічі почеркових об'єктів [1]. Дана окрема методика базується на положеннях загальної методики СПЕ. Разом з тим, вона об'єднує все різноманіття розроблених у судовому почеркознавстві методів рішення ідентифікаційних експертних задач. Їх застосування має ситуативний характер і залежить від специфіки властивостей елементів структури безлічі почеркових об'єктів, представлених на дослідження.

Процес проведення ідентифікаційної багатоб'єктної судово-почеркознавчої експертизи організований за рівневим принципом.

Перший і другий рівні мають спрямованість на попереднє та остаточне рішення експертної задачі. Цільовим призначенням третього рівня є оформлення результатів експертизи. Разом з тим специфіка вирішення окремих задач багатооб'єктної ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи може вимагати реалізацію чотирьох і більше рівнів. Структурна організація кожного рівня багатооб'єктної ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи формується по ходу дослідження і має яскраво виражений ситуативний характер. При цьому результати етапів і стадій дослідження, встановлених методикою, за певних умов служать підставою для проходження експертом додаткових ланок процесу експертизи.

Структуру першого рівня проведення ідентифікаційної багатооб'єктної судово-почеркознавчої експертизи утворюють традиційні шість етапів [2]:

- 1) ознайомлення з матеріалами, що надійшли на експертизу;
- 2) попередній аналіз досліджуваних рукописів;
- 3) попередній аналіз порівняльних зразків;
- 4) попереднє порівняння досліджуваних рукописів і порівняльних зразків;
- 5) попередня оцінка результатів порівняння і висунення експертних версій;
- 6) планування подальшого дослідження.

Ознайомлення з матеріалами, що надійшли на експертизу, включає проходження наступних стадій дослідження:

- ознайомлення з постановою слідчого або ухвалою суду про призначення судово-почеркознавчої експертизи;
- перевірку наявності всіх документів, перерахованих у постанові або ухвалі суду;
- попереднє з'ясування експертної задачі, віднесення її до певного класу, роду, — до багатооб'єктних досліджень;
- визначення виду безлічі почеркових об'єктів, представлених на експертизу;
- групування почеркових об'єктів по класу майбутнього дослідження;
- ознайомлення з обставинами справи, що стосуються предмета експертизи.

Попередній аналіз досліджуваних рукописів включає проходження наступних стадій:

- визначення достовірності, способу виготовлення (оригінал, копія) і цільового призначення кожного спірного рукопису;

- огляд матеріалів письма в кожному спірному рукописі;
- уточнення завдання експертизи у вигляді встановлення вигляду, характеру і об'єму кожного спірного рукопису, їх послідовне групування за даними підставами;
- попереднє вивчення найпомітніших інформативних (діагностичних та ідентифікаційних) ознак в кожному спірному рукописі;
- попереднє порівняння досліджуваних рукописів між собою за найпомітнішими діагностичними класичними та специфічними ознаками;
- оцінка результатів порівняння, висунення експертних версій про їх виконання в звичних або незвичайних умовах письма, про “збиваючі” чинники, що мали вплив, групування спірних рукописів за даними підставами;
- попереднє порівняння досліджуваних рукописів між собою за найпомітнішими ідентифікаційними ознаками, оцінку результатів порівняння, висунення експертних версій про спільність або відмінність в походженні спірних рукописів та їх групування за даною підставою і ступенем однорідності;
- попереднє визначення структури безлічі досліджуваних рукописів й аналіз її компонентів;
- попереднє визначення експертних задач і підзадач, що підлягають вирішенню в процесі дослідження;

Попередній аналіз порівняльних зразків включає стадії:

- перевірку наявності порівняльних зразків, оцінку їх якості, кількості та достовірності;
- групування порівняльних матеріалів за передбачуваними виконавцями спірних рукописів, виду і характеру представлених зразків;
- попереднє вивчення найпомітніших інформативних (діагностичних та ідентифікаційних) ознак в порівняльних зразках;
- попереднє групування порівняльних зразків за умовами виконання і виду “збиваючого” фактору;
- попередню оцінку низки порівняльних зразків за зіставністю та достатністю безлічі досліджуваних рукописів, запит додаткових зразків.

Попереднє порівняння досліджуваних рукописів і порівняльних зразків включає наступні стадії:

- попереднє порівняння досліджуваних рукописів у складі елементів структури їх множини з найбільш зіставними порівняльними зразками за найпомітнішими діагностичними (класичними та специфічними) ознаками;

- попереднє порівняння досліджуваних рукописів у складі елементів структури їх множини з найбільш зіставними порівняльними зразками за найпомітнішими ідентифікаційними ознаками.

Попередня оцінка результатів порівняння та висунення експертних версій включає проходження експертом наступних стадій:

- попередня оцінка результатів порівняння найпомітніших діагностичних ознак, уточнення раніше висунутих експертних версій про звичні або незвичайні умови письма, “збиваючі” фактори, що мали вплив при виконанні спірних рукописів у складі елементів структури їх множини, уточнення відповідних раніше зроблених групвань;
- попередня оцінка результатів порівняння найпомітніших ідентифікаційних ознак, висунення експертних версій про передбачуваних виконавців спірних рукописів у складі елементів структури їх множини;
- уточнення структури безлічі досліджуваних рукописів, змісту її елементів, а також експертних задач і підзадач, що підлягають вирішенню в процесі дослідження.

Планування подальшого дослідження включає наступні стадії:

- групування задач і підзадач майбутнього дослідження щодо елементів структури низки досліджуваних рукописів, ступеня складності їх вирішення;
- визначення методів рішення задач і підзадач майбутнього дослідження, їх групування за характером висунутих експертних версій і контрверсій, ступеня їх вірогідності;
- визначення послідовності вирішення експертних задач і підзадач, виходячи із ступеня їх складності та складання плану майбутніх експертних дій.

Структуру другого рівня проведення багатооб’єктної ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи утворюють наступні етапи дослідження:

- 1) роздільне вивчення інформативних (діагностичних та ідентифікаційних) ознак у спірних рукописах і порівняльних зразках;
- 2) порівняння вказаних ознак;
- 3) оцінка результатів порівняння і формування висновків експерта за наслідками проведеного дослідження.

Роздільне вивчення інформативних (діагностичних та ідентифікаційних) ознак в спірних рукописах і порівняльних зразках включає проходження експертом наступних стадій дослідження:

- детальне вивчення діагностичних (класичних та специфічних) ознак у досліджуваних рукописах у складі елементів структури їх множини;
- детальне вивчення ідентифікаційних загальних та окремих ознак у досліджуваних рукописах у складі елементів їх структури;
- порівняння досліджуваних рукописів між собою за діагностичними (класичними та специфічними) ознаками, оцінку результатів порівняння, уточнення експертних версій про їх виконання в звичних або незвичайних умовах письма, про “збиваючі” фактори, що мали вплив;
- уточнення результатів групувань за даними підставами;
- порівняння досліджуваних рукописів між собою за ідентифікаційними загальними та окремими ознаками, оцінку результатів порівняння, визначення збігів або розбіжностей в їх походженні, уточнення результатів групування спірних рукописів за даною підставою і за ступенем їх однорідності;
- уточнення структури низки спірних рукописів, змісту її елементів, а також експертних задач, що підлягають вирішенню в процесі дослідження;
- детальне вивчення діагностичних (класичних і специфічних) ознак у порівняльних зразках у складі елементів структури їх множини;
- детальне вивчення ідентифікаційних загальних та окремих ознак у порівняльних зразках у складі елементів структури їх множини;
- уточнення результатів групування порівняльних зразків за умовами виконання, виду “збиваючого” фактору, спільності походження і за ступенем однорідності;
- остаточну оцінку безлічі порівняльних зразків за зіставністю безлічі досліджуваних рукописів та за достатністю для проведення експертизи.

Порівняння інформативних (діагностичних та ідентифікаційних) ознак у спірних рукописах і порівняльних зразках включає наступні стадії:

- порівняння досліджуваних рукописів у складі елементів структури їх множини з порівняльними зразками за діагностичними (класичними і специфічними) ознаками;
- порівняння досліджуваних рукописів у складі елементів структури їх множини з порівняльними зразками за ідентифікаційними загальними та окремими ознаками.

Оцінка результатів порівняння інформативних (діагностичних та

ідентифікаційних) ознак у спірних рукописах і порівняльних зразках та формування висновків експерта за результатами проведеного дослідження включає проходження наступних стадій:

- оцінку результатів порівняння діагностичних (класичних і специфічних) ознак, формування проміжних висновків про звичні або незвичайні умови письма, “збиваючі” фактори, що мали вплив при виконанні досліджуваних рукописів у складі елементів структури їх множини;
- оцінку результатів порівняння ідентифікаційних загальних та окремих ознак, формування підсумкових висновків про виконавців досліджуваних рукописів у складі елементів структури їх множини.

Структуру третього рівня проведення багатооб’єктної ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи утворюють наступні етапи:

- 1) складання висновку експерта;
- 2) оформлення ілюстративного матеріалу (фототаблиці) до нього.

Складання висновку експерта та ілюстративного матеріалу (фототаблиці) включає:

- визначення структури, підстав технічного групування та змісту висновку експерта і фототаблиці;
- виконання тексту висновку експерта з фототаблицею.

Вважаємо, що вказана структура процесу багатооб’єктної ідентифікаційної судово-почеркознавчої експертизи є найбільш оптимальною при вирішенні відповідних експертних задач і, в цілому, буде сприяти вдосконаленню судово-експертної діяльності.

Список використаної літератури

1. Колонутова А.И. Особенности проведения многообъектных почерковедческих экспертиз / А.И. Колонутова. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1972. — С. 32. — (Библиотечка эксперта).
2. Винберг Л.А. Почерковедческая экспертиза: учеб. для вузов / Л.А. Винберг, М.В. Шванкова; под. ред. проф. Р.С. Белкина. — М.: МВД СССР, 1977. — 207 с.
3. Почерковедение и почерковедческая экспертиза: учебник. — Волгоград: ВА МВД России, 2007. — С. 292–315.
4. Семина Л.Р. Составление заключений по многообъектным почерковедческим экспертизам: метод. рек. / Л.Р. Семина, Т.Г. Злобина. — М.: ВНИИСЭ, 1977. — С. 30.
5. Судебно-почерковедческая экспертиза / под ред. В.Ф. Орловой. — М., 2006. — Общая часть: Теоретические и методические основы. — С. 484–499.
6. Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть: метод. пособ. для экспертов, следователей и судей / под ред. В.Ф. Орловой. — М.: ВНИИСЭ, 1989. — вып. 2. — С. 43–52.

Резюме

В статье проанализированы научно-методические рекомендации по проведению многообъектной идентификационной судебно-почерковедческой экспертизы. Структурирована этапность проведения данного вида исследований, что будет способствовать повышению качества судебно-экспертной деятельности.

Summary

Scientific-and-methodical recommendations on conducting of multiobject identification judicial-and-handwriting examination are analyzed in the article. Staging of conducting this type of researches is structured, and will improve quality of judicial-expert activity.

УДК 343.7

Л.В. Фраймович, провідн. судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

СУДОВО-АВТОРОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТІВ З МЕТОЮ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ЗАПОЗИЧЕННЯ

У статті представлені деякі методичні рекомендації, розроблені для проведення судово-авторознавчих експертиз, пов'язаних зі встановленням факту запозичення тексту.

Основним завданням у вирішенні питань, пов'язаних з встановленням факту запозичення тексту, є виявлення індивідуальної сукупності писемно-мовленнєвих навичок автора. Найбільш складними вони є у випадку, коли досліджуваний текст піддавався редагуванню, а також при підготовці письмових текстів кількома особами у співавторстві (визначення творчого вкладу кожного із співавторів).

Першим етапом такого роду дослідження є встановлення ступеня запозичення вторинного тексту. Аналіз експертних досліджень, проведених у КНДІСЕ, ОНДІСЕ, показав, що ступінь запозичення текстів розрізняється. Найчастішими є випадки коли первинний текст редагувався, тобто зазнавав певних змін. При цьому зберігалися досить великі збіжні фрагменти. Другими за частотою зустрічаємості були тексти, які збігалися практично повністю, але мали незначні розбіжності у пунктуації, описки, виправлення помилок у первинному тексті, здебільшого орфографічних. Зрідка трапляються випадки, коли можна констатувати факт запозичення не тексту, а власне ідеї. Також бувають випадки як абсолютного збігу текстів, так і повної відсутності

Резюме

В статье проанализированы научно-методические рекомендации по проведению многообъектной идентификационной судебно-почерковедческой экспертизы. Структурирована этапность проведения данного вида исследований, что будет способствовать повышению качества судебно-экспертной деятельности.

Summary

Scientific-and-methodical recommendations on conducting of multiobject identification judicial-and-handwriting examination are analyzed in the article. Staging of conducting this type of researches is structured, and will improve quality of judicial-expert activity.

УДК 343.7

Л.В. Фраймович, провідн. судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

СУДОВО-АВТОРОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТІВ З МЕТОЮ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ЗАПОЗИЧЕННЯ

У статті представлені деякі методичні рекомендації, розроблені для проведення судово-авторознавчих експертиз, пов'язаних зі встановленням факту запозичення тексту.

Основним завданням у вирішенні питань, пов'язаних з встановленням факту запозичення тексту, є виявлення індивідуальної сукупності писемно-мовленнєвих навичок автора. Найбільш складними вони є у випадку, коли досліджуваний текст піддавався редагуванню, а також при підготовці письмових текстів кількома особами у співавторстві (визначення творчого вкладу кожного із співавторів).

Першим етапом такого роду дослідження є встановлення ступеня запозичення вторинного тексту. Аналіз експертних досліджень, проведених у КНДІСЕ, ОНДІСЕ, показав, що ступінь запозичення текстів розрізняється. Найчастішими є випадки коли первинний текст редагувався, тобто зазнавав певних змін. При цьому зберігалися досить великі збіжні фрагменти. Другими за частотою зустрічаємості були тексти, які збігалися практично повністю, але мали незначні розбіжності у пунктуації, описки, виправлення помилок у первинному тексті, здебільшого орфографічних. Зрідка трапляються випадки, коли можна констатувати факт запозичення не тексту, а власне ідеї. Також бувають випадки як абсолютного збігу текстів, так і повної відсутності

збіжностей у досліджуваних текстах. Окремо слід розглядати випадки, коли вторинний текст є перекладом первинного тексту на іншу мову.

На підставі цього аналізу нами запропоновано таку класифікацію ступенів запозичення текстів:

- абсолютний збіг текстів;
- практично повний збіг текстів (можливі незначні відхилення у пунктуації, описки тощо);
- переклад на іншу мову;
- запозичення тексту з частковою його зміною (шляхом редагування, перекладу тощо);
- запозичення тексту на рівні ідеї.

Сам процес дослідження нам уявляється таким. В основі дослідження лежить порівняння текстів між собою. При першому читанні досліджуваних текстів (ознайомленні з наданими на дослідження матеріалами) експерт повинен визначити, згідно наведеної вище класифікації, до якого ступеню запозичення текстів вони належать.

Спочатку розглянемо варіанти, коли в процесі першого читання виявлено певний обсяг збіжних фрагментів.

Якщо в процесі першого читання виявляється наявність досить великого обсягу збіжних фрагментів, ми рекомендуємо провести друге читання за допомогою методу так званого коректорського або паралельного читання, тобто прочитується такий відрізок одного тексту, який експерт може утримати в пам'яті, потім читається такий же фрагмент другого тексту. При цьому відбувається порівняння прочитаних відрізків і досить легко виявляються всі, навіть найдрібніші, відмінності в текстах. Всі знайдені розбіжності необхідно ретельно зафіксувати.

Найскладнішими для оцінки є випадки, коли первинний текст (під первинним текстом ми розуміємо текст, відносно якого необхідно вирішити питання про запозичення, відповідно інші об'єкти порівняння ми називаємо вторинними текстами) піддавався редагуванню. Редагування тексту може здійснюватись з метою удосконалення первинного тексту, пристосування первинного тексту для потреб іншої особи або організації або з метою маскуванню самого факту запозичення первинного тексту. При цьому редагування може бути як професійним, так і непрофесійним.

При професійній правці можна простежити системну роботу редактора з текстом. Втручання редактора відбувається на всіх рівнях: від логіко-змістового та композиційного, до орфографії і пунктуації. Редакторські правки обумовлюються жанром і стилем твору та повинні

відповідати нормам мови. Непрофесійна правка є безсистемною, стосується, як правило, лексики (заміна слів) та граматики. Саме остання найчастіше застосовується з метою маскування факту запозичення первинного тексту.

При цьому експерт сам повинен розуміти основні принципи редагування текстів, орієнтуватись на існуючі види редакторської правки, оскільки свідомо чи несвідомо будь-яке втручання у первинний текст вкладається у ці види.

Залежно від того, як змінюється текст в результаті редагування, розрізняють такі види правки: правка-вичитка, правка-скорочення, правка-обробка та правка-переробка [1].

а) при правці-вчитці завдання редактора полягає в тому, щоб порівняти текст з оригіналом, що викликає довіру, і виправити технічні вади тексту. Цей вид правки застосовується при редагуванні офіційних документів, творів класичної літератури, перевидань, видань історичних документів;

б) при правці-скороченні основним завданням редактора є скорочення тексту (без шкоди для змісту), що може бути викликано як технічними причинами, так і метою удосконалення тексту;

в) найпоширенішою у редакторській практиці є правка-обробка, в процесі якої редактор замінює невдалі слова, домагається точності формулювань, логічності у побудові тексту, відповідності певному жанру та стилю;

г) правка-переробка застосовується у тих випадках, коли редактор працює над рукописом авторів, які погано володіють літературною мовою. Цей вид правки застосовується при виданні різного роду мемуарів, статей, брошур, автори яких не є професійними письменниками, філологами, журналістами.

Враховуючи вищевикладені фактори, експерт повинен оцінити всі виявлені ознаки. Наявність навіть великого обсягу збіжних фрагментів не є підставою для висновку про несамостійність вторинного тексту. Тут потрібна всебічна оцінка всіх факторів: тематики, жанру, кількості нового матеріалу тощо.

В ситуації, коли між досліджуваними текстами виявлені незначні розбіжності, а саме: у пунктуаційному оформленні, виправленні або появі орфографічних помилок чи механічних описок, заміні, вставці чи пропуску незначної кількості слів, що не призводять до змін у змісті фрагмента або тексту в цілому, тобто залишаються незмінними всі основні структури первинного тексту, ми пропонуємо вважати вторин-

ний текст не самостійним текстом, а варіантом первинного тексту, і таким чином формулювати остаточний висновок.

Якщо ж при порівнянні тексти виявляються цілком ідентичними за всіма лінгвістичними ознаками, елементами оформлення (це можливо в першу чергу для текстів, виконаних за допомогою комп'ютера), можна констатувати, що це один і той самий текст, відтворений з єдиного першоджерела (текстового макету, файла).

У випадку, коли експерт може констатувати спільність ідеї (теми) у досліджуваних текстах, а за іншими ознаками вони значно розрізняються, а також у випадках, коли вторинний текст є перекладом первинного тексту на іншу мову, видається доцільним обмежитися висновком про те, що досліджувані тексти характеризуються спільністю ідеї (теми). І тут корисними видаються комплексні дослідження з фахівцями з експертизи об'єктів інтелектуальної власності.

Якщо тексти розрізняються за всіма ознаками: ідеєю, змістом, лексико-стилістичним оформленням, експерт може дійти висновку про відсутність факту запозичення текстів.

Експертна практика показала, що застосування описаної методики можливе і при вирішенні питань щодо створення текстів однією чи різними особами, особливо в тих випадках, коли досліджувані тексти складені у стилях з низьким ступенем індивідуалізації писемно-мовленнєвих навичок автора — офіційно-діловому та деяких підстилях наукового стилю.

Таким чином, для вирішення питань щодо запозичення текстів, експерт-авторознавець повинен визначити ступінь їх запозичення, виявити специфічні комплекси ознак, призначених саме для розв'язання таких задач, всебічно їх оцінити та надати відповідний висновок, не виходячи за межі своєї компетенції.

Список використаної літератури

1. *Мильчин А.Э.* Справочная книга редактора и корректора / А.Э. Мильчин. — М., 1985.

Резюме

В статье освещены основные положения методики исследования текстов с целью установления факта его заимствования, подробно описан процесс проведения исследований такого рода.

Summary

The article highlights the main provisions of texts' research methods in order to establish the fact of its borrowing, described in details the process of this kind of research.

І.В. Костів, судовий експерт*Львівський НДІ судових експертиз*

ДЕЯКІ ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРСЬКОЇ МОВИ ПРИ ВИКОНАННІ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються лексичні запозичення у перській мові, їх вплив на українську та російську мову. Надана загальна характеристика перської мови та її діалектів, підкреслено роль арабської мови у формування лексичного фонду перської мови. Надані рекомендації експертам щодо факторів та знань, які необхідно враховувати при проведенні криміналістичних досліджень писемного мовлення, де фігурують громадяни Ірану або особи, які володіють перською мовою.

Постійна міграція населення, володіння іноземними мовами, розвиток культурного та технічного прогресу зумовлює знання цих мов. У сучасній тенденції розвитку міжкультурної комунікації становлення та розвиток мовних контактів відображає історичний процес взаємодії народів та вплив зовнішніх чинників. В основах мовної взаємодії лежать позамовні явища: міграція населення, суміжне проживання різних етносів на одній території, економічні, політичні, культурні контакти різних народів. Одним з найбільш складних та маловивчених у галузі криміналістики є об'єкти, котрі виконані індо — європейською групою мов, зокрема перською мовою.

Перська мова — державна і літературна мова Ірану. Як літературна мова вона була поширена раніше, особливо в X—XV століттях і не лише в Ірані, але і в багатьох сусідніх з ним країнах: Афганістані, деяких районах Середньої Азії, Індії, Азербайджані. Перська мова є однією з мов іранської групи, яка в свою чергу входить до складу індоєвропейської мовної сім'ї. До числа іранських мов відносять: перську, таджикську, курдську, белуджську, татську, талишську, афганську, осетинську, ягнобську та центральні діалекти; памірські мови: а) шугнансько-рушанська група; б) язгулямська; в) ваханська; г) мунджанська; д) ішкашімська та ін. На територіях колишнього СРСР представлені іранські мови: таджикська, осетинська, курдська, татська, ягнобська, памірські [1].

Справжня наукова класифікація іранських мов — справа майбутнього і потребує детальної роботи по вивченню окремих мов у їх сучасному стані та їх історії, а потім наданню їх порівняльної характеристики.

Зараз всі перські мови можна поділити на дві великі групи: західну і східну. Західна група: перська, таджикська, курдська, белуджська, татська, талишська і центральні діалекти. До східної групи входять: афганська, осетинська, ягнобська, памірські мови. В основу цього поділу покладені фонетичні і граматичні ознаки, тому терміни “західні” і “східні” іранські мови не завжди відповідають території їх розповсюдження [1].

Сучасна фарсі (перська мова) — плуріцентрична мова (діасистема), яка складається з трьох близькоспоріднених варіантів, визнаних офіційними в якості окремих національних мов у трьох країнах Азії: Ірані, Афганістані, Таджикистані. Серед них найбільшу популярність і вплив має фарсі Ісламської республіки Іран. Східний варіант перської мови, представлений однією з двох (разом з пашто) державних мов Афганістану, називається дарі (також фарсі-кабулі), державна мова Таджикистану — таджикська [5].

Сучасна перська мова сформувалась за останні 70–80 років на основі розмовних перських діалектів та фарсі — дарі. На території Ірану розмовляють перською мовою та її діалектами — 58% населення; турецькою і турецьким діалектами — 26%; курдською — 9%; лурською — 2%; белушською та арабською — 1% населення, іншими — 3% [1].

В сучасній перській мові поруч з літературною формою є велика кількість діалектів (місцевих, територіальних), що до сьогодні майже не вивчені. В основу літературної мови покладений тегеранський діалект, і тегеранське звучання вважається літературною нормою [2].

Крім тегеранського діалекту поширені ісфаганський та ширазький, єврейсько-таджикський та дарі. Також поширена азербайджанська мова, проте усі її носії володіють фарсі (перською мовою) [2].

Складність розв’язання цієї проблеми зумовлюється відсутністю критеріїв, на підставі яких одну мову чи етап її розвитку слід відмежувати від іншої мови чи іншого етапу її розвитку. Не розроблені також критерії, які дозволили б однозначно давати відповідь на питання: це мова чи діалект? [4]. Тому для проведення криміналістичної експертизи перської мови необхідно знати, яким діалектом володіє ймовірний виконавець рукописного тексту, його місце народження та проживання.

У даній статті розглядаються саме лексичні запозичення, оскільки вони є найбільш поширені при контактуванні різних народів та для проведення досліджень писемного мовлення можуть відігравати кульмінаційну роль.

Лексика — це сукупність уживаних слів, з якими пов'язані певні значення, закріплені у суспільному вжитку. Лексика — динамічна, оскільки словниковий склад мови постійно поповнюється новими словами, чи запозиченнями, якісь слова виходять з ужитку, якісь набувають нових значень, переходячи з одного розряду в інший, а їх “рухливими” одиницями є слова. Лексичне значення слова — це його співвіднесеність, зв'язок із певними явищами і закономірностями реальної дійсності та поняттями про них [6].

Слово, як одиниця мови, має такі ознаки:

- складається зі звуків (має матеріальну основу) і йому притаманна певна внутрішня упорядкованість звуків, його не можна розривати (слово втратить смислову цілісність);
- має єдиний наголос (тільки складні слова мають побічний наголос);
- має лексичне значення: воно щось називає або виражає;
- йому властива стійкість лексичного і граматичного значення (воно є спільним для носіїв мови);
- може поділятися на менші одиниці — морфеми (корінь, префікс, суфікс, закінчення, які вивчає морфеміка);
- пов'язується з іншими словами у реченні чи словосполученні змістовими та граматичними зв'язками.

Слово у мові виконує такі функції:

- як самостійна одиниця (поза реченням) — номінативну (називає предмет і явища об'єктивної дійсності, передає особливості фізичного і психологічного стану людини);
- у реченні — комунікативну (може набувати різних граматичних форм і виконувати різні синтаксичні функції) [6].

Дослідження перської мовної системи не є можливим без розгляду її взаємодії з арабської. Деякі іранські вчені вважають, що тут наявний арабський і перський словниковий склад. Причиною цього є не лише арабське завоювання і влада арабського халіфату, і не лише ісламська релігія та економічні, політичні, культурні зв'язки персів і арабів, але й довготривала мовна мода, орієнтація на арабську традицію, сильні арабові тенденції аж до 20 століття.

Довгий час арабська культура була коридором, через який європейські традиції проникали на територію Ірану. Це супроводжувалось появою тут і відповідної європейської лексики, яка теж відчувала на собі вплив арабізації. Тобто, у складі перської мови наявні не лише етимологічні арабізми (слова, що прийшли з арабської мови через інші

мови або безпосередньо, а також утворені штучно з арабських коренів), а й історичні (слова не арабського походження, запозичені при посередництві арабської мови [3]. Велика кількість грецьких слів проникла в перську мову через арабів в мусульманську епоху. Їх легко розпізнати по арабізованій формі, а саме фонетико — орфографічним ознакам і за можливістю утворювати ламану арабську множину.

До основних чинників, які зумовили появу арабських лексичних запозичень у перській мові: завоювання території Ірану арабами; поширення релігії іслам; функціонування двох мов на одній території. Арабська мова функціонувала як мова держави, релігії, науки, літератури, а також, частково, як розмовна (народна) мова населення Ірану. Разом з арабською лексикою запозичувались нові релігійні поняття, поняття адміністративного устрою, економіки, культури, які поповнювали словниковий склад. Але дуже часто такий процес був причиною витіснення перських еквівалентів або появою синонімії.

Взаємодію арабської та перської мови можна характеризувати як взаємодію неспоріднених мов, оскільки арабська мова відноситься до семіто-хамітської мовної сім'ї, а перська мова — до індоєвропейської, і вони цілком відмінні за своєю структурою.

На історико-культурні контакти сучасної України і давньої Київської Русі з Іраном неодноразово вказували українські вчені. Концепція “Чорноморської орієнтації” М. Грушевського передбачала зв'язки України-Русі з країнами Чорноморсько-Середземноморського регіону, Близького та Середнього Сходу, зокрема з Іраном. А. Кримський неодноразово наголошував на іранських культурних впливах, зазначаючи, що в давні часи південь України заселяла іранська гілка народів — скіфи-сармати, а згодом їхні нащадки — алани [1]. У часи пізнього середньовіччя посередниками впливів перської культури в Україні, безумовно, могли стати малоазійські турки й кримські татари. Сучасний етап розвитку взаємовідносин Ірану та України зумовлений політичними, економічними, культурними, торгівельними, військовими та іншими орієнтирами.

Цікавою у напрямку перських лексичних запозичень є стаття “Основные тематические группы персидских лексических заимствований в русском и украинском языках” Амирреза Моллаахмади. Автор розглядає перські запозичення в російській та українській мові. Виділяє тематичні групи, за якими можна встановити основні шляхи запозичень та види кооперації давніх слов'янських та іранських етносів.

Основними тематичними групами лексичних запозичень, зафіксованих словниками іншомовних слів, в російській та українській мові є наступні: 1) слова, означаючі їжу (в тому числі назви плодів та рослин) і напоїв; 2) тварин та рослин (вживані у технічних цілях); 3) ігри; 4) види діяльності людей; 5) звання, титули, військові звання, державні документи; 6) предмети домашнього вжитку, музичні інструменти; 7) назви споруд; 8) тканини, одяг, головні убори та прикраси; 9) дорогоцінні каміння та мінерали; 10) слова з галузі міфології та релігії; 11) слова у галузі літературної діяльності [7]. Деякі приклади таких запозичень: газель, кермес, шакал, хна, шафран, шахмати, нарди, шах, рокіровка, мат, кайф, ханджа, бакалея, халіф, диван, тахта, мангал, шафа, палас, сурма, паранджа, шаровари, діва, нафта, дервиш, бірюза. Аналіз більшості слів свідчить, що вони є прямими запозиченнями з перської мови в російську; в українську мову перські слова частіше проникали опосередковано через турецьку, російську і різні європейські мови [7].

Зважимо на те, що саме мова є інструментом проникнення у ментальність, а отже, і ключем до етнічної, культурної та соціальної групи, до якої належить індивід. Мова при цьому відбиває не тільки духовний світ людини, а й її культуру. Одна з найважливіших її функцій — акумулятивна функція, яка полягає у збереженні культурної спадщини, передачі гуманітарного надбання народу від покоління до покоління [8]. Зміни у свідомості індивідів знаходять своє віддзеркалення у мові, оскільки “жива сучасна мова перебуває у постійному русі та розвитку. Кожна людина, що говорить, або пише на рідній мові, повторює вже готові структури, наслідуючи мільйони носіїв цієї мови, черпаючи зі скарбниці своєї мови випробувані в не обчислюваній кількості мовленнєвих актів, визнані словосполучення, що регулярно вживаються, і одночасно творять мову [8].

В залежності від того, як використовується дане лексичне запозичення, каузитивно чи є повноцінним словом у реченні, ми можемо говорити про стійкість його вживання чи випадковість. Ряд чинників відіграють важливу роль при дослідженні писемного мовлення іноземних громадян, зокрема іранців, тому потрібно враховувати наступне: вплив арабської мови; екзотизми; діалекти; маскування власних ознак писемного мовлення; стійке використання запозиченої лексики; знання іноземних мов.

Необхідно великий масив зразків писемного мовлення особи — підозрюваного для визначення стійкості вживання перської лексики, а також зразки писемного мовлення з інших мов, якими володіє ймовірний

виконавець. Також необхідно враховувати соціально-біографічний фактор для визначення діалектів та освітнього рівня особи-пишучого.

Отже, дослідження перської мови є великою і об'ємною працею та потребує детального вивчення цієї мови, неспорідненої з слов'янською ментальністю та мовною системою. Це важливий крок у галузі досліджень писемного мовлення іноземних громадян, які проживають, працюють, навчаються на теренах України, володіють декількома мовами і використовують свої мовні знання, в тому числі і для “маскування” власних ознак писемного мовлення.

Список використаної літератури

1. *Маленька Т.Ф.* Іран, іранці та ми. Лінгвокраїнографія Ірану: навчальний посібник / Т.Ф. Маленька. — К.: Київський ун-т, 2001. — С. 83.
2. *Пейсигов Л.С.* О некоторых экспериментальных приемах лингвистической диагностики (на материале персидского языка) / Л.С. Пейсигов. — М.: Изд-во Московского госуд. ун-та, 1971. — С. 7.
3. *Пономарев А.Д.* Лексика греческого происхождения в украинском языке. — К.: Наука, 1974. — С. 2–3.
4. *Семчинский С.В.* Загальне мовознавство / С.В. Семчинський. — К.: Вища школа, 1988. — С. 290.
5. Персидський язык. Википедия. [Електронні ресурси]. — режим доступу // <http://www.ru.wikipedia.org>. — 11.11.2013
6. *Тележкіна О.О.* Українська мова / О.О. Тележкіна. — Х.: Ранок, 2011. — С. 65–67.
7. Основные тематические группы персидских лексических заимствований в русском и украинском языках [Електронні ресурси]. — Режим доступу: http://library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/sl/sl_2011_05_01.pdf
8. *Тер-Минасова С.Г.* Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. — М.: Изд-во МГУ, 2004. — С. 100, 110.

Резюме

В статье рассматриваются лексические заимствования в персидском языке, их влияние на украинский и русский язык. Общая характеристика персидского языка и его диалектов. Роль арабского языка в формировании лексического фонда персидского языка. Даются рекомендации экспертам, какие факторы и знания необходимо учитывать при проведении криминалистических исследований письменной речи, где фигурируют граждане Ирана или лица, обладающие персидским языком.

Summary

The article deals with lexical borrowing from persian, their influence on ukrainian and russian language. General characteristics of the persian language and dialects. Part of arabic in the formation of lexical stock of persian language. The recommendations experts, and knowledge of what factors should be considered when conducting forensic research writing, which featured the citizens of Iran or persons who know the persian language.

А.О. Полтавський, в.о. заст. директора
М.П. Молибога, канд. юрид. наук,
провідн. наук. співробітник
О.А. Гуменський, головн. судовий експерт
Київський НДІ судових експертиз

К.М. Ковальов, заст. нач. лабораторії
ДНДЕКЦ МВС України

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІЙ ДОКУМЕНТІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ПОЧЕРКОЗНАВЧИХ ТА ТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ДОКУМЕНТІВ

У статті висвітлено проблемні питання щодо визначення основних об'єктів дослідження при проведенні почеркознавчих та технічних експертиз документів і місця копій (технічних зображень) серед них.

З постійним розвитком копіювально-розмножувальних, знакодрукувальних тощо пристроїв, спеціального програмного забезпечення (зокрема, так званих, графічних редакторів) постійно піднімається питання щодо доцільності проведення комплексних технічних та почеркознавчих досліджень копій (а фактично — технічних зображень) **документів**¹, в яких одними з реквізитів є рукописні записи (у т.ч. підписи) [9, 11–13, 15, 17–19, 20, 21].

Питання дослідження копій документів було актуальним ще у позаминулому столітті. У 1876 році у трактаті “О судебных доказательствах” Ієремія Бентам зазначав, що: “... Мнимая копия может быть не имела оригинала, или может отличаться от него больше или меньше, по случайности или вследствие подлога...”; “... В оригинале документа можно открыть черты подделки, которые не будут видны в копии. Особенно если оригинал подложный или подложно измененный...”; “... копия может дать повод к характеристическому обману, т.е. кто-нибудь искажает настоящий оригинал или фабрикует подложный для того, чтобы с помощью копии, которая будет снята с него произвести такие же действия как и с сфабрикованным оригиналом, уничтожение ложного или сфабрикованного оригинала позволит обману пройти незамеченным...” [16].

---

¹ Тут та далі — виділено нами (авт.).

Вторив йому і один із засновників російської криміналістики та судової експертизи Є.Ф. Буринський, який на початку минулого століття (у 1903 році) вказував на те, що: **“... При споре о подлоге сходство почерков никоим образом нельзя считать доказательством подлинности документа, а несходство доказательством подложности; это было бы очевидным и очень опасным заблуждением. Не говоря уже о химических светопечатных и др. сложных способах подделки подписей, достаточно упомянуть, что простой перерисовкой по бензину, легко достичь полного наружного сходства почерков...”** [14].

Зазначене понад сторіччя тому, залишається актуальним і сьогодні.

До недавнього часу при технічному дослідженні копій документів склалася **практика** щодо констатації відсутності ознак монтажу (а не самого монтажу) із зазначенням того, що встановлення факту монтажу можливо за умови надання оригіналів документів. Після цього, експертом-почеркознавцем вирішувалися **ідентифікаційні** питання з наданням висновків (категоричних, ймовірних або про неможливість вирішення питання за методиками почеркознавчих досліджень) щодо виконання чи невиконання конкретними особами рукописних записів (підписів), зображення яких містяться у копіях документів. Висновки при цьому формулювалися наступним чином:

- при дослідженні копії документа, наданого на дослідження, ознак монтажу при його виготовленні не встановлено; відповісти на питання щодо факту монтажу копії документа можливо за умови надання його оригіналу;
- рукописні записи (підписи), зображення яких мають у копії досліджуваного документа, виконані (не виконані або інше) конкретною особою.

Опитуванням дізнавачів, слідчих, прокурорів, суддів встановлено, що вони, оцінюючи **зазначені (вищенаведені) висновки, сприймають їх аналогічно висновкам за результатами досліджень оригіналів документів, не враховуючи факту можливого монтажу документа, з якого виготовлено копію.**

Крім того, наявність рукописних записів (підписів) у документах, копії яких досліджуються, може бути результатом застосування не тільки монтажу, а й інших способів технічної підробки (наприклад, попередньої підготовки виконання підпису за допомогою олівця; підчистка, травлення або змивання підпису з наступним нанесенням іншого підпису, використання комп’ютерної техніки або інших технічних засобів для формування зображення підписів чи рукописних

записів тощо). При цьому, ознаки застосування зазначених способів та прийомів при отриманні їх графічних зображень на копіях документів можуть бути суттєво викривлені або взагалі можуть не відобразитися на копіях, отриманих в результаті неодноразового послідовного копіювання документу, або його друку з використанням комп'ютерної техніки та друкуючих засобів (принтерів, плотерів тощо) чи факсиміле та т.ін. Тому, при дослідженні рукописних записів (підписів) у копіях документів неприпустимо брати до уваги можливість підробки документу лише з використанням монтажу.

При аналізі піднятої проблеми слід звернути увагу і на інформаційний лист “Производство судебно-почерковедческой экспертизы по электрофотографическим копиям”, який був опублікований у квітні 2006 року [19]. У ньому, зокрема, визначено: “... Логичен следующий ответ на такой вопрос: “Подпись от имени Н., изображение которой находится в электрофотографической копии заещения..., выполнена самим Н.”. Однако, чтобы этот ответ не был интерпретирован как свидетельство подлинности (или неподлинности) документа, к нему необходимо примерно такое дополнение: “Вопрос о получении этого изображения на исследуемом документе не рассматривался, т.к. его решение (факт монтажа, в том числе монтажа из различных соображений подписи конкретного лица, перекопирование и др.) выходит за пределы компетенции эксперта-почерковеда. Вторая часть ответа, на наш взгляд, должна **обязательно** присутствовать в случаях идентификационной задачи. Ее наличие в заключении предостережет лицо или орган, назначивший экспертизу, от **экстраполяции вывода на оригинал документа**, о существовании которого эксперт-почерковед судить не может ...”.

До 26.12.2012 р. почеркознавчі дослідження за копіями документів регламентувалися відповідними документами суб'єктів судово-експертної діяльності України, зокрема, трьома нормативно-методичними документами Міністерства юстиції України, а саме:

1. Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз (затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, зареєстрованою в Міністерстві юстиції України 03.11.1998 р. за №№ 705/3145) [5], де п. 3.5 було визначено наступне: “У виняткових випадках, коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законом порядку. Про проведення експертизи за

такими матеріалами має бути вказано в постанові (ухвалі) про її призначення.”.

2. Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, зареєстрованими в Міністерстві юстиції України 03.11.1998 р. за № 705/3145) [8], де було визначено наступне: “1. ... У виняткових випадках, коли **оригінали досліджуваних документів не можуть бути представленими експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями документа**, приєднаними до справи у встановленому законом порядку. Про проведення експертизи за такими матеріалами має бути вказано у постанові (ухвалі) про її призначення. Почеркознавчі дослідження за копіями об’єктів **можуть бути проведені лише після вирішення експертами в галузі технічного дослідження документів питання про відсутність монтажу**. У таких випадках можуть вирішуватися такі питання:

Чи виконано певною особою рукописний текст (рукописні записи) у документах, електрофотографічні копії яких надані на дослідження?

Чи виконано підпис, зображення якого міститься в електрофотографічній копії документа, тією особою, від імені якої він зазначений? ...”.

3. Методичними рекомендаціями з питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів (внесено до Реєстру методик проведення судових експертиз у 2009 році за № 0.1.16) [10], якими визначено наступне.

3.1. “1.1. Предмет комплексної судової почеркознавчої і судово-технічної експертизи документів — фактичні дані і обставини справи, встановлювані на базі інтеграції спеціальних знань в галузях почеркознавства та технічного дослідження документів про виконавця (виконання) певних записів (підписів), можна диференціювати за чотирма групами:

1.1.1. **Про виконавця певних записів (підписів) по копіях документів, виготовлених за допомогою копіювальних апаратів електрофотографічного і струминного способу** утворення зображень (далі — копії)...

1.2. Об’єкти комплексної судової почеркознавчої і судово-технічної експертизи документів: **копії документів**; документи, записи (підписи) в яких виконані із застосуванням попередньої технічної підготовки; утворені за допомогою факсиміле-кліше; рукописні записи; вільні, умовно-вільні і експериментальні зразки почерку для порівняльного дослідження й ін.

1.3. Завдання комплексної судової почеркознавчої і судово-технічної експертизи документів можна диференціювати відповідно до її предмету на 4 групи:

1.3.1. **Встановлення виконавців записів (підписів) по копіях документів...**

1.6.1. У виняткових випадках, коли оригінали досліджуваних документів не можуть бути надані експертові, **можливе проведення експертизи за копіями документів**. У таких випадках почеркознавчі дослідження повинні проводитися тільки після вирішення експертами в галузі технічного дослідження документів питань про відсутність (наявність) монтажу...

При встановленні експертом в галузі технічного дослідження документів факту монтажу, питання про виконавця підпису (запису), зображення якого міститься в копії змонтованого документа, не вирішується...

При встановленні експертом в галузі технічного дослідження документів факту відсутності монтажу, питання про виконавця підпису (запису), зображення якого міститься в копії документа, розв'язується експертом-почеркознавцем...

При неможливості встановлення експертом у галузі технічного дослідження документів факту монтажу, повинні проводитися дослідження зображення запису (підпису) експертом-почеркознавцем з метою встановлення виконавця підпису..."

Аналізом положень Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [8] та змісту останнього речення п. 1.6.1. Методичних рекомендацій з питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів [10] встановлені **певні протиріччя**: першим документом було визначено, що тільки у разі встановлення відсутності факту монтажу в копії наданого на дослідження документа можливо проведення почеркознавчих досліджень; другим документом визначено, що при неможливості встановлення факту монтажу в копії документа повинні проводитися почеркознавчі дослідження зображення запису (підпису) з метою встановлення виконавця.

З 26.12.2012 р. було внесено зміни до п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз [5], який став нести наступний зміст: "Коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законодавством порядку, **якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз**. Про

проведення експертизи за такими матеріалами вказується в документі про призначення експертизи (залучення експерта) або письмово повідомляється експерт органом (особою), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта)”.

Такий **методичний підхід** до проведення почеркознавчих експертиз та технічних експертиз документів був визначений одночасно із змінами до вищезазначеної Інструкції про призначення та проведення судових експертиз внесеними змінами до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [8] до переліку об’єктів, що підлягають дослідженню при проведенні зазначених експертиз, а саме:

- у підрозділі 1.1 розділу 1 “Почеркознавча експертиза” для проведення почеркознавчих досліджень рукописних записів та підписів **надаються оригінали документів**;
- у підпункті 3.2.1 підрозділу 3.2 розділу 3 “Технічна експертиза документів” для проведення дослідження щодо встановлення факту внесення змін у первинний зміст документів **надаються оригінали документів**;
- у підпункті 3.3.5 підрозділу 3.3 розділу 3 “Технічна експертиза документів” для дослідження документів щодо ідентифікації печаток, штампів (у тому числі факсиміле) та встановлення відповідності часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа **надаються оригінали документів**.

Таким чином, на сьогоднішній день фактично копії документів виведені з переліку основних об’єктів дослідження почеркознавчих експертиз та технічних експертиз документів. Відповідно до зазначеного потребують внесення змін до інших нормативно-методичних документів, що регламентують проведення зазначених експертиз.

Вивченням поняття “документ” у чинному законодавстві України встановлено, що воно найбільш повно визначено у Кримінальному та Кримінальному процесуальному кодексах України (далі — ККУ та КПКУ, відповідно).

ККУ передбачено, зокрема [1]:

- ст. 358 щодо підrobлення **документів**, печаток, штампів та бланків, збут чи використання **підrobлених документів**, печаток, штампів передбачено кримінальну відповідальність за підrobлення посвідчення або іншого **офіційного документа**, який видається чи посвідчується підприємством, установою, організацією, громадянином-підприємцем, приватним нотаріусом, аудитором чи іншою особою,

яка має право видавати чи посвідчувати **такі документи**, і який надає права або звільняє від обов'язків, з метою використання його підроблювачем чи іншою особою або збут **такого документа**, а також виготовлення підроблених печаток, штампів чи бланків підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності, інших офіційних печаток, штампів чи бланків з тією самою метою або їх збут; за складання чи видачу працівником юридичної особи будь-якої форми власності, який не є службовою особою, приватним підприємцем, аудитором, експертом, оцінювачем, адвокатом або іншою особою, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, **завідомо підроблених офіційних документів**, які посвідчують певні факти, що мають юридичне значення або надають певні права чи звільняють від обов'язків, підроблення з метою використання або збуту посвідчень, **інших офіційних документів**, що складені у визначеній законом формі та містять передбачені законом реквізити, виготовлення підроблених офіційних печаток, штампів чи бланків з метою їх збуту або їх збут чи збут завідомо підроблених офіційних документів, у тому числі особистих документів особи; за використання завідомо підробленого документа;

- ст. 366 щодо службового підроблення передбачено кримінальну відповідальність за складання, видачу службовою особою завідомо **неправдивих офіційних документів**, внесення до **офіційних документів завідомо неправдивих відомостей**, інше підроблення **офіційних документів**.

ККУ визначено, що під **офіційним документом** у зазначених вище статтях слід розуміти документи, що містять зафіксовану на будь-яких матеріальних носіях інформацію, яка підтверджує чи посвідчує певні події, явища або факти, які спричинили чи здатні спричинити наслідки правового характеру, чи може бути використана як документи — докази у правозастосовній діяльності, що складаються, видаються чи посвідчуються повноважними (компетентними) особами органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а також окремими громадянами, у тому числі самозайнятими особами, яким законом надано право у зв'язку з їх професійною чи службовою діяльністю складати, видавати чи посвідчувати певні види документів, що складені з дотриманням визначених законом форм та містять передбачені законом реквізити.

Крім того, п. 3.13 ДСТУ 2732:2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять [4], визначено поняття оригіналу до-

кумента як примірника документа, що першим набуває юридичної сили.

Таким чином, з огляду на вище викладене можна визначити поняття оригіналу документа у наступній редакції.

Оригінал документа — офіційний документ, що першим набуває юридичної сили, складений відповідно до визначених нормативно вимог на певному матеріальному носії, виданий вперше, що містить інформацію, яка підтверджує чи посвідчує певні події, явища або факти, що спричинили чи здатні спричинити наслідки правового характеру, та може бути використана як документ — доказ у правозастосовній діяльності. Такий документ складається, видається чи посвідчується повноважними (компетентними) особами органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а також окремими громадянами, у тому числі самозайнятими особами, яким законом надано право у зв'язку з їх професійною чи службовою діяльністю складати, видавати чи посвідчувати певні види документів, що складені з дотриманням визначених законом форм та містять передбачені законом реквізити. Тобто, іншими словами це справжній документ, виданий вперше. Оригіналів документа може бути декілька.

Статтею 99 КПКУ визначено наступне.

“1. Документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

2. До документів, за умов наявності в них відомостей, передбачених частиною першою цієї статті, можуть належати:

1) матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні);

2) матеріали, отримані внаслідок здійснення під час кримінального провадження заходів, передбачених чинними міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

3) складені в порядку, передбаченому цим Кодексом, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії;

4) висновки ревізій та акти перевірок.

Матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні дії окремих осіб та груп осіб, зібрані оперативними підрозділами з

дотриманням вимог Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, за умови відповідності вимогам цієї статті, є документами та можуть використовуватися в кримінальному провадженні як докази.

3. Сторона кримінального провадження, потерпілий зобов’язані надати суду оригінал документа. Оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа — його відображення, якому надається таке ж значення, як документу.

4. Дублікат документа (документ, виготовлений таким же способом, як і його оригінал) може бути визнаний судом як оригінал документа.

5. Для підтвердження змісту документа можуть бути визнані допустимими й інші відомості, якщо:

1) оригінал документа втрачений або знищений, крім випадків, якщо він втрачений або знищений з вини потерпілого або сторони, яка його надає;

2) оригінал документа не може бути отриманий за допомогою доступних правових процедур;

3) оригінал документа знаходиться у володінні однієї із сторін кримінального провадження, а вона не надає його на запит іншої сторони.

6. Сторона кримінального провадження, потерпілий мають право надати витяги, копії, узагальнення документів, які незручно повністю досліджувати в суді, а на вимогу суду — зобов’язані надати документи у повному обсязі.

7. Сторона зобов’язана надати іншій стороні можливість оглянути або скопіювати оригінали документів, зміст яких доводився у передбаченому цією статтею порядку” [2].

Аналіз вказаної статті доводить, що у КПКУ під поняттям “документ” розуміється матеріальний об’єкт, створений з метою збереження інформації. Крім того, у статті перелічені конкретні види документів, що можуть використовуватися як докази у кримінальній справі. У ч. 4 ст. 99 КПКУ вже розкривається термін “дублікат” по відношенню до терміну “документ” та вказується, що дублікат документа може бути визнаний судом як його оригінал.

Відповідно до п. 3.14 ДСТУ 2732:2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять, **дублікат оригіналу** — повторно оформлений службовий документ для використання, замість втраченого чи пошкодженого **оригіналу документа**, що має таку саму юридичну силу [4]. При цьому, у правому верхньому куті лицьової сторони

першого аркушу дублікату документа повинна наноситися відмітка “Дублікат”.

Щодо поняття копії документа, то воно у викладеній статті КПКУ не визначено, але згідно частини 5 зазначеної статті при неможливості надання оригіналу документа для підтвердження його змісту можуть бути визнані допустимими й інші відомості. Чи можуть бути цими відомостями копії документів, законодавцем у цьому випадку не визначено.

Проведеним інформаційним пошуком на рівні нормативних актів держави нами знайдено тільки одне визначення копії документа у п. 3.10 ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять, а саме: “**копія документа** — документ, що містить точне знакове відтворення змісту чи документної інформації іншого документа і в окремих випадках деяких його зовнішніх ознак”. Пунктами 3.15 та 3.16 цього ж стандарту визначено і види копій, відповідно: **незасвідчена копія** — копія документа, в якій немає реквізитів, що надають їй юридичної сили; **засвідчена копія** — копія документа, що містить реквізити, які в окремих випадках надають їй юридичної сили оригіналу [4]. Копії документів у почеркознавчій експертизі та технічній експертизі документів отримали назву **технічних зображень документів**.

Вивченням окремих документів у галузі діловодства з питань регламентації виготовлення копій встановлено наступне.

П.п. 76-82 Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Ради міністрів АР Крим, місцевих органах виконавчої влади (затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2011 р. № 1242) [7] передбачено, що установа може засвідчувати копії лише тих документів, що створюються в ній. Крім того, у разі підготовки документів для надання судовим органам під час вирішення питань щодо прийняття громадян на роботу, навчання, засвідчення їх трудових, житлових та інших прав у взаємовідносинах з установою, а також під час формування особових справ працівників установа може виготовляти копії документів, виданих іншими установами. При цьому, копія повинна відповідати оригіналу та містити:

- відмітку “Копія” у правому верхньому куті лицьової сторони першого аркушу;
- напис про засвідчення документа: “Згідно з оригіналом”, найменування посади, особистого підпису особи, яка засвідчує копію, її ініціалів (ініціалу імені) та прізвища, дати засвідчення копії і проставляється нижче реквізиту документа “Підпис”;

— відбиток печатки, що скріплює напис про засвідчення копії, із зазначенням на ній найменування відповідної установи (без зображення герба) або печаткою структурного підрозділу (служби діловодства, служби кадрів, бухгалтерії тощо) установи.

Відповідно до п. 9 гл. 7 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 22.02.2012 р. за № 282/20595) [6], на копіях (фотокопіях) проставляється відмітка “Згідно з оригіналом” з проставлянням дати, підпису нотаріуса, який завіряється відбитком печатки нотаріальної установи або нотаріуса.

Тобто, копія документа повинна повністю відповідати оригіналу та мати, якнайменше, відмітку “Копія”, засвідчувальні написи, скріплені відбитком печатки.

Таким чином, об’єктами почеркознавчої експертизи та технічної експертизи документів апріорі можуть бути наступні документи: *оригінал документа; дублікат оригіналу документа; засвідчена копія; неза-свідчена копія*, але, враховуючи викладені вище нормативно-методичні вимоги до об’єктів зазначених експертиз, на сьогоднішній день дослідженню підлягають лише оригінал документа та дублікат оригіналу документа.

При цьому слід мати на увазі, що статус документа (оригінал, дублікат, копія) визначається не експертом, а органом, що призначив експертизу в постанові (ухвалі) про призначення експертизи.

Але навіть і це не гарантує те, що експертом досліджується саме, наприклад, оригінал документа (дублікат оригіналу), а не несправжній документ, змонтований таким чином, що експерт може не виявити ознак монтажу. Тому, вважається за необхідне наголосити на тому, що експертів для проведення експертизи надається певний об’єкт — паперовий носій інформації, який може відповідати за його реквізитами, способом (способами) їх нанесення визначеному порядку виготовлення документу якогось статусу. Проте визначати статус документа (наприклад, оригінал), що, як наслідок, тягне за собою автоматичне підтвердження чи посвідчення певного правочину, інформація про який міститься у досліджуваному об’єкті, не входить до компетенції судового експерта.

Список використаної літератури

1. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25—26. — С. 131.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2013. — № 9–10, № 11–12, № 13. — С. 88.
3. Про судову експертизу: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — С. 232.
4. ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. — К.: Держспоживстандарт, 2005. — 32 с.
5. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз (затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 03.11.1998 р. за № 705/3145) // Офіційний вісник України. — № 46. — С. 172.
6. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5, зареєстровано у Міністерстві юстиції України 22.02.2012 р. за № 282/20595) // Офіційний вісник України. — 2012. — № 17. — С. 66.
7. Типова інструкція з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів АР Крим, місцевих органах виконавчої влади (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2011 р. № 1242) // Офіційний вісник України. — 2011. — № 94. — С. 172.
8. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (затверджені наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5, зареєстровано в Мін'юсті 03.11.1998 р. за № 705/3145) // Офіційний вісник України. — 1998. — № 46. — С. 172.
9. *Липовский В.В.* Криминалистическое исследование подписей, исполненных с помощью технических приемов / В.В. Липовский. — К.: КНИИСЭ, 1975. — 32 с. (р/код 1.1.19 в Реєстрі методик проведення судових експертиз)
10. Методичні рекомендації з питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів (внесено в Реєстр методик проведення судових експертиз у 2009 році за № 0.1.16) / Е.Б. Сімакова-Єфремян. — Х., 2007.
11. *Бондар М.Є.* Скановані підписи в судово-почеркознавчій експертизі / М.Є. Бондар // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х., 2003. — Вип. 3. — С. 202–206.
12. *Бондарь М.Е.* Возможности решения почерковедческих задач в отношении подписей, представленных в виде оттисков факсимильных клише / М.Е. Бондарь, Н.Г. Драпей, Т.А. Сукманова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 2008. — Вып. 54. — С. 48–56.
13. *Бодров Н.Ф.* Экспертное исследование рукописных реквизитов, выполненных с помощью плоттеров / Н.Ф. Бодров // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: материалы 3-й Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 25–26 января 2011 г.). — М.: Проспект, 2011. — С. 504–507.
14. *Буринский Е.Ф.* Судебная экспертиза документов производство ее и пользование ею. — М.: ЛексЭст, 2002. — 464 с.
15. Дослідження рукописних записів та підписів у документах, представлених у вигляді електрофотокопій: звіт по НДР (заключний) / Мінюст України, ОНДІСЕ; наук. кер. Г.В. Логвіна, відповід. вик.: Т.О. Дроздова, М.Є. Бондар, Н.О. Сторож; вик. О.Д. Добриніна та ін. — Одеса, 2004 (№ 23 в переліку науково-технічної та довідкової літератури, що використовується при проведенні почеркознавчої та авторознавчої експертиз, додаток 2 до наказу Міністерства юстиції України від 30.07.2010 р. № 1722/5).

16. О судебных доказательствах: трактат Иеремии Бенета / под изд. Дюмона, пер. с фр. И. Горюновича. — К.: тип. М.П. Фрица, 1876.
17. Панова Т.О. Комплексное исследование имитации рукописных реквизитов / Т.О. Панова, О.Ю. Миловидова, Е.С. Карпухина // Теория и практика судебной экспертизы. — М.: ГУ РФЦСЭ, 2008. — № 3 (11) — С. 118–121.
18. Полтавський А.О. Встановлення факту монтажу документа при проведенні почеркознавчих досліджень зображень підписів в копіях документів: оцінка висновку органами дізнання та досудового слідства, судом / А.О. Полтавський, Д.Ю. Гамов, В.В. Назаров // Взаємодія слідчого зі спеціалістами експертних підрозділів ОВС в ході дослідчої перевірки: проблемні питання: програма наук.-практ. семінару / ННІПСК НАВС МВС України. — К., 2011.
19. Производство судебно-почерковедческой экспертизы по электрофотографическим копиям: информ. письмо // Теория и практика судебной экспертизы: науч.-практ. журнал. — 2006. — № 1 (1).
20. Сукманова Т.А. О возможностях решения почерковедческих диагностических задач в отношении подписей, представленных в виде ксерокопий / Т.А. Сукманова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 2004. — Вып. 52. — С. 57–64.
21. Розробка методики встановлення факту монтажу при проведенні почеркознавчих досліджень за копіями документів: звіт про НДР (заключний) / А.О. Полтавський (наук. кер. і відп. вик.), М.Є. Бондар та ін.; Мініст України, КНДІСЕ. — К., 2013.

Резюме

В статье освещены проблемные вопросы определения основных объектов исследования при проведении почерковедческих и технических экспертиз документов, места копий (технических изображений) среди них.

Summary

The article deals with problematic issues of determining the list of the main objects of study during the handwriting expertise and the technical expertise of documents, place of copies (the technical images) among them.

С.М. Науменко, головн. судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

А.С. Силкин, заст. нач.

ГКЦ ДПС України

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАСПОРТУ ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ ДЛЯ ВИЇЗДУ ЗА КОРДОН

Стаття присвячена дослідженню машинозчитуваних проїзних документів, яке набуває особливого значення у світлі прагнень інтеграції України до європейської спільноти та перспективі запровадження європейських стандартів.

Розвиток міжнародного співробітництва в економічній, гуманітарній, науковій, туристичній сферах привів до збільшення кількості подорожуючих у справах або на відпочинок, що у свою чергу призводить до збільшення кількості громадян, які перетинають державні кордони, у тому числі й України.

З метою підвищення ефективності контролю осіб, які перетинають кордон, а також зменшення тривалості перевірки документів, усунення незручностей для пасажирів, необхідно було розробити та запровадити для використання проїзні документи, контроль яких би проводився в автоматичному або напівавтоматичному режимі. Такі документи було розроблено, вони отримали загальну назву “машинозчитувані проїзні документи”.

Машинозчитувані проїзні документи (далі — МЗПД), це загальний термін, який використовується відносно документів, виготовлених у відповідності до вимог міжнародних стандартів, але основний критерій — це можливість машинного зчитування інформації, її перевірка та обмін з використанням програмно-апаратних комплексів. Вказані документи за призначенням та за розмірами розподіляються на три категорії: 54,0×85,6 мм, 74×105 мм, 88,0×125 мм. Для забезпечення єдиного підходу до інформації, яка вноситься МЗПД, міжнародними стандартами визначений зміст інформації, формат та місце її розміщення, а також розроблена спеціальна гарнітура шрифту для машинного зчитування [1].

З метою надійного захисту МЗПД від підробок були запропоновані основні та додаткові елементи захисту, які повинні використовуватись при виготовленні цих документів. Разом з відомими способами друку

використовуються широкий асортимент фарб з захисними властивостями, методи лазерного гравіювання та лазерної перфорації. Також визначені три основні категорії елементів захисту, що піддаються машинній перевірці документів за допомогою відповідних детекторів та програмного забезпечення. Це структурний, речовий та інформативний елементи. Тому матеріал основи сторінки даних може містити не тільки елементи, нанесені поліграфічними способами друку а й декілька видів прихованих захисних елементів, що розраховані на перевірку відповідними програмно-апаратними комплексами.

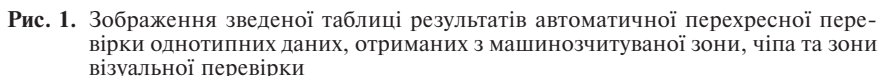
Окрім цього, для проведення перевірки документів в автоматичному режимі застосовуються машинозчитувані технології. На сьогодні в МЗПД найбільш часто використовуються наступні їх види: машинозчитувана зона, контактний чіп, безконтактний чіп, штрих-код. Слід зауважити, що МЗПД також мають електронний компонент або електронний носій, на якому може міститись значний об'єм інформації, а сам компонент виконує доволі складні розрахунки, тобто працює як мікропроцесор, тому його ще називають електронним чіпом або просто чіпом.

Чіп являє собою захищений носій даних, на який під час персоналізації МЗПД одноразово записуються: відомості про власника документа, програми доступу та обміну інформацією, які не можуть бути змінені або видалені з персоналізованого документа. Інформація, що зберігається в чіпі, складається з даних, надрукованих на сторінці даних паспорта у вигляді тексту, зображення обличчя та підпису власника документа, з додаткових біометричних даних (відбитки пальців, малюнок сітківки ока), а також службових даних, призначених для захисту документа від підробок.

Таким чином, при виготовленні та персоналізації МЗПД застосовуються сучасні матеріали, технології, обладнання та програмне забезпечення, процес виготовлення та видачі документів також постійно контролюється. Тому для перевірки цього високотехнологічного виду документів використовуються відповідні зчитувачі.

Це у свою чергу дозволяє підвищити ефективність контролю осіб під час перетину кордону та проводити перевірку МЗПД в напівавтоматичному режимі. Для цього використовуються зчитувачі електронних паспортів різних виробників та різних модифікацій. Однак вони мають одне призначення — сканування та зчитування інформації з сторінки даних та чіпа МЗПД з метою їх перевірки з використанням спеціальних функцій та умов освітлення, а саме:

- Нижче, на рис. 1 зображено результати автоматичної перехресної перевірки однотипних даних, отриманих з машинозчитуваної зони, чіпа та зони візуальної перевірки. У крайньому правому стовпчику викладений остаточний результат (“Valid” перекладається, як дійсний). Таким чином, зчитувач в автоматичному режимі порівняв данні та зробив попередній висновок про те, що документ дійсний.

Паспорт громадянина України для виїзду за кордон являється машинозчитуваним документом, але на сьогодні він не містить електронного чіпа. Проте, він відповідає всім вимогам Міжнародної організації цивільної авіації та міжнародним стандартам. Він виготовляється згідно з технічним описом, затвердженим Постановою КМУ від 26.06.2007 р. № 858 “Про затвердження технічного опису та зразка бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України” [2].

Нижче, у табл. 1 наведено окремі дані про технічні вимоги до виготовлення бланка паспорта.

На сьогодні більш за все паспорти перевіряються при перетині кордонів прикордонниками і тільки за наявності підозри у його несправжності паспорт направляється на дослідження експертам. А оскільки МЗПД мають ряд особливостей поліграфічного та машинного захисту, то природно, що є особливості їх дослідження.

Таблиця 1. Окремі дані про технічні вимоги до виготовлення бланка паспорта

Параметри	Вимоги
Конструкція паспорта	Паспорт має вигляд зшитой нитками обрізної книжечки, яка складається з обкладинки, 32 паперових сторінок та сторінки, виготовленої з багат шарового полікарбонату (сторінка даних), яка вшита між внутрішнім лівим боком обкладинки та першою сторінкою паспорта. Паспорт скріплюється замкненим швом, виконаним ниткою з захисними властивостями.
Конструкція сторінки даних	Сторінка даних складається з декількох шарів прозорого та білого полікарбонату, які формуються в єдину структуру при певних температурах і тиску. З обох боків полікарбонатна сторінка містить фонові графічні зображення та текстову інформацію, надруковані на внутрішніх шарах сторінки. У структуру сторінки імплантовано сітчасту тканину, вільний кінець якої довжиною 8–10 мм призначений для закріплення сторінки в кінці паспортної книжечки. Товщина полікарбонатної сторінки — $47,0 \pm 2,0$ мкм
Способи друку	Офсетний друк: на всіх сторінках паспорта фонові зображення виконуються офсетним друком з райдужним ефектом фарбми синього, блакитного, рожевого, фіолетового та жовтого пастельних кольорів з використанням технології райдужного друку. Трафаретний друк: сторінка даних зображення карти над фотографією (фарба з оптично змінними властивостями OVI). Високий друк: номер бланку.

Перш за все, це використання довідникової інформації, якщо під час дослідження українського закордонного паспорту експерт може використовувати натурну колекцію зразків або інформаційно-довідкові вітчизняні напрацювання, то при дослідженні закордонних паспортів інших держав слід користуватись доступними інформаційними джерелами, такими як:

- база даних PRADO (адреса <http://prado.consilium.europa.eu/>);
- довідково-інформаційна колекція RDS “PASSPORT”;
- база даних Edison.

По друге, хоч паспорт громадянина України для виїзду за кордон не містить чіпа, при його дослідженні експертам необхідно застосовувати зчитувачі паспортів.

Це, перш за все, пов’язано з перевіркою інформації та контрольних чисел в машинозчитуваній зоні. У той же час слід зазначити, що до компетенції фахівця у галузі технічної експертизи документів не входить дослідження працездатності, правильності функціонування без-контактного чіпа, а також вирішення питання про причини можливих помилок у його роботі.

Загалом стадії експертного дослідження загально відомі. Тому зупинимося тільки на деяких з них та на їх особливостях.

У процесі *роздільного експертного дослідження* проводиться:

- виявлення та аналіз певних характеристик, властивостей та ознак об’єкту дослідження та зразка (конструкції, комплектності, характеристик матеріалу, способів друку та персоналізації, правильності розрахунку контрольних цифр; розміщення реквізитів бланку та документа, захисних елементів їх розмірні характеристики та взаємне розміщення; властивостей фарби тощо);
- виявлення ознак зміни сторінок паспорту, зміни первинного змісту та встановлення первинного змісту;
- оцінка отриманих результатів;
- фіксація виявлених ознак та результатів інструментальних методів (у тому числі режими роботи устаткування тощо);
- формування проміжного висновку за результатами проведеного дослідження.

В процесі *порівняльного дослідження* проводиться:

- порівняння загальних та окремих (діагностичних) ознак у досліджуваному об’єкті та зразку, а також фіксація результатів;
- формування проміжного висновку за результатами проведеного дослідження.

Оцінка результатів (синтез) проведеного дослідження та формулювання висновків:

- визначення суттєвості (значущості) виявлених ознак;
- визначення достатності виявлених ознак;
- формулювання висновків на підставі оцінки результатів проведеного дослідження.

Для зручності проведення та фіксації результатів роздільного та порівняльного дослідження рекомендується використовувати формалізований бланк визначених критеріїв контролю, викладених у табл. 2, яка наведена нижче.

Таблиця 2. Рекомендований бланк визначених критеріїв контролю для фіксації результатів проведення роздільної та порівняльної стадій дослідження. Скорочений

№ з/п	Критерії контролю перевірки МЗПД			
	Елемент та параметр перевірки	Відповідність/невідповідність зразку	Наявність/відсутність ознак змін	Оцінка виявлених ознак
1	2	3	4	5
1.	Загальні характеристики			
1.1.	Конструкція — книжка, спосіб кріплення — прошивка ниткою			
1.2.	Шов “замкнений”			
1.3.	Кількість аркушів			
1.4.	Форма та розміри			
1.5.	Обрізка торцевої поверхні, форма зрізу та закругленість кутів			
1.6.	Характеристики матеріалу зовнішньої та внутрішньої сторінок обкладинки, які можна перевірити візуально			
1.7.	Спосіб нанесення, топографічне розміщення зображення, написів та гарнітура шрифту на зовнішніх сторінках обкладинок			
1.8.	Наявність та комбінація кольорів видимих захисних волокон			

№ з/п	Критерії контролю перевірки МЗПД			
	Елемент та параметр перевірки	Відповідність/ невідповідність зразку	Наявність/ відсутність ознак змін	Оцінка виявлених ознак
1	2	3	4	5
1.9.	Наявність та зміст вихідних типографських даних			
1.10.	Наявність номерів бланка та документа			
1.11.	Наявність ознак зміни змісту або заміни аркушів у паспорті			
2.	Досліджувані характеристики сторінки даних			
2.1.	Характеристики матеріалу сторінки даних, які можна перевірити візуально			
2.2.	Зчитування інформації паспорт-рідером та перехресна перевірка отриманих відомостей з ЗВП, МЗЗ та чіпа (за наявності)			
2.3.	Візуальна перевірка відповідності змісту персональних даних в ЗВП та МЗЗ			
2.4.	Правильність розрахунку контрольних цифр у МЗЗ			
2.5.	Відповідність номеру паспорта, виконаного способами лазерного гравіювання та лазерної перфорації			
2.6.	Відповідність зображення обличчя власника, виконаного способами лазерного гравіювання та лазерної перфорації			
2.7.	Загальна композиція фонових зображень			
2.8.	Конфігурація та розміщення окремих графічних малюнків, зображень, орнаменту			
2.9.	Топографічне розміщення реквізитів, величина пробілів між рядками, словами			

№ з/п	Критерії контролю перевірки МЗПД			
	Елемент та параметр перевірки	Відповідність/ невідповідність зразку	Наявність/ відсутність ознак змін	Оцінка виявлених ознак
1	2	3	4	5
2.10.	Відповідність за способом друку: – контурного зображення карти України в верхньому правому куті; – зображення власника нанесене лазерним гравіюванням; – зображення власника нанесене лазерною перфорацією; – персональних даних (підпису); – машинозчитуємої зони			
2.11.	Наявність OVI-ефекту контурного зображення карти України в верхньому правому куті			
2.12.	Розміщення, зміст мікротекста та чіткість його відображення			
2.13.	Наявність ознак заміни сторінки даних			
3.	Поліграфічні зображення на паперових сторінках			
3.1.	Характеристики матеріалу інших сторінок, які можна перевірити візуально			
3.2.	Наявність водяних знаків, їх форма та розміщення			
3.3.	Наявність та комбінація кольорів видимих захисних волокон			
3.4.	Загальна композиція кольорів та відтінків захисної сітки			
3.5.	Загальна композиція фонових зображень			
3.6.	Форма, конфігурація та розмір окремих графічних малюнків, зображень, орнаменту			
3.7.	Співвідношення топографічного розміщення графічних малюнків, зображень, орнаменту			

№ з/п	Критерії контролю перевірки МЗПД			
	Елемент та параметр перевірки	Відповідність/ невідповідність зразку	Наявність/ відсутність ознак змін	Оцінка виявлених ознак
1	2	3	4	5
3.8.	Розміщення, зміст мікротексту та чіткість його відображення			
3.9.	Топографічне розміщення реквізитів, величина пробілів між рядками та словами			
3.10.	Розмір та конфігурація шрифту, будова однойменних літер, цифр			
3.11.	Способи друку: — фонових зображень та їх окремих елементів; — реквізитів бланку; — номера бланка (за наявності)			
3.12.	Відповідність номера документа: — за способом нанесення; — за розміром та конфігурацією знаків; — за формою отворів сторінок 1-32 (конусоподібна)			
3.13	Відповідність номера бланка: — за способом нанесення; — за розміром та конфігурацією знаків			

Вказаний бланк в процесі дослідження заповнюється, а у подальшому зберігається у наглядовому провадженні [2].

У подальшому за визначеними критеріями проводиться перевірка захисних елементів в ультрафіолетових та інфрачервоних променях.

На думку авторів, запропоновані критерії перевірки доцільно використовувати при дослідженні не тільки паспорта громадянина України для виїзду за кордон, але й для інших МПЗД, звісно враховуючи особливості їх конструкції та елементи захисту.

Слід зауважити, що у 80% підроблених паспортів зміни вносяться на сторінці даних або її повністю замінюють, тому при експертному

дослідженні необхідно особливу уваги приділяти виявленню ознак внесення змін на цій сторінці.

Підсумовуючи вище викладене, можна стверджувати, що ефективно та об'єктивно дослідження МЗПД можливе лише за умови використання зчитувачів паспортів, доступу до інформаційно-довідкових джерел та наявності сучасної приладової бази.

Список використаної літератури

1. Проведення судово-технічної експертизи документів, оснащених машинозчитуваними та електронними елементами захисту: метод. рек. / КНДІСЕ, Мінюст України; С.М. Науменко, М.В. Годенко, та ін.; за ред. Л.М. Головченко. — К., 2012. — 95 с.
2. Про затвердження технічного опису та зразка бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]: постанова Кабінету міністрів України від 26.06.2008 р. № 858. — Режим доступу: rada.gov.ua.
3. Розробка методики судово-технічної експертизи документів, оснащених машинозчитуваними та електронними елементами захисту: звіт про НДР (заключний) // Мінюст України, КНДІСЕ. — К., 2013. — 148 с.
4. ІСАО Дос 9303. Частина 1: Машинозчитувані проїзні документи. — 6-та ред. — Б.м., 2006. — Т. 1: Паспорта із машинозчитуваними даними, збереженими у форматі оптичного розпізнавання символів.
5. ІСАО Дос 9303. Частина 3: Машинозчитувані офіційні проїзні документи. — 3-я ред. — Б.м., 2008. — Т. 1: МЗОПД з машинозчитуваними даними, збереженими у форматі оптичного розпізнавання символів.

Резюме

Стаття посвящена дослідженню машиночитуємих проїзних документів, що набуває особливого значення в світлі тенденції інтеграції України в європейське співтовариство та перспективи впровадження європейських стандартів.

Summary

The article is devoted to research of electronic readers of travel papers. It gets special value in the view of tendency of integration of Ukraine into European community and prospects of introduction of the European standards.

Л.О. Сидоренко, головн. фахівець
НДЕКЦ при УМВС України в Черкаській області

ВИЯВЛЕННЯ, ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ТА ФІКСАЦІЯ КОДОВИХ ТОЧОК В КОЛЬОРОВИХ ЕЛЕКТРОФОТОГРАФІЧНИХ ЗОБРАЖЕННЯХ

В статті характеризуються етапи роботи з кодовими мітками кольорових електрофотографічних апаратів, акцентується увага на деяких чинниках, які повинні бути враховані при виявленні, візуалізації та фіксації кодових точок.

В останні роки в науково-методичній літературі все частіше стали розглядатися питання, пов'язані з можливостями діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів шляхом використання кодових міток [1–13]. Разом з тим, початковим етапам дослідження кодових точок, з яких складаються кодові мітки, а саме виявленню, візуалізації та фіксації, розмежуванню цих понять, їх характеристикам, уваги приділялось дуже мало [14, 15].

В даній статті зроблена спроба певним чином систематизувати та охарактеризувати ці етапи роботи. Хоч поділ і досить умовний, так як часто ці етапи поєднуються один з одним, але для більш чіткого розуміння процесу дослідження, систематизації прийомів, методів та засобів дослідження такий підхід в технічній експертизі кольорових електрофотографічних зображень шляхом використання кодових міток може бути корисним.

Через малий розмір кодових точок (близько 0,1 мм) та утворених ними ідентифікаційних кодових схем, вони невидимі для неозброєного ока, тому достовірно дослідити їх без приладів збільшення чи програмно-технічних засобів практично неможливо.

Кодові точки покривають весь використаний аркуш, навіть поза межами зображень. Загальна кількість кодових точок в конкретній ідентифікаційній кодовій схемі алгоритмічно обумовлена для певних їх типів і, виходячи з результатів експериментальних досліджень, може бути:

- із наперед визначеною кількістю кодових точок: ідентифікаційні кодові схеми більшості моделей марки Minolta та деяких Epson мають по 30 кодових точок; більшість Canon — по 18;
- тільки з непарною, але наперед не визначеною кількістю кодових точок: більшість HP — в досліджених ідентифікаційних кодових

схемах коливається в межах 43–55; Xerox DocuColor — в досліджених ідентифікаційних кодових схемах коливається в межах 37–49; Ricoh — в досліджених ідентифікаційних кодових схемах коливається в межах 9–15;

- тільки з парною, але наперед не визначеною кількістю кодових точок: в багатьох Epson коливається в межах 32–44; в багатьох Gestetner коливається в межах 20–24; в багатьох NRG коливається в межах 16–24.

На можливості виявлення та візуалізації кодових точок суттєво впливає їх низька контрастність. Контрастність кодових точок — це можливість достатньо чітко спостерігати кодову точку на фоні задрукованої чи незадрукованої поверхні. Залежить від багатьох чинників, зокрема:

- технічних характеристик апаратів, на яких надруковано досліджувані зображення: марки, моделі, роздільної здатності, тривалості експлуатації, зношеності;
- стану фотобарабану: після певного терміну експлуатації може з'являтися відносно значна кількість “точок-марашок”;
- форми кодової точки;
- характеристик жовтого тонеру (оригінальний чи замінник); розмір, форма, добавки тощо;
- виду та характеристик задрукованого об'єкту: папір, плівка, тканина; їх щільності та структури; ступінь білизни, глянцева, матова, гладка, рифлена, волокниста, його зім'ятості, потертості, забруднення;
- наявності чи відсутності ламінації, лаку, перламутру тощо.
- впливу зовнішніх чинників: вологисті, сонячне світло тощо;
- особливостей використання (експлуатації) об'єкту;
- кольорів та інтенсивності зображень, які можуть маскувати кодові точки;
- характеру розподілу барвника: наявність чи відсутність растру та його характеристик;

Слід мати на увазі і те що:

- в межах однієї ідентифікаційної кодової схеми чи в кількох, на одному і тому ж об'єкті дослідження, чіткість (контрастність) кодових точок може бути різною, а окремі точки можуть бути взагалі практично невидимими;
- часто кодові точки краще видно в межах знаків чи зображень, ніж на чистому полі;
- в режимі інверсії кольорів (переведення жовтого кольору в темно-сірий), деякі помарки можуть зовні сприйматися, як кодові точки;

- з різних причин може бути взаємне накладення однотипних чи різнотипних кодових малюнків та ідентифікаційних кодових схем в даному зображенні і тому виникає необхідність відділити кодові точки однієї ідентифікаційної кодової схеми від іншої;
- достовірність деяких виявлених кодових точок може викликати сумніви.

Пропустити жодної кодової точки не можна, так як і виставити зайву (через неухважність або сприйняття за кодові точки різних помарок чи частинок тонеру, що просипався).

При дослідженні слід враховувати і можливу наявність так званих “точок фонові сітки”, виявлених на даний час лише в кодових малюнках апаратів Canon CLC 2620, Canon CLC 3200 та Canon CLC 4040. Це умовна назва точок, менших в 2-4 рази за самі кодові точки. Вони також утворені частинками тонеру жовтого кольору і розташовуючись лінійно по вертикалі та горизонталі, утворюють малюнок, схожий на растр. Вказані точки можуть взаємно накладатися з кодовими точками і часто можуть сприйматися за реальні кодові точки. Значення вказаних точок поки що не встановлене. Як і кодові точки, у формуванні основного зображення вони участі не приймають і на його якість практично не впливають. Разом з тим, виникає необхідність у відділенні кодових точок від точок фонові сітки.

Таким чином, викладені обставини свідчать про те, що можливості виявлення, візуалізації та фіксації кодових точок залежать від великої кількості чинників і тому на кожному з цих етапів обов’язково повинна здійснюватися оцінка отриманих результатів. При цьому може здійснюватися неодноразове повернення до попередніх етапів дослідження з метою корекції отриманих результатів (реконструкції) для приведення у відповідність до алгоритмів побудови досліджуваних ідентифікаційних кодових схем.

Якщо ж алгоритми побудови кодових малюнків та ідентифікаційних кодових схем достовірно невідомі, то перевірити правильність відтворення кодових точок у ідентифікаційних кодових схемах не завжди вдається.

У результаті дослідження кодові точки не пошкоджуються, тому що вказаний метод не є руйнівним. Разом з тим, слід враховувати те, що однією з характеристик електрофотографічного зображення є часткове осипання тонеру, яке певним чином може впливати на дослідження кодових точок, розташованих як поза межами зображень, так і в самих зображеннях.

Основою для перевірки достовірності отриманих результатів є знання алгоритмів побудови кодових малюнків, ідентифікаційних кодових схем та їх матриць, наявність інформаційно-довідкових обліків тощо.

Виявлення кодових точок — встановлення (“бачення”) їх наявності при огляді об’єкту дослідження за допомогою збільшуючи приладів з використанням природного чи штучного освітлення. При цьому, будь-який спосіб отримання та збереження зображення не застосовується, а саме виявлення стосується лише однієї особи — того, хто дивиться в збільшуючий прилад.

Для виявлення кодових точок використовуються збільшуючі оптичні прилади (лупа, мікроскоп); освітлюючі прилади (ліхтарі та лампи, які дають жовте, біле чи біло-синє світло; лампи ультрафіолетового освітлення); світлофільтри.

Лупи треба використовувати із збільшенням не менш, ніж $10\times$, наприклад, лупи Regula. З її допомогою можна не тільки побачити кодові точки, а і дослідити їх взаємне розташування в ідентифікаційних кодових схемах деяких апаратів (Xerox, Epson, Canon, Ricoh тощо), так як вони повністю входять в поле зору лупи.

Але для більш ефективного виявлення та дослідження необхідно використовувати не лупу, а мікроскоп. При цьому слід враховувати те, що в поле зору мікроскопу, в залежності від масштабів збільшення, може потрапити ділянка, на якій кодові точки відсутні. Це стосується тих кодових малюнків, в яких між ідентифікаційними кодовими схемами є вільні від кодових точок ділянки, що умовно називаються міжсхемним простором. Такі особливості характерні, наприклад, для кодових малюнків деяких моделей апаратів Epson, Gestetner, NRG, Ricoh, Xerox. Хоча всі ці ділянки в реальності мають досить малі розміри (в окремих випадках біля двох квадратних сантиметрів), але для уникнення помилки та з урахуванням того, що не завжди кодові точки відображаються однаково на різних ділянках зображення, необхідно оглянути не менше, ніж кілька квадратних сантиметрів досліджуваного об’єкту.

Можливість виявлення кодових міток суттєво залежить і від засобів освітлення та особливостей їх використання. Так, кут падіння освітлення не повинен бути гострим, тому що в багатьох випадках волокниста структура паперу чи його текстура певним чином маскує кодові точки.

Лампи розжарювання дають освітлення жовтуватого кольору, в якому кодові точки не досить контрастні, тому краще підходить природне

чи близьке до нього освітлення (лампи денного світла, світлодіодні освітлювачі чи ліхтарі, які дають біло-синє світло).

В багатьох випадках кодові точки краще стануть видимі при синьому чи ультрафіолетовому освітленні, при цьому, вони матимуть чорний колір.

Можна використовувати і відповідні світлофільтри, наприклад СС-15 чи СС-18 з із стандартного набору зразків кольорового оптичного скла. При цьому, світлофільтр розташовується близько до об'єктиву мікроскопа, фільтруючи відбите від об'єкту дослідження світло лампи розжарювання. Крім того, такий прийом часто дає можливість побачити і структуру кодових точок, яка не завжди є однорідною (не суцільною), а складається із окремих частинок тонеру. Кодові точки також будуть темного кольору.

Слід враховувати і те, що в залежності від різних обставин на деяких об'єктах кодові точки краще видно в самих зображеннях чи біля них, в той час як на інших ділянках вони спостерігаються дуже слабо чи взагалі не спостерігаються.

В багатотонному зображенні, навіть якщо воно зовні здається одноколірним, кодові точки в багатьох випадках вдається виявити. А в однотонних зображеннях, утворених тонерами основних чи додаткових кольорів, кодові точки виявити часто досить складно чи взагалі неможливо. Разом з тим, навіть в ділянках зображення, сформованого жовтим тонером, в окремих випадках, точки можна помітити.

Таким чином, можливості виявлення кодових точок залежать від багатьох чинників. Наприклад, при дослідженні підробленої купюри номіналом 50 гривень, кодові точки були виявлені в самих зображеннях, а на чистому купонному полі для водяного знаку, на відміну від ділянок із зображеннями, кодові точки не спостерігалися. Подальше дослідження показало, що водяний знак на купонному полі було імітовано шляхом нашарування речовини жовтувато-білого кольору, в результаті чого частинки тонеру жовтого кольору, які утворюють кодові точки, стали замаскованими і виявити їх не вдалося можливим.

Слід враховувати і те, що інколи за окремі кодові точки можуть бути сприйняті сторонні сукупності часток жовтого кольору, що буває коли через тривалий чи інтенсивний період експлуатації з картриджа просипається тонер, чи належним чином не очищується фотобарабан.

Якщо ж на початковому етапі дослідження кодові точки не були виявлені, то це може свідчити про те, що:

- апарат, на якому надруковане досліджуване зображення чи зразок, не обладнаний системою маркування проти підробок;
- через малу контрастність кодових точок чи неуважність дослідника вони не були виявлені;
- через особливості локалізації (наявність міжсхемних проміжків, наявність кодових точок лише в межах зображень, велике збільшення мікроскопа тощо) дослідником були оглянуті лише ділянки без кодових точок;
- через інтенсивність кольорів чи їх відтінків, відсутність вільних від зображень місць, стану паперу тощо, виявити кодові точки не вдалося.

Разом з тим, з урахуванням чинників, які впливають на можливість виявлення кодових точок, на даному етапі дослідження ще не можна категорично робити висновок про відсутність цих точок. Необхідно перейти до наступного етапу дослідження — візуалізації кодових точок.

Слід зауважити, що етап виявлення кодових точок часто пропускається. Це може бути в тих випадках, коли відсутні збільшуючі прилади та відповідне освітлення і процес дослідження зразу починається з етапу візуалізації.

Візуалізація кодових точок — це процес отримання їх зображень (без збереження в будь-якій формі) шляхом використання різних засобів, прийомів та методів, в результаті чого такі зображення стануть видимими не тільки для ока дослідника, а і для третіх осіб.

Для візуалізації кодових точок використовуються збільшуючі оптичні прилади (лупа, мікроскоп); освітлюючі прилади (ліхтарі та лампи, які дають жовте, біле чи біло-синє світло; лампи ультрафіолетового освітлення); світлофільтри; комп'ютери, сканери, відеоспектральні компаратори, програмне забезпечення для роботи із зображеннями тощо.

Якість зображення візуалізованих кодових точок залежить як від особливостей самих об'єктів дослідження, так і від характеристик оптичних приладів збільшення; джерел світла; особливостей сканерів та режимів їх використання; особливостей програмної обробки сфотографованих чи відсканованих зображень тощо.

Як правило, процес візуалізації кодових точок пов'язаний з виведенням їх зображення на екран монітора (за допомогою електронної лупи, мікроскопа з цифровою фото-чи відеокамерою, цифрового фотоапарата, сканера, відеоспектрального компаратора тощо).

Найбільш поширеним засобом отримання зображення і виведення його на екран монітора є сканування. Слід враховувати, що на якість

зображення кодових точок при скануванні можуть впливати: чистота предметного скла; щільність притискання сканованого аркуша до предметного скла; рівномірність нижнього підсвічування; місце розташування сканованого об'єкта на предметному склі сканера; наявність на зворотній стороні сканованого аркуша інших зображень, які, інколи, частково проявляються на лицевій стороні; установки сканера (автоекспозиція, гістограма, тональні криві, чіткість, растр) тощо. Можна запропонувати наступні режими сканування, (наприклад, для сканера Epson): режим — професійний; тип документа — непрозорий; тип автоекспозиції — фото; тип зображення — кольоровий 24 біта; роздільна здатність — 800 dpi.

Збільшення роздільної здатності доцільне лише при скануванні неякісних зображень, але при цьому значно збільшується розмір файлу. З іншого боку, навіть при роздільній здатності 300 dpi, в багатьох випадках кодові точки будуть видимі. Слід враховувати і те, що вибір вказаного режиму сканування (800 dpi) обумовлюється не тільки особливостями самого зображення, а й метою досягнення максимальної ілюстративності. Крім того, однотипне ведення обліків вимагає однотипних режимів роботи із зображеннями.

В результаті сканування, на екрані монітора можна спостерігати зображення кодових точок. При необхідності, за допомогою програмного забезпечення типу Photoshop покращується видимість кодових точок шляхом зміни яскравості, контрастності, інверсії кольорів, очистки фону, видалення сторонніх зображень чи помарок тощо.

Візуалізувати кодові точки можна і за допомогою відеоспектрального компаратора типу foster+freeman, який дозволяє при дослідженні застосовувати різні режими.

Якщо кодові точки в об'єкті дослідження не були виявлені чи візуалізовані, то це може свідчити як про те, що кодові точки дійсно відсутні, так і про те, що використаними методами їх виявити чи візуалізувати не вдалося.

Відсутність кодових точок може бути пояснена і тим, що деякі кольорові електрофотографічні апарати не обладнані системами маркування проти підробок. На даний час відомо про наступні апарати, які не наносять кодові точки: Brother HL-2700CN; Canon CLC 300; HP Color LaserJet 5M, HP Color LaserJet 2250LN, HP Color LaserJet 4550N, HP Color LaserJet 8500, HP Color LaserJet 8550; Oki C3100, Oki C3200, Oki C5000, Oki C5100, Oki C5200, Oki C5300, Oki C5400, Oki C5600, Oki C5650, Oki C5700, Oki C57500, Oki C5800, Oki C5950,

Oki C7200, Oki C7350, Oki C7400, Oki C7500, Oki C9200, Oki C9300, Oki C9400, Oki C9800n; Samsung LP-300, Samsung CLP-500, Samsung CLP-510, Samsung CLP-550, Samsung CLX-2160, Samsung CLX-3170; Xante Illumina, Xante CL30HC; Xerox Phaser 560, Xerox Phaser 740, Xerox Phaser 750, Xerox Phaser 780DN, Xerox Phaser 850DP, Xerox Phaser 860DP, Xerox Phaser 1235, Xerox Phaser 6100, Xerox Phaser 6110, Xerox Phaser 6200, Xerox Phaser 6211, Xerox Phaser 6250, Xerox Phaser 6300N, Xerox Phaser 7300DN, Xerox Phaser 7400N, Xerox Phaser 7700, Xerox Phaser 7750DN, Phaser 8200DN, Phaser 8400DN, Phaser 8550DN, Phaser 7750DN. Звичайно, даний список незакінчений і підлягає подальшому доповненню на підставі дослідження достовірних зразків.

Так як отримані в процесі візуалізації зображення можуть зникнути при виключенні приладів, тому такі зображення для подальшого дослідження необхідно певним чином зафіксувати.

Фіксація кодових точок — це процес закріплення на досліджуваному документі, на іншому аркуші чи в електронному вигляді результатів виявлення чи візуалізації кодових точок з метою збереження для подальших досліджень чи виготовлення ілюстрацій. При цьому, на самому об'єкті дослідження, його роздрукованій копії чи у збереженому електронному зображенні, кодові точки стануть більш чіткими та контрастними, видимими неозброєним оком.

Найпростіший спосіб фіксації — використовуючи лупи чи мікроскопи, за допомогою пишучих приладів позначити кодові точки на самому об'єкті дослідження. Інколи можна навіть наколоти їх гострим предметом. Але такий спосіб можна використовувати лише у виключних випадках (при необхідності оперативного дослідження в “польових” умовах). При цьому повинна залишитися достатня кількість непозначених кодових точок, утворюючих, як мінімум, кілька ідентифікаційних кодових схем. Найбільш доцільним є позначка простим олівцем, що дозволяє в багатьох випадках стерти позначки за допомогою ластика.

Ще один відносно простий спосіб фіксації полягає у перенесенні взаємного розташування виявлених чи візуалізованих кодових точок на інший аркуш паперу. Але цей папір повинен бути лінованим в клітинку, щоб точно відтворити взаємне розташування точок. Розбити ж клітинки на об'єкті дослідження досить складно, так як реальні розміри окремо взятої ідентифікаційної кодової схеми досить малі, наприклад, у апаратів Хероx — 8×15 мм. Щоб уникнути помилок, використовувати цей спосіб треба з великою обережністю. Так, у роботі С.Б. Шашкіна [16]

на сторінці 506 була показана “Збільшена репродукція типової системи прихованих міток кольорового електрофотографічного копіювального апарату Rank Xerox”. Проведений нами аналіз взаємного розташування п’яти показаних ідентифікаційних кодових схем та взаємного розташування кодових точок в них, з урахуванням раніше вивчених алгоритмів побудови кодових малюнків такого типу, дав підставу для висновку про те, що наведена репродукція створена не шляхом фотографування чи сканування додатково позначених кодових точок на якомусь об’єкті, а шляхом “ручного” відтворення взаємного розташування кодових точок не на об’єкті дослідження, а на іншій аркуші паперу. При цьому помилково не були враховані обов’язкові горизонтальні та вертикальні проміжки між ідентифікаційними кодовими схемами [17].

Отже, такий спосіб фіксації рекомендується використовувати лише у виключних випадках і тоді, коли алгоритм побудови кодового малюнку та ідентифікаційної кодової схеми досить вивчений.

Є ще один спосіб фіксації кодових точок, який може бути використаний при отриманні експериментальних зразків. Це пов’язано з можливостями сучасних копіювальних апаратів роздруковувати зображення з видозміною відтінків кольорів. При певних програмних налаштуваннях апарата на роздрукованому зображенні кодові точки матимуть чорний колір.

Більш складні способи фіксації передбачають використання низки технічних засобів та програмного забезпечення.

Фотографування цифровим фотоапаратом може бути здійснено як без застосування приладів збільшення (пряме фотографування), так і через окуляр лупи чи мікроскопа, при природному, штучному чи ультрафіолетовому освітленні, через світлофільтр. Отримане електронне зображення передається на комп’ютер і може бути, або роздрукованим відразу, або виведеним на екран монітора для контролю з подальшою програмною обробкою зображення. Сфотографовані в ультрафіолетових променях чи через сині світлофільтри, кодові точки матимуть чорний колір. Як правило, в результаті прямого фотографування можна отримати лише задовільні результати.

Значно кращі результати по фіксації кодових точок досягаються шляхом збереження електронного сканованого і додатково обробленого зображення з послідовною роздрукою чи без неї.

Роздруковані зображення використовуються лише для ілюстрації результатів досліджень. Основна ж робота із зафіксованими електронними зображеннями кодових точок здійснюється програмно (підви-

щення контрастності, зміна жовтого кольору на чорний, очистка фону, масштабування, проведення ліній візування, реконструкція ідентифікаційних кодових схем, орієнтування та виділення фрагментів кодового малюнку, виокремлення ідентифікаційних кодових схем, додаткове маркування кодових точок, проведення різних експериментів тощо). В подальшому можуть формуватися відповідні обліки, здійснюватися порівняння із раніше дослідженими ідентифікаційними кодовими схемами [18].

Додаткове позначання кодових точок обумовлене їх малим розміром, тому навіть у режимі інверсії кольорів (перетворення жовтого кольору в чорний), не завжди кодові точки будуть достатньо контрастні. Крім того, при інверсії кольорів часто за кодові точки можна сприйняти сторонні помарки. Виходячи з цього, для покращення ілюстративності зображень ідентифікаційних кодових схем чи фрагментів кодових малюнків, а тим більше для ведення відповідних обліків, кодові точки доцільно додатково позначати маркером (як правило, чорного кольору) і в 3—4 рази більшого діаметру [19].

Для зручності досліджень алгоритмів побудови кодових малюнків та ідентифікаційних кодових схем, аналізу їх типів та видів, більш ефективної ілюстрації порівнянь тощо, в необхідних випадках на виокремлені ідентифікаційні кодові схеми може накладатися умовна координатна сітка, утворюючи матриці цих схем. Розмір матриці обумовлюється алгоритмом побудови ідентифікаційної кодової схеми, має певну кількість умовних клітинок (“ячеек”, розрядів) по вертикалі та горизонталі, в частині з яких по певному алгоритму розташовуються кодові точки. Кожна така матриця завжди індивідуальна (по кількості та взаємному розташуванню кодових точок). Матриця більш інформативна ніж ідентифікаційна кодова схема, тому що дозволяє: визначити лінійні та відносні розміри, чітко позиціонувати розташування кодових точок, визначати крок кодових точок, визначити постійні та змінні ділянки, проводити дешифровку, досягти більшої ілюстративності тощо. Відносні розміри матриць визначаються кількістю клітинок по вертикалі та горизонталі, наприклад: моделі Xerox 5760, 5765 — 8×15 клітинок; моделі Xerox DocuColor та багато моделей Epson — 15×8 клітинок; деякі моделі Minolta та Epson — 16×24 клітинки; деякі моделі апаратів HP та Canon — 18×23 клітинки.

Для якісного збереження електронних зображень бажано використовувати формат PSD. В разі необхідності вставки зображень в файл Microsoft Office Word, зображення треба перевести в формат JPG.

Інколи можна використовувати і скрін-шоти виведеного на монітор зображення.

Отже, врахування перелічених особливостей дослідження кольорових електрофотографічних зображень на етапах виявлення, візуалізації та фіксації кодових точок, дозволить підвищити ефективність таких досліджень.

Список використаної літератури

1. *Сидоренко Л.О.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з виготовленням чи збутом підроблених грошей / Л.О. Сидоренко // Проблеми бізнесу: зб. наук. праць / Черкаська академія менеджменту. — Черкаси: 2003. — Вип. 7. — С. 103–106.
2. *Сидоренко Л.О.* Криміналістична ідентифікація кольорових копіювальних апаратів. // Кримінальний процес в контексті європейських стандартів судочинства: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 7 грудня 2007 р.) / редкол.: О.М. Джужа, М.В. Бочкарьов, С.М. Стахівський та ін. — К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. — С. 145–148.
3. *Сидоренко Л.О.* Актуальні проблеми діагностики та ідентифікації кольорових лазерних принтерів, копіїрів та багатофункціональних пристроїв // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: зб. наук. праць. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2010. — С. 304–306.
4. *Сидоренко Л.О.* Технічна експертиза кольорових електрофотографічних зображень шляхом використання кодових міток — новий підвид технічної експертизи документів // Плебсологічне осмислення перспектив розвитку Української держави: III Всеукр. наук.-практ. конф. — К., 2010. — Вип. 3. — С. 283–285.
5. *Сидоренко Л.О.* Сучасні можливості діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів // Криміналістика і судебна експертиза. — К., 2011. — Вип. 56. — С. 101–109.
6. *Сидоренко Л.О.* Проблемні питання інформаційного забезпечення експертизи кольорових електрофотографічних зображень шляхом використання кодових міток. // Інформатизація судово-експертної діяльності: матеріали круглого столу / упоряд. Ю.О. Мазніченко; під заг. ред. О.О. Садченко. — К.: ННІПСК НАВС, 2012. — С. 70–72.
7. *Сидоренко Л.А.* Практика и проблемные вопросы использования скрытых меток в технической экспертизе документов // Судебная экспертиза: российский и международный опыт: материалы Междунар. науч.-практ. конф. / редкол.: Н.Н. Шведова [и др.]. — Волгоград: ВА МВД России, 2012. — С. 177–181.
8. *Сидоренко Л.А.* Проблемные вопросы и преимущества криминалистической диагностики и идентификации цветных лазерных принтеров путем использования скрытых меток // Techniczno kryminalistyczne badania autentyczności dokumentów publicznych: Materiały 8. Konferencji. Poznań, 29-30 września 2011 r. / pod red. Huberta KołECKiego. — Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2012. — С. 185–209.
9. *Сидоренко Л.О.* Про кодові мітки в запитаннях і відповідях: інформ.-метод. посіб. / Л.О. Сидоренко. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2012. — 78 с.
10. *Сидоренко Л.О.* Технічна експертиза кольорових електрофотографічних зображень шляхом вивчення кодових міток та її можливості в отриманні доказової інформації // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / редкол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. — Х.: Право, 2012. — Вип. 12. — С. 197–205.

11. *Сидоренко Л.О.* Особливості призначення експертиз кольорових електрофотографічних зображень, які містять в собі кодові мітки, та підготовка матеріалів до їх проведення / Л.О. Сидоренко // Криміналістика и судебная экспертиза: междувед. науч.-метод. сб. / Минюст Украины; отв. ред. И.И. Емельянова. — К., 2012. — Вып. 57. — С. 34–44.
12. *Сидоренко Л.А.* Значение результатов отдельных диагностических исследований в ходе технической экспертизы документов цветных электрофотографических изображений / Л.А. Сидоренко, С.А. Смотров // Актуальні проблеми криміналістики: інтелектуальна власність, культурні цінності, соціально-комунікаційна індустрія, міжнародне співробітництво: тези доп. та повідом. Третьої міжнар. наук.-практ. конф. / редкол. Ю.Л. Бошицький, П.Д. Біленчук; Київ, ун-т права НАН України. — К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2013. — С. 181–187.
13. *Сидоренко Л.О.* Деякі шляхи вирішення окремих проблем у використанні кодових міток для діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів / Л.А. Сидоренко // Нормативне регулювання судової експертизи: зб. матеріалів круглого столу / Навчально-наук. ін.-т підготовки слідчих і криміналістів НАВС. — К., 2013. — С. 154–162.
14. *Сидоренко Л.О.* Можливості ідентифікації повнокольорових копіювальних апаратів. // Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие: сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф. (20–21 октября 2005 г., г. Киев) / сост. К.Н. Ковалев, Т.В. Тимофеева. — К: ИПЦ МВД Украины, 2006. — С. 103–114.
15. *Сидоренко Л.О.* Можливості виявлення зображень прихованих міток у поліграфічній продукції, оригіналами для виготовлення якої були кольорові електрофотографічні зображення: інф.-метод. посіб. / Л.О. Сидоренко. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2013. — 33 с.: іл.
16. *Шашкин С.Б.* Основы судебно-технической экспертизы документов, выполненных с использованием средств полиграфической и оргтехники: теоретический, методологический и прикладной аспекты / С.Б. Шашкин // Теория и практика судебной экспертизы. — СПб.: Питер, 2003. — С. 506.
17. *Сидоренко Л.А.* Возможности получения новой криминалистически значимой информации в ходе реконструкции скрытых меток цветных электрофотографических аппаратов / Л.О. Сидоренко // Криміналістика и судебная экспертиза: междувед. науч.-метод. сб. / Министерство юстиции Украины, отв. ред. И.И. Емельянова. — К., 2013. — Вып. 58, ч. 1. — С. 238–247.
18. *Сидоренко Л.О.* Практикум з дослідження кодових міток / Л.О. Сидоренко. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2013. — 64 с.: іл.
19. *Сидоренко Л.О.* Кодові точки, як засіб діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів: альбом ілюстрацій / Л.О. Сидоренко. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2013. — 63 с.: іл.

Резюме

В статье приведены понятия и характеристики этапов выявления, визуализации и фиксации кодовых точек в цветных электрофотографических изображениях. Описаны диагностические и идентификационные исследования цветных электрофотографических аппаратов.

Summary

There are concepts and characteristics stages of detection, visualization and fixation of code dots at color electrographic images in article. States of diagnostic and identification investigations in color electrographic devices are described.

НОВІТНІ МЕТОДИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЗНИЩЕНИХ РЕЛЬЄФНИХ ЗНАКІВ НА ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБАХ

Дослідження рельєфних знаків на металевих виробах є актуальним питанням. Особливого значення воно набуває у разі повного знищення ідентифікаційного номера на автомобілях або заміни номерної деталі, коли встановити первинний ідентифікаційний номер транспортного засобу традиційними трасологічними методами неможливо.

З метою розшуку викрадених автомобілів особливого значення набуває питання встановлення первинного ідентифікаційного номера транспортного засобу у разі повного його знищення або заміни номерної деталі, коли традиційними трасологічними методами встановити ідентифікаційний номер не можливо. На сьогодні для дослідження рельєфних знаків на металевих поверхнях зазвичай користуються наступними методами: магнітопорошковим, магнітооптичної візуалізації, хімічного та електрохімічного травлення. Кожен з перерахованих методів має переваги та недоліки. Наведемо короткий огляд традиційних методів встановлення первинного змісту змінених рельєфних знаків.

При дослідженні рельєфних знаків, в першу чергу, повинні застосовуватися неруйнівні методи такі, як магнітопорошковий метод або, як ще його називають — магнітної суспензії. Метод використовується при дослідженні феромагнітних металів, він простий в реалізації та не вимагає наявності складної апаратури.

В основу цього методу дослідження покладено ефект пондеромоторної взаємодії магнітних частинок феропорошку з магнітним полем розсіювання об'єкту, який досліджується, що призводить до орієнтації частинок вздовж магнітних ліній поля розсіювання. Метод базується на тому, що після попереднього намагнічування об'єкту в місцях, де розташований зварний шов, деформація або дефект, величина залишкової намагніченості буде більшою, ніж у решти маси металу [1].

Магнітні поля, що використовуються в цьому методі, за своїм походженням можуть бути: наведені зовнішнім джерелом магнітного поля; походити від остаточної намагніченості об'єкту; збудженими зовнішнім джерелом електричного струму.

Метод дозволяє проводити: виявлення невидимих або слабовидимих неозброєним оком поверхневих, наскрізних та внутрішніх дефек-

тів у об'єктах; визначати їх розташування, протяжність, орієнтацію на поверхні.

Для застосування цього методу необхідний безпосередній, вільний доступ до поверхні металу. Ділянка металу, що досліджується, повинна знаходитися між полюсами магніту. Дефекти найкраще виявляються у випадку направлення магнітних силових ліній перпендикулярно направленню дефекту, тому, по можливості, об'єкти, що досліджують, необхідно намагнічувати в декількох напрямках (рис. 1).

До переваг методу слід віднести відсутність пошкоджень об'єкта, оперативність, простоту контролю результатів, відносну дешевизну обладнання та витратних матеріалів. До недоліків — необхідна горизонтальна площина, вільний простір для встановлення магнітів, діє тільки на феромагнітних металах.

Наступний неруйнівний метод магнітооптичної візуалізації. В процесі застосування цього методу візуалізація картини розподілу магнітного поля здійснюється за допомогою магнітооптичного кристала, що дозволяє одержати її в зручному для візуального вивчення й адекватному розподілі по площі зображення. Під дією магнітного поля на речовину відбувається її намагнічування. Вектор намагніченості орієнтується уздовж силових ліній. На поверхні магнітної стрічки відбивається проекція намагніченості на площині, що залежить від нормальної та тангенціальної складової вектора намагніченості [2]. Якщо вилучити тангенціальну складову, то така намагніченість буде адекватно описувати розподіл напруженості по площині досліджуваної поверхні (рис. 2).

Переваги — метод не руйнівний, недоліки — прилад доволі коштовний та має недостатню чутливість до змін в матеріалі об'єкту, які знаходяться нижче поверхні.

Метод хімічного травлення відноситься до руйнівних методів і є одним із найбільш простих і розповсюджених. Він заснований на відмінності хімічної активності напружених та ненапружених ділянок по-

Рис. 1. Вигляд номерного майданчика автомобіля та первинних знаків ідентифікаційного номера, після застосування магнітопорошкового методу

Рис. 2. Виявлення зміни у знаках методом магнітооптичної візуалізації

верхні металу: хімічно активніше і швидше розчиняються в реактивах ділянки, в яких відбулися структурні зміни. У результаті нерівномірного розчинення виявляються контури видалених знаків. На сьогодні в літературі міститься доволі значний перелік рецептур для цього виду травлення. При хімічному травленні також можна використовувати прийом комбінованого травлення — двома розчинами по черзі.

При застосуванні методу хімічного травлення підготовлену знежирену ділянку огорожують з усіх сторін бортиком з пластиліну чи парафіну, і в отриману ванночку заливають реактив так, щоб він покрив поверхню досліджуваної ділянки шаром в 2–5 мм. Тривалість процесу травлення знаків залежить від типу реактиву.

До переваг методу слід віднести оперативність, простоту контролю результатів, дешевизну обладнання та витратних матеріалів. Недоліки застосування методу — незворотні зміни первісного стану досліджуваної поверхні виробу в результаті впливу хімічних реактивів.

Метод електрохімічного травлення так само, як і хімічного, заснований на відмінності в швидкостях розчинення деформованих та недеформованих ділянок поверхні металу. Електричний струм в цьому випадку є каталізатором хімічної реакції, тобто прискорює процес травлення.

Травлення може проводитись у декількох варіантах: зануренням досліджуваного предмета безпосередньо у ванну з електролітом; створенням ванни на досліджуваній ділянці за допомогою пластиліну, парафіну; шляхом контакту досліджуваної ділянки, що є анодом, з ватяним тампоном, змоченим електролітом, який служить катодом.

До переваг методу слід віднести оперативність, простоту контролю результатів, дешевизну обладнання та витратних матеріалів. Недоліки застосування методу — незворотні зміни первісного стану досліджуваної поверхні виробу в результаті впливу хімічних реактивів.

Протягом останнього десятиліття в експертній практиці дослідження рельєфних знаків на транспортних засобах устоялися й інші методи дослідження, зокрема комплексний метод.

Комплексний метод встановлення знищених або змінених рельєфних знаків. Цей метод найбільш ефективно застосовується при дослідженні ідентифікаційних номерів автомобілів (далі — VIN). Це перш за все пов'язано з тим, що автовиробники ведуть облік всіх виготовлених авто. Окрім цього ідентифікаційний номер не повторюється протягом 30 років та має визначену структуру, в якій достатньо повно описаний автомобіль. Так VIN містить закодовану інформацію про географічний регіон виробництва, виробника, технічні характеристики, порядковий номер транспортного засобу, також досить часто міститься код року виготовлення. Іншими словами, VIN відповідає тому автомобілю, який було виготовлено та інформація про який зберігається у виробника.

Для кращого розуміння комплексного методу розглянемо процес виготовлення автомобілів, він багатоетапний та починається з замовлення транспортного засобу. Наступний крок — передача замовлення до підрозділу виробника, який займається плануванням процесу виготовлення. У цьому підрозділі проводиться наступна робота: систематизація та об'єднання замовлень, розміщення замовлень на виготовлення комплектуючих, планування постачання комплектуючих до складального конвеєра та сам процес виробництва автомобіля на певному складальному заводі з майже точною датою закінчення зборки. До початку виготовлення формується технологічна карта зборки на кожний автомобіль, ця карта супроводжує процес виготовлення. Тобто, можна сказати, що перед початком складання транспортний засіб вже існує у віртуальному вигляді. Останній крок — складання та перевірка автомобіля, архівація даних про комплектуючі, передача автомобіля дилеру.

Слід зазначити, автомобіль — це об'єкт масового виробництва, який складається з тисяч комплектуючих, тому для контролю процесу складання використовуються монтажні листи, сервісні наклейки з номерами, штрих-кодами та інформацією про комплектуючі [3].

Саме різниця в комплектуючих є індивідуалізуючими ознаками, за якими можна визначити, чим відрізняються два подібні автомобілі. Комплектація, у свою чергу, може бути базовою та додатковою. Комплектуючі за їх маркуванням також можна розділити на дві групи: 1 — які мають код групи (загальна ознака належності до певної групи) та індивідуальний порядковий номер; 2 — які мають тільки код певної групи комплектуючих. Наприклад, коробка перемикачів передач має

код групи комплектуючих 08900043272, тип ZF16S109 та індивідуальний номер № 324157. На сьогодні інформація про виготовлені автомобілі та їх комплектуючі міститься в електронному вигляді, зокрема в електронних сервісних програмах, частково на дублюючих бирках та додаткових носіях даних, однак для отримання повної інформації про автомобіль необхідно звернутися до облікових або довідникових баз даних виробника. На сьогодні це електронний банк даних, з якого можна роздрукувати технологічну картку з загальною інформацією та переліком комплектуючих. Як правило, картка містить наступну інформацію: VIN, марку, модель (модифікацію), номер двигуна, номер коробки перемикачів передач, код кольору кузова (його назва), код матеріалу та кольору внутрішнього оздоблення салону (його назва), дату виготовлення, номер радіо, номер подушки безпеки, виробничий номер (або PKN) а також коди комплектації, які не містять індивідуальних номерів. Вказаний перелік відомостей утворює сукупність ознак, за допомогою якої можливо ідентифікувати транспортний засіб, тим самим встановити знищений первинний VIN.

Слід звернути увагу на те, що даний метод також дозволяє встановити первинний VIN шляхом підбиранням одного або декількох варіантів ймовірних первинних цифр, наприклад “6” або “8”. Для цього потрібно отримати дві технологічні картки з відповідними ідентифікаційними номерами та провести порівняння отриманої інформації з комплектацією досліджуваного автомобіля.

Вирішальну роль при застосуванні комплексного методу відіграють бази даних виробників, тому що отримані відомості в даному випадку відіграють роль зразка для порівняння, що у свою чергу, дозволяє провести ідентифікацію автомобіля, виготовленого виробником та досліджуваного транспортного засобу.

Сьогодні в правоохоронних органах країн західної Європи функціонує інформаційно-довідкова програма “FADA”, яка забезпечує оперативний пошук відомостей стосовно певного автомобіля за номерами від трьох до п’яти складових частин різних європейських автовиробників.

Однак існують певні обмеження. Перш за все це відсутність можливості отримання інформації, а також, іноді, доволі значні часові межі отримання карти даних. Окрім цього для кожної марки визначені певні критерії пошуку, наприклад, автомобілі Mercedes-Benz можуть бути ідентифіковані за наступними номерами: ідентифікаційний номер транспортного засобу; виробничий номер; номер двигуна, номер коробки передач; номер радіо, номер подушки безпеки.

Практично при дослідженні кожної марки автомобілів є особливості застосування вказаного методу, але загалом послідовність його проведення виглядає наступним чином. Для наочності розглянемо приклад з експертної практики.

Експертним дослідженням необхідно встановити первинний ідентифікаційний номер автомобіля BMW, який був повністю знищений.

Спочатку було визначено групову приналежність — марка, модель, орієнтовний період виготовлення. Наступний крок — пошук носіїв даних, інформація за якими можливий пошук у заводських базах обліку, з наступним запитом до представництва виробника даної марки в Україні. У подальшому була отримана відповідь, що носій з вказаним у запиті номером був встановлений на автомобіль з певним ідентифікаційним номером та надана комплектація цього автомобіля (рис. 3).

Fahrzeugidentifikations-Nr.	WBABJ31000ER13		
Motornummer	31961520		
Modell	320i CABRIO MECH HECK LL		
Modell Code	BJ31		
Farbbeschreibung	MOREAGRUEN METALLIC, STOFF KLEE/ANTHRAZIT		
Farbcode	288M, D6AT		
Getriebeummer	0277512AKZ		
Aufbau-Rohbaummer	68018146		
Wegfahrsperre ID			
Wegfahrsperre Serial			
Steuergerät-Seriennummer			
Produktionsdatum	24.05.1997		
Auslieferungsdatum	28.05.1997		
(Gcpl.)Auslieferungsland	Deutschland		
Nummer des Fahrzeugbriefes			
Multimediageräte (2)			
GeräteID	Seriennummer		
CD-Wechsler	AL003EV0244984		
RADIO	PH7850V1251393		
Weitere Informationen (32)			
Art	Code	Beschreibung	Inhalt
others	214	Sonderausstattung	AUT.STABIL.-CONTROL+TRAKTION(ASC+T)
others	240	Sonderausstattung	LEDERLENKRAD
others	243	Sonderausstattung	AIRBAG FUER BEIFAHREER

Рис. 3. Зображення скороченої картки даних автомобіля BMW

Останній крок — це порівняння отриманої інформації з фактичними даними досліджуваного автомобіля. У разі позитивного результату порівняння відповідності даних виробника та досліджуваного автомобіля можна стверджувати, що первинний ідентифікаційний номер автомобіля мав певний зміст. Слід зазначити, що порівняння відповідності даних є важливим етапом, однак в експертній практиці порівняння у повному об'ємі проводиться не завжди.

Підсумовуючи викладене можна сказати, що суть методу полягає у комплексному дослідженні транспортного засобу шляхом аналізу та порівняння комплексу інформації, отриманої з довідково-сервісних баз даних виробників автомобілів, а також інформації, яка міститься у VIN, наклейках, табличках, додаткових позначеннях, що є на його деталях, кольору автомобіля та його комплектації. Також при застосуванні комплексного методу може використовуватись інформація, що міститься у електронних носіях (блоках).

Останнім часом зчитування відомостей з електронних блоків керування, які встановлені на автомобілі, з метою отримання ідентифікаційної інформації набуло широкого застосування в експертній службі МВС України.

Це пов'язано з тим, що у сучасному автомобілі використовується багато електронних блоків контролю (керування) — Electronic Control Unit (далі — ECU). Блоки ECU мають спеціалізацію: одні керують гальмівною системою, інші — трансмісією (КПП, мостами — розподіляють зусилля між переднім і заднім мостами), підвіскою, охоронною системою автомобіля, кліматичною установкою, системою навігації та іншими системами автомобіля. А оскільки налаштування блоків керування, доволі індивідуальні, для ідентифікації найбільш важливих блоків ECU безпосередньо або опосередковано використовується ідентифікаційний номер або його частина. Загалом таких блоків на автомобілі може бути від п'яти до тридцяти.

Для ідентифікаційних цілей придатні:

- флеш-пам'ять (де записані програми, необхідні для правильної роботи електронного блоку управління, деколи VIN),
- пам'ять EPROM, окремі мікроконтролери — в них записуються мінімальні дані, що допомагають у встановленні VIN автомобіля, або індивідуальні номери імобілайзера.

Загалом прилади для зчитування інформації з електронних блоків можна розділити на дві групи: універсальні прилади та прилади, що використовуються для однієї або декількох марок автомобілів.

Універсальні прилади розраховані для зчитування інформації практично з усіх автомобілів, обладнаних ECU двигуна. Однак вони мають обмежену кількість функцій — їх можливо використовувати для зчитування обмеженої, загальної інформації про налаштування двигуна.

Прилади, розраховані для зчитування інформації з однієї або декількох марок автомобілів, мають значно більше функцій та передбачають проведення поглибленої діагностики, зчитування та виправлення помилок, а також корекцію налаштувань електронного блока керування.

На думку авторів [4] дослідження електроніки потрібно розділити на дві категорії — з використанням простих приладів, які автоматично зчитують інформацію й не потребують проведення складних маніпуляцій, та поглиблене дослідження з використанням діагностичних приладів виробника й прикладного програмного забезпечення. У першому випадку дослідження можуть проводити експерти-трасологи, а у другому — експерти з комп'ютерно-технічних досліджень.

Таку позицію підтверджує міжнародна практика. Зокрема, у Польщі експерти розподіляють дослідження на два етапи за ступенем складності, у Литві експерти-трасологи самостійно використовують навіть діагностичні прилади виробника й прикладне програмне забезпечення. На думку автора, експерт-трасолог може використовувати прості напівавтоматичні зчитувачі. Слід звернути увагу, що блоки можуть переставлятися, інформація може переписуватися. Тому отриману інформацію слід оцінювати та використовувати тільки у комплексі з іншими відомостями та ознаками, отриманими при застосуванні інших методів дослідження. При отриманні ідентифікаційного номера з ECU також обов'язково проводити порівняння комплектації досліджуваного автомобіля з комплектацією з карти даних заводу виробника.

Підсумовуючи вище викладене, можна стверджувати, що завдяки використанню комплексного методу є можливість встановлення первинного ідентифікаційного номера автомобіля навіть у разі його повного знищення або заміни номерної панелі.

Список використаної літератури

1. *Устинов С.Н.* Восстановление уничтоженных рельефных изображений на металлах, полимерах и дереве / С.Н. Устинов, В.М. Струков // Экспертная практика. — М.: ЭКУ ВНИИ МВД СССР, 1989. — Вып. 27.
2. Виявлення факту змінення (встановлення первісних) номерів, що нанесено ударним способом на металі, шляхом дослідження магнітних властивостей поверхнього шару металу ("Антирашпіль"): звіт про НДР / КНДІСЕ; керівник авт. кол. К.Ю. Усков. — К., 2000.

3. Додаткові можливості встановлення ідентифікаційних номерів транспортних засобів через заводи-виробники та інформаційні бази даних по номерах агрегатів: метод. рек. / ДНДЕКЦ МВС України, НДЕКЦ при ГУМВС України у Львів. обл. — К., 2004.
4. Кирилюк В.Г. Можливості використання електронних пристроїв для зчитування інформації з електронних систем автомобіля: довідковий посіб. / В.Г. Кирилюк, О.М. Шостак, С.М. Науменко. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2010.

Резюме

Исследование рельефных знаков на металлических изделиях является актуальным вопросом. Особое значение он приобретает при полном уничтожении идентификационного номера на автомобилях или замене номерной детали, когда установить первичный идентификационный номер транспортного средства традиционными трассологическими методами невозможно.

Summary

Research of relief signs on metal products is pressing question. It gets special value at utter annihilation of identification number on cars or at changing number detail when it is impossible to determine primary identification number of a vehicle using traditional trace methods.

УДК 343.983

Г.С. Мамайчук, ст. судовий експерт

Львівський НДІ судових експертиз

ДАКТИЛОСКОПІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: РОЛЬ І МІСЦЕ В СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗІ, ЕФЕКТИВНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Проведений аналіз ефективності експертних досліджень слідів рук. Запропоновані шляхи вдосконалення і підвищення якості експертного дактилоскопічного дослідження.

Серед судових доказів значне місце займають сліди папілярних узорів рук людини і створення за їх допомогою доказової бази при розслідуванні та розкритті злочинів. Індивідуальність і стійкість будови папілярних узорів дає можливість використовувати їх для ідентифікації особи і вирішення інших не ідентифікаційних завдань.

Науково-технічний прогрес значно розширив можливості застосування дактилоскопії в експертній практиці. Впровадження в роботу експертних підрозділів автоматизованих дактилоскопічних інформаційних системи (АДІС), за допомогою яких почав вестись облік і перевірка слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (в тому числі

3. Додаткові можливості встановлення ідентифікаційних номерів транспортних засобів через заводи-виробники та інформаційні бази даних по номерах агрегатів: метод. рек. / ДНДЕКЦ МВС України, НДЕКЦ при ГУМВС України у Львів. обл. — К., 2004.
4. Кирилюк В.Г. Можливості використання електронних пристроїв для зчитування інформації з електронних систем автомобіля: довідковий посіб. / В.Г. Кирилюк, О.М. Шостак, С.М. Науменко. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2010.

Резюме

Исследование рельефных знаков на металлических изделиях является актуальным вопросом. Особое значение он приобретает при полном уничтожении идентификационного номера на автомобилях или замене номерной детали, когда установить первичный идентификационный номер транспортного средства традиционными трассологическими методами невозможно.

Summary

Research of relief signs on metal products is pressing question. It gets special value at utter annihilation of identification number on cars or at changing number detail when it is impossible to determine primary identification number of a vehicle using traditional trace methods.

УДК 343.983

Г.С. Мамайчук, ст. судовий експерт

Львівський НДІ судових експертиз

ДАКТИЛОСКОПІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: РОЛЬ І МІСЦЕ В СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗІ, ЕФЕКТИВНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Проведений аналіз ефективності експертних досліджень слідів рук. Запропоновані шляхи вдосконалення і підвищення якості експертного дактилоскопічного дослідження.

Серед судових доказів значне місце займають сліди папілярних узорів рук людини і створення за їх допомогою доказової бази при розслідуванні та розкритті злочинів. Індивідуальність і стійкість будови папілярних узорів дає можливість використовувати їх для ідентифікації особи і вирішення інших не ідентифікаційних завдань.

Науково-технічний прогрес значно розширив можливості застосування дактилоскопії в експертній практиці. Впровадження в роботу експертних підрозділів автоматизованих дактилоскопічних інформаційних системи (АДІС), за допомогою яких почав вестись облік і перевірка слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (в тому числі

минулих років, за які були накопичені значні масиви дактилоскопічної інформації), в свій час стало свого роду "проривом" в даній сфері діяльності. Значна кількість злочинів, розкритих з допомогою дактилокартотек, привела до певної ейфорії і зміщення акцентів в сторону інформаційно-пошукової діяльності та ідентифікаційних дактилоскопічних досліджень. Пріоритетним став розвиток АДІС, їх методичної і технічної бази, а процеси виявлення, вилучення, експертизи слідів рук, в якійсь мірі, відійшли на задній план. І цілком закономірно, що це не могло не позначитись на стані дактилоскопічної експертизи.

Не можна вважати нормальною ситуацію, коли дактилоскопічна експертиза більше ста років вирішує одні і ті ж питання, навіть зважаючи їх перелік, при цьому сліди рук облікуються та перевіряються за допомогою сучасних технічних засобів, а вилучаються з місця події за допомогою застарілих, не завжди якісних спецпорошків, копіюються на невідповідної якості побутову клейку стрічку, наклеюються на папір низької якості, їх зображення виготовляються за допомогою побутових технічних засобів, які не відповідають вимогам криміналістичної техніки. Експериментальні відбитки пальців рук виконуються у спосіб, який також не завжди дозволяє провести повноцінне експертне дослідження (зокрема, мікроскопічні дослідження папілярних ліній).

Окремі сучасні розробки процесів виявлення і фіксації слідів рук ситуації практично не міняють. Про якісне експертне дактилоскопічне дослідження за таких умов говорити не приходиться, тому що сліди ще на етапі виявлення і фіксації втрачають ряд суттєвих ознак, які могли б бути використані в подальшому. Такі підходи до дослідження слідів рук привели до того, що відійшли в минуле цілком виражені методологічні норми, коли з метою проведення повноцінного експертного дослідження сліди вилучались разом з об'єктами носіями, досліджувались в лабораторних умовах за допомогою спеціальної криміналістичної техніки. Копіювання проводилось у випадках неможливості вилучення слідоносіїв на спеціальну дактилоплівку і згідно відповідних вимог, що виключало "забивання", "змазування", "розчавлення" деталей папілярних узорів, дозволяло проводити у випадку необхідності їх мікроскопічне дослідження. Такий експертний супровід процесів виявлення, вилучення і фіксації слідів рук міг забезпечити можливість проведення дактилоскопічних досліджень в повному об'ємі.

Негативним процесам сприяє ще й те, що об'єкти, інформація про які вноситься в автоматизовану базу даних, мають в пешу чергу

відповідати можливостями її технічного і програмного забезпечення, а не методичній експертній базі, тобто в слідах рук повинен бути чітко відображений центр і відповідна кількість чітко виражених особистих ознак папілярного узору, що на практиці виконати не завжди можливо. З чисто технічних причин(на даному етапі) неможливо внести в базу даних інформацію, яка не може бути опрацьована і тому нема сенсу вилучати сліди, які не можуть бути внесені в базу даних, навіть якщо з їх допомогою можливо проводити окремі види досліджень. Тому експерт, з чисто суб'єктивних міркувань, може по різному підходити до процесу опрацювання дактилоскопічної інформації, в тому числі свідомо уникаючи складної і затратної в часі роботи.

Вимоги оперативного характеру, коли все треба робити швидко і ніякі пояснення не приймаються, а нормативні документи цьому сприяють, також не працюють на користь дактилоскопічної експертизи.

Проводити якісний огляд місця події, вилучати значну кількість слідів, в тому числі складних для дослідження, досить часто стає неможливим і не вигідним, реальним виходом може бути свідоме кількісне та якісне їх обмеження, навіть всупереч існуючій методичній базі.

Як наслідок, окрім втрати частини інформації, якою могли б бути невилучені сліди рук, в судовій експертизі формується ще й спрощений підхід до дактилоскопічного дослідження, спрямований лише на його ідентифікаційну сторону і за спрощеною схемою, коли досліджуються лише сліди з чітко відображеним центром папілярних узорів, які оперативно може опрацювати АДІС. Слідам рук все в більшій мірі відводиться роль оперативної інформації, за допомогою якої можливо швидко, без проведення слідчо-оперативних дій, встановити злочинця і якщо це вдається, то експертизі відводиться уже формальна функція процесуального оформлення отриманого результату, а якщо ні, то інтерес до неї втрачається. Такий підхід стає нормою і формує думку, що єдиним критерієм оцінки дактилоскопічного дослідження може бути лише результат перевірки по дактилокартотеці. Звичайно, ситуація у випадку її позитивного вирішення (встановлення особи) оправдана, але на практиці так буває не завжди і цілком закономірне бажання оперативно розкрити злочин за допомогою дактилокартотек починає вступати в суперечність з можливістю отримання інформації для експертного дослідження.

Не можна не враховувати ще й того, що сучасна практика використання дактилоскопічних обліків підійшла до межі, коли традиційні методи роботи з інформацією дактилоскопічного походження стають

менш ефективними [2] і все в більшій мірі починає проявлятися необхідність дослідження слідів папілярних узорів у більш широкому аспекті. Існуючі дактилоскопічні масиви уже практично опрацьовані і потребують подальшого розвитку, який можуть дати нові підходи до процесів виявлення фіксації і дослідження слідової інформації. Підвищення ефективності дактилоскопічних досліджень слід чекати уже не від кількості слідів, внесених в базу даних, а від більш якісного, поглибленого їх дослідження з впровадженням нових технічних засобів і методик.

Не сприяють розвитку експертних досліджень й окремі правові норми. Так слідчий, будучи процесуально незалежним, може по різному спрямувати процес експертного дослідження, ставлячи в постанові про призначення експертизи ті питання, які в його розумінні потрібні на даний момент (як правило ті, що дозволяють встановити особу по дактилокартотеці). Експерт не береться вирішувати інших питань з власної ініціативи тому, що вони трудомікі і потребують значних затрат часу. Знову реальним виходом може бути можливість абстрагуватись від складних слідів і не ускладнювати собі процес дослідження. Як наслідок, до матеріалів кримінальної справи потрапляє лише частина інформації, яку міг би дати повноцінний експертний супровід.

На практиці це виражається в тому, що з дактилоскопічної експертизи майже зникли складні для дослідження сліди рук (за винятком окремих резонансних злочинів або з відомими підозрюваними), не-ідентифікаційні види досліджень, мікродослідження папілярних узорів, не вивчається механізм слідоутворення, можливість виникнення неправдивих ознак. Стає нормою, без дослідження закономірностей утворення та змін індивідуальних ознак папілярних узорів в їх відображенні, робити висновок про придатність (непридатність) слідів для ідентифікації особи, що, як показує практика, стає основною причиною помилкової оцінки ідентифікаційної значимості деталей папілярного узору і висновку про придатність для ідентифікації особи.

Для прикладу: якщо в сліді пальця руки спостерігається тільки 4–5 чітко виражених, але найбільш розповсюджених індивідуальних ознак будови папілярного узору, при наявності інших ділянок з не чітко вираженими ознаками, або є слід долоні у вигляді обмеженої ділянки, утвореної одним потоком папілярних ліній, навіть при наявності 10 і більше індивідуальних ознак, але по яких неможливо встановити частину папілярного узору долоні, то такі сліди, як правило, або не вилучаються, або визнаються непридатними для ідентифікації особи. В іншій ситуації, при виявленні папілярного узору всієї кисті руки, вилучається

один палець, що дозволяє провести лише ідентифікаційне дослідження, а якщо особи немає, то ніякі дослідження уже не проводяться. До уваги не береться, що в процесі слідства оперативним шляхом може бути встановлена особа, доказова база причетності якої до скоєння злочину виявиться недостатньою і саме сліди рук, видалені з процесу подальшого дослідження, зможуть стати тим недостаючим доказом, а нечітко виражені деталі в слідах, визнаних непридатними для ідентифікації особи, при наявності дактилокарт, виявляться спотвореними при вилученні і фіксації ознаками, які роблять процес встановлення тотожності можливим. Також, згідно методичної бази, за допомогою вказаних слідів можливо провести мікроскопічне дослідження папілярних узорів зі встановленням тотожності, виключення осіб за груповою приналежністю, встановлення особливостей анатомічної будови шкірних поверхонь (розміри, форма, взаємне розміщення потоків папілярних ліній, кривизна, стан рельєфної вираженості, наявність і розміщення флексорних ліній), які можуть вказати на фізичні особливості особи, вікові зміни, можливу професію і інше.

Методично процес встановлення тотожності в дактилоскопічній експертизі також потребує доопрацювання. Адже достатньо чітко оговорений тільки його кінцевий етап (кількісний і якісний збіг загальних та особистих ознак будови папілярного узору), який вказує на тотожність. Попереднє дослідження, яке вирішує придатність сліду для встановлення тотожності, спрощене і не враховує того, що суб'єктивну думку про непридатність сліду для ідентифікації особи не можна сприймати як відсутність факту тотожності з об'єктом, який перевіряється. Не виключено, що об'єкт є тотожним, але з якихось причин(в тому числі вказаних вище) експерт не може її встановити [3]. Тому, напевно чи правомірно, без проведення комплексу досліджень, стандартною фразою "слід не містить індивідуальної сукупності загальних та особистих ознак, що дозволяє визнати його не придатним для ідентифікації особи", без будь якої фіксації цих ознак, вилучати слід і тим самим речовий доказ з процесу розслідування, після чого уже нема правових підстав повертатись до нього.

Таким чином, в експертній практиці склалися умови, за яких сучасні технічні можливості автоматизованої бази дактилоскопічних даних з цілком обґрунтованими нормами і вимогами, в тому числі оперативного характеру, стали сприяти неповноцінним експертним дослідженням. Стає очевидним, що розвиток дактилоскопічних досліджень за таких умов неможливий, тому що неможливо з кожного місця події

вилучати лише сліди з чітко відображеним центром папілярного узору, який оперативно відпрацює АДІС і вкаже на злочинця, дактилокарта якого буде внесена в картотеку. Перевірки по дактилокартотеці, навіть сучасній автоматизованій, є важливим, але не єдиним напрямком такого роду досліджень. З місця події потрібно вилучати і досліджувати усю слідову дактилоскопічну (звичайно в межах необхідної достатності), в тому числі на перспективу, а методична база повинна сприяти цьому, тому що при більш кваліфікованому підході (можливо в майбутньому) з її допомогою можливо будуть встановлені дані, які матимуть практичний інтерес для розслідування злочину, тим самим підвищуючи ефективність і значимість дактилоскопічних досліджень. Адже відомо, що папілярні узорі рук не є чимось стороннім по відношенню до організму людини, а відображають складні функціональні залежності, за якими можливо судити про стать, вік, спадкові захворювання, рівень організації людини і інше, що визначає напрямки спеціальних наукових досліджень, що ґрунтуються на досягненнях природничих і технічних наук [3], які будуть і повинні розвиватись.

Сучасний рівень правового і технічного забезпечення правоохоронної діяльності вимагає від дактилоскопічних досліджень не тільки ефективного використання інформаційно-пошукової бази, але й можливостей судової експертизи, розвитку дактилоскопії як науки, що в свою чергу сприятиме впровадженню та розвитку технічних засобів і методик, в тому числі АДІС. Ініціатором таких підходів повинна стати нова, сучасна нормативно-правова база експертних досліджень. Тому, що важко зараз сприймати дослідження сліду пальця руки “на придатність для ідентифікації особи”, “виключення особи, яка могли бути на місці події”, “перевірку причетності до скоєння злочину”, як експертизу. Їх складність, як правило, визначається не змістом, а кількістю слідів, або неякісним вилученням та фіксацією. Зрозуміло, що такі дослідження мають бути, але навряд чи їх інформативність може відповідати сучасному рівню судової експертизи. Процес внесення слідів в базу даних і їх перевірка могли б проводитись відповідними спеціалістами в даній галузі за допомогою інших нормативних документів, незалежно від експертизи, обов’язково з врахуванням того, що окремі питання, які сьогодні не вирішуються, в подальшому можуть бути успішно вирішені у зв’язку з появою нових наукових розробок в дактилоскопії і більш сучасних технічних та програмних засобів.

Стає очевидним, що без комплексного підходу до розвитку усіх технічних і нормативних складових дактилоскопічних досліджень, досягти

позитивних зрушень неможливо. Ініціювати дані процеси непросто, тому що існують певні показники в службовій діяльності, адаптовані до наявної нормативної бази, які є в нормі, а існуюча нормативно-правової база дактилоскопічної експертизи виконує поставлені задачі, навіть не проводячи відповідного рівня досліджень, за рахунок показників роботи АДІС, яка в свій час була піднята на більш високий рівень, але яка має дещо іншу специфіку роботи, ніж судова експертиза.

Створився замкнутий круг: дактилоскопічні експертизи відповідного рівня не проводяться тому, що немає запиту на них; запиту немає тому, що немає бачення відповідного результату; результату немає тому, що немає відповідного розвитку експертизи; розвитку немає тому, що відсутній запит. Як наслідок, ніхто на відповідному рівні вказаними проблемами по суті не займається.

В даній ситуації, напевно, потрібно виходити з того, що процесуальні і науково-технічні принципи судової експертизи: повнота і об'єктивність експертного дослідження [4] повинні бути дотримані і рано чи пізно проблеми судової дактилоскопічної експертизи потрібно буде вирішувати, тому що альтернативи дактилоскопічним дослідженням поки що немає і найближчим часом інші сучасні методи встановлення особи не зможуть їх замінити в силу правових, технічних і фінансових причин.

Дактилоскопічні дослідження повинні розвиватись на базі сучасної науково обгрунтованої методичної бази, адаптованої до можливостей прогресивного розвитку технічного і правового забезпечення усіх етапів дослідження слідів рук, в тому числі подальшого розвитку АДІС.

Запорукою ефективного використання дактилоскопії в судовій практиці повинна стати саме дактилоскопічна експертиза, а не її інструментальна база (технічні засоби). Цьому повинна сприяти її нормативно-правова база, яка повинна не тільки відповідати сучасному рівню правового і технічного забезпечення, а й генерувати всі процеси, що сприяють розвитку дактилоскопії як науки.

Адже дактилоскопія — це галузь криміналістики, яка згідно сучасного визначення є юридичною наукою, що сформувалась у надрах кримінального процесу ХІХ століття, як сукупність технічних засобів і тактичних прийомів, а також способів їх застосування з метою розкриття злочинів, яка виконує соціальну функцію сприяння державним структурам і правоохоронним органам у зміцненні державності та законності. Її завдання реалізується в конкретних розробках слідчих, експертних методів, прийомів, виявлення причин злочинності, вдос-

коналення методичних і організаційних засад боротьби з нею. Ці завдання динамічні і змінюються в залежності від соціальних змін у суспільстві [1].

Список використаної літератури

1. Криміналістична техніка: навч. посіб. / за ред. А.В. Кофанова. — К.: Вид-во “КИЙ”, 2006. — Книга перша.
2. Использование дактилоскопической информации в раскрытии и расследовании преступлений: проблемы и пути совершенствования: сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. / МВД Украины, ГНИЭКЦ. — К., 2005.
3. Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. сб. — К., 1969. — Вып. 6. — С. 278.
4. Труды центрального научно-исследовательского института судебных экспертиз. — М., 1970. — Вып. 2.

Резюме

Произведен анализ эффективности экспертных исследований следов рук. Предложены пути усовершенствования и повышения эффективности экспертных дактилоскопических исследований.

Resume

Realize analysis efficacious examinations research tracks of the hands. Propose ways of perfects and elevation dakteloscopy expert research.

УДК 343.982.3

С.И. Кобзарь, канд. юрид. наук, доцент

*Луганский государственный университет
внутренних дел им. Э.А. Дидоренко*

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ МАЛОИНФОРМАТИВНЫХ СЛЕДОВ РУК

Неотъемлемой составляющей оптимизации использования специальных криминалистических знаний при исследовании следов рук является обеспечение сохранения объема их информационного содержания, который объективно отобразился во время слеодообразования. В качестве важного этапного момента реализации указанной задачи необходимо рассматривать использование малоинформативных следов.

Дефицит информации для решения идентификационных экспертных задач, обусловленный недостаточным объемом признаков папиллярных узоров, отобразившихся в фрагментарных отпечатках ладонной поверхности, требует использования дополнительных мето-

коналення методичних і організаційних засад боротьби з нею. Ці завдання динамічні і змінюються в залежності від соціальних змін у суспільстві [1].

Список використаної літератури

1. Криміналістична техніка: навч. посіб. / за ред. А.В. Кофанова. — К.: Вид-во “КИЙ”, 2006. — Книга перша.
2. Использование дактилоскопической информации в раскрытии и расследовании преступлений: проблемы и пути совершенствования: сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. / МВД Украины, ГНИЭКЦ. — К., 2005.
3. Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. сб. — К., 1969. — Вып. 6. — С. 278.
4. Труды центрального научно-исследовательского института судебных экспертиз. — М., 1970. — Вып. 2.

Резюме

Произведен анализ эффективности экспертных исследований следов рук. Предложены пути усовершенствования и повышения эффективности экспертных дактилоскопических исследований.

Resume

Realize analysis efficacious examinations research tracks of the hands. Propose ways of perfects and elevation dakteloscopy expert research.

УДК 343.982.3

С.И. Кобзарь, канд. юрид. наук, доцент

*Луганский государственный университет
внутренних дел им. Э.А. Дидоренко*

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ МАЛОИНФОРМАТИВНЫХ СЛЕДОВ РУК

Неотъемлемой составляющей оптимизации использования специальных криминалистических знаний при исследовании следов рук является обеспечение сохранения объема их информационного содержания, который объективно отобразился во время слеодообразования. В качестве важного этапного момента реализации указанной задачи необходимо рассматривать использование малоинформативных следов.

Дефицит информации для решения идентификационных экспертных задач, обусловленный недостаточным объемом признаков папиллярных узоров, отобразившихся в фрагментарных отпечатках ладонной поверхности, требует использования дополнительных мето-

дов исследования. В частности, оптимизации исследования могли бы способствовать детализация и суммирование различных признаков строения папиллярного узора.

Сущность детализации заключается в выделении четырех уровней в системе признаков: 1) детали строения папиллярного узора; 2) особенности отдельных деталей строения папиллярного узора; 3) особенности строения отдельных папиллярных линий; 4) признаки микро-рельефа папиллярной линии (пороскопические и эджеоскопические признаки).

Выявленные признаки рассматриваются комплексно — суммируются и на основе установленной совокупности формулируется соответствующий вывод.

Первый уровень — детали строения папиллярного узора.

Оценка признаков указанного уровня может быть проведена как с точки зрения наличия деталей строения папиллярного узора, так и с учетом их сочетаний (встречное положение папиллярных линий; встречное положение папиллярных линий с промежуточной папиллярной линией; встречные слияния или раздвоения папиллярных линий; последовательные вилка и глазок и т. п.).

Второй уровень — особенности отдельных деталей строения папиллярного узора.

При изучении и оценке признаков упомянутого уровня необходимо учитывать выражение величин углов раздвоения и слияния папиллярных линий; положение относительно вертикальной и горизонтальной осей папиллярного узора; симметричность и асимметричность отдельных элементов; вид и направление относительно основной папиллярной линии (например, крючек-слияние верхний; крючек-слияние нижний) и т. п.

Третий уровень — особенности строения отдельных папиллярных линий.

Изучая и оценивая признаки данного уровня, следует иметь в виду, что каждая папиллярная линия, рассматриваемая отдельно, содержит в себе собственные особенности строения, которые также могут использоваться для целей идентификации как самостоятельные признаки и сигналы информации.

В качестве упомянутых признаков могут рассматриваться:

а) форма начала и окончания папиллярной линии (дуговая — выпуклая или вогнутая; угловая; прямоугольная; неопределенная — фигурная);

- б) изгиб папиллярной линии, не влияющий на общее её направление (дополнительно характеризуется формой и размерами);
- в) излом папиллярной линии, не изменяющий общее её направление (дополнительно характеризуется формой и размерами);
- г) утолщение и утоньшение папиллярной линии (изменение средней ширины на коротком участке папиллярной линии);
- д) перерыв папиллярной линии (на отдельном участке папиллярная линия имеет нарушение целостности) и т. п.

Четвертый уровень — признаки микрорельефа папиллярной линии (эджеоскопические и пороскопические признаки).

В качестве признаков рассматриваемого уровня следует обращать внимание на следующее:

1. Особенности внешнего контура папиллярной линии (эджеоскопические признаки).

Заключаются в возможности изучения и оценки отдельно взятых участков краев папиллярной линии. При этом, выделяя участки определенной формы (выпуклая, вогнутая, извилистая, ступенчатая), необходимо их анализировать с точки зрения размерных характеристик, расположения, взаиморасположения.

2. Характеризуя пороскопические признаки, целесообразно анализировать форму и степень замкнутости пор; количество пор на определенном участке; расстояние между порами; расположение пор на папиллярной линии, их взаиморасположение, расположение относительно эджеоскопических признаков.

В результате проведенного анализа с использованием вышеуказанных уровней системы признаков строения папиллярного узора выделяются комплексы идентификационных признаков каждого уровня, определяется их совокупность, используемая для целей идентификации.

Центральной стадией исследования, когда определяется наличие или отсутствие совпадения совокупности признаков, индивидуализирующей личность, выявленной в процессе предварительного исследования следов, изъятых с места происшествия, и отпечатков, представленных в качестве сравнительных образцов, является сравнительное исследование.

Сравнивая объекты с фрагментарными отображениями папиллярных узоров, после определения их локализации, осуществляемой на стадии раздельного исследования, необходимо вначале проанализировать признаки первого уровня — детали строения папиллярного узора. В результате такого анализа выделяется их комплекс — опорные сиг-

налы информации, которые целесообразно рассматривать в качестве точки отсчета при сравнительном исследовании с отпечатками рук проверяемого лица. Имеет место формирование соответствующего зрительного образа, который находит отражение в памяти эксперта. На данном этапе анализ папиллярного узора, отобразившегося в следе, целесообразно приостановить и перейти к его сопоставлению с отпечатками проверяемого лица. Процесс сопоставления можно представить в виде следующего алгоритма:

1) определив опорные точки и сформировав точку отсчета с последующей её локализацией на участке папиллярного узора, отобразившегося в следе, осуществить поиск наличия и соответствующей локализации в конкретном отпечатке пальца руки проверяемого лица;

2) зафиксировать детали строения папиллярного узора, отобразившегося в следе, определить количество папиллярных линий от точки отсчета как условного центра дактилоскопической информации; выделить аналогичные особенности в отпечатке — образце. При анализе отдельных признаков второго и третьего уровней в основу кладутся выделенные на первом этапе сравнительного исследования отдельные признаки первого уровня, отобразившиеся в следе. Они оцениваются и сопоставляются с аналогичными признаками в отпечатке-образце с учетом особенностей самих деталей строения папиллярного узора, а также деталей строения отдельных папиллярных линий.

3) для уточнения совпадения признаков, отобразившихся в следе не совсем четко, необходимо осуществить сравнение в обратном направлении — от признаков, отобразившихся в образцах, — к аналогичным признакам в следе.

Выявленные совпадающие признаки подлежат оценке в комплексе с ранее выявленными совпадающими признаками первого уровня. В случае установления устойчивой совокупности формулируется вывод о тождестве.

Если в результате проведенного исследования отдельных признаков второго и третьего уровней установлены совпадения, но их в совокупности с совпадениями отдельных признаков первого уровня все же недостаточно для установления устойчивой совокупности, кладущейся в основу вывода о тождестве, необходимо проанализировать возможность использования отдельных признаков четвертого уровня — микро-рельефа папиллярных линий.

Следует отметить, что важным средством оценки достоверности вывода о тождестве является иллюстративный материал — фототаблица,

прилагаемая к заключению эксперта, которая обеспечивает наглядность результатов исследования.

Схематическое иллюстрирование процесса сравнительного исследования с использованием различных уровней системы признаков может быть представлено в виде ряда информационных блоков фототаблицы:

1. Фотоснимки, иллюстрирующие сравнительный анализ отдельных признаков первого уровня — детали строения папиллярного узора.

2. Фотоснимки сравнительного анализа отдельных признаков второго и третьего уровней — особенности самих деталей строения папиллярного узора и детали строения папиллярных линий. Для этого, опираясь на выделенные отдельные признаки первого уровня, по очереди анализируется каждый из них.

3. Фотоснимки, иллюстрирующие анализ признаков четвертого уровня — микрорельеф папиллярной линии. Для этого выделяются наиболее информативные участки папиллярных линий в следе и отпечатке — образце.

Иллюстрация совпадающих признаков имеет комплексный характер, последовательно отражая совпадающие признаки различных уровней и формируя тем самым стойкую систему, повышающую степень объективности результатов идентификационного исследования.

Список использованной литературы

1. Кобзар С.І. Криміналістичне дослідження слідів рук людини (практикологічний аспект): моногр. / С.І. Кобзар, М.Я. Сегай; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. — Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006.
2. Кобзарь С.И. Информационное содержание следов рук, его уровни и методы оптимизации / С.І. Кобзар // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України. спеціальний випуск. — Луганськ, 2002. — Ч. 2. — С. 132–136.

Резюме

Невід'ємної складовою оптимізації використання спеціальних криміналістичних знань при дослідженні слідів рук є забезпечення збереження обсягу їх інформаційного вмісту, який об'єктивно відобразився під час виникнення слідів. Як важливий етапний момент реалізації вказаної задачі необхідно розглядати використання малоінформативних слідів.

Summary

The integral part of optimization of use of special criminalistic knowledge at research of traces of hands is preservation of volume of their information content which was objectively displayed during creation of traces. As an important moment of realization of the specified problem it is necessary to consider use of low-information traces.

**А.В. Кофанов, канд. юрид. наук,
доцент, доктор філософії**

Національна академія внутрішніх справ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУДОВО-БАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ (СХОЖИХ З НЕЮ ПРИСТРОЇВ), НАБОЇВ ТА БОЙОВИХ ПРИПАСІВ В УМОВАХ ВІДСУТНОСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ “ПРО ЗБРОЮ”

Терміни “зброя”, “вогнепальна зброя”, які вживаються в ряді норм КК України у зв’язку зі встановленими законом обмеженнями, що стосуються порядку її придбання, зберігання та застосування, в законі не роз’яснюються. Це викликає певні труднощі у слідчих підрозділах та судових органах при вирішенні питання про віднесення тих або інших об’єктів до вогнепальної зброї у розумінні відповідних статей КК України.

Останнім часом у суспільно-політичному житті значної ваги набув так званий людський фактор. Зокрема з прийняттям деяких нормативних актів, розширилися рамки законного самозахисту громадян України окремих професій від суспільно-небезпечних посягань на їх життя та власне майно. З урахуванням гуманізації окремих правомірних дій підрозділів органів внутрішніх справ під час несення служби та по-заслужбовий час, з’явилися нові види зброї з характеристиками, які не вписуються в поняття норм ККУ, а іноді навіть протирічать їм.

Мова йде про зброю послабленої дії і боеприпасів до неї, іноді яку ще називають зброєю “несмертельної дії” або зброєю самозахисту, застосування якої на певний проміжок часу позбавляє особу застосовувати або продовжувати протиправні дії і в той же самий час не загрожує настанню незворотних змін в стані її здоров’я.

Тимчасова нейтралізація особи досягається головним чином за рахунок використання спеціальних набоїв заводської (фабричної) зборки, які відповідають технічним умовам виробника. Дані набої, які зібрані на підприємстві у відповідності зі всіма вимогами технічних умов, володіють такою мінімальною уражаючою здатністю (питомою кінетичною енергією), яка не забезпечує достатнє ураження цілі. Внаслідок чого, дана зброя отримала назву “несмертельної дії” та не може бути віднесена до категорії вогнепальної.

Протягом останнього часу, у зв’язку з введенням в обіг такого виду зброї шляхом надання дозволів на право володіння певним категоріям громадян, в діяльності правоохоронних органів виник ряд

труднощів, пов'язаних зі здійсненням контролю над обігом даної зброї та боеприпасів до неї. Труднощі пов'язані з тим, що окремі вироби, котрі офіційно заявлені виробником як пристрої для відстрілу набоїв несмертельної дії ті, що не є вогнепальною, за принципом дії підпадають під визначення даної категорії, так як в них присутні всі критерії вогнепальної зброї.

Наявно випливає очевидна невідповідність між цільовим призначенням виробу вказаним виробником і його фактичними характеристиками та показниками. У зв'язку з цим виник так званий “подвійний стандарт” існування даної зброї в державі. З однієї сторони дана зброя нормами ККУ, Постановою Пленуму Верховного суду України від 26 квітня 2002 року № 3 та наказами дозвільної системи визнана як не вогнепальна, з іншої сторони результати досліджень фахівців в галузі зброєзнавства експертної служби МВС України свідчать про те, що дана зброя може бути віднесена до категорії вогнепальної. Результати досліджень фахівців експертної служби знайшли вже своє відображення у інформаційних листах ДНДЕКЦ МВС України, в яких рекомендовано відносити зразки зброї “несмертельної дії” до категорії вогнепальної зброї. Звідси випливають прецеденти в практичній діяльності експертних і слідчих органів і підрозділів дозвільної системи. Додатковим фактором існування вказаних розбіжностей є також відсутність єдиної методики дослідження зброї “несмертельної дії”.

На сьогоднішній день на території України набули широкого розповсюдження та перебувають у вільному продажу пістолети виробництва Туреччини “Zoraki”, “Atmaka”, “Kral”, “Blow”, які згідно маркувальних позначень класифікуються підприємствами як сигнальні (стартові) під шумові набої до газової зброї.

Такі пістолети потрапляють через кордон без проведення сертифікації відповідними органами, отже довідкова інформація про цю зброю практично відсутня.

Спрощена конструкція пістолетів, доступна ціна та можливість їх вільного придбання громадянами у різних торгівельних закладах починаючи від так званих “лотків” на ринках до спеціалізованих магазинів, зумовлюють попит на дані пістолети серед різних верств населення. Внаслідок цього останнім часом постійно зростає кількість тяжких злочинів, вчинених із застосуванням таких пістолетів.

Велика кількість стартових пістолетів та револьверів виготовляються на базі газових (або пристроїв несмертельної дії) шляхом заглушки ствола та виконанням отвору для виходу порохових газів. Переробка

таких пістолетів найчастіше полягає у простому викручуванні заглушки з дульної частини каналу ствола звичайним побутовим інструментом без внесення незворотних змін, після чого зразок набуває ознак вогнепальної зброї під саморобний унітарний патрон у вигляді комбінації шумового 9-мм патрону з свинцевою кулею відповідного калібру або шротини.

Таким чином, з даних пістолетів є можливість проведення пострілів патронами калібру 9 мм Р.А., споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії (Терен-3Ф, ПНД-9П, Терен-3П, Форт-Р, АЕ-9 тощо) або саморобними патронами шляхом встановлення шротини у холості (шумові) патрони. При цьому швидкість польоту снарядів при стрільбі саморобними патронами складає більше 300 м/с, що відповідає тактико-технічним характеристикам багатьох сучасних зразків бойової зброї.

Так, лише за період з 01.01.2000 року по 31.12.2012 року на території України вилучено з незаконного обігу 504 одиниці перероблених стартових пістолетів та револьверів. Також, із їх застосуванням вчинено 472 злочини, серед яких вбивства, тілесні ушкодження, розбійні напади, пограбування тощо.

Як засвідчує практика, відсутність досконалого регулювання обігу зброї в Україні, насамперед на законодавчому рівні, і призвела до стихійного самовизначення чергової категорії зброї на споживчому ринку. Зазвичай, ініціатором процесу виступає виробник та мережа збуту, які вирішують лише свої суто економічні інтереси за рахунок неврегульованості вказаних відношень в “збройовому” сегменті ринку країни. Моніторинг збройового сегменту ринку України та сусідніх країн, як можливих споживачів газових пістолетів та револьверів виробництва Туреччини, показав перенасиченість ринку та відсутність колишнього попиту на газову зброю самозахисту, пов’язаний із значними витратами власників на реєстрацію та перереєстрацію вказаної зброї при сумнівних фактичних експлуатаційних характеристиках (щодо самозахисту), в порівнянні з пістолетами та револьверами призначеними для відстрілу патронів, споряджених металевими снарядами “несмертельної дії”.

Насамперед, ці основні фактори і стали причинами пропозицій щодо реалізації накопиченої маси турецької газової зброї під виглядом переробленої сигнальної (шумової), яка згідно законодавства України начебто не потребує реєстрації та постановки на облік, та має вільну реалізацію в торговельній мережі. Таким чином, на споживчий ринок

України були викинуті десятки моделей колишніх газових пістолетів та револьверів з різними конструкційними варіантами заводської чи кустарної переробки, яка зводиться до заглушення стволу зброї та виконання в ньому газовивідного отвору. Перші великі партії таких перероблених пістолетів та револьверів під шумові патрони калібру 9 мм (та незначної кількості — 8 мм) навіть реалізовувалися з інструкціями (паспортами) на газову зброю.

Невизначеність щодо категорії нового виду зброї полягла на плечі експертних підрозділів, які почали плодити висновки спеціалістів, що зводяться до звичайних задач судової балістики: відношення до вогнепальної зброї, газової, сигнальної та ін. Але ж, простий аналіз конструкції такої зброї та її цільового призначення, в першу чергу потребує вирішення питань безпеки використання даної зброї в площині сертифікації та надання правової оцінки доцільності її існування на споживчому ринку України.

Аналіз фактів крадіжок/втрати газової зброї свідчить про достатньо дійсний превентивний характер, який несе контрольований МВС обіг даного типу зброї в частині стримування її викрадення та переробки. Залповий же викид на споживчий ринок переробленої шумової (колишньої газової) зброї, яка не підлягає реєстрації, взагалі не залишає шансів щодо аналізу ситуації в частині обігу зброї та масштабів її можливої “кримінальної” переробки.

Так, дослідження такої зброї експертами-балістами показали, що при пострілі шумовим патроном біля газовідвідного отвору утворюється небезпечний вогняний стовп завдовжки понад 1 м, а відсутність конкретних вимог до конструкції та відсутність будь-якого контролю за способами та якістю кріплення заглушки у стволі зброї може призвести до пострілу, при якому в якості снаряду буде сама заглушка [1].

Як вище зазначалося, визначальним компонентом зброї “несмертельної дії” є спеціальний набій заводської (фабричної) зборки. Даний набій складається з капсульованої металевої гільзи, металевого заряду (піротехнічної суміші або бездимного мисливського пороху) та снаряду сферичної форми (кулі), виготовленого з еластичного матеріалу (гуми або пластизолу).

Використання терміну “заводської (фабричної) зборки”, обумовлене процесом самого виготовлення набойів. Тому що, згідно технічних умов виробників даного типу боєприпасів та наданої ними інформації, вони самі не виробляють унітарні набойі, а отримують їх окремі частини (кулі і металеві заряди) з інших підприємств нашої держави, а гільзи

поставляються із-за кордону згідно укладених договорів, і тільки потім проводять їх зборку.

Комбінація виробником певних характеристик частин набоїв та зброї дозволяє змінювати швидкість польоту та питому кінетичну енергію снаряда. Підібране оптимальне співвідношення ваги кулі і металюного заряду як основних компонентів, твердості матеріалу кулі і діаметру каналу ствола як додаткових факторів, дозволяє при проведенні пострілів на мінімально дозволений відстані отримати питому кінетичну енергію снаряду меншу за мінімальну порогову величину в 0,5 Дж/мм². Дана величина питомої кінетичної енергії прийнята в криміналістиці як базова у визначенні енергетичних показників зразка, що надійшов на дослідження, та віднесення його до вогнепальної.

Найменша, експериментально встановлена виробником відстань, складає 3,5 м. Згідно технічних умов НВП “Еколог” та ТОВ “ЕРМА-Інтер”, швидкість польоту кулі на відстані 3,5 м від дульного зрізу зброї повинна бути 300±20 м/с.

Таким чином, при використанні патронів заводської зборки при стрільбі зі зразка “несмертьної зброї” на мінімально дозволєну відстань у 3,5 м та не в заборонені ділянки тіла, у нападника не повинні виникати незворотні зміни в організмі. При використанні вказаних набоїв з порушенням мінімальної дистанції пострілу або при стрільбі у заборонені ділянки тіла, можуть виникати тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості [2].

Як свідчить експертна практика фахівців в галузі дослідження зброї НДЕКЦ при ГУМВС України в м. Києві, найбільш розповсюдженими набоями, спорядженими кулями “несмертьної дії”, які використовуються при вчиненні злочинів, є пістолетні набой калібру 9 мм Р.А.

Статистика проведених оглядів місць скоєння злочинів фахівцями НДЕКЦ вказує на те, що на дослідження найчастіше надходять як гільзи і набой саморобного спорядження калібру 9 мм Р.А., так і гільзи і набой заводської зборки НВП “Еколог” з маркуванням “ТЕРЕН-3” 9 mm і “ТЕРЕН-3” 9 mm Р.А. та зборки ТОВ “ЕРМА-Інтер” з маркуванням “ПНД-9П” 9 мм.

Це може бути пояснене двома факторами: перший — конструктивними особливостями револьверів, у яких після пострілу гільза залишається в камері барабана, і пістолетів, у яких гільза після пострілу автоматично викидається; другий — фактичні характеристики револьверів “несмертьної дії”, які в більшій своїй кількості дозволяють для

проведення пострілів використовувати заводські бойові набої (7,62 мм спортивний пістолетний патрон та ін.).

На даний час в обігу перебуває значна кількість пістолетних набоїв калібру 9 мм Р.А. саморобної зборки, які споряджені кулями “несмертельної дії”. Балістичні показники даних набоїв не відповідають технічним умовам жодного виробника. Вказані набої виникли майже одразу після появи зразків зброї “несмертельної дії”. Зборку вказаних патронів заперечує жодний офіційний виробник даного типу набоїв. Додатково виробники заявляють, що не відповідають за безпеку, цілісність та гарантійний термін роботи своєї продукції, якщо проводити з неї постріли патронами саморобної зборки.

Патрони саморобної зборки, як правило, виготовляються з капсульованих гільз калібру 9 мм Р.А. заводського виробництва та куль з еластичного матеріалу, або переспорядженням шумових патронів з попереднім демонтажем пижа і спорядженням кулею з еластичного матеріалу. Ілюстрації зовнішнього вигляду частин демонтованих набоїв саморобної зборки наведені у додатку № 1.

Проведеними спостереженнями під час експериментальних відстрілів набоїв “несмертельної дії” саморобної зборки, які надходили на дослідження в НДЕКЦ м. Києва, встановлено, що при здійсненні пострілів даними патронами з різних зразків зброї спостерігається більший імпульс віддачі та більш різкий звук пострілу в порівнянні з патронами заводської зборки НВП “Еколог” та ТОВ “ЕРМА-Інтер”.

Дані набої ззовні схожі з набоями заводської зборки за наступними ознаками: лінійним розмірам (довжина, діаметр) гільзи; форма та конструкція гільзи. Ззовні вказані набої різняться між собою за наступними ознаками: маркування набоїв не відповідає вимогам технічних умов виробників; кольором матеріалу кулі; кутом і формою завальцовки дульца гільзи, який настільки різний, що його можливо диференціювати навіть неозброєним оком.

З’ясування детальних розбіжностей за ознаками внутрішніх складових частин можливе тільки при демонтажі патронів. Для проведення порівняльного аналізу були обрані і демонтовані найбільш розповсюджені патрони заводської зборки НВП “Еколог” та ТОВ “ЕРМА-Інтер” і патрони саморобної зборки з маркуваннями, які найбільш частіше надходили на дослідження в НДЕКЦ м. Києва за останні п’ять років, якщо їх мінімальна кількість досягала двадцяти штук.

Результати вимірів та ознаки внутрішніх складових частин набоїв викладені у відповідних графах табл. 1.

Таблиця 1

№ з/р	Маркування донної частини гільзи	Морфологічні характеристики кулі				Морфологічні характеристики металюного заряду				% показник зтиску кулі під навантаженням, %
		Діаметр, мм	Вага, г	Колір	Вага, г	Форма зерен	Середній розмір зерен, мм	Колір		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	G.F.L. 9 mm P.A. Knall	9	0,52	Синій	0,18	Однорідні пластини	0,4×1,5×2	Рожевий	63	
2	G.F.L. 9 mm P.A. Knall	8,5	0,47	Чорний	0,15	Суміш пластин	0,4×1,5×2	Салатовий, зелений	67	
3	RWS 9 mm P.A. Knall	9,2	0,55	Чорний	0,17	Однорідні дискові	0,3×0,5×1	Зелений	81	
4	9 mm P.A. Knall	9,1	0,54	Чорний	0,29	Однорідні гранули	0,2×0,3×0,5	Сірий	68	
5	GOP 9 mm P.A.	8,8	0,5	Чорний	0,26	Суміш пластин та циліндрів	0,4×1,5×2; 0,6×1	Зелений	73	
6	MFS 9 mm P.A. Knall	9,2	0,53	Чорний	0,20	Однорідні гранули	0,2×0,3×0,5	Сірий	78	
7	Без маркування	9	0,52	Світло-зелений	0,17	Суміш дисків та гранул	0,2×0,3×1	Сірий	71	
8	ТЕРЕН-3 9 mm	9,1	0,5	Сірий	0,08	Гранули	дрібно-дисперсна	Сірий	70	
9	ТЕРЕН-3 9 mm P.A.	9	1	Рожевий	0,06	Пластини	0,2×0,3×0,5	Зелений	53	
10	ПНД-9П 9 mm	9,1	0,5	Сірий	0,06	Диски	0,2×0,9	Зелений	70	

При спробі визначити виробника гільз набоїв саморобної зборки автори зіткнулися з такою проблемою, як відсутність довідкової літератури з питань дослідження набоїв “несмертельної дії” саморобної зборки. Ті джерела, якими можливо користуватися, не задовольняють усіх потреб при дослідженні даної теми.

Додатково були проведені експерименти для з’ясування пружності матеріалу, з якого виготовлені кулі набоїв заводської та саморобної зборки. Метою даного експерименту є встановлення фактичної пружності кулі, так як дана характеристика безпосереднім чином впливає на балістичні показники відстріляних куль вище вказаних набоїв (швидкість та проникаючу властивість). Кулі з більш еластичного матеріалу взаємодіють з перешкодою на більшій площині і мають меншу проникаючу властивість. Зі зменшенням пружності матеріалу кулі, остання щільніше прилягає до стінок каналу ствола, при цьому підвищується тиск в стволі, що є причиною збільшення швидкості польоту кулі.

Експерименти проводились наступним чином: до еластичної кулі зверху прикладалося зусилля в 2 кг. Під час навантаження фіксувалась величина стиску кулі та при відомому діаметру кулі розраховувалось відсоткове співвідношення величини діаметру кулі до навантаження і після.

Результати розрахунків занесені у відповідну графу табл. 1.

Як видно з результатів, занесених у табл. 1, набої під № 1–7 відрізняються від набоїв заводської зборки: кольором кулі, формою, розмірними характеристиками, а головне — вагою метального заряду, яка перевищує типові показники набоїв останніх приблизно в два рази.

Далі для з’ясування фактичних уражаючих властивостей та балістичних характеристик набоїв саморобної та заводської зборки і порівняння їх між собою була проведена експериментальна стрільба з використанням набоїв, позначеними № 1-10.

Для проведення пострілів був обраний пістолет моделі “Форт-12Р” калібру 9 мм виробництва НВО “Форт” МВС України, як один найрозповсюджених пістолетів під патрон “несмертельної дії”, які надходили на дослідження в НДЕКЦ. Постріли проводились у реєстратор швидкості “Політ”, після кожного пострілу фіксувалась швидкість польоту кулі на відстані 3 метри. Постріли проводились серіями по 5 кожним набоем з маркуваннями, позначеними від № 1 до № 10.

Результати показників швидкості заносились у відповідні графи табл. 2.

Таблиця 2

№ з/р	Маркування донної частини гільзи	Швидкість польоту снаряду, в 3 метрах від дульного зрізу V ₃ , м/с								Діаметр, мм	Вага, гр	Енергія Ер.ср Дж/мм ²	П. енергія Ер.min Дж/мм ²	П. енергія Ер.max Дж/мм ²
		в 3 метрах від дульного зрізу V ₃ , м/с												
		1	2	3	4	5	6	7	8					
1	2	3	4	5	6	7	8		9	10	11	12	13	
1	G.F.L. 9 mm P.A.	577	574	600	590	550	578		9	0,52	1,37	1,24	1,47	
2	G.F.L. 9 mm P.A. Knall	602	615	578	579	617	598		8,5	0,47	1,48	1,38	1,58	
3	RWS 9 mm P.A. Knall	613	454	571	515	590	549		9,2	0,55	1,25	0,85	1,55	
4	9 mm P.A. Knall	531	494	520	540	535	524		9,1	0,54	1,14	1,01	1,21	
5	GOP 9 mm P.A.	453	370	403	415	350	398		8,8	0,5	0,65	0,5	0,84	
6	MFS 9 mm P.A. Knall	603	580	576	503	536	560		9,2	0,53	1,25	1,01	1,45	
7	Без маркування	504	493	480	481	490	490		9	0,52	0,98	0,94	1,04	
8	ТЕРЕН-3 9 mm	345	303	286	315	313	312		9	0,5	0,37	0,31	0,46	
9	ТЕРЕН-3 9 mm P.A.	237	240	249	233	235	238		9	1	0,45	0,43	0,49	
10	ПНД-9П 9 mm	366	367	368	350	357	361		9	0,5	0,51	0,49	0,54	

Результати вимірювань швидкості польоту куль набоїв саморобної зборки перевищують заводські у 1,5–2 рази.

Після кожної серії пострілів розраховувалась середня швидкість польоту кулі та проводилось детальне дослідження деталей пістолета. Ніяких порушень цілісності і порядку взаємодії деталей та вузлів пістолета не виявлено. Після проведення експериментальних пострілів були розраховані мінімальна та максимальна питома кінетична енергія для кожної кулі набоїв за № 1–10, відстріляних з пістолету “Форт-12Р”.

Проводився розрахунок середньої питомої кінетичної енергії. Як видно з розрахунків, середня питома кінетична енергія куль набоїв саморобної зборки під № 1–7 перевищує аналогічний показник куль патронів заводської зборки та мінімальну порогову величину в 0,5 Дж/мм² більше чим у 2 рази.

Таким чином, оцінюючи уражаючі властивості набоїв саморобної зборки з маркуваннями, вказаними у таблиці під № 1–7, можна зробити висновок про те, що застосування даних патронів навіть на дистанції, дозволений для використання набоїв даного типу, пов’язане з небезпекою ураження життєво важливих органів людини з спричиненням незворотних змін в організмі, зокрема спричинення проникаючих поранень [3].

Викладене вище аргументовано доводить необхідність сертифікації таких набоїв, зброї та контролювання їх обігу. З метою запобігання злочинів із використанням вогнепальної зброї та встановлення єдиних нормативних вимог до стартових пристроїв органом сертифікації Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром МВС України розроблений проект галузевого стандарту МВС України СОУ 29.6-19-002:2009 “Пістолети та револьвери стартові. Загальні технічні вимоги, вимоги безпеки, криміналістичні вимоги. Порядок випробувань та методи контролювання”, який на цей час проходить узгодження з зацікавленими міністерствами та відомствами. Реєстрація стандарту та включення стартових пістолетів та револьверів в перелік продукції, що підлягає обов’язковій сертифікації, дозволить контролювати їх обіг та встановлювати необхідні криміналістичні критерії [4].

Виходячи з вище зазначеного, проблематикою, що потребує негайного вирішення, на наш погляд, є:

- врегулювання компетентними органами з урахуванням криміналістичної практики, питання про заборону використання набоїв “несмертельної дії” саморобної зборки в пристроях для їх відстрілу,

- введення відповідного виду відповідальності та ефективних мір покарання за їх виготовлення, зберігання і використання;
- розробка єдиних технічних та нормативних вимог до набоїв не смертної дії з метою уніфікації їх виробництва всіма підприємствами виробниками та відповідно до цього закріплення даних вимог в єдиному Держстандарті. Введення виробниками патронів “несмертельної” дії спеціальних маркувальних позначень, які б однозначно свідчили про тип снаряду, що використовується (шумовий, газовий, споряджений еластичною кулею);
  - спільне напрацювання МЮ, МВС, Службою безпеки України дієвої та ефективної програми взаємодії правоохоронних органів по недопущенню нелегального ввезення з-за кордону та виробництва на території держави складових частин зазначених набоїв та самих набоїв, вилучення їх з обігу на території України;
  - найшвидше прийняття Закону України “Про зброю” або його аналога.

Список використаної літератури

1. *Ігнат'єв І.В.* Проблемні питання обігу в Україні «стартових пістолетів» виробництва Туреччини / І.В. Ігнат'єв, О.С. Павленко // Судово-балістичні дослідження та суміжні галузі знань: матеріали першого міжнар. наук.-практ. семінару. — К., 2009. — С. 37.
2. Інформаційний лист про класифікаційні дослідження пістолетів та револьверів “несмертельної дії” / ДНДЕКЦ МВС України, вих. № 19/3921 від 12.10.99 р.
3. *Захарченко Р.Г.* До питання про дослідження бойових властивостей пістолетних патронів заводської (фабричної), саморобної зборки споряджених еластичними кулями не смертної дії / Р.Г. Захарченко // Судово-балістичні дослідження та суміжні галузі знань: матеріали першого міжнар. наук.-практ. семінару. — К., 2009. — С. 27.
4. Методика криміналістичного дослідження газових пістолетів та револьверів: затв. рішенням засідання секції НКМР Міністерства юстиції України з проблем трасології та судової балістики (протокол від 24.05.2000 р.).

Резюме

Прийняття Закону України (и відповідуючих підзаконних актів), регламентуючого оборот зброї на території нашої країни, зняло б більшість проблемних питань відносно об'єктів судово-експертного дослідження к боевым припасам, огнестрельному оружию и т.п.

Summary

Passing the Law of Ukraine (and appropriate sublegislative acts) concerning weapon trafficking on the territory of our country would take off the majority of questions about ascribing the objects of forensic examination to ammunition, firearms etc.

Г.О. Скрипко, канд. техн. наук, головн. експерт
НДЕКЦ при УМВС України в Миколаївській області

О.Л. Добрянська, науков. співробітник
Київський НДІ судових експертиз

ВИЗНАЧЕННЯ КОРЕЛЯЦІЇ МАСОВОЇ ЧАСТКИ ВОВНИ ТА БАВОВНИ В ТЕКСТИЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ ТА ВИРОБАХ З НИХ МЕТОДАМИ ОПТИЧНОЇ МІКРОСКОПІЇ

В статті проаналізовано актуальну проблему захисту ринку України від недоброякісної текстильної продукції та захисту покупців від недобросовісних дій виробників та реалізаторів. Показано, що об'єктом обману є вироби, які виготовлені з матеріалу, що містить недостатню кількість натуральних волокон відносно вказаного на ярлику виробу. На зміну метода хімічного аналізу з використанням речовин, небезпечних для здоров'я людини, авторами розроблено метод, який дозволяє за даними кількісного аналізу, отриманими одним із оптичних методів, визначити масову частку вовни або бавовни в двохкомпонентній пряжі вовна-поліакрилонітрил (ПАН), вовна-поліефір, бавовна-поліефір.

Протягом останнього десятиліття в Україні у сфері господарської діяльності спостерігається щорічний приріст економічних правопорушень. Особливо багато випадків зафіксовано у сфері товарів та послуг.

Так, згідно останнього звіту Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів, при перевірці товарів шкільних асортиментів виявлені порушення чинного законодавства, внаслідок чого знято з реалізації й виробництва близько 40% від всієї перевіреної продукції. Як вказано у виданні [1], до цього ж списку включено одяг, за результатами проведених перевірок якого був установлений той факт, що у волокнистому складі матеріалу дитячих піджаків вміст поліефірних волокон перевищує 70%, а матеріал підкладки містить 100% поліефірних волокон, що не відповідає затвердженям в Україні нормативно-технічним нормам.

Випуск та продаж недоброякісної продукції або такої, що не відповідає установленим в стандартах нормам, за кримінально-правовою кваліфікацією підпадає під ознаки статей Кримінального Кодексу України — ст. 225, ст. 227 (Розділ 7 — Злочини в сфері господарській діяльності).

В перелік продукції, яка в Україні підлягає обов'язкової сертифікації, включено дитячий одяг, білизна, текстильні матеріали, що призначені для виготовлення іграшок, та медичний текстиль (вата, марля, бинти).

При виробництві текстильних виробів основним порушенням є невідповідність волокнистого складу та його якості затвердженим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам, при реалізації — невідповідність інформації щодо волокнистого складу, яка вказана на маркувальній стрічці, торговельному ярлику або ціннику.

Відповідність волокнистого складу матеріалу виробу, вказаному на етикетці виробником, перевіряється за ініціативою контролюючих органів у лабораторіях, які атестовані за відповідним видом дослідження.

При контролі волокнистого складу лабораторії керуються ДСТУ 4057—2001 [2]. Аналіз проводиться за трьома пробами загальною масою не менше трьох грамів, при цьому використовуються небезпечні для здоров'я людини хімічні речовини. Тривалість аналізу біля 10 годин. За такою методикою неможливо, у більшості випадках, контролювати якість готових виробів, які поступили в торговельну мережу.

Таким чином, розробка методичних рекомендацій, які дають можливість не використовуючи небезпечні речовини, проводити якісний і кількісний аналіз пряжі текстильних матеріалів і виробів з них за мікропробою, є дуже актуальні.

Серед натуральних та хімічних волокон, які найбільш широко використовуються при виробництві текстильних матеріалів, є суміші: бавовна—полієфір, вовна—ПАН, вовна—полієфір.

В даній статті наведені методичні рекомендації, які розроблені в рамках науково-дослідної роботи за темою: “Розробка методичних рекомендацій по встановленню кореляції масової частки натуральних волокон (вовни та бавовни) в текстильних матеріалах існуючими методами”.

Розроблений метод заснований на кореляції даних [3], отриманих двома методами — хімічним та фізичним (метод оптичної мікроскопії) [2, 4].

Для експериментального дослідження були відібрані зразки, матеріал яких вироблено з напіввовняної та напівбавовняної пряжі з різним відсотковим вмістом компонентів.

Хімічним методом визначалась масова частка компоненту в змішаній пряжі текстильного матеріалу, шляхом розчинення одного з компонентів.

Для проведення випробувань з одного об'єкту дослідження відбира-лося по три зразка масою по 1 г. Зважування проводили на електронних вагах AXIS Модель AN 200 з точністю до 0,0002 г.

Масова частка (Р, %) сухого нерозчиненого компоненту визна-чалась за відношенням маси сухого залишку до маси сухої проби. За результатами дослідження невизначеність масової частки компоненту дорівнювала 1%, при довірчій ймовірності (р) 0,95.

У зв'язку з тим, що в ДСТУ 4057–2001 [2, с. 14] надається тільки загальна схема дослідження двохкомпонентних сумішей з посиланням на короткий опис методу їх дослідження або з посиланням на інші стандарти [2, с. 15, табл. 6], хімічне дослідження проводилось за реко-мендованими стандартами.

Згідно стандартів для аналізу пряжі з переважанням масової частки поліакрилонітрильних волокон застосовується метод, затверджений ГОСТ Р ИСО 1833-12–2008 [5]. При дослідженні пряжі з переважан-ням масової частки вовни застосовується метод, затверджений ДСТУ ISO 1833-4:2009 [6].

При виконанні наукової роботи масова частка вовни та ПАН пара-лельно визначалась двома методами.

За методикою ГОСТ Р ИСО 1833-12–2008 [5, с. 1] в суміші вовна-ПАН розчиненню піддавались ПАН волокна. В якості розчинника використовувався диметилформамід.

За методикою ДСТУ ISO 1833-4:2009 [6, с. 1], в суміші вовна-ПАН розчиненню піддавалась вовна. В якості розчинника використовувався 1 молярний розчин гіпохлорит натрію, в який додавався гідроксид на-трію у такий кількості, щоб довести його концентрацію 5 г/л.

Визначення масової частки вовни в змішаній пряжі вовна-поліефір також проводилось за методикою ДСТУ ISO 1833-4:2009.

У зв'язку з тим, що в ДСТУ 4057–2001 надається посилання на не діючий на теперішній час ГОСТ 25617, масова частка бавовни в змішаній пряжі бавовна-поліефір визначалась за методикою ГОСТ Р ИСО 1833-11–2008 [7], який є перекладом ISO 1833-11–2006. Відпо-відно правилам проведення випробувань, целюлозне волокно із суміші відомої маси розчиняють у 75%-й сірчаній кислоті [7, с. 1].

Для встановлення залежності кількісної частки компонентів від їх маси, паралельно хімічному методу було проведено кількісний аналіз одним із оптичних методів мікроскопії [4; 8; 9].

При проведенні досліджень застосовувався агрегатний лаборатор-ний поляризаційний “Полам Л-213”, що забезпечує збільшення у 350–

500 разів, має окуляр-мікрометр, сітку (шкалу), окуляр з перехрестям, а також комплект компенсаційних пластин: пластина компенсаційна кварцова (червона), пластина 1/4 компенсаційна слюдяна, клин компенсаційний кварцовий.

Підготовка проб проводилась згідно ДСТУ 4057–2001 [2, с. 7]. Для зручності підрахунку волокна в пробі розташовувалися в ряд паралельно одне одному. При проведенні аналізу у прохідному світлі [4, с. 49], спочатку визначались зовнішні морфологічні ознаки волокон [2, с. 7]. Оскільки морфологічні ознаки вовни більш виражені, то у пробі підраховували їх кількість.

У випадках, коли структура волокон виражена не чітко, препарат досліджувався у поляризаційному світлі (при схрещених поляризаторі та аналізаторі та введеної кварцової (червоній) компенсаційної пластини) так, щоб ось волокна (по довжині) співпадала з напрямком осі Ng на пластині [8; 9]. Ідентифікація волокон за видом проводилась як за зовнішніми структурними ознаками, так і за кольором інтерференційного забарвлення.

Кількісна частка (В, %) компоненту визначалась за відношенням кількості волокон одного виду до кількості волокон у пробі. За результатами дослідження невизначеність масової частки компоненту дорівнювала 2%, при довірчій ймовірності (р) 0,95.

При порівнянні даних, одержаних двома методами, встановлено, що вони мають кореляційну залежність.

Кореляція даних відображена у вигляді діаграм, які характеризують співвідношення кількісної частки вовни або бавовни до масової частки цих волокон в суміші з хімічним компонентом.

За результатами порівняльного аналізу встановлено:

- характер розсіювання точок на діаграмі, що відображає залежність кількісної частки вовни від її масової частки в пряжі з компонентним складом вовна-ПАН до 50%, має прямолінійну кореляцію перемінних (описується рівнянням $y=1,1557x+0,4982$), після 50% характер розсіювання змінюється на логарифмічну кореляцію перемінних, яка описується рівнянням $y=42,852\ln(x)-97,73$;
- характер розташування точок на діаграмі, що відображає залежність кількісної частки вовни від її масової частки в пряжі з компонентним складом вовна-поліефір, вказує на логарифмічну кореляцію, яка описується рівнянням $y=54,672\ln(x)-150,92$;
- характер розсіювання точок на діаграмі розсіювання, що відображає залежність кількісної частки бавовни від її масової частки пряжі з

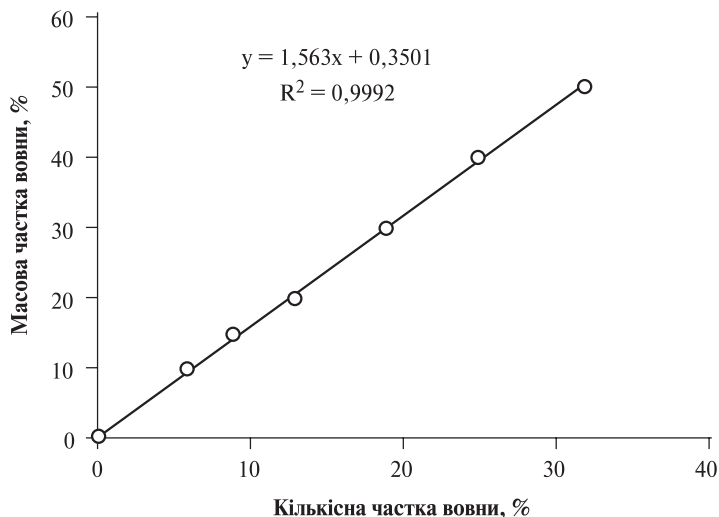
компонентним складом бавовна-поліефір, вказує на пряму кореляцію перемінних, яка описується рівнянням $y=1,0125x-0,5892$.

Дослідженням встановлено, що кореляція кількісної та масової часток відповідає встановленому характеру розсіювання точок на діаграмах, якщо середньоарифметичне значення товщини волокон вовни та поліакрилонітрильних волокон (ниток) в суміші вовна—ПАН дорівнює 27 мкм, товщина поліефірних волокон в змішаній пряжі вовна—поліефір — 24 мкм, товщина поліефірних та бавовняних волокон в змішаній пряжі однакова — 15 мкм. У випадках відхилення товщини волокон від вказаної, кількісну частку компоненту перераховують (множать) на коефіцієнт. Коефіцієнт перерахунку дорівнює величині відношення рекомендованої товщини.

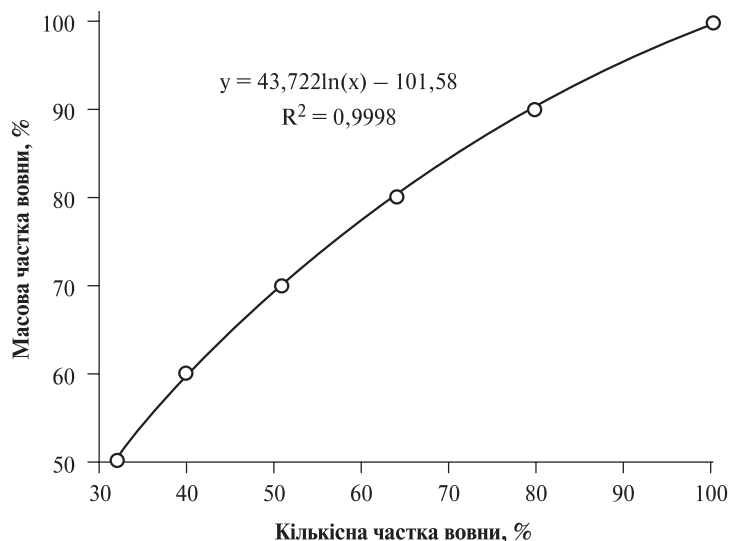
Після згладжування відхилень від лінії тренду, на діаграмах, побудованих за експериментальними даними, були одержані більш чіткі лінії, апроксимація яких близька до одиниці (рис. 1—4).

Оскільки кореляційна залежність масової та кількісної часток в змішаній пряжі бавовна—поліефір має пряму пропорційну залежність з коефіцієнтом кореляції одиниця, то кількісна та масова частки співпадає за величиною.

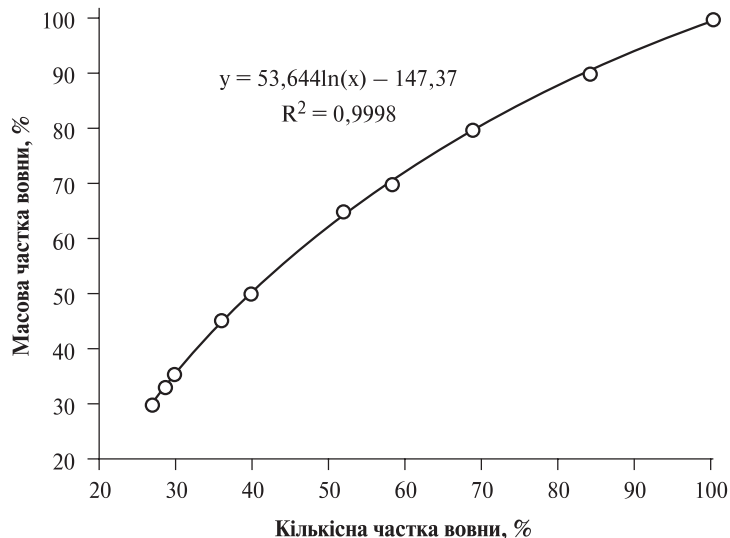
За даними діаграм (рис. 1—3) отримані дані, що надані у табл. 1, 2.

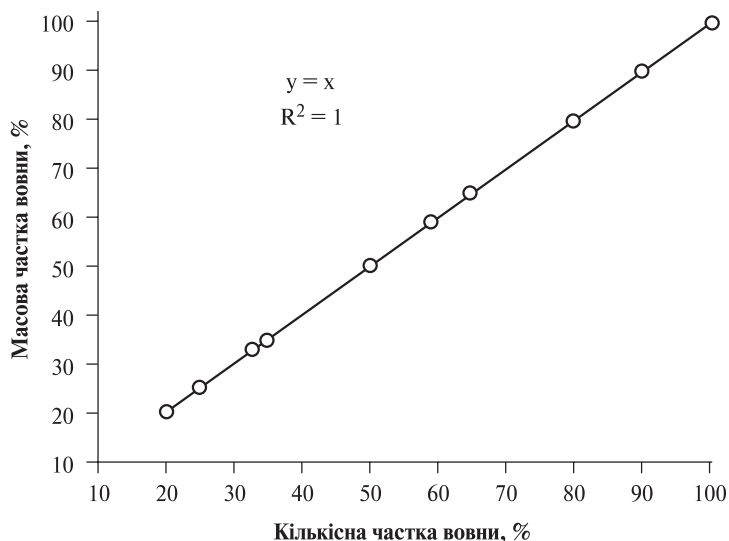
Рис. 1. Лінія, що характеризує кореляцію кількісної частки вовни до її масової частки у двохкомпонентній пряжі вовна—ПАН (вміст вовни до 50%)

Рис. 2. Лінія, що характеризує кореляцію кількісної частки вовни до її масової частки у двохкомпонентній пряжі вовна–ПАН (вміст вовни більше 50%)

Рис. 3. Лінія, що характеризує кореляцію кількісної частки вовни до її масової частки у двохкомпонентній пряжі вовна–поліефір

Рис. 4. Лінія, що характеризує кореляцію кількісної частки бавовни до її масової частки у двохкомпонентній пряжі бавовна–поліефір

Таблиця 1. Кількісна частка компонентів пряжі в суміші вовна — поліакрилонітрил

Волокно	Кількісна частка вовни, %											
Вовна	6	9	13	19	25	32	40	45	51	57	64	80
	Масова частка вовни, %											
Вовна	10	15	20	30	40	50	60	65	70	75	80	90
ПАН	90	85	80	70	60	50	40	35	30	25	20	10

Примітка. ПАН — поліакрилонітрил.

Таблиця 2. Кількісна частка компонентів пряжі в суміші вовна — поліефір

Волокно	Кількісна частка вовни, %											
Вовна	27	29	30	32	36	40	43	48	52	58	69	84
	Масова частка вовни, %											
Вовна	30	33	35	40	45	50	55	60	65	70	80	90
Поліефір	70	67	65	60	55	50	45	40	35	30	20	10

Висновки. Розроблений метод за “Діаграмою розсіювання” дозволяє за мікропробою кількісної частки компоненту, без використання небезпечних для здоров’я людини речовин, визначити масову частку компоненту в двокомпонентних сумішах: вовна-ПАН, вовна-поліефір, бавовна-поліефір.

Отримані внаслідок експериментального дослідження та математичної обробки даних представлені чотири “Діаграми розсіювання” та дві таблиці є інструментами встановлення кореляційної масової частки вовни або бавовни в двокомпонентних сумішах: вовна-ПАН, вовна-поліефір, бавовна-поліефір за визначеною кількісною часткою.

Список використаної літератури

1. *Фомина В.* В преддверии 1 сентября в Украине забраковали почти половину товаров для школьников: [Интернет-издание УНН]. — Режим доступа: <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008174656.html> sng/ukraine/entry1008174656.html (дата: 08 августа 2013 г. 08:29).
2. ДСТУ 4057—2001. Матеріали текстильні. Метод ідентифікації волокон. — [Чинний від 2002-05-01] — К: Держспоживстандарт України, 2002. — 28 с. — (Державний стандарт України).
3. *Кузьмин А.М.* Метод “Диаграмма разброса” [Электронный ресурс] Креативные и аналитические методы создания инноваций: справочник / Центр Креативных Технологий. — Режим доступа: <http://www.inventech.ru/pub/guide/>
4. Текстильные волокна — источник розыскной и доказательной информации: методики криминалистического исследования волокон / МВД СССР ВНИИ и МВД ГДР КИННП. — Москва; Берлин, 1982. — Ч. II: Основные сведения об источниках микрообъектов — текстильных волокон. — 184 с.
5. ГОСТ Р ИСО 1833-12-2008. Материалы текстильные. Количественный химический анализ. — [Введен 2010-01-01]. — Москва: Стандартинформ, 2009. — Часть 12: Смеси акрилового, модифицированных акриловых, эластановых, поливинилхлоридных волокон и некоторых других волокон (метод с использованием диметилформамида). — 4 с.
6. ДСТУ ISO 1833-4:2009 (ISO 1833-4:2006, IDT). Матеріали текстильні. Кількісний хімічний аналіз. — [Введен 2011-01-01] — К: Держспоживстандарт України. 2012. — Частина 4: Суміші деяких протеїнових волокон. Метод з використанням гіпохлориту. — 3 с. — (Державний стандарт України).
7. ГОСТ Р ИСО 1833-11-2008. Материалы текстильные. Количественный химический анализ. — [Введен 2010-01-01]. — М.: Стандартинформ, 2009. — Часть 11: Смеси целлюлозного и полиэфирного волокон (метод с использованием серной кислоты). — 4 с.
8. *Скрипко Г.О.* Дослідження мікрооб’єктів волокнистої природи за допомогою поляризаційної мікроскопії / Г.О. Скрипко // Методичні рекомендації. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2004. — 42 с.
9. *Скрипко Г.О.* Методика визначення видових ідентифікаційних ознак натуральних волокон, ідентифікація волокнистого складу ниток, текстильних матеріалів та виробів з них методом поляризаційної мікроскопії: методика / Г.О. Скрипко. — К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2011. — 40 с.

Резюме

Актуальность проблемы освещена в статье, связана с ежегодным приростом в Украине экономических преступлений в сфере товаров и услуг. Экспертиза волокнистых материалов и волокон позволяет выявить нарушения, связаны с несоответствием сырьевого состава текстильных материалов и готовых изделий утвержденным стандартам и нормам, а также информации, указанной на маркировочной ленте, торговом ярлыке или ценнике. Для определения волокнистого состава текстильных изделий, изготовленные из полушерстяных или полухлопчатобумажных материалов, авторами разработан метод, основанный на корреляции данных, параллельно полученных двумя методами — химическим и оптическим. Характер взаимосвязи этих данных показывает “Диаграмма рассеяния”, которая и является инструментом, позволяющим определить массовую долю хлопка (шерсти) в двухкомпонентной пряже по данным полученным только оптическим методом. Преимуществом оптического метода по сравнению с химическим является скорость анализа, безопасность, возможность проводить исследования за микропробами.

Summary

The urgency of the problem is shown in the necessity and is connected with annual increase of economic crimes in the sphere of goods and services in Ukraine. Expertise of fibrous materials and fibers allows revealing violations that are connected with disagreement of rough structure of textile materials and complete products with approved standards and norms and also information, which is stated on the coding tape, label or price tag. The authors developed the method, which is based on correlation of data that were obtained simultaneously by using of two methods — chemical and optical. This method is used to determine fibrous structure of textile products that were produced from half-woolen or half-cotton materials. “Diagram of Dispersion” shows the nature of data correlation and is the tool that allows determining mass fraction of cotton (wool) in two-component yarn according to the data that were obtained only by use of optical method. Quickness of analysis, safety, possibility of making an analysis by use of microsampling is an advantage of optical method in comparison with chemical method.

УДК 343.983.3

**О.Ю. Кошель, канд. техн. наук,
ст. науков. співробітник**

*Український НДІ спеціальної техніки
та судових експертиз СБ України*

О.О. Посільський, канд.хім.наук, завідувач відділу

Київський НДІ судових експертиз

ВИЗНАЧЕННЯ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЮВЕЛІРНИХ ВИРОБІВ В РАМКАХ ЕКСПЕРТИЗИ МЕТАЛІВ І СПЛАВІВ

Розглянуто питання використання неруйнівних методів дослідження ювелірних виробів з метою отримання інформації з високим ступенем достовірності щодо фальшування виробу з дорогоцінного сплаву.

Резюме

Актуальность проблемы освещена в статье, связана с ежегодным приростом в Украине экономических преступлений в сфере товаров и услуг. Экспертиза волокнистых материалов и волокон позволяет выявить нарушения, связаны с несоответствием сырьевого состава текстильных материалов и готовых изделий утвержденным стандартам и нормам, а также информации, указанной на маркировочной ленте, торговом ярлыке или ценнике. Для определения волокнистого состава текстильных изделий, изготовленные из полушерстяных или полухлопчатобумажных материалов, авторами разработан метод, основанный на корреляции данных, параллельно полученных двумя методами — химическим и оптическим. Характер взаимосвязи этих данных показывает “Диаграмма рассеяния”, которая и является инструментом, позволяющим определить массовую долю хлопка (шерсти) в двухкомпонентной пряже по данным полученным только оптическим методом. Преимуществом оптического метода по сравнению с химическим является скорость анализа, безопасность, возможность проводить исследования за микропробами.

Summary

The urgency of the problem is shown in the necessity and is connected with annual increase of economic crimes in the sphere of goods and services in Ukraine. Expertise of fibrous materials and fibers allows revealing violations that are connected with disagreement of rough structure of textile materials and complete products with approved standards and norms and also information, which is stated on the coding tape, label or price tag. The authors developed the method, which is based on correlation of data that were obtained simultaneously by using of two methods — chemical and optical. This method is used to determine fibrous structure of textile products that were produced from half-woolen or half-cotton materials. “Diagram of Dispersion” shows the nature of data correlation and is the tool that allows determining mass fraction of cotton (wool) in two-component yarn according to the data that were obtained only by use of optical method. Quickness of analysis, safety, possibility of making an analysis by use of microsampling is an advantage of optical method in comparison with chemical method.

УДК 343.983.3

**О.Ю. Кошель, канд. техн. наук,
ст. науков. співробітник**

*Український НДІ спеціальної техніки
та судових експертиз СБ України*

О.О. Посільський, канд.хім.наук, завідувач відділу

Київський НДІ судових експертиз

ВИЗНАЧЕННЯ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЮВЕЛІРНИХ ВИРОБІВ В РАМКАХ ЕКСПЕРТИЗИ МЕТАЛІВ І СПЛАВІВ

Розглянуто питання використання неруйнівних методів дослідження ювелірних виробів з метою отримання інформації з високим ступенем достовірності щодо фальшування виробу з дорогоцінного сплаву.

Питання щодо встановлення фальсифікації ювелірних виробів з дорогоцінних металів має постійну актуальність. Враховуючи стабільне зростання в останні роки продажу ювелірних виробів, слід очікувати збільшення досліджень дорогоцінних металів та сплавів для визначення їх підробки. ЗМІ відмічається, що ринок золотих ювелірних прикрас заповнений фальшивими виробами, відрізнити які від оригінальних часом неможливо.

Проблема якості золотих виробів в Україні характеризується незначним видобутком золота. Більшість золота, яке використовується для виготовлення ювелірних виробів, вилучене з брухту (відходів та "електронного лому"), або для виготовлення застосовується готова імпортна лігатура, інколи невідомого повного хімічного складу. До зниження якості призводить використання імпортних лігатур для виготовлення виробів і припоїв, які не пройшли оцінку на відповідність встановленим вимогам щодо механічної та хімічної стійкості, а також порушення технології [1].

У 2012 році в Україні Державною пробірною службою проведено 432 перевірки суб'єктів господарювання з питань дотримання вимог чинного законодавства при здійсненні операцій з дорогоцінними металами, дорогоцінним камінням, виробами з них та матеріалами, що їх містять. За результатами перевірки виявлено 264 ювелірних виробів із дорогоцінних металів, на яких відсутні відбитки державних пробірних клейм, або з відбитками, що викликають сумнів щодо їх оригінальності.

Основні вимоги та порядок здійснення державного контролю за якістю ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів, матеріалів, що містять дорогоцінні метали, а також відповідністю їх державним стандартам, встановлено Інструкцією "Про здійснення державного експертно-пробірного контролю за якістю дорогоцінних металів, вставок дорогоцінного каміння, виробів з них та матеріалів, що містять дорогоцінні метали та вставки дорогоцінного каміння" [2].

Зазначеним актом встановлено, що Державний експертно-пробірний контроль на території України здійснюється Міністерством фінансів України і підпорядкованими йому органами державного пробірного контролю — Державною пробірною службою та казенними підприємствами пробірного контролю. Визначено, що експертизою є дослідження з використанням відповідних методик, пов'язані з визначенням фактичного вмісту дорогоцінних металів у виробах і матеріалах, проби сплаву дорогоцінного металу, хімічного складу сплавів і матеріалів,

що містять дорогоцінні метали, характеристик вставок дорогоцінного каміння, відбитків пробірних клейм.

Інструкція запроваджує основні вимоги та порядок здійснення державного експертно-пробірного контролю за якістю ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів (вироби з дорогоцінних металів), дорогоцінних металів, матеріалів, що містять дорогоцінні метали, відповідністю їх державним стандартам, а також відповідністю вставок із дорогоцінного каміння (природного та штучного), дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного каміння (природного та штучного) найменуванню, ваговим та технічним характеристикам, зазначеним на етикетці (бирці) виробу.

Сфера виробництва, обігу та контролю ювелірних виробів з дорогоцінних металів нормована також іншими актами [3, 4]. Слід розглянути можливість дослідження наданих на експертизу виробів з дорогоцінних металів з метою визначення підробки (фальшування) виробів, які не мають вставок (дорогоцінного каміння і т.п.). Виходячи з практики постановки питань, які виносяться при призначенні дослідження ювелірних об'єктів, однією з головних умов є заборона використання руйнівних методів досліджень. Визначення напрямків досліджень, використання яких дає можливість отримання значущої інформації для визначення оригінальності ювелірного виробу неруйнівними методами, є однією з актуальних задач експертизи вказаних об'єктів.

Для ідентифікації ювелірних виробів з дорогоцінних металів застосовується досить поширений перелік критеріїв. Загальними критеріями ідентифікації ювелірних виробів з дорогоцінних металів є відповідність за ознаками маси, сплаву, методу виготовлення, виду обробки та оздоблення; проби, пробірного клейма, іменника, знаків та позначок, пакування та маркування пробою, вмістом дорогоцінного сплаву, якістю ювелірного виробу, корозійною стійкістю, безпекою, надійністю, комплектністю та цілісністю виробу [5].

В ході візуального огляду здійснюється оцінка пробірного клеймування та ярлика (бирки) ювелірного виробу. Ювелірні вироби як вітчизняного, так і іноземного виробництва повинні мати опломбовані товарні ярлики. Нормативною базою встановлено докладний перелік реквізитів (інформація відображається на обох сторонах товарного ярлика) [6].

Щодо ярлика фальсифікованого виробу, то серед найбільш характерних його ознак є супровідна інформація, яка має неточні відомості стосовно фірми-виробника, країни походження, року виготовлення

тощо. Для реалізації продукції з Туреччини часто використовують ярлики вітчизняного виробника.

Система клеймування виробів з дорогоцінних металів на підтвердження їх якості передбачає нанесення обов'язкових символічних знаків на ювелірних виробках. Фальсифікація відповідності складу ювелірних виробів з дорогоцінних металів шляхом імітації дорогоцінних металів супроводжується іншим клеймуванням. Найбільш поширений сплав для фальшування золотих сплавів — сплав на основі міді та золота.

Відповідно до правил, кожний виріб маркується пробірним клеймом (рельєфний відбиток, що містить зображення та цифри). Пробірне клеймо несе також інформацію щодо проби дорогоцінного сплаву (мінімальний вміст дорогоцінного металу). Під час візуального огляду об'єкта необхідно визначити, чи відповідає його колір кольору дорогоцінного сплаву (який вказано в стандарті) наявний на об'єкті пробі.

Місце нанесення клейма на ювелірний виріб також є ознакою для перевірки — розташування клейма регламентовано для 129 найменувань виробів [2].

Основні та додаткові клейма ювелірних виробів та основні і додаткові клейма ювелірних виробів підприємств, що мають право на самостійне клеймування, приведено на рис. 1.

Допускається нанесення клейма методом механічного штампування, лазерним та електроіскровим методами. Переважна більшість виробів з дорогоцінних металів мають механічне клеймування. Головним розпорядником державних пробірних клейм є Державна пробірна служба,

	Основні	Додаткові	Знак посвідчення
Вироби із золота проб: 375, 500, 585, 750, 958, 999			
Вироби із срібла проб: 800, 830, 875, 925, 960			
Вироби із платини проб: 900, 950			
Вироби із паладію проб: 500, 850			

	Основні	Додаткові	Знак посвідчення
Вироби із золота проб: 375, 585, 750			
Вироби із срібла проби 925			
Вироби із платини проби 950			

* — шифр суб'єкта підприємницької діяльності.

— шифр казенного підприємства або його філії.

Рис. 1. Основні та додаткові клейма ювелірних виробів

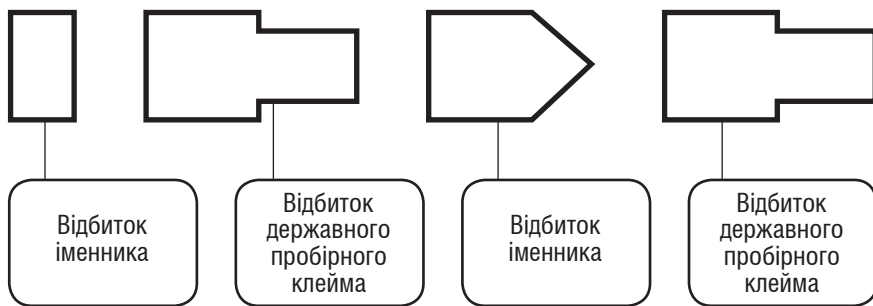

Рис. 2. Форма іменнику

яка розробляє державні пробірні клейма, забезпечує їх виготовлення та здійснює експертизу відбитків цих клейм [2].

При визначенні оригінальності досліджуваного відбитку пробірної клейма здійснюється порівняння його зображення із зображенням оригіналу. Облік відбитків іменників виготовлювачів виробів з дорогоцінних металів ведеться також Пробірною службою України.

Суб'єкти підприємницької діяльності, які виготовляють ювелірні та побутові вироби з дорогоцінних металів, зобов'язані мати іменник, відбиток якого проставляється виготовлювачем на всіх виробках [7]. Іменник — спеціальний знак, що засвідчує виготовлювача ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів (рис. 2).

Країнами Євросоюзу також передбачене клеймування ювелірних виробів відповідно до нормативів конкретної держави. За державними

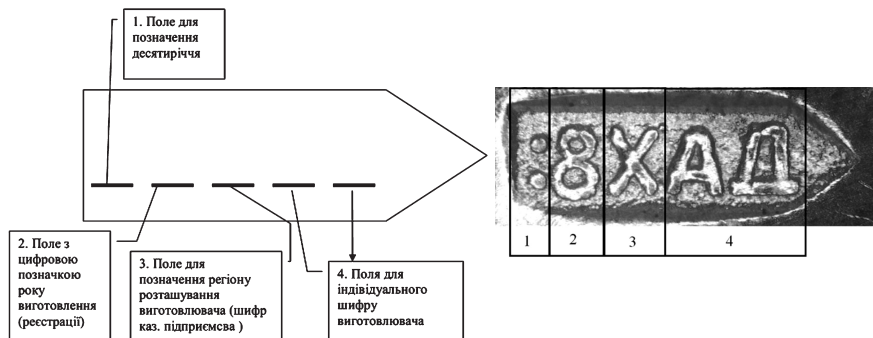

Рис. 3. Схема розташування та значення полів іменнику

і міжнародними правилами ювелірні вироби з дорогоцінних металів повинні маркуватися відповідним чином, а саме — пробою, яка, за звичай, проставляється виготовлювачем.

Під час візуального огляду визначається достатньо широкий параметр характеристик об'єкта з дорогоцінного металу, зокрема: симетричність парних деталей, чистота та рівномірність за кольором, відсутність явно виражених зовнішніх дефектів сплаву з дорогоцінних металів (раковин, вм'ятин, заусенців, гострих кромek, облою, слідів роботи інструменту, подряпин). Докладно перелік показників якості ювелірних виробів приведений в роботі [5]. Імітація ювелірних виробів здійснюється також впаюванням деталей іншого складу та впаюванням оригінальних клейм, нанесенням клейм відомих фірм, доповненням конструкції виробу з клеймом відомої фірми елементами від невідомих фірм. Слід окремо відзначити такий вид підробки, як впаювання інших видів металу, подібних за густиною до золотовмісного сплаву.

При візуальному огляді необхідно акцентувати увагу на ознаках, що свідчать про використання гальванічного нанесення. Поширені недоліки такого покриття — невелика щільність (різнорідність) поверхні, її крупнозернистість (дендритність, гольчастість). У ювелірному виробництві широко застосовують електрохімічні, хімічні, хіміко-механічні, ультразвукові методи обробки матеріалів. Знання особливостей таких способів обробки необхідно при проведенні більш складних експертиз.

Одним із способів фальсифікації є вказування збільшеної маси виробу, тому проведення зважування є обов'язковим в ході дослідження. Переважування здійснюється з визначеною точністю на регламентованому обладнанні. Встановлено, що золоті, паладієві і платинові вироби зважуються з точністю до 0,01 г, срібні — до 0,1 г. Дрібні вироби зважуються з точністю до 0,01 г, крупні — до 0,1 г [2].

Ключовим завданням досліджень ювелірного виробу є визначення виду сплаву та вмісту дорогоцінного металу (проби). Для встановлення відповідності марки сплаву передбачено застосування неруйнівних методів: на пробірному камені за допомогою пробірних голок і пробірних реактивів та шляхом рентгенофлуоресцентного аналізу [2].

Згідно з українським законодавством, дорогоцінних металів — вісім: золото, срібло, платина, паладій, рутеній, родій, осмій та іридій, але з них в ювелірній справі знайшли застосування золото, срібло, платина і паладій.

Допустимі відхилення проби сплаву дорогоцінного металу (за абсолютною величиною) у виробках та хімічний склад золота і сплавів на основі золота, срібла, платини і паладію мають відповідати вимогам міждержавного стандарту ГОСТ 30649–99 “Сплавы на основе благородных металлов ювелирные”. Номенклатура показників якості сплавів з дорогоцінних металів визначена пробую, граничними показниками вмісту металів, основних компонентів та домішок ТУ У 27.4-00201514-010:2005; ТУ У 27.4-30913759-001:2006. Для ювелірних виробів у світі використовують близько 20 різних проб золота: від 333 до 999.

Проведення досліджень відносно визначення марки ювелірного сплаву необхідно здійснювати таким чином, щоб було можливо зробити висновок щодо однорідності (гомогенності) сплаву ювелірного виробу. У разі значних розбіжностей у кількісному вмісті регламентованих нормативною базою елементів марки дорогоцінного сплаву наявні підстави для висновку про фальшування. При цьому необхідно враховувати, що дозволяється виготовлення деталей та частин ювелірних виробів з недорогоцінного металу [2]. Використовувати неметалеві частини у виробках з дорогоцінних металів (вставки, емалі тощо) дозволяється за умови, що зазначені частини мають чітко виражені відмінності від дорогоцінного металу, з якого виготовлено виріб.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зауважити, що перелік ознак, за якими здійснюється регламентована перевірка або оцінка ювелірних виробів, достатньо широкий для виявлення найбільш розповсюджених випадків підробок. Водночас, становить інтерес використання можливостей додаткових досліджень для визначення підроблених виробів з дорогоцінних сплавів. Складним для виявлення підробки є використання способу фальшування нанесенням фольги (плакування) на менш дорогий сплав. Визначення підробки дуже ускладнюється при застосуванні золотого листа товщиною, достатньої, наприклад, для нанесення клеймування.

Вбачається, що для виявлення такого виду підробки ефективно використання методу визначення щільності, яка є безпосередньою характеристикою кожного дорогоцінного сплаву. Нормування виробництва дорогоцінних металів та сплавів (наявність відповідних державних стандартів) дозволяє використовувати щільність як сталу характеристику конкретного сплаву. Розрахункова густина приведена в стандартах для кожної конкретної марки ювелірного сплаву [8].

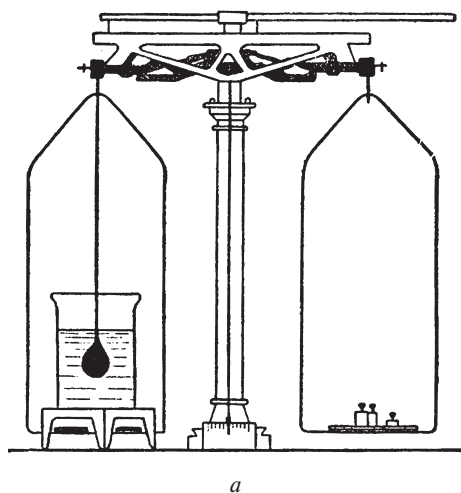

Рис. 4. Гідростатичне зважування

Для експериментального визначення щільності ювелірного виробу найбільш доступним та точним є метод гідростатичного зважування [9].

Метод, що використовує закон Архімеда, полягає в зважуванні зразка в повітрі та в рідині (зазвичай використовується дистильована вода). Принципова схема та зовнішній вигляд пристроїв приведено на рис. 4.

На сьогодні наявне устаткування, що автоматично (за допомогою вбудованого програмного забезпечення, рис. 4, б) здійснює обробку результатів зважування. В разі відсутності такого обладнання, густина розраховується за формулою:

$$\rho = m_1(\rho_1 - \rho_2) / (m_1 - m_2) + \rho_2,$$

ρ — густина об'єкта; ρ_1 — щільність рідини; ρ_2 — щільність повітря; m_1 — маса об'єкта в повітрі; m_2 — маса об'єкта в рідині.

Для інтервалу температур 0–30°C щільності води та повітря наведені в табл. 1.

Враховуючи, що золото має високу щільність, надійність метода визначення щільності зростає з підвищенням проби об'єкта, який досліджується.

Таблиця 1. Щільність води та повітря

Температура, °С	Щільність води, г/см ³	Щільність повітря, г/см ³
0	0,99987	1,293
5	0,99999	1,269
10	0,99973	1,247
15	0,99913	1,225
20	0,99823	1,205
25	0,99707	1,184
30	0,99567	1,165

На сьогодні широко пропонуються пустотілі ювелірні прикраси, які виробляються за декількома технологіями, деякі з них мають чітко виражені морфологічні ознаки. Найбільш поширеною пробою для таких виробів є сплави золота 375—585 проб.

Застосування рентгенфлюорисцентного аналізатору дозволяє (особливо для золота) достатньо точно визначити елементний склад. Тому при збігу марки сплаву (відповідно до пробірного клейма) та визначеному вмісту елементів можна зробити однозначний висновок щодо відповідності стандартам поверхневого шару виробу. В разі збігу розрахункової та експериментальної густини є підстава для висновку щодо оригінальності ювелірного виробу в цілому.

Одним з перспективних напрямів неруйнівного дослідження є використання технічних засобів для вимірювання шару гальванічно нанесеного металу або поверхневого шару багатшарових матеріалів, — так званих товщиномірів для вимірювання нанесених речовин на магнітну та немагнітну основу. Сучасні комплекси рентгенфлюорисцентного аналізу також мають функцію виміру шару покриття.

У випадку дослідження більш масивних виробів доцільне використання рентгеноскопічного устаткування, зокрема настільних оглядових комплексів з функціями збільшення зображення.

Методи дослідження (контролю), які застосовуються для визначення параметрів, за якими визначається оригінальність виробу з дорогоцінного сплаву, поділяються на неруйнівні, частково руйнівні (має місце локальне порушення цілісності характеристики) та руйнівні.

Пробірний аналіз, який класифікується [2] як неруйнівний, вбачається частково руйнівним, оскільки взяття проби (натир) призводить до зниження маси об'єкта, питання стає дуже актуальним, коли відбувається неодноразовий аналіз на пробірному камені.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що використання неруйнівних методів дослідження може дозволити отримати інформацію з високим ступенем достовірності щодо фальшування виробу з дорогоцінного сплаву.

В найбільш важливих складних випадках необхідно отримання дозволу у рамках досудового слідства на проведення досліджень із застосуванням руйнівних методів досліджень для однозначного визначення структурного та якісного складу ювелірного виробу.

Список використаної літератури

1. *Артюх Т.М.* Проблеми безпеки та надійності ювелірних виробів / Т.М. Артюх, І.В. Григоренко. — К.: МОН України КНТЕУ, 2011. — 8 с.
2. Про здійснення державного експертно-пробірного контролю за якістю дорогоцінних металів, вставок дорогоцінного каміння, виробів з них та матеріалів, що містять дорогоцінні метали та вставки дорогоцінного каміння [Електронний ресурс] інструкція (наказ Міністерства фінансів України № 244 від 20.10.1999 р., зареєстровано в Міністерстві юстиції України 16 грудня 1999 р. за № 874/4167). — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0874-99>.
3. Про державне регулювання видобутку, виробництва і застосування дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними ВР [Електронний ресурс] Закон України від 18.11.97 р. № 637/97. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/637/97-вр>.
4. Про утворення Державної пробірної служби та казенних підприємств пробірного контролю [Електронний ресурс] постанова Кабінету Міністрів України від 28.04.2000 р. № 732. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-2000-п.
5. *Назимок М.М.* Пробірний контроль. Експертна оцінка ювелірних виробів з дорогоцінних металів / М.М. Назимок, О.К. Шликов, Т.М. Артюх. — К.: МОН України КНТЕУ, 2008. — 207 с.
6. Про затвердження Правил роздрібної торгівлі ювелірними та іншими виробами з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органічного утворення та напівдорогоцінного каміння [Електронний ресурс] постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 1999 р. № 460. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-99-п.
7. Про порядок реєстрації в Державній пробірній службі України відбитків іменників — спеціальних знаків, що засвідчують виготовлювачів ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів [Електронний ресурс] інструкція (наказ Міністерства фінансів України від 16 жовтня 2001 року № 466, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 5 листопада 2001 за № 935/6126). — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/z0935-01.
8. ГОСТ 30649–99. Сплавы на основе благородных металлов ювелирные. — [Введ. 2000-07-01] — К: Держстандарт України. 2002. — 13 с.
9. *Ивернова В.И.* Физический практикум. Механика и молекулярная физика / В.И. Ивернова. — М.: Наука, 1967. — 352 с.

Резюме

Рассмотрены вопросы использования неразрушающих методов исследования ювелирных изделий с целью получения информации с высокой степенью достоверности относительно подделки изделия из драгоценного сплава.

Summary

Questions are considered of use of not blasting methods of research of jewels with the purpose of reception of the information with a high degree of reliability concerning a fake of product made from precious alloy.

4

СУДЕБНАЯ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

УДК 656.08

**О.В. Сараев, канд. техн. наук,
доцент, декан факультету**

*Харківський національний
автомобільно-дорожній університет*

ВПЛИВ АНТИБЛОКУВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ НА ШЛЯХ АВТОМОБІЛЯ

Проаналізовано експертний метод розрахунку зупинного шляху автомобіля. Показано, як впливає на процес гальмування автомобіля застосування антиблокувальної системи гальм. Доведено, що на точність розрахунку зупинного шляху автомобіля впливають особливості конструкції його гальмівної системи. Сучасні автомобілі категорії М1, які обладнанні антиблокувальною системою гальм, при інших рівних умовах мають менший зупинний шлях на 5,9-11,65% ніж автомобілі, які такої системи не мають.

На даний час в Україні відсутні чіткі методичні рекомендації для експертів автотехніків з вибору або розрахунку величини усталеного сповільнення сучасного автомобіля, який обладнаний антиблокувальною системою гальм. На практиці це приводить до того, що розрахунок зупинного шляху такого автомобіля суттєво буде відрізнятися від даних, які можна отримати шляхом проведення слідчого експерименту. З цього приводу в експертів виникає питання щодо правильності вибору величини усталеного сповільнення за систематизованими даними, які вже застарілі, бо були створені у 80–90 роках минулого століття. Найбільш повну відповідь на це проблемне питання дають науковці Харківського національного автомобільно-дорожнього університету на кафедрі автомобілів, де вже понад 60 років діє єдина в Україні та на пострадянському просторі наукова школа “Динаміка гальмування і гальмові системи автотранспортних засобів” (науковий керівник доктор техн.. наук, професор Туренко А.М.).

За даними проф. В.А. Іларіонова, значення усталеного сповільнення автомобіля, що буде розраховане двома різними експертами, може відрізнятись за величиною на 30% [1]. Тому, починаючи з 80-х років, щоб уникнути значних розбіжностей у розрахунках, експертам пропонується керуватися систематизованими середньостатистичними даними параметрів ефективності гальмування відповідно до кожної категорії транспортного засобу (ТЗ) [2]. Інші, дещо відмінні систематизовані статистичні дані параметрів ефективності гальмування одержані в 1990 році при випробуваннях 14 груп автомобілів радянського виробництва [3]. Більш високі результати усталеного сповільнення до $8,5 \text{ м/с}^2$ для сучасних легкових автомобілів, що обладнанні антиблокувальною системою гальм, опубліковані в Росії професором Ю.Б. Суворовим [4]. В Україні дослідження, що пов'язані з випробуваннями транспортних засобів, які обладнанні анти блокувальною системою гальм, виконуються і публікуються у Харківському національному автомобільно-дорожньому університеті [5; 6; 7].

Зупинний шлях ТЗ рахується за відомою формулою [1; 7]

$$S_0 = (t_1 + t_2 + 0,5t_3)v_a + \frac{v_a^2}{2j}, \quad (1)$$

де S_0 — зупинний шлях ТЗ, м; t_1 — час реакції водія, с; t_2 — час запізнювання спрацьовування дії гальм ТЗ, с; t_3 — час наростання сповільнення ТЗ, с; v_a — швидкість руху ТЗ, м/с; j — усталене сповільнення ТЗ, м/с^2 .

Усталене сповільнення ТЗ можна розрахувати за формулою

$$j = \frac{\varphi \cdot g}{k_e}, \quad (2)$$

де j — коефіцієнт зчеплення колеса з дорогою в напрямку його кочення; g — прискорення вільного падіння, $g=9,81 \text{ м/с}^2$; k_e — поправковий коефіцієнт ефективності гальмування.

Слід зазначити, що коефіцієнт зчеплення j залежить не тільки від стану дороги, але й від конструкції і властивостей самої шини, ступеня її спрацьованості. На практиці повне й одночасне використання зчипної ваги всіма колесами автомобіля зустрічається дуже рідко. Це пов'язано з рядом причин, основні з яких: нестабільність роботи гальмового приводу та гальмівних механізмів, нерівномірність розподілу вагового навантаження на осі та колеса ТЗ. Тому, щоб понизити похибку розрахунку величини j , у формулі (2) є поправковий коефіцієнт k_e , який в різних джерелах має різні назви: коефіцієнт експлуатаційних

умов гальмування, коефіцієнт ефективності гальмування або коефіцієнт експлуатаційного стану гальм. Загальним недоліком розрахункового методу визначення усталеного сповільнення є використання саме цих коефіцієнтів φ , k_e , величина кожного з яких знаходяться в деякому діапазоні. Щоб уникнути значних розбіжностей у розрахунках, експертам пропонується керуватися систематизованими середньостатистичними даними параметрів ефективності гальмування t_2 , t_3 , j відповідно до кожної категорії ТЗ (табл. 1, 2) [1; 2].

Безумовно усталене сповільнення j є одним з ключових параметрів до розрахунку зупинного шляху ТЗ і отже до аналізу можливості запобігти ДТП. Тому висновок експерта багато в чому буде залежати

Таблиця 1. Міжнародна класифікація дорожніх транспортних засобів

Тип дорожнього транспортного засобу	Категорія
Пасажи́рські з числом місць не більше 8	M_1
Пасажи́рські з числом місць більше 8 і повною масою до 5 т	M_2
Пасажи́рські повною масою більше 5 т	M_3
Вантажні повною масою не більше 3,5 т	N_1
Вантажні повною масою 3,5–12 т	N_2
Вантажні повною масою більше 12 т	N_3

Таблиця 2. Параметри гальмування ТЗ у спорядженому стані

Категорія ТЗ	Час запізнення гальмування t_2 , с	Час наростання гальмування t_3 , с		Усталене сповільнення $j_{уст}$, м/с ²	
		сухе покриття	мокре покриття	сухе покриття	мокре покриття
M_1	0,2	0,4	0,3	6,7/6,4*	5,0
M_2	0,2	0,5	0,4	6,0	4,5
M_3	0,3	0,6	0,5	5,3/5,0**	4,0
N_1	0,3	0,4	0,3	5,6	4,5
N_2	0,3	0,6	0,4	5,9/5,7**	4,0
N_3	0,3	0,6	0,4	6,1	4,0
N_3+O_4 (автопоїзд)	0,4	0,7	0,4	5,1	4,0

Примітка: * — в чисельнику для автомобілів з підсилювачем, в знаменнику — без підсилювача; ** — у чисельнику для автомобілів з гідروприводом, в знаменнику — з пневмоприводом.

від правильності і достовірності встановленої величини усталеного сповільнення. Разом з тим, не можна вважати дані табл. 2 повністю об'єктивними, оскільки, наприклад, сповільнення вантажних автомобілів збільшується з $5,6 \text{ м/с}^2$ до $6,1 \text{ м/с}^2$ в міру зростання категорії від N_1 до N_3 . Тобто, на практиці це означає, що автомобіль КамАЗ-5320, який належить до категорії N_3 , буде ефективніше гальмувати ніж автомобіль Ford Transit або Mercedes Vito, які відносяться до категорії N_1 .

Інші, дещо відмінні систематизовані статистичні дані, одержані в 1990 році при випробуваннях 14 груп автомобілів таких радянських виробників, як ВАЗ, АЗЛК, Москвич, ІЖ, ГАЗ, РАФ, ПАЗ, ЛАЗ, УАЗ, ЕрАЗ, ЛіАЗ, ЗІЛ, КАЗ, КраЗ, МАЗ, КамАЗ [2]. Аналіз цих даних дозволяє вибірково прийняти до уваги ті з них, які мають кращі показники усталеного сповільнення ТЗ у своїй категорії (табл. 3).

Якщо сповільнення ТЗ визначено за систематизованими табличними даними (див. табл. 2, 3), але є необхідність його відкоригувати з урахуванням поздовжнього ухилу дороги λ в градусах, то можливо перерахувати величину усталеного сповільнення на ухилі за формулою

$$j = j_{\text{уст}} \cos \lambda \pm g \sin \lambda . \quad (3)$$

де $j_{\text{уст}}$ — це усталене сповільнення ТЗ, що прийняте за табличними систематизованими даними; j — це усталене сповільнення перераховане з урахуванням ухилу дороги.

Систематизовані статистичні дані усталеного сповільнення, що наведено в таблиці 3 є більш об'єктивнішими ніж дані, які наведені в

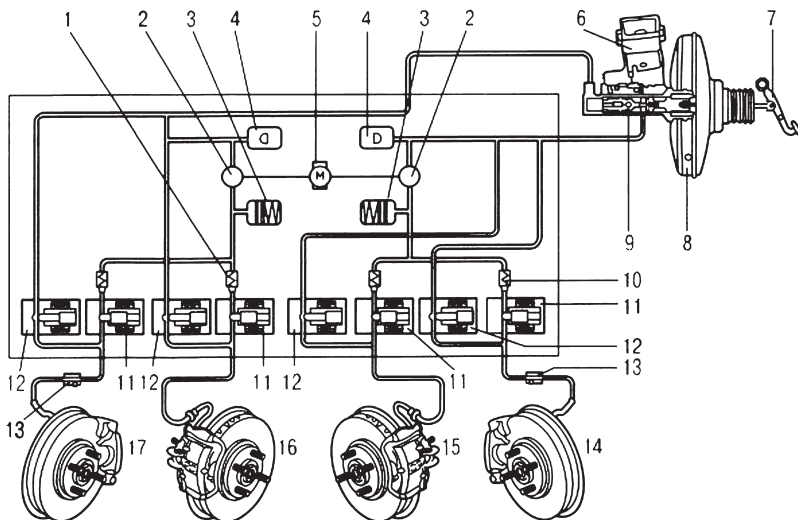
Таблиця 3. Систематизовані дані значення усталеного сповільнення $j_{\text{уст}}$ (м/с²) для ТЗ з гідроприводом гальм

Коефі- цієнт зчеплен- ня, φ	Категорія ТЗ M_1, N_1		Категорія ТЗ M_2		Категорія ТЗ M_3		Категорія ТЗ N_2	
	порож- ній	заванта- жений	порож- ній	заванта- жений	порож- ній	заванта- жений	порож- ній	заванта- жений
0,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
0,2	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
0,3	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9
0,4	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9
0,5	4,9	4,9	4,9	4,9	4,9	4,5	4,9	4,9
0,6	5,9	5,9	5,9	5,4	5,9	4,7	5,9	4,9
0,7	6,9	6,7	6,9	5,4	6,7	4,9	6,3	4,9
0,8	7,5	6,7	7,5	5,4	6,7	4,9	6,3	4,9

табл. 2, оскільки вони одержані в ході випробувань більш сучасних на той час моделей автомобілів. Але жодне з наведених у цих таблицях значень усталеного сповільнення не було отримано на автомобілі, який обладнано антиблокувальною системою гальм.

Anti Blocking System (ABS) — антиблокувальна система (АБС) призначена для запобігання блокуванню коліс автомобіля при гальмуванні з максимальною ефективністю. Завдяки застосуванню АБС підвищується ефективність гальмування ТЗ, особливо на дорогах із низьким коефіцієнтом зчеплення, покращується стійкість і керованість автомобіля, зменшується зношуваність шин.

Функціонування АБС забезпечує циклічне розгальмовування й загальмовування коліс за визначеним алгоритмом для підтримки їх роботи з максимальною реалізацією гальмівних сил у даних дорожніх умовах без блокування коліс. АБС є замкнутою автоматичною системою управління, інтегрованою в гальмовий привід автомобіля. Розвиток АБС привів до впровадження у виробництво їх стандартних конструктивних рішень (рис. 1) [8].

Рис. 1. Схема АБС фірми Bosch:

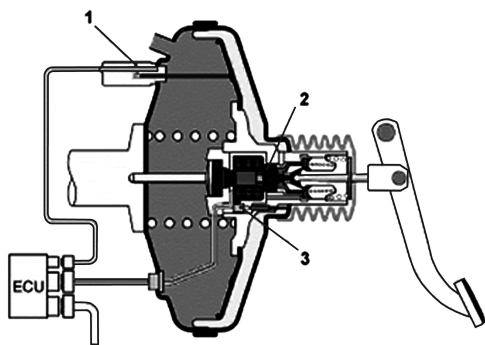
1 — зворотні клапани; 2 — клапан плунжерного насоса; 3 — гідроаккумулятор; 4 — камера згладження пульсації в системі; 5 — електродвигун з гідравлічним насосом; 6 — бачок для гальмової рідини; 7 — педаль робочого гальма; 8 — підсилювач гальм; 9 — головний гальмовий циліндр; 10 — блок АБС; 11 — випускні керовані клапани; 12 — впускні керовані клапани; 13 — дросельний клапан; 14–17 — гальмові механізми

Сучасна АБС Bosch є чотириканальною. Кожний мікроконтролер розраховує необхідні для регулювання параметри тільки за інформацією від індивідуальних колісних датчиків. З кутових швидкостей коліс виводиться прослизання квазіпропорційно до усередненої лінійної швидкості автомобіля. Відфільтрована похідна за часом від опорної швидкості приймається за сповільнення автомобіля. Дані величини служать параметрами регулювання АБС.

Апаратно робота АБС здійснюється таким чином. Якщо при гальмуванні одне з коліс близько до блокування (про що повідомляє датчик частоти обертання, які встановлені в кожному колесі), блок керування 10 перекриває впускний клапан 12 відповідного контуру, що перешкоджає подальшому росту тиску в контурі незалежно від росту тиску в головному циліндрі 9. У той же час починає працювати гідравлічний плунжерний насос 5. Якщо обертання колеса продовжує вповільнюватися, блок керування відкриває впускний клапан 11, дозволяючи гальмовій рідині вернутися в гідроаккумулятори 3. Це призводить до зменшення тиску в контурі й дозволяє колесу обертатися швидше. Якщо обертання колеса надмірно прискорюється (у порівнянні з іншими колесами) для підвищення тиску в контурі блок керування перекриває впускний клапан 11 і відкриває впускний 12. Гальмова рідина подається з головного гальмового циліндра 9 за допомогою плунжерного насоса 5 з гідроаккумуляторів 3. Демпферні камери 4 згладжують пульсації, що виникають у системі при роботі плунжерного насоса.

Сучасні гальмівні системи з АБС обладнуються додатковими пристроями, як Elektronische Bremskraftverteilung і Brake Assistant. Elektronische Bremskraftverteilung (EBV) — це електронний розподільник гальмівних сил, який перерозподіляє гальмівні сили на колесах пропорційно діючим на них нормальним навантаженням. Це робить роботу гальмового приводу з АБС більш стабільною та ефективною. EBV вступає в дію до початку роботи АБС або при її неспрацьовуванні із-за несправності. Треба зазначити, що EBV більш точно слідкує за перерозподілом навантажень на колеса в процесі гальмування автомобіля, ніж звичайний регулятор гальмівних сил, який здійснює в основному статичне регулювання в залежності від маси вантажу автомобіля. Хоча по суті EBV є сучасним аналогом регулятора гальмівних сил.

Аналіз причин ДТП з участю автомобілів, які були обладнані першими конструкціями АБС, свідчив про те, що величина сили, яку прикладає водій до гальмівної педалі в разі екстреного гальмування, є недостатньою, щоб подолати силу, яка протидіяла з боку АБС і

Рис. 2. Автоматичний пристрій — асистент гальмування:

1 — датчик переміщення; 2 — електромагнітний клапан; 3 — перемикач режиму посилення

інтенсивності дії водія на гальмівну педаль (службове або екстрене гальмування). Цей пристрій має акселерометричний датчик, вмонтований в гальмівну педаль, або підсилювач гальм, за сигналом з якого блок управління може визначити, що має місце екстрене гальмування, і включити прискорювальні апарати гальмового приводу або змінити передаточне відношення підсилювача (рис. 2).

Під час гальмування автомобіля, що обладнаний АБС, водій відчуває на педалі гальм легку вібрацію, яка буде відчутнішою під час руху на дорозі з низьким коефіцієнтом зчеплення, наприклад, по льоду або снігу. Крім того, у салоні автомобіля можливо почути характерний шум, супроводжуючий роботу АБС. Цей шум є абсолютно нормальним явищем і пов'язаний з роботою гідронасосу АБС. Якщо водій намагається імітувати роботу АБС, періодично відпускаючи й натискаючи на гальмівну педаль, то це може призвести до зниження ефективності АБС, збільшення гальмового шляху. Тому при екстреному гальмуванні автомобіля, обладнаного АБС, слід натискати на гальмівну педаль з постійним зусиллям.

Як показують експериментальні дослідження [5–7] науковців Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (ХНАДУ), усталене сповільнення легкових автомобілів, що обладнані антиблокувальною системою гальм, на сухому асфальті складає 7,67–8,8 м/с². Ці дані отримані шляхом випробування, які проводилися з урахуванням чинного в Україні галузевого стандарту ОСТ37.001.067–86, а саме — на прямій ділянці дороги з поперечними та поздовжніми ухилами, які не

не давала натиснути на педаль гальма з максимальною ефективністю. Це було причиною збільшення гальмового шляху та багатьох ДТП. Щоб уникнути такого негативного явища з боку АБС, був розроблений новий пристрій — це асистент гальмування (Brake Assistant, Smart Booster), який призначено для зміни швидкості подачі робочого тіла (рідини) до виконавчих апаратів гальмівної системи залежно від

перевищують 0,5%, з сухим чистим асфальтобетонним покриттям, що забезпечує високий коефіцієнт зчеплення коліс з дорогою $\varphi \geq 0,7$. Випробування проводилися при температурі від +8 до +12°C і швидкості вітру, що не перевищував 3–5 м/с.

На рис. 3 наведені результати трьох розрахунків зупинного шляху легкового автомобіля (категорія М1) — за двома експертними систематизованими (табличними) даними і за даними, які були отримані науковцями ХНАДУ. Розрахунки виконані за формулою (1) і наступними вихідними даними:

- $t_1=1$ с — час реакції водія;
- $t_2=0,2$ с — час запізнювання спрацьовування дії гальм ТЗ;
- $t_3=0,35$ с — час наростання сповільнення ТЗ;
- $v_a=25$ м/с (90 км/год) — швидкість руху ТЗ;
- $j=6,7$ м/с² — усталене сповільнення ТЗ згідно даним САТЕ від 1980 р;
- $j=7,5$ м/с² — усталене сповільнення ТЗ згідно даним інформаційному збірнику від 1990 р;
- $j=8,4$ м/с² — усталене сповільнення ТЗ, обладнаних АБС, згідно даним ХНАДУ від 2013 р.

Аналізуючи довжину зупинного шляху автомобіля категорії M_1 зі швидкості 90 км/год на сухому рівному асфальтобетонному покритті за розрахунком, який виконаний за трьома різними даними усталеного сповільнення (див. рис. 3) можна відзначити наступне. Найдовший зупинний шлях 81,02 м буде мати автомобіль, якщо цей шлях рахувати

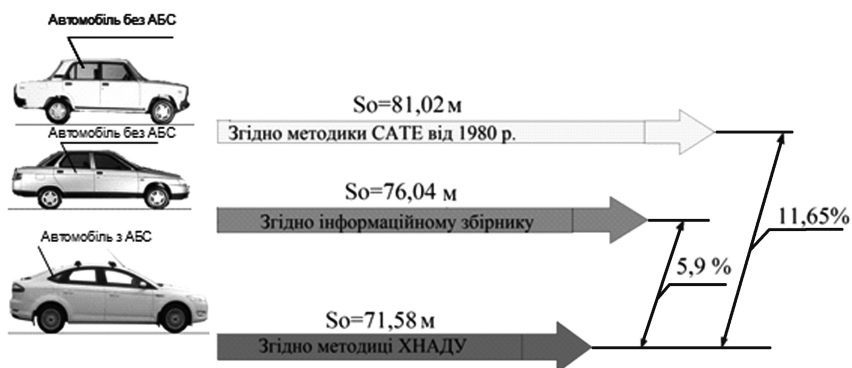

Рис. 3. Розрахунок зупинного шляху автомобіля при однакових вихідних даних, але різному значенні усталеного сповільнення

використовуючи значення усталеного сповільнення за систематизованими даними 1980 р [2]. Декілька менший зупинний шлях 76,04 м буде мати автомобіль, якщо цей шлях рахувати згідно інформаційному збірнику 1990 р. [3]. Найменший зупинний шлях 71,58 м буде у автомобіля з АБС, якщо рахувати цей шлях використовуючи значення усталеного сповільнення за даними ХНАДУ від 2013 р [7]. На практиці це може означати що, якщо експерт не буде враховувати тип гальмівної системи автомобіля, то при аналізі можливості запобігти ДТП шляхом своєчасного гальмування можна прийти до невірних висновків.

На підставі наведеного можна дійти висновків, що сучасні автомобілі категорії M_1 , які обладнанні антиблокувальною системою гальм, при інших рівних умовах мають менший зупинний шлях на 5,9–11,65% ніж автомобілі, які такої системи не мають.

При експертних розрахунках зупинного шляху автомобіля треба рахувати не тільки його категорію і завантаження, але й тип гальмівної системи — з АБС чи без неї.

Перспективи подальшого розвитку у даному напрямку пов'язані с подальшими експериментальними дослідженнями ефективності гальмування транспортних засобів, які обладнанні сучасною конструкцією гальмівної системи, та застосуванням методів математичної статистики для обробки отриманих результатів виміру.

Список використаної літератури

1. *Иларионов В.А.* Экспертиза дорожно-транспортных происшествий: учебник для вузов / В.А. Иларионов. — М.: Транспорт, 1989. — 254 с.
2. Судебная автотехническая экспертиза. — В 2 ч. / под научн. руков. В.А. Иларионова. — Ч. 2. — М.: Министерство юстиции СССР, 1980. — 490 с.
3. Экспертная практика и новые методы исследования / Результаты систематизации экспериментально-расчетных значений параметров торможения автотранспортных средств / Информационный сборник в 3 ч. — М.: ВНИИ судебных экспертиз, 1990. — 28 с.
4. *Суворов Ю.Б.* Судебная дорожно-транспортная экспертиза. Судебно-экспертная оценка действий водителей и других лиц, ответственных за обеспечение безопасности дорожного движения, на участках ДТП: учебное пособие для вузов / Ю.Б. Суворов. — М.: Право и закон, 2004. — 208 с.
5. *Туренко А.Н.* Автотехническая экспертиза: учебное пособие / А.Н. Туренко, В.И. Клименко, А.В. Сараев. — Х.: ХНАДУ, 2007. — 156 с.
6. *Клименко В.І.* Дослідження впливу антиблокувальної системи на ефективність гальмування легкового автомобіля / В.І. Клименко, І.А. Давіденко, О.В. Сараєв // Автомобильный транспорт: сб. научн. тр. — Х.: ХНАДУ, 2011. — Вып. 29. — С. 245–249.
7. *Туренко А.М.* Автотехнічна експертиза. Дослідження обставин ДТП: підручник для ВНЗ / В.І. Клименко, О.В. Сараєв, С.В. Данець. — Х.: ХНАДУ, 2013. — 320 с.

8. Автомобильный справочник BOSCH: Пер. с англ. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО «КЖИ “За рулем”, 2004. — 992 с.

Резюме

Сегодня в Украине отсутствуют четкие методические рекомендации для экспертов автотехников по выбору и расчету величины установившегося замедления современного автомобиля, который оборудован антиблокировочной системой тормозов. На практике это приводит к тому, что расчет остановочного пути такого автомобиля существенно будет отличаться от данных, которые можно получить путем проведения следственного эксперимента. Наиболее полный ответ на этот проблемный вопрос дают научные работы Харьковского национального автомобильно-дорожного университета кафедры автомобилей, где уже свыше 60 лет действует единая в Украине и на постсоветском пространстве научная школа “Динамика торможения и тормозные системы автотранспортных средств” (научный руководитель доктор техн. наук, профессор А.Н. Туренко). В статье рассмотрен расчетный метод анализа возможности предотвращения дорожно-транспортного происшествия путем своевременного торможения автомобиля. Доказано, что на правильность вывода эксперта влияют особенности конструкции тормозной системы автомобиля. Современные автомобили категории M_1 , которые оборудованы антиблокировочной системой тормозов, при других равных условиях имеют меньший остановочный путь на 5,9–11,65% чем автомобили, которые такой системой не оборудованы. Перспективы дальнейшего развития в данном направлении связаны с экспериментальными исследованиями эффективности торможения транспортных средств, которые оборудованы современной конструкцией тормозной системы, и применением методов математической статистики для обработки полученных результатов измерения.

Summary

Currently, in Ukraine there are no clear guidelines for automotive maintenance technicians experts for selection or calculation of the steady slowdown of modern motor cars, which are equipped with anti-lock braking systems. In practice, this leads to the fact that the calculation of the braking path of such a vehicle will be significantly different from the data that can be obtained through an investigative experiment. The most complete answer to this problematic issue is given by scientists of Kharkiv National Automobile and Highway University at the department of motor vehicles, where for over 60 years there has been operating the unique in Ukraine and the former Soviet Union Scientific School “Dynamics of Braking and Braking Systems of Motor Vehicles” (scientific supervisor Dr. Tech. Sci., Professor, A.M. Turenko). In the given paper there was analyzed the calculation method for investigating the possibility of preventing road traffic accidents through timely vehicle braking. It has been proved that the correctness of the expert’s design is affected by the features of the vehicle braking system. Modern motor cars of M_1 category are equipped with anti-lock braking systems, other conditions being equal they have a less stopping distance to 5,9–11,65% than motor cars that are not equipped with such a system. The prospects for further development in this area are associated with further experimental studies of the braking performance of vehicles that are equipped with modern braking system design and application of mathematical statistics for measurement results processing.

**С.О. Шимановський, зав. лабораторії
А.В. Юхименко, головн. судовий експерт**

Київський НДІ судових експертиз

ЗАДАЧІ, ЩО ВИРІШУЮТЬСЯ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ВАРТОСТІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ, ВИГОТОВЛЕНОЇ НА БАЗІ БРОНЕТАНКОВОЇ ТЕХНІКИ, СПЕЦІАЛЬНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ТА ГУСЕНИЧНИХ ШАСІ

У статті наведено класифікацію спеціальної техніки, розглянуто методичні підходи до її оцінки та представлено алгоритм визначення ринкової вартості.

На даний час в експертній практиці при виконанні оцінки різноманітної спеціальної техніки застосовуються загальні принципи, що викладені в чинній Методиці товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів (затверджена наказом Міністерства юстиції України, Фонду державного майна України від 24.11.2003 р. № 142/5/2092 (у редакції наказу Міністерства юстиції України, Фонду державного майна України від 24.07.2009 р. № 1335/5/1159).

За результатами чисельних експертних досліджень, проведених спеціалістами КНДІСЕ, виявлена необхідність у поглибленні та розширенні питань оцінки такого виду техніки, оскільки теоретичні дані, що закладені в чинну Методику, як правило, значно відрізняються від фактичної ситуації та не охоплюють усіх видів наявної техніки. Зокрема, відсутні будь-які дані для гусеничної техніки, хоч її парк на території України займає значне місце. Крім переліченого вище, чинною Методикою не передбачається коригування ринкової вартості досліджуваної спеціальної техніки залежно від напрацювання, що іде в розріз із фактичною ситуацією, яка склалася на ринку. Як показує практика, величина напрацювання конкретної одиниці спеціальної техніки прямо впливає на зменшення або ж збільшення її ціни порівняно із аналогічними зразками. Тобто, необхідно сформулювати принципи такого коригування ринкової вартості спеціальної техніки, які б об'єктивно враховували її фактичний стан. При цьому поставлене питання слід розглядати як на території України, так і за кордоном.

За результатами систематичного моніторингу цін пропозицій спеціальної техніки з 2003 року встановлено, що пік її ввезення на митну територію України припадає на 2004-2007 роки, при цьому у вказаний період в своїй більшості була завезена нова, тобто неуживана техніка.

Однак із поступовим насиченням ринку такого роду технікою, відбулося поступове збільшення пропозицій продажу і на внутрішньому ринку. З погіршенням фінансово-економічного стану в Україні, кількість імпорту нової спеціальної техніки різко зменшилась. Одночасно з цим зросла кількість пропозицій продажу уживаних спеціальних машин на внутрішньому ринку України. При цьому, значна кількість їх ввозилась на територію України з-за кордону.

Почастішали випадки оцінки спеціальної техніки, яка реалізується на відповідних аукціонах, що проводяться для реалізації майна боржника та погашення його боргових зобов'язань. Окрім цього, у митних органів України часто виникають питання щодо вартості уживаних спеціальних машин, які ввозяться на територію України, оскільки нові спеціальні машини видаються за ті, що були в користуванні, змінюються назви, занижується митна вартість. Спеціальні машини можуть ввозитися розкомплектованими та по запчастинах.

Таким чином, поглиблене вивчення вказаної проблеми сприятиме при: визначенні суми платежів до відповідних фондів під час постановки її на облік; визначення розміру ввізного мита; оформленні банківських застав; її реалізації між господарюючими суб'єктами; визначенні стартової ціни на аукціоні, тощо.

Оцінка проводиться із застосуванням бази, що відповідає ринковій вартості або неринковим видам вартості.

Вибір бази оцінки залежить від мети, з якою проводиться оцінка майна, його особливостей, а також нормативних вимог.

Визначення ринкової вартості об'єкта оцінки за допомогою порівняльного підходу ґрунтується на інформації щодо ціни продажу (пропонування) подібного майна [3–28], достовірність якої не викликає сумнівів у експерта. У разі відсутності або недостатності зазначеної інформації необхідно зазначити, якою мірою це вплинуло на достовірність висновку про ринкову вартість об'єкта оцінки.

За відсутності достовірної інформації про ціни продажу подібного майна ринкова вартість об'єкта оцінки може визначатися на основі інформації щодо ціни пропонування подібного майна з урахуванням відповідних поправок, які враховують тенденції змін ціни продажу подібного майна порівняно з ціною їх пропонування.

Загальні визначення баз оцінки, порядку їх застосування і відповідних їм видів вартості наведені в Національному стандарті № 1 "Загальні засади оцінки майна і майнових прав", затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440 [1].

При визначенні ринкової вартості спеціальної техніки, такої як: фронтальні навантажувачі, екскаватори-навантажувачі, екскаватори, грейдери, бульдозери, шасі спеціальних машин, виготовлених на базі бронетанкової техніки, необхідно враховувати значення нормативного напрацювання та процентного показника ринкової вартості за класами машин. На даний час в чинній редакції Методики [2] не передбачено механізму коригування ринкової вартості спеціальної техніки за напрацюванням її силової установки, що в значній мірі впливає на кінцевий результат — визначення ринкової вартості спеціальної машини.

Коригування ринкової вартості спеціальної техніки проводиться із врахуванням фактичного строку експлуатації, нормативного значення напрацювання для даного класу машин та фактично напрацьованих мотогодин за наступним алгоритмом:

- визначається добуток норми напрацювання мотогодин спеціальної техніки згідно класу на фактичний строк експлуатації у роках (бажано із точністю до першого знаку);
- визначається різниця між нормативним напрацюванням за строком експлуатації спеціальної техніки та її фактичним напрацюванням у випадку, якщо отримане значення від'ємне — ринкова вартість досліджуваної спеціальної техніки коригується в бік її зменшення, в іншому випадку — в бік збільшення;
- для визначення проценту коригування ринкової вартості спеціальної техніки необхідно визначити добуток різниці напрацьованих мотогодин із коригуючим процентом із розрахунку на 100 мотогодин.

Приклад: фронтальний навантажувач повною масою 10,23 т зі строком експлуатації 5 років 4 місяці, тобто 5,33 року із фактичним напрацюванням 4231 мотогодини буде мати наступне значення процентного показника коригування за напрацюванням:

$$900 \text{ мотогодин / рік} \times 5,33 \text{ роки} = 4797 \text{ мотогодин};$$

$$4797 \text{ мотогодин} - 4231 \text{ мотогодина} = 566 \text{ мотогодин};$$

$$0,7\% \times 566 \text{ мотогодин} / 100 \text{ мотогодин} = +3,96\%.$$

Тобто, ринкову вартість досліджуваного фронтального навантажувача необхідно збільшити на 3,96%.

Практика дослідження спеціальної техніки, виготовленої як на колісному, так і на гусеничному ходу, вказує на те, що при проведенні візуального обстеження конкретної машини необхідно мати в своєму розпорядженні: рулетку 5–10 м, штангенциркуль 150 мм, лупу з кратністю $4\times-6\times$. Слід відмітити, що дуже уважно треба ставитися до первинного огляду машини на предмет виявлення тріщин, деформацій

та інших ознак зносу на відповідальних вузлах та агрегатах, оскільки наявність такого роду пошкодження може спричинити значний вплив на кінцеве значення ринкової вартості. Крім цього, перед оглядом бажано ознайомитися з будовою досліджуваної машини, з метою вироблення найбільш ефективного порядку огляду, як машини в цілому, так і окремих її частин.

В окремих випадках, коли досліджувана машина розукомплектована або має пошкодження, що унеможливають її використання за цільовим призначенням без виконання відновлювального ремонту, доцільно залучати відповідних фахівців для складання калькуляції відновлювального ремонту.

Особливої уваги заслуговують спеціальні машини, на яких змонтовано вантажопідйомне обладнання, сосуди під тиском та інші агрегати, що проходять періодичне освідчення в уповноважених органах Держгірпромнагляду. Таке обладнання повинне мати відповідні паспорти із зазначенням його технічного стану, дозволу на введення в експлуатацію та результатів періодичного освідчення уповноваженим органом. У випадку відсутності такої інформації досліджуване обладнання не допускається до виконання робіт і повинно вважатися технічно несправним, про що слід відмітити у висновку. При цьому приймається максимальне знижуюче значення процента коригування ринкової вартості за умовами зберігання та експлуатації при визначенні ринкової вартості. Сумарне значення процента коригування ринкової вартості не повинно перевищувати 40%.

Виявлені в ході зовнішнього обстеження недоліки та пошкодження слід порівняти із визначеним переліком у відповідних нормативних актах, оскільки вони можуть виявитися критичними для подальшої експлуатації спеціальної техніки за її цільовим призначенням. Наявність таких недоліків (пошкоджень) свідчить про досягнення досліджуваною машиною в цілому або окремої її системи, агрегату, вузла граничного стану, який в свою чергу зумовлює обов'язкове виконання ремонтно-відновлювальних робіт відповідно до встановлених нормативів.

Окремо слід відмітити, що за умови досягнення системою граничного стану, при визначенні ринкової вартості доцільно приймати максимальне значення коригування для даної системи, оскільки вона вважається несправною та неприцездатною.

Ринкова вартість таких машин при реалізації у народному господарстві та в наступній експлуатації залежить, в основному, від їх фактичного технічного стану, комплектності та мало залежить від строку

експлуатації, тобто залежить від сукупного зносу конкретної машини [3]–[28]. Ключовий чинник, який характеризує сукупний знос досліджуваної машини, визначається за формулою:

$$K_{\text{сз}} = K_6 \times K_{\text{д}} \times K_{\text{зб}},$$

де $K_{\text{сз}}$ — сукупний коефіцієнт зносу досліджуваної машини; K_6 — коефіцієнт безвідмовності, який враховує властивість виробу безвідмовно працювати протягом визначеного періоду часу, у визначених умовах експлуатації і необхідного обслуговування; $K_{\text{д}}$ — коефіцієнт довговічності, який визначається властивістю виробу зберігати працездатність до граничного стану з необхідними перервами для технічного обслуговування та ремонту; $K_{\text{зб}}$ — коефіцієнт зберігання, який враховує властивість виробу зберігати з дотриманням установлених виробником допусків стабільність експлуатаційних показників протягом та після терміну зберігання та транспортування.

Числові значення складових коефіцієнту зносу $K_{\text{сз}}$ бронетанкової техніки з колісним та гусеничним рушієм залежно від класу машини наведено у табл. 1.

При визначенні ринкової вартості досліджуваних машин слід довідкову вартість помножити на розраховане значення коефіцієнту зносу з послідовним коригуванням за показником D_3 . Коригування за напрацюванням (пробігом) в даному випадку не здійснюється, так як воно враховується при визначенні $K_{\text{д}}$, оскільки для даного виду техніки такі значення, як напрацювання до поточного та капітальних ремонтів, жорстко регламентовані виробником.

Таблиця 1. Складові сукупного коефіцієнту зносу $K_{\text{сз}}$ бронетанкової техніки з колісним та гусеничним рушієм

Клас	K_6			$K_{\text{д}}$				$K_{\text{зб}}$				
	справна	працездатна	непрацездатна	з ресурсом до 75%	до першого капремонту	до другого капремонту	після другого капремонту	до 5 років включно	5–10 років включно	10–15 років включно	15–20 років включно	Понад 20 років
Малий	0,9	0,7	0,5	0,9	0,5	0,4	0,3	0,9	0,8	0,7	0,6	0,5
Середній	0,9	0,7	0,5	1,0	0,6	0,5	0,4	0,9	0,8	0,7	0,6	0,5
Великий	1,0	0,7	0,5	1,0	0,6	0,5	0,4	1,0	0,9	0,8	0,7	0,6

Впровадження в експертну практику алгоритму визначення ринкової вартості на спеціальних гусеничних та колісних шасі, а також техніки, виготовленої на базі бронетанкової техніки, спеціальних та гусеничних шасі, як нової, так і тієї, що була у використанні, дозволить розширити можливості досліджень експертами-автотоварознавцями при виконанні оцінки різноманітної будівельної та бронетанкової техніки, яка використовується у народному господарстві.

Список використаної літератури

1. Загальні засади оцінки майна і майнових прав: національний стандарт № 1 затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 року №1440.
2. Методика товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів: затв. наказом Міністерства юстиції України Фонду державного майна України від 24.11.2003 р. № 142/5/2092 у редакції наказу Міністерства юстиції України Фонду державного майна України від 24.07.2009 р. № 1335/5/1159.
3. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://autoline.com.ua>
4. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mobile.de>
5. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europe-machinery.com>
6. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gebr-mickenhagen.de>
7. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.baumaschinen-inserat.de>
8. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.irusedequipment.com>
9. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.abznet.de>
10. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.smparts.de>
11. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.baumaschinenendienst.de>
12. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.makina-market.com.tr>
13. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zeppelin.de>
14. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://corporateaffiliations.ecnext.com>
15. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.voegele.info>
16. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.alle-lkw.de>
17. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.budokop.pl>
18. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mmmaszyn.pl>
19. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.maszyn-marpiak.pl>

20. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.inter-serwis.com>
21. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.adstechnic.pl>
22. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.machinery24.pl>
23. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sztaaplarka.pl>
24. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.crm.nl>
25. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.edelmantruck.ch>
26. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europe-camions.com>
27. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epaper.truckmarket.de>
28. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eu.ironplanet.com>

Резюме

В статтю приведена класифікація спеціальної техніки, розглянута база оцінки і порядок визначення вартості, методичні підходи до оцінки спеціальної техніки і їх основні положення, наведено алгоритм визначення ринкової вартості спеціальної техніки.

Resume

The article presents classification of special equipment, based on the assessment and the procedure for determining the value and methodological approaches to the assessment of special machines and their basic principles, the algorithm for determining the market value of the special equipment.

УДК 343.98:681.3

В.О. Чумаченко, провідний судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ДЕЯКІ ТЕХНІЧНІ ПІДХОДИ З ОТРИМАННЯ ОБРАЗУ ДАНИХ ОПЕРАТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ МАШИНИ (ПЕОМ)

Аналіз та вивчення вмісту оперативної пам'яті є важливим технічним заходом для розуміння всіх попередніх дій на ПЕОМ. Оперативна пам'ять може містити, як частину ініційованих програмним забезпеченням певних процесів так і даних про видалення файлів, відкритих сесій, ключів для криптографічних перетворень тощо. Дана стаття надає рекомендації та практичні приклади з отримання образу даних оперативної пам'яті ПЕОМ.

20. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.inter-serwis.com>
21. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.adstechnic.pl>
22. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.machinery24.pl>
23. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sztaaplarka.pl>
24. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.crm.nl>
25. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.edelmantruck.ch>
26. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europe-camions.com>
27. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epaper.truckmarket.de>
28. Цінові пропозиції на вживану техніку на колісному та гусеничному ходу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eu.ironplanet.com>

Резюме

В статтю приведена класифікація спеціальної техніки, розглянута база оцінки і порядок визначення вартості, методичні підходи до оцінки спеціальної техніки і їх основні положення, наведено алгоритм визначення ринкової вартості спеціальної техніки.

Resume

The article presents classification of special equipment, based on the assessment and the procedure for determining the value and methodological approaches to the assessment of special machines and their basic principles, the algorithm for determining the market value of the special equipment.

УДК 343.98:681.3

В.О. Чумаченко, провідний судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ДЕЯКІ ТЕХНІЧНІ ПІДХОДИ З ОТРИМАННЯ ОБРАЗУ ДАНИХ ОПЕРАТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ МАШИНИ (ПЕОМ)

Аналіз та вивчення вмісту оперативної пам'яті є важливим технічним заходом для розуміння всіх попередніх дій на ПЕОМ. Оперативна пам'ять може містити, як частину ініційованих програмним забезпеченням певних процесів так і даних про видалення файлів, відкритих сесій, ключів для криптографічних перетворень тощо. Дана стаття надає рекомендації та практичні приклади з отримання образу даних оперативної пам'яті ПЕОМ.

В останній час у практиці судово-експертного дослідження за спеціальностями 10.9 “Дослідження комп’ютерної техніки та програмних продуктів” та 10.17 “Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів” все частіше трапляються випадки криптографічного захисту інформації, що містять вкрай важливі дані для вирішення питань експертизи та у деяких категоріях справ — встановлюють істинні обставини чи наслідки. Крім того зустрічаються питання, щодо наявних даних про відправлені та отримані повідомлення в соціальних мережах та чатах.

За архітектурою створення та функціонування програмного забезпечення, відомо, що під час ініціалізації (запуск) програмного забезпечення, виділяється в оперативно-запам’ятовуючому пристрої ПЕОМ (далі за текстом — оперативна пам’ять) певний адресний простір пам’яті. В зазначеному адресному просторі, програмне забезпечення, що знаходиться в запущеному стані зберігає відповідні параметри, ключі та іншу інформацію. Особливо слід пам’ятати, що дані в оперативно-запам’ятовуючому пристрої присутні лише у процесі функціонування ПЕОМ (включеному живленні) та після вимкнення живлення та перезавантаження операційної системи повністю знищуються. За такими обставинами вкрай важливі дані у тому числі ключі для можливості розкриття зашифрованої інформації будуть знищені на завжди.

Іншими словами, під час слідчих дій, вимкнувши живленням ПЕОМ, не виконавши технічних заходів із зняття образу оперативної пам’яті, назавжди будуть знищені такі вкрай важливі дані:

- останні повідомлення в соціальних мережах;
- зникнуть на завжди ключі якими зашифровані крипто контейнери або окремі логічні розділи;
- назавжди буде втрачено перелік Інтернет ресурсів, які у приватному режимі відвідував користувач ПЕОМ;
- також без можливості відновлення будуть втрачені інші дані.

Таким чином, для отримання та можливості подальшого експертного аналізу зазначених даних, необхідно на етапі слідчих дії (можливо із залученням експертів) отримати образ оперативної пам’яті ПЕОМ.

Які ж саме дані можливо знайти в образі оперативної пам’яті, в рамках проведення комп’ютерно-технічної експертизи. В оперативній пам’яті ПЕОМ можливо знайти відповіді на ряд важливих питань експертизи. Наприклад: ключі, які використовувались для криптографічного захисту. В оперативній пам’яті містяться останні повідомлення,

отримані та відправлені через соціальні мережі; коментарі, що залишені на форумах; повідомлення, що передавались з використанням програмного забезпечення обміну короткими повідомленнями або “чату” що інтегровані в комп’ютерні ігри. Також в оперативній пам’яті можливо знайти назву останніх завантажених файлів. В оперативній пам’яті ПЕОМ деякий час зберігаються сторінки із зображенням з ВЕБ-сайтів — навіть якщо вони переглядались в “приватному режимі”. Крім того доступна велика кількість даних операційної системи та прикладного програмного забезпечення, а саме дані “реєстру”, розпаковані та розшифровані версії захищених програм, дані з IP-адресами відкритих з’єднань. Слід звернути особливу увагу, що дані з відкритих з’єднаннями надають можливість у більш точній ідентифікації шкідливого програмного забезпечення.

Враховуючи вище наведену інформацію, а також аргументи у доцільності отримання образу оперативної пам’яті на етапі слідчих дій розглянемо рекомендації та приклади технічних заходів по створенню (отриманні) образів оперативної пам’яті.

Орієнтовно, створення образу оперативної пам’яті займає від 5 до 15 хвилин. Технічний інструментар для виконання зазначеного заходу — мінімальний, достатньо мати будь-який USB-накопичувач, але не менше за об’ємом оперативної пам’яті, а також спеціальну безкоштовну програмну утиліту LiveRAMCapture від виробника Belkasoft її можливо завантажити з офіційного сайту <http://ru.belkasoft.com/ru/memory-dump/>.

Зазначена утиліта не потребує інсталяції, необхідно лише розмістити на USB-накопичувачі і запустити її враховуючи розрядності системи 32-х чи 64-х. Сама процедура створення образу оперативної пам’яті не потребує спеціальних знань, необхідно лише вибрати директорії для зберігання образу, тобто директорію на підготовленому USB-накопичувачі, можливо навіть в тому з якого запускається LiveRAMCapture та натиснути “Capture”.

Однак, якщо звернути увагу, зазначений метод отримання образу оперативної пам’яті може використовуватись для операційних систем сімейства Microsoft Windows. Яким же чином можливо отримати образи оперативної пам’яті з інших операційних систем? Відповідь на зазначене питання можливо знайти через метод “гарячого” перезавантаження із запуском ПЕОМ в Live-режимі.

Одним із варіантів, отримання образу оперативної пам’яті є використання спеціального дистрибутиву Ubuntu CyberPack (IRF) 1.0,

який містить мінімальний набір компонентів, а саме, тільки ті, що необхідні для отримання (вилучення) даних з оперативної пам'яті. Звісно відсутній графічний інтерфейс, а таким чином всі дії необхідно виконувати в режимі командної строки, а як наслідок на відміну від першого методу, для виконання зазначених технічних дій необхідно володіти більш високим навиками роботи на ПЕОМ та розуміти структуру представлення апаратних та програмних засобів в Unix-подібних операційних системах.

Враховуючи можливі складності під час використання Ubuntu CyberPack (IRF) 1.0 розглянемо у деталях зазначений метод отримання даних з оперативної пам'яті.

Перш за все необхідно пам'ятати, що використання зазначеного методу має ряд переваг і недоліків.

Переваги:

- використання Live-дистрибутива надає можливість проводити дії незалежно від типу операційної системи;
- відсутня необхідність додатково використовувати придбані засоби комунікації та спеціалізовані пристрої.

Недоліки:

- вміст оперативної пам'яті буде не повним — частина буде перезаписана даними, необхідними для завантаження Ubuntu CyberPack (орієнтовано 125 Мб).

Зауваження:

- другої можливості в отриманні вмісту оперативної пам'яті не буде — є тільки одна спроба. Після перезавантаження більшість даних оперативної пам'яті будуть перезаписані;
- необхідно підготуватися (записати образ Ubuntu CyberPack на оптичний чи USB носій) та розуміти, що під час завантаження BIOS, необхідно вибрати завантаження з CD/DVD-приводу або USB, після чого почнеться завантаження Live-дистрибутива (Ubuntu CyberPack).

І так, почнемо:

Перезавантажимо ПЕОМ.

Важливо: перезавантаження ні в якому випадку не повинно бути холодним (через натискання кнопки “ресет” або вимкненням живленням), а лише — перезавантаження має бути виконано засобами операційної системи (наприклад: натисканням кнопок Ctrl-Alt-Del або вибрати пункт “Перезавантаження” в операційній системі), зазначений метод прийнято називати “гарячий”.

```
Ubuntu CyberPack (fmem) 32 bit

Welcome to http://cybercrime.gov.ua
(c) http://ualinux.com

To run FMEM:
$sudo -s
#cd /opt
# ./run-fmem.sh

ubuntu@ubuntu:~$
```

Рис. 1

Після завантаження дистрибутива Ubuntu CyberPack спеціалісту/експерту доступна командна строчка Linux та інформація для запуску окремих пакетів (рис. 1).

Важливо: зрозуміло, що об'єм оперативної пам'яті необхідно перемістити на зовнішній накопичувач, а для цього

необхідно виконати спеціальну процедуру “монтування” зовнішнього пристрою (флеш або ін.). Обов'язково необхідно до початку “монтування” провести процедуру форматування зовнішнього накопичувача у файлову систему типу ext3 або ext4. Після форматування необхідно приєднати зовнішній носій до USB.

Для визначення, який ідентифікатор присвоєний зовнішньому носієві, необхідно після його приєднання до ПЕОМ завантаженого через використання Live-дистрибутивом Ubuntu CyberPack виконати наступну команду:

dmesg | tail (команда виводить на екран інформацію з буфера повідомлень ядра. Нас цікавить останній запис).

Результат на прикладі виконання команди **dmesg | tail**:

```
[16091.995428] sd 9:0:0:0: Attached scsi generic sg2 type 0
[16091.995996] sd 9:0:0:0: [sda] 32096120 512-byte logical blocks: (16.4
GB/15.3 GiB)
[16091.998192] sd 9:0:0:0: [sda] Write Protect is off
[16091.998205] sd 9:0:0:0: [sda] Mode Sense: 0b 00 00 08
[16091.999433] sd 9:0:0:0: [sda] No Caching mode page found
[16091.999447] sd 9:0:0:0: [sda] Assuming drive cache: write through
[16092.003486] sd 9:0:0:0: [sda] No Caching mode page found
[16092.003495] sd 9:0:0:0: [sda] Assuming drive cache: write through
[16092.004251] sdb: sdb1
```

(“sdb” — це присвоєний значення зовнішньому носію).

Далі необхідно створити папку в яку буде “монтуватись” зовнішній носій. Наприклад: **mkdir /media/flash**. В подальшому необхідно “монтувати” логічний розділ зовнішнього носія в створену папку:

```
----
mount /dev/sdb1/ /media/flash
----
```

У разі вдалого “монтування” доступ до зовнішнього носія з’явиться в директорії /media/flash у іншому випадку з’явиться повідомлення про помилку. У разі помилки необхідно виконати інструкцію, що буде наведена в повідомленні про помилку.

Таким чином вважаємо, що всі необхідні технічні процеси виконано і можливо здійснити процедуру отримання даних з оперативної пам’яті.

```
-----  
dd if=/dev/fmem of=/media/flash/ram.mem bs=1k count='head -1 /  
proc/meminfo | awk '{print $2}''
```

```
-----  
(dd — утиліта створення образу  
“if=/dev/fmem” — джерело даних оперативної пам’яті  
“of=/media/flash/ram.mem” — запис в файл “ram.mem” в папку /  
flash, яка фактично є зовнішнім накопичуваче  
“bs=1K” — розмір блока інформації — 1 Kb  
“count='head -1 /proc/meminfo | awk '{print $2}''” — об’єм оператив-  
ної пам’яті)
```

У результаті вдалого виконання команди, ми повинні отримати повідомлення, що схоже на рис. 2.

(521453568 bytes (521 MB) copied — об’єм скопійованих даних

“158.405 s” — час виконання процедури копіювання

“3.3 MB/s” — швидкість копіювання даних)

У подальшому командою `umount /media/flash` необхідно “демонтувати” зовнішній накопичувач та разом з ПЕОМ надати його на дослідження до спеціалізованої експертної установи, яка згідно ЗУ “Про судову експертизу” визначена суб’єктом судово-експертної діяльності.

Зустрічаються випадки, особливо під час слідчих дій, коли на вхід в ПЕОМ встановлений пароль. І як відомо, розповсюджені методи обходу пароллю потребують перезавантаження ПЕОМ, а як наслідок дані з оперативної пам’яті будуть частково, а можливо і в цілому втрачені.

```
root@ubuntu:/tmp# dd if=/dev/fmem of=/tmp/ram-image.mem bs=1K count='head -1 /pr  
oc/meminfo | awk '{print $2}''  
509232+0 records in  
509232+0 records out  
521453568 bytes (521 MB) copied, 158.405 s, 3.3 MB/s  
root@ubuntu:/tmp# _
```

Рис. 2

Необхідно звернути особливу увагу, якщо є інформація про наявність криптографічного захисту сектору завантаження, у разі перезавантаження ПЕОМ, відновити доступ навіть до даних на жорстких дисках буде не можливо. В такому випадку (коли на вхід в ПЕОМ встановлений пароль) можливо використати методику, що описана австрійськими дослідниками. Якщо подивитись з боку апаратного забезпечення ПЕОМ в більшості сучасних ПЕОМ є мінімум один порт IEEE 1394, відомий також під назвою FireWire або i.LINK. Стандарт FireWire описує можливість прямого доступу в оперативну пам'ять ПЕОМ через канал DMA. Таким чином, фактично існує можливість створити копію даних оперативної пам'яті.

Тобто, для цього, необхідно з'єднати робочий ПЕОМ експерта/спеціаліста з ПЕОМ (обов'язково у робочому стані), який заблокований на вхід паролем звичайним FireWire кабелем. Та на робочому ПЕОМ експерта/спеціаліста з використанням спеціалізованого програмного забезпечення наприклад: Inception (завантажити можливо з <https://github.com/carmaa/inception>) завантажити вміст оперативної пам'яті із заблокованого ПЕОМ на ПЕОМ експерта/спеціаліста.

Обов'язково у разі отримання образу оперативної пам'яті з декількох ПЕОМ необхідно чітко провести ідентифікацію файлів образів з ПЕОМ, іншими словами вказати з якого саме ПЕОМ отримано той чи інший образ оперативної пам'яті.

Список використаної літератури

1. Belkasoft. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.belkasoft.com/ru/memory-dump/>
2. GitHub. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://github.com/carmaa/inception>

Резюме

Анализ и изучение содержимого оперативной памяти является важнейшем техническим процессом для понимания всех предыдущих действий пользователем ПК. Оперативная память может содержать, как часть иницированных программным обеспечением определенных процессов, так и данные про удаленные файлы, открытые сессии, ключи криптографического кодирования и т.д. В данной статье рассмотрены рекомендации и практические примеры по созданию образа/копии данных с оперативной памяти ПК.

Summary

Examination of RAM contents is crucial for understanding processes that happened on PC. RAM contents could have both code of programs and data about file deletion, opened sessions, encryption keys etc. The following article provides recommendations and examples of RAM acquiring.

КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОБІЛЬНИХ ТЕЛЕФОНІВ, СМАРТФОНІВ ТА SIM-КАРТ

Розглянуто межі компетенції експерта, можливі небезпеки щодо втрати інформації та запропоновано послідовність дій експерта при комп'ютерно-технічному дослідженні мобільних телефонів, смартфонів та SIM-карт.

У грудні 2006 року загальна кількість абонентів мобільного зв'язку в Україні стала більшою за чисельність населення. При цьому, за оцінками аналітиків, реальна кількість діючих абонентів мобільного зв'язку становила не більше 63% від загальної чисельності населення, тобто на той час мобільний телефон був фактично у кожному з трьох українців [1]. Подібний ріст рівня проникнення стільникового зв'язку в Україні привів до того, що під час розслідування майже кожного кримінального провадження слідство стикається з питанням дослідження інформації, що міститься в пам'яті мобільних телефонів та смартфонів, включаючи SIM-картки.

Відповідно до Науково-методичних рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26 грудня 2012 р. № 1950/5; далі — Науково-методичних рекомендацій), основними завданнями експертизи телекомунікаційних систем та засобів (далі — ЕТСЗ) є:

- визначення характеристик та параметрів телекомунікаційних систем та засобів;
- встановлення фактів та способів передачі (отримання) інформації в телекомунікаційних системах;
- встановлення фактів та способів доступу до систем, ресурсів та інформації у сфері телекомунікацій;
- визначення якості надання телекомунікаційних послуг на рівні їх споживання;
- встановлення конфігурації та робочого стану телекомунікаційних систем та засобів;
- встановлення типу, марки, моделі та інших класифікаційних категорій телекомунікаційних систем та засобів;

- дослідження алгоритмів обробки інформації та її захисту у сфері телекомунікацій.

Оскільки мобільні телефони та смартфони становлять собою різновид терміналу стільникового зв'язку (далі — ТСЗ), а SIM-карти — необхідний компонент для функціонування ТСЗ в якості телекомунікаційного засобу, їх дослідження передусім є завданням ЕТСЗ. Разом з цим необхідно враховувати, що мобільний телефон та смартфон є спеціалізованим комп'ютером з відповідним програмним забезпеченням. Вони виконують низку функцій, починаючи з функцій звичайного цифрового органайзера та закінчуючи функціями молодшої моделі персонального комп'ютера (робота з електронною поштою, перегляд текстових або мультимедійних файлів тощо) [2]. Багато моделей мобільних телефонів оснащено слотом для карти пам'яті та/або можна підключити до комп'ютеру як звичайний зовнішній накопичувач інформації з файловою системою FAT.

У свою чергу, SIM-карта становить різновид смарт-карти стандарту ISO/IEC 7816 [3].

Відповідно до вказаних Науково-методичних рекомендацій, основними завданнями експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів є:

- встановлення робочого стану комп'ютерно-технічних засобів;
- встановлення обставин, пов'язаних з використанням комп'ютерно-технічних засобів, інформації та програмного забезпечення;
- виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях;
- встановлення відповідності програмних продуктів певним версіям чи вимогам на його розробку.

Таким чином, якщо розглядати мобільний телефон, смартфон та SIM-карту як спеціалізовані комп'ютерно-технічні засоби та/або спеціалізовані комп'ютерні носії, їх дослідження можна за певних умов проводити виключно у межах комп'ютерно-технічної експертизи (далі — КТЕ).

При підключенні ТСЗ до комп'ютера за допомогою дата-кабелю або бездротового з'єднання експерт шляхом використання спеціалізованого програмно-апаратного забезпечення може дослідити інформацію в пам'яті мобільного телефону про: останні набрані номери; одержані та пропущені дзвінки; надіслані, одержані та збережені повідомлення (SMS, MMS, електронна пошта); телефонну книгу, нотатки тощо; звукові, графічні, відео й інші файли.

У пам'яті SIM-карти може зберігатися телефонна книга, SMS та інша текстова інформація. При цьому, безумовно, одним із завдань комп'ютерно-технічної експертизи є дослідження знищеної інформації в пам'яті мобільного телефону, смартфона та SIM-карти.

З іншого боку, за межі компетенції експерта виходить питання походження інформації в пам'яті мобільного ТСЗ (внаслідок мобільного зв'язку, внаслідок відео-, звуко- або фотозйомки), яке потребує комплексного дослідження за участю експертів інших видів судової експертизи (ЕТСЗ, відеозвукозапису, фототехнічної). Аналогічно комплексного дослідження потребує встановлення походження інформації в пам'яті SIM-карти. Також за межі компетенції експерта з КТЕ виходять деякі спірні випадки встановлення типу, марки, моделі, версії прошивки, перевірка робочого стану та технічних характеристик ТСЗ [2].

На початку комп'ютерно-технічного дослідження експерт має з'ясувати, яку саме інформацію необхідно дослідити. Якщо питання сформульовано нечітко або неоднозначно (допускає різні за змістом тлумачення), експерт шляхом клопотання з'ясовує, яку саме інформацію необхідно дослідити, після чого вирішує питання у новій редакції відповідно до відповіді на клопотання. У випадку відсутності відповіді на клопотання протягом встановленого законодавством терміну, експерт повідомляє про неможливість надання відповіді на питання або може у порядку експертної ініціативи провести дослідження щодо того або іншого виду інформації, що міститься у пам'яті мобільного телефону.

Дослідження відео та звукової інформації, яка утворена за допомогою мікрофону та відеокамери ТСЗ, має проводитись за участю експерта з технічного дослідження матеріалів та засобів відеозвукозапису за умови, що поставлене завдання передбачає вирішення питань про здійснення запису представленим ТСЗ та відсутністю у запису змін.

Дослідження графічної інформації, яка утворена за допомогою фотокамери телефону, має проводитись за участю експерта з фототехнічного дослідження за умови, що поставлене завдання передбачає вирішення питань про здійснення запису представленим ТСЗ та відсутністю у запису змін.

Дослідження інформації, яка могла утворитись у ТСЗ або SIM-карті у наслідок мобільного або іншого зв'язку, має проводитись за участю експерта з ЕТСЗ за умови, що поставлене завдання передбачає вирішення питань про походження інформації внаслідок мобільного або іншого зв'язку.

У випадку, якщо у експертній установі відсутні експерти відповідних експертних спеціальностей, експерт з комп'ютерно-технічного дослідження проводить необхідні дослідження відповідно до своєї компетенції (зазначає факт наявності зазначених файлів та наводить їх атрибути), про що зазначає про це у висновку експертизи [3; 4].

При проведенні комп'ютерно-технічного дослідження слід використовувати засоби, що однозначно вірно можуть працювати з даним ТСЗ. Такими засобами можуть бути:

- спеціалізовані пристрої (програматори), що випускаються виробником самого стільникового терміналу;
- спеціалізовані пристрої, що призначені для судово-експертних (криміналістичних) досліджень стільникових терміналів та сертифіковані виробником досліджуваного пристрою на предмет вірної взаємодії та коректної роботи у рамках судових досліджень;
- програмне забезпечення та дата-кабелі, що призначені для підключення стільникового терміналу до ПК та вироблені або сертифіковані виробником стільникового терміналу.

Кожний із перелічених засобів має як свої переваги, так і свої недоліки. Так, спеціалізовані програматори часто потребують випаювання мікросхеми, що не завжди зручно. Спеціалізовані пристрої для судових досліджень терміналів зазвичай можуть працювати лише з обмеженою серією моделей терміналів та мають високу вартість, але забезпечують повну гарантованість результатів дослідження. Програмне забезпечення не може гарантувати незмінності досліджуваної інформації на терміналі, але є легко доступним, майже завжди — безплатне та надає ті ж вірні результати.

Також слід відмітити, що пристрої та програмне забезпечення, що надаються виробником досліджуваного терміналу, можуть обмежувати доступ до деяких системних областей пам'яті, що можуть містити важливі для експертного дослідження дані. У такому випадку можливо використання методу "фізичного дампу". При використанні даного методу необхідно за допомогою програматору чи іншого пристрою, що може виконувати функції зчитування пам'яті з контролерів, отримати бінарний образ усієї області пам'яті, який буде в подальшому піддаватися дослідженню [5].

У випадку використання програмного забезпечення, що не сертифіковане виробником досліджуваного пристрою або не спеціалізованим програмним забезпеченням для судово-експертних (криміналістичних) досліджень, експерт має перевірити достовірність отриманих

результатів дослідження шляхом візуального огляду згідно відповідних пунктів меню ТСЗ. Наприклад, при використанні програмного засобу “LogoManager Pro Suite” експерт має звернути увагу, що даний засіб не завжди повністю надає всі відомості про SMS, а також не показує номер телефону у телефонній книжці, якщо абонентом йому не присвоєний певний символ або набір символів. У зв’язку з цим, використання подібних програмних засобів у експертній практиці має проводитись лише у виняткових ситуаціях із врахуванням зазначених недоліків.

Перед початком дослідження експерт має перевести ТЗС у режим “політ” (відключення від стільникової мережі), якщо цей режим передбачено у ТСЗ. Так експерт запобігає внесенню змін щодо вхідних дзвінків та повідомлень.

При підключенні ТСЗ до комп’ютера експерт повинен при можливості використовувати дата-кабель. Використання Bluetooth-з’єднання можливо лише у випадках, коли підключити ТСЗ до комп’ютеру за допомогою дата- кабелю неможливо. Небажаність використання Bluetooth-з’єднання при дослідженні обумовлено наступними причинами:

- Bluetooth-з’єднання неможливо у режимі “політ” (у випадку відсутності “клітки Фарадея” на ТСЗ можуть поступати вхідних дзвінки та повідомлення);
- при Bluetooth-з’єднанні вносяться зміни у пам’ять ТСЗ.

При дослідженні інформації щодо записів у телефонній книзі ТСЗ, експерт при можливості має зазначити, який тип номеру телефону (загальний, мобільний, домашній тощо) присвоєно тому чи іншому номеру телефону. Разом з цим, у виняткових випадках можна обмежуватись лише загальним наведенням відомостей: яка цифрова, текстова або графічна інформація закріплена за тим чи іншим контактом. Якщо програмний засіб дозволяє проводити аналіз щодо належності того чи іншого контакту до певної групи абонентів, створеної користувачем у телефонній книжці ТСЗ, експерт має наводити відповідні відомості.

При дослідженні вхідних повідомлень експерт може обмежуватись фіксацією основних відомостей про повідомлення (номер або ідентифікатор відправника повідомлення, дата/час відправлення, текст або зображення, що міститься у повідомленні). Інша службова інформація наводиться при необхідності у випадку проведення комплексної експертизи за участю експерта з дослідження телекомунікаційних засобів. Також бажано зазначати, чи має повідомлення статус “прочитане”, чи ні.

Дослідження інформації у пам'яті SIM-картки та картки пам'яті бажано проводити за допомогою спеціалізованих пристроїв (смарт-картрідер для SIM-картки та картрідер для картки пам'яті), оскільки таким чином забезпечується безпосередній доступ до носія інформації та з'являється можливість дослідити видалену та іншу інформацію, яку неможливо дослідити під час знаходження у корпусі ТСЗ [4].

SIM-картки можуть надходити на дослідження окремо або у складі смартфонів, мобільних телефонів та інших подібних пристроїв. Оскільки у смартфонах та мобільних телефонах SIM-картка зазвичай міститься під акумуляторної батарею, експерт має врахувати небезпеку втрати даних щодо поточних показів системного календаря та годинника ТСЗ, у складі якого вона поступила.

Перед оглядом меню ТСЗ для встановлення поточних показів системного календаря та годинника експерт має переконатися, що акумуляторна батарея має достатній заряд. У випадку, якщо телефон не вмикається, експерт має спробувати її зарядити, не виймаючи з корпусу телефону, за допомогою відповідного зарядного пристрою.

Якщо у подальшому доступ до меню телефону заблокований PIN-кодом SIM-картки або кодом захисту мобільного телефону, експерт має перевірити, чим саме пристрій заблоковано: SIM-карткою або безпосередньо ТСЗ. Для цього проводиться аналіз інформації у пам'яті SIM-картки за допомогою пристрою читання смарт-карток та спеціалізованого програмного забезпечення. У випадку, якщо SIM-картка заблокована на PIN-код, експерт може спробувати ввести стандартний PIN-код (1111 для "Київстар" та 0000 для МТС) за умови відсутності попередніх спроб введення коду. У випадку, якщо такі спроби вже були, експерт направляє відповідне клопотання про надання додаткових матеріалів.

У випадку, якщо відкриття задньої стінки корпусу ТСЗ з метою доступу до SIM-картки та акумуляторної батареї є складним для експерта, він має ідентифікувати ТСЗ за зовнішнім виглядом, після чого скористатися інструкцією користувача, яка зазвичай міститься на інтернет-сайті виробника мобільного телефону.

До інформації у в пам'яті SIM-картки, що підлягає дослідженню у межах комп'ютерно-технічної експертизи, належить відомості про останні набрані номери, текстові повідомлення (SMS), вміст телефонних книг, відомості про закріпленій за SIM-карткою телефонний номер абонента. Також у випадку, якщо на поверхні SIM-картки за-

тертий її серійний номер, експерт може визначити його експертним шляхом — він зберігається у її пам'яті.

При дослідженні інформації про останні набрані номери експерт наводить зміст файлу EF_LND, у тому числі (у випадку наявності) відповідні ідентифікатори, що містяться у файлі EF_LND поряд з номерами телефонів.

При дослідженні текстових повідомлень, інформація про які міститься у файлі EF_SMS, експерт може обмежуватись фіксацією основних відомостей про повідомлення (номер або ідентифікатор відправника повідомлення, дата/час відправлення, текст або зображення, що міститься у повідомленні). Якщо у SIM-карті міститься лише фрагмент (фрагменти) SMS-повідомлення, необхідно зазначити, який саме фрагмент (фрагменти) та скільки всього фрагментів містило SMS-повідомлення. Інша службова інформація наводиться при необхідності у випадку проведення комплексної експертизи за участю експерта з дослідження телекомунікаційних засобів. Бажано зазначати статус повідомлення: “видалене”, “прочитане” тощо.

При дослідженні телефонної книги SIM-карти експерт зазначає значення ідентифікаторів та відповідних номерів телефону, відомості про які містяться у файлі EF_ADN.

При дослідженні інформації відносно закріпленого за SIM-карткою абонентського телефонного номеру, експерт наводить інформацію, яка міститься у файлі, але зазначає, що дана інформація могла бути змінена користувачем SIM-карти [3].

При дослідженні SMS-повідомлень та записів у телефонній книзі експерт має враховувати, що оператор мобільного зв'язку може внести відповідну інформацію ще до реалізації SIM-картки кінцевому користувачу. У зв'язку з цим вирішення питань, пов'язаних із походженням інформації у SIM-картці, має проводитись виключно при проведенні комплексної експертизи за участю експерта з дослідження телекомунікаційних засобів.

Список використаної літератури

1. Обзор рынка GSM-операторов Украины за декабрь 2006 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://media.mabila.ua/ru/articles/operts_review_12_07.
2. *Харабуга Ю.С., Білий С.Б.* Дослідження мобільних телефонів і смарт-карт до них у межах комп'ютерно-технічної експертизи / Ю.С. Харабуга, С.Б. Білий // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць. Вип. 9. — Х.: Право, 2009. — С. 454–458.

3. Комп'ютерно-технічне дослідження інформації в пам'яті SIM-карток: Звіт з НДР (заклучний) / ЛНДІСЕ; кер. Ю.С. Харабуга. — Львів, 2012. — 51 с. — № держреєстрації 0111U000946.
4. Дослідження інформації в пам'яті терміналів стільникового зв'язку (у межах комп'ютерно-технічної експертизи): Звіт з НДР (заклучний) / ЛНДІСЕ; кер. Ю.С. Харабуга. — Львів, 2011. — 65 с. — № держреєстрації 0110U002599.
5. Методичні рекомендації дослідження мережевих технологій та пристроїв: Звіт з НДР (заклучний) / ХНДІСЕ; кер. О.В. Чишкала. — Х., 2012. — 107 с. — № держреєстрації 0110U001409.

Резюме

Рассмотрены границы компетенции эксперта, возможные опасности потери информации, а также предложена последовательность действий эксперта при компьютерно-техническом исследовании мобильных телефонов, смартфонов и SIM-карт.

Summary

It was considered the competence of the expert, the dangers of loss of information and it was suggested sequence as an expert in computer and technical research of mobile phones and SIM-cards.

УДК 343.98:332

О.І. Буратевич, зав. лабораторії

Київський НДІ судових експертиз

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКСПЕРТНОЇ СПЕЦІАЛЬНОСТІ З ПИТАНЬ ЗЕМЛЕУСТРОЮ

Пропонується встановити наступні вимоги до фахівців, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта за спеціальністю "Дослідження з питань землеустрою": вища землевпорядна освіта; досвід роботи у сфері землеустрою, землевпорядкування та кадастру — не менше 1 року.

Відповідно до останніх змін, внесених Наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5 до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 (далі — Інструкція), до інженерно-технічних видів експертиз окрім будівельно-технічної експертизи віднесені оціночно-будівельна, земельно-технічна та оціночно-земельна.

Також, Наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5 внесені суттєві зміни до Науково-методичних рекоменда-

3. Комп'ютерно-технічне дослідження інформації в пам'яті SIM-карток: Звіт з НДР (заклучний) / ЛНДІСЕ; кер. Ю.С. Харабуга. — Львів, 2012. — 51 с. — № держреєстрації 0111U000946.
4. Дослідження інформації в пам'яті терміналів стільникового зв'язку (у межах комп'ютерно-технічної експертизи): Звіт з НДР (заклучний) / ЛНДІСЕ; кер. Ю.С. Харабуга. — Львів, 2011. — 65 с. — № держреєстрації 0110U002599.
5. Методичні рекомендації дослідження мережевих технологій та пристроїв: Звіт з НДР (заклучний) / ХНДІСЕ; кер. О.В. Чишкала. — Х., 2012. — 107 с. — № держреєстрації 0110U001409.

Резюме

Рассмотрены границы компетенции эксперта, возможные опасности потери информации, а также предложена последовательность действий эксперта при компьютерно-техническом исследовании мобильных телефонов, смартфонов и SIM-карт.

Summary

It was considered the competence of the expert, the dangers of loss of information and it was suggested sequence as an expert in computer and technical research of mobile phones and SIM-cards.

УДК 343.98:332

О.І. Буратевич, зав. лабораторії

Київський НДІ судових експертиз

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКСПЕРТНОЇ СПЕЦІАЛЬНОСТІ З ПИТАНЬ ЗЕМЛЕУСТРОЮ

Пропонується встановити наступні вимоги до фахівців, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта за спеціальністю "Дослідження з питань землеустрою": вища землевпорядна освіта; досвід роботи у сфері землеустрою, землевпорядкування та кадастру — не менше 1 року.

Відповідно до останніх змін, внесених Наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5 до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 (далі — Інструкція), до інженерно-технічних видів експертиз окрім будівельно-технічної експертизи віднесені оціночно-будівельна, земельно-технічна та оціночно-земельна.

Також, Наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5 внесені суттєві зміни до Науково-методичних рекоменда-

цій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 (далі — Науково-методичні рекомендації). Зокрема, значно розширений та чітко визначений перелік завдань та питань, виходячи із запитів сьогодення, окремо з будівельно-технічної експертизи та земельно-технічної експертизи. Також до переліку завдань та питань судової земельно-технічної експертизи включені завдання і питання, які до цього часу Науково-методичними рекомендаціями взагалі не були обумовлені та експертами не вирішувались.

До внесення зазначених змін до Інструкції та Науково-методичних рекомендацій питання розподілу та порядку користування земельними ділянками та інші окремі питання землеустрою вирішувались експертами у межах експертної спеціальності 10.7. “Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками”, при цьому дана експертна спеціальність присвоювалась фахівцям, які мають вищу будівельно-технічну освіту.

На сьогоднішній день в Україні фактично сформована нова потужна галузь з питань земельних ресурсів та землеустрою. Сформовані та діють відповідні державні органи на чолі з Державним агентством земельних ресурсів України. Функціонують і проводять підготовку фахівців з земельно-технічних спеціальностей численні вищі навчальні заклади. В той же час спеціальність 10.7. “Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками” фактично та відповідно до своєї назви надає можливість вирішити лише вузько-направлені питання розподілу та порядку користування земельними ділянками, а інші питання землеустрою не вирішує.

Зокрема, необхідні спеціальні знання (наявність вищої землевпорядної освіти) для вирішення питань з:

- визначення відповідності розробленої документації із землеустрою на земельні ділянки та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;
- визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;
- визначення відповідності фактичного землекористування, а також порушень меж та накладання земельних ділянок відповідно до пра-

вовстановлювальних документів на ці земельні ділянки та вимог нормативно-правових актів;

- визначення відповідності фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів відносно меж земельних ділянок правовстановлювальним документам та технічній документації із землеустрою та землекористування.

Тому, відповідно до наведеного та з метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики, фахового і якісного виконання судових експертиз з питань землеустрою, на сьогоднішній день постало питання щодо утворення нової експертної спеціальності, наприклад “Дослідження з питань землеустрою” з присвоєнням їй відповідного індексу.

Щодо питань з:

- визначення фактичного землекористування земельними ділянками;
- визначення можливості розподілу (порядку користування) земельними ділянками, розробка варіантів їх розподілу (порядку користування);
- визначення можливих варіантів підходу та проїзду до земельних ділянок, встановлення земельного сервітуту,

то їх вирішення пропонується залишити в компетенції судових експертів, яким присвоєно (буде присвоєно) експертну кваліфікацію за спеціальністю 10.7. “Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками”.

Слід зазначити, що дане питання було обговорено на засіданнях секції судової будівельно-технічної експертизи науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, що відбулись 11–12 квітня 2013 року (протокол № 5) та 17–18 жовтня 2013 року (протокол № 6). За результатами обговорення визнано доцільним та нагальним запровадження нової експертної спеціальності.

Отже, пропонується запровадити нову експертну спеціальність “Дослідження з питань землеустрою” з присвоєнням їй відповідного індексу.

Предметом експертної спеціальності “Дослідження з питань землеустрою” є коло питань у галузі землеустрою, вирішення яких належить до компетенції експертів земельно-технічної експертизи.

Об'єктом експертної спеціальності “Дослідження з питань землеустрою” є ті джерела відомостей про встановлювані факти, ті носії інформації, які піддаються експертному дослідженню і за допомогою

яких експерт пізнає обставини, що входять у предмет експертизи, а саме: документація із землеустрою (проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок; проекти землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних утворень, проекти землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; проекти землеустрою щодо встановлення прибережних захисних смуг; технічна документація із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості); технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель; технічна документація із землеустрою щодо поділу та об'єднання земельних ділянок; технічна документація із землеустрою щодо складання документів, що посвідчують право на земельну ділянку, технічна документація із землеустрою щодо встановлення меж частини земельної ділянки, на яку поширюються права суборенди, сервітуту); документація щодо нормативної грошової оцінки земель та земельних ділянок тощо.

Основними завданнями земельно-технічної експертизи за вказаною експертною спеціальністю “Дослідження з питань землеустрою” є (відповідно до Науково-методичних рекомендацій):

- визначення відповідності розробленої документації із землеустрою, в тому числі документації з нормативної грошової оцінки земель, на земельні ділянки та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;
- визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;
- визначення відповідності фактичного землекористування, а також порушень меж та накладання земельних ділянок відповідно до правовстановлювальних документів на ці земельні ділянки та вимог нормативно-правових актів;
- визначення відповідності фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів відносно меж земельних ділянок правовстановлювальним документам та технічній документації із землеустрою та землекористування.

В рамках запропонованої експертної спеціальності “Дослідження з питань землеустрою” у відповідності до Науково-методичних рекомендацій будуть вирішуватись наступні питання:

Чи відповідають розроблена документація із землеустрою на земельну ділянку та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?

Чи змінено та затверджено цільове призначення земельної ділянки відповідно до вимог земельного законодавства та інших нормативних документів з питань землеустрою та землекористування? Якщо ні, то в чому полягають невідповідності?

Чи відповідає фактичний порядок користування земельною ділянкою правостановлювальним документам на дану земельну ділянку та вимогам нормативно-правових актів з питань землеустрою та землекористування?

Чи має місце порушення землекористування, зокрема порушення меж та накладання земельних ділянок відповідно до правостановлювальних документів на ці земельні ділянки та вимог нормативно-правових актів?

Чи відповідає фактичне розташування будівель, споруд та інших об'єктів відносно меж земельних ділянок правостановлювальним документам та технічній документації із землеустрою та землекористування на ці земельні ділянки? Якщо ні, то в чому полягають невідповідності?

Зазначений перелік завдань та питань, що пропонується розглядати в межах експертної спеціальності, є основним, але не є вичерпним.

Пропонується встановити наступні вимоги до фахівців, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта за спеціальністю “Дослідження з питань землеустрою”: вища землевпорядна освіта; досвід роботи у сфері землеустрою, землевпорядкування та кадастру — не менше 1 року.

Резюме

Предлагается установить следующие требования к специалистам, желающим получить квалификацию судебного эксперта по специальности “Исследования по вопросам землеустройства”: высшее образование в области землепользования; опыт работы в сфере землеустройства, землепользования и кадастра — не менее 1 года.

Summary

It is offered to use following requirements to the experts, wishing to receive qualification of the court expert on a speciality “Researches concerning land management”: higher education in the field of land tenure; and operational experience in sphere of land management, land tenure and cadastre — not less than 1 year.

**В.Ю. Корзілов, канд. техн. наук,
ст. науков. співробітник**

Кримський НДІ судових експертиз

Ю.О. Корзілов, інженер

ДП "СВЗ"

СПРОЩЕНИЙ МЕТОД РОЗРАХУНКУ СУМИ ЗАВИЩЕННЯ ВАРТОСТІ БУДІВЕЛЬНИХ РОБІТ ЯК МЕТОД ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КРИМСЬКОГО НДІСЕ

Запропоновано метод визначення вартості виконаних будівельних робіт при провадженні будівельно-технічних експертиз, пов'язаних з оцінкою вартості або з визначенням суми завищення вартості фактично виконаних робіт. Розглянуто комбінований спрощений метод розрахунку суми завищення вартості будівельних робіт.

Основними принципами судових експертиз є законність, незалежність, об'єктивність і повнота експертних досліджень, як це передбачено вимогами законодавства [1]. Для розкриття шляхів здійснення цих принципів важливо відповісти на декілька наступних питань. Якими методами і прийомами досягаються два останні принципи при проведенні досліджень з оцінки вартості фактично виконаних робіт? Наскільки швидко і легко можливо цього досягти при значному об'єму досліджуваних робіт? Який інструментарій є сьогодні у наявності у експерта, який виконує цю задачу? Що не вистачає сьогодні експерту-будівельнику для забезпечення повноти і об'єктивності експертного дослідження?

З великого різноманіття будівельно-технічних експертиз виділяються експертизи, які пов'язані з визначенням вартості фактично виконаних будівельних робіт або з визначенням завищення вартості цих робіт.

Виконання подібного типу експертиз дуже трудомістке, особливо для випадків, коли об'єкти дослідження складні і об'ємні (звітна документація, а саме: акти прийомки виконаних будівельних робіт за формою № КБ-2в представлені значною кількістю; кожен з них не простий за складом і змістом робіт; у підсумкових відомостях до актів ресурсні частини представлені широким спектром будівельних машин,

механізмів, будівельних матеріалів, конструкцій та виробів. Складність виконання експертиз стає ще більшою у разі, коли необхідно аналізувати вплив на загальну вартість фактично виконаних робіт багатой кількості параметрів у режимі минулого часу, тобто з давністю виконання робіт від двох та більше років. Для експертної практики така ситуація нерідка.

Умови, які є обов’язковими для визначення кошторисної вартості будівельних робіт, пропонується умовно розділити на два великих блоки:

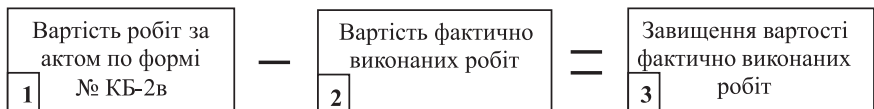
- перший блок включає підвищення рівня професійних спеціальних знань стосовно визначення вартості виконаних будівельних робіт до належного рівня та вміння швидко і професійно визначати завищення вартості фактично виконаних будівельних робіт;
- другий блок складає “інструментарій” для вмілого і ефективного застосування всіх наявних у розпорядженні експерта засобів для досягнення бажаного результату — повноти і об’єктивності експертного висновку. Таким інструментарієм для експерта може бути результати наукових досліджень, які направлені на поліпшення якості виконання експертиз та забезпечення повноти досліджень і об’єктивності висновків.

Загальний алгоритм визначення вартості фактично виконаних будівельних робіт та їх завищення можливо представити відомими простими схемами (схеми А, Б).

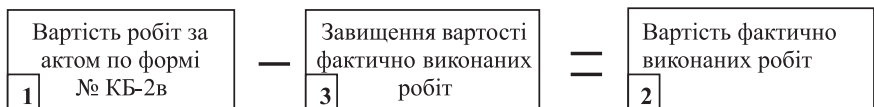
Послідовність виконання експертиз такого типу включає наступні етапи:

1. Ознайомлення та дослідження документів, що надані у матеріалах справи до експертизи.

Схема А: визначення завищення вартості фактично виконаних робіт

Схема Б: визначення вартості фактично виконаних робіт

2. Направлення клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо такі потрібні.

3. Виявлення (ідентифікація) помилок та порушень чинного порядку визначення вартості будівельних робіт шляхом проведення огляду у натурі об'єктів дослідження і дослідженням наданих до експертизи документів про виконання договорів підряду.

4. Доказ беззаперечності помилок і порушень чинного порядку визначення вартості будівельних робіт шляхом посилання на конкретні пункти нормативних документів, наприклад ДБН Д.1.1-1—2000 [3], які регламентують порядок визначення вартості будівельних, ремонтно-будівельних робіт.

5. Оцінка у грошовому еквіваленті наслідків порушень при визначенні вартості будівельних робіт з метою уточнення кошторису на конкретну суму відповідно до вимог п. 3.3.12 ДБН Д.1.1-1—2000 [3].

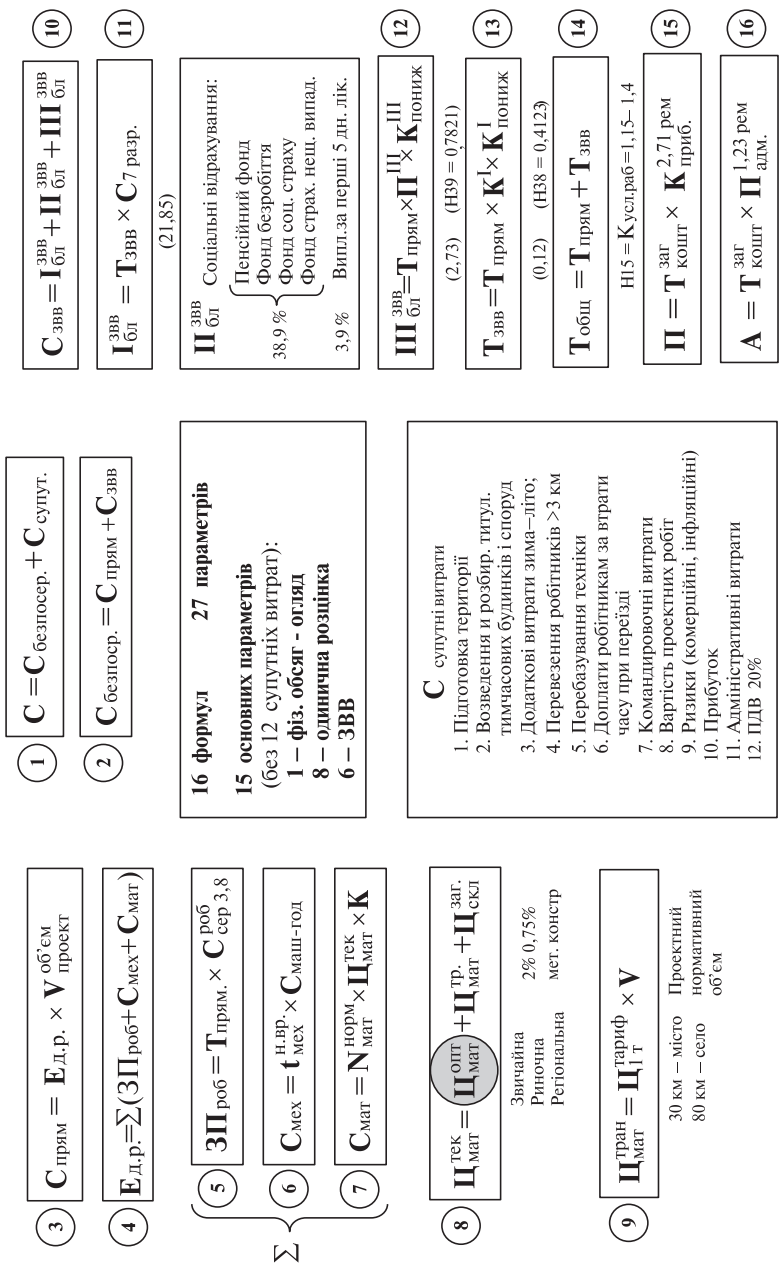
6. Оформлення висновку експертизи у порядку і за правилами, які передбачені діючими нормативно-правовими актами [2].

При оцінці правильності визначення вартості фактично виконаних робіт або при визначенні суми завищення вартості будівельних робіт багатофакторний характер впливу безлічі параметрів на кошторисну вартість будівельних робіт (див. схеми на рис. 1) передбачає складну задачу для фахівців, судових експертів не з точки зору складності обчислення суми порушення, а з точки зору виявлення, ідентифікації безперечних помилок чинного порядку визначення вартості робіт. Параметрів, які впливають на результати розрахунку, забагато, значна їх кількість прихована в середині ресурсних частин окремих розцінок. На величину окремої одиничної розцінки впливає 8 параметрів та розкриття можливої їх комбінації в середині розцінки близька к виграшу у лотерею (так званий ефект “Спортлото”). Цей ефект стає на порядки більше, коли доводиться аналізувати вплив на загальну вартість будівництва не однієї, а великої кількості розцінок і до того ж з різних актів за формою № КБ-2в та, як правило, у режимі минулого часу, що також утруднює експертні дослідження.

При виявленні, ідентифікації помилок і порушень пропонується застосовувати:

- формульний формат діючих положень Правил визначення вартості будівництва [3] (багатофакторний характер впливу безлічі параметрів на кошторисну вартість будівельних робіт (рис. 1);
- оригінальну класифікацію порушень при визначенні вартості будівельних робіт (рис. 2).

ВАРТІСТЬ БУДІВЕЛЬНИХ РОБІТ. ФОРМУЛЬНИЙ ФОРМАТ ДБНД. 1.1-1-2000

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОМИЛОК І ПОРУШЕНЬ ДІЮЧОГО ПОРЯДКУ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ БУДІВЕЛЬНИХ РОБІТ

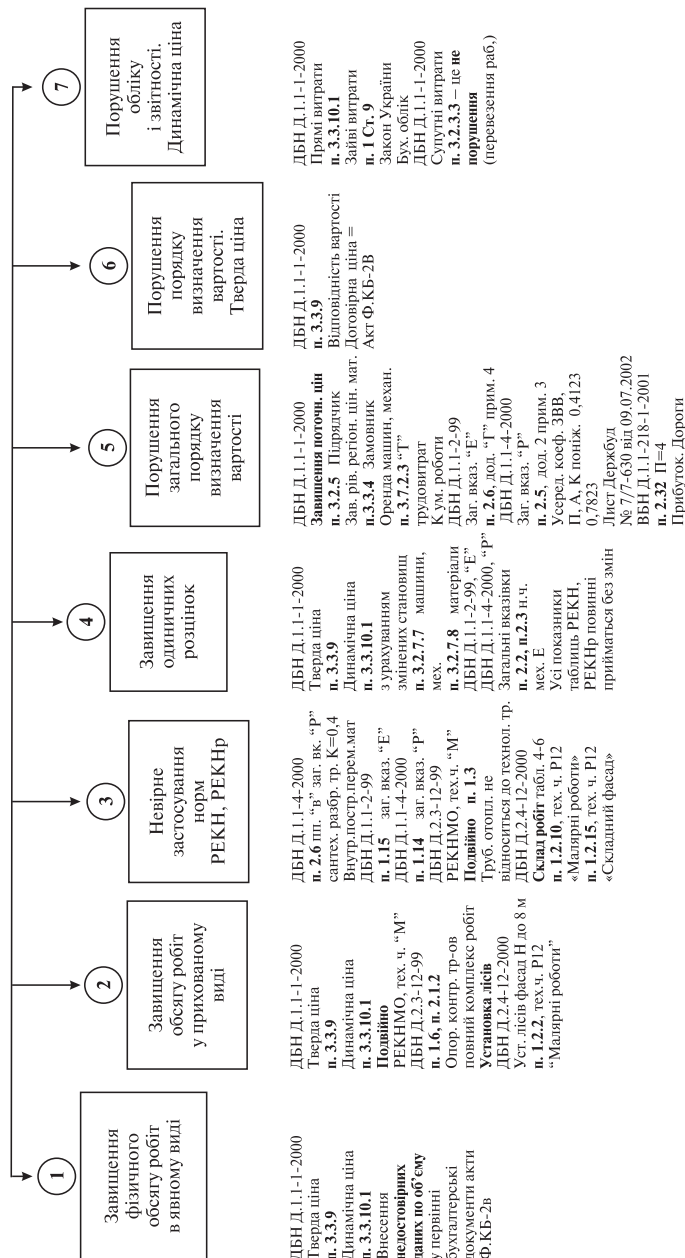

Рис. 2

У схемі на рис. 2 наведено сім блоків, за кожним з котрих слід розуміти найбільш характерні для будівельної практики помилки і порушення чинного порядку визначення вартості будівельних робіт. Ця схема не є результатом теоретичних домислів. Вона - наслідок збору та узагальнення, аналізу і класифікації найбільш характерних порушень при визначенні вартості фактично виконаних будівельних робіт за результатами практичних досліджень.

При підрахунку кошторисної вартості фактично виконаних робіт традиційним методом є перерахунок вартості із застосуванням автоматизованих комплексів випуску кошторисів за схемою “А” — коли першим кроком визначається вартість фактично виконаних робіт (блок “2”), а другим — завищення вартості фактично виконаних робіт (блок “3”) як результат віднімання від блоку “1” блоку “2”.

Пропонується розширити у експертній практиці застосовування поряд з традиційним методом розрахунків за схемою “А” розрахунків вартості за схемою “Б” — коли першим кроком визначається завищення вартості фактично виконаних робіт (блок “3”), а другим — визначається вартість фактично виконаних робіт (блок “2”) як результат віднімання від блоку “1” блоку “3”. При цьому рекомендується застосувати комбінований метод розрахунку суми порушень як розповсюдження досвіду практичної методики визначення суми завищення вартості будівельних робіт (спрощений метод розрахунку вручну з частковим застосуванням РЕКН відповідно до Правил [3]).

Алгоритм виконання розрахунків суми порушень спрощеним методом відповідно до схеми їх класифікації (рис. 2) у формульному форматі наступний.

Перший крок — для кожного конкретного акту виконаних робіт, у складі якого встановлено помилка або порушення діючого порядку визначення кошторисної вартості, визначається усереднений коефіцієнт $K_{\text{сеп}}$ (для врахування добавки до прямих витрат за рахунок загально-виробничих і адміністративних витрат та прибутку) за формулою:

$$K_{\text{сеп}} = 3ВВ / T_{\text{заг}} + П + А,$$

де 3ВВ — загальновиробничі витрати відповідно до окремих актів за формою № КБ-2в; $T_{\text{заг}}$ — загальні трудовитрати по окремих актах за формою № КБ-2в; П — усереднений показник для визначення прибутку (згідно з п. 3.1.18.2, додатком 12 Правил визначення вартості будівництва [3,] по окремих актах за формою № КБ-2в; А — усереднений показник для визначення розміру адміністративних витрат (згідно з

п. 3.1.18.4, додатком 13 Правил визначення вартості будівництва [3] по окремих актах за формою № КБ-2в).

Другий крок — у залежності від класифікації порушення і віднесення його до конкретного блоку (див. схему рис. 2) виконується розрахунок:

1, 2. Завищення обсягу робіт у явному та прихованому виді (блок “1”, блок “2”) за формулою:

$$З_С = [З_В \times E_{д.р} + (T_{поз} / V_{поз} \times З_В) \times K_{сер}] \times 1,2,$$

де $З_С$ — завищення вартості робіт за рахунок завищення обсягу в явному та прихованому виді; $З_В$ — завищення обсягу у явному та прихованому виді; $V_{поз}$ — обсяг по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в); $E_{д.р}$ — одинична розцінка по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в)); $T_{поз}$ — трудовитрати в прямих витратах по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в); $K_{сер}$ — усереднений коефіцієнт для кожного окремого акту за формою № КБ-2в; 1,2 — коефіцієнт для врахування ПДВ (податок на додану вартість — 20%).

3. Невірне застосування норм РЕКН, РЕКНр (блок “3”)

Визначається експертом за результатами досліджень документації на предмет відповідності нормативним вимогам, за формулою:

$$З_С = C_1 - C_2,$$

де $З_С$ — завищення вартості робіт за рахунок невірного застосування норм РЕКН, РЕКНр; C_1 — вартість по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в), виконаних з порушенням нормативних вимог, яку потрібно виключити з акту (у підрахунку зі знаком “+”); C_2 — вартість по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в), яку потрібно включити (додати) в акт (у підрахунку зі знаком “-”);

$$C_1 = [V_{поз} \times E_{д.р1} + T_{поз1} \times K_{сер}] \times 1,2 - \\ \text{виключити (зі знаком “+”),}$$

де $V_{поз}$ — обсяг по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в; $E_{д.р1}$ — одинична розцінка по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в, яку потрібно виключити); $T_{поз1}$ — трудовитрати в прямих витратах по окремому виду робіт (по окремої позиції акту за формою № КБ-2в, яку потрібно виключити); $K_{сер}$ — усереднений коефіцієнт для кожного окремого акту за формою № КБ-2в; 1,2 — коефіцієнт для врахування ПДВ (податок на додану вартість — 20%).

$$C_2 = [V_{\text{поз}} \times E_{\text{д.р2}} + 3\text{ВВ} + T_{\text{поз2}} \times (\text{П} + \text{А})] \times 1,2 -$$

включити/додати (зі знаком “-”), комплекси,

де $V_{\text{поз}}$ — обсяг по окремому виду робіт (по окремій позиції акту за формою № КБ-2в; $E_{\text{д.р2}}$ — одинична розцінка по окремому виду робіт (по окремій позиції акту за формою № КБ-2в), який потрібно включити, додати до акту; $T_{\text{поз2}}$ — трудовитрати в прямих витратах по окремому виду робіт (по окремій новій позиції акту за формою № КБ-2в), який додається до акту; 3ВВ — загальновиробничі витрати відповідно до окремої новій позиції акту за формою № КБ-2в; П — усереднений показник для визначення прибутку (згідно з п. 3.1.18.2, додатку 12 Правил визначення вартості будівництва [3] по окремих актах за формою № КБ-2в; А — усереднений показник для визначення розміру адміністративних витрат згідно з п. 3.1.18.4, додатком 13 Правил визначення вартості будівництва [3] по окремих актах за формою № КБ-2в.

4. Завищення одиничних розцінок (блок “4”)

Визначається експертом за результатами досліджень документації на предмет залежності одиничної розцінки від 8 параметрів (дивись рис. 1), за формулою:

$$З_С = [(E_{\text{д.р.1}} - E_{\text{д.р.2}}) \times V_{\text{поз}} + (T_{\text{поз1}} - T_{\text{поз2}}) \times K_{\text{сер}}] \times 1,2,$$

де $З_С$ — завищення вартості робіт за рахунок завищення одиничних розцінок; $E_{\text{д.р1}}$ — одинична розцінка по окремому виду робіт (по окремій позиції акту за формою № КБ-2в); $E_{\text{д.р2}}$ — одинична розцінка по окремому виду робіт (по окремій позиції акту за формою № КБ-2в) з урахуванням корегування експертом окремих параметрів, які впливають на величину одиничної розцінки відповідно до вимог п. 3.2.7.7, п. 3.2.7.8 Правил визначення вартості будівництва [3] з урахуванням змінених становищ по будівельним машинам і механізмам та по матеріалам; $V_{\text{поз}}$ — обсяг по окремому виду робіт (по окремій позиції акту за формою № КБ-2в; $T_{\text{поз1}}$ — трудовитрати в прямих витратах по окремому виду робіт (по окремій позиції акту за формою КБ-2в); $T_{\text{поз2}}$ — трудовитрати в прямих витратах по окремому виду робіт (по окремій позиції акту за формою КБ-2в, після корегування експертом окремих параметрів, які впливають на величину одиничної розцінки у тому числі коефіцієнти для врахування умов праці для окремої позиції акту; $K_{\text{сер}}$ — усереднений коефіцієнт для кожного окремого акту за формою КБ-2в; 1,2 — коефіцієнт для врахування ПДВ (податок на додану вартість 20%).

5. Загальні порушення порядку визначення вартості будівельних робіт (блок “ 5 ”)

Визначається експертом за результатами досліджень документації на предмет правильності застосування: поточних цін на будівельні матеріали при прямому підрахуванні (за межами одиничної розцінки); коефіцієнтів для врахування умов праці, понижуючих коефіцієнтів при визначенні загальновиробничих витрат, приведених показників для визначення прибутку і адміністративних витрат, завищення трудовитрат за умови застосування орендованих машин і механізмів тощо, (див. рис. 1), за формулами:

5а). *Завищення трудовитрат*, яке визначається за формулою:

$$З_С = (З_{Сбл.1} + З_{Сбл.2} + З_{Сбл.3}) + З_П + З_А,$$

де $З_С$ — завищення вартості робіт за рахунок завищення трудовитрат; $З_{Сбл.1}$ — завищення першого блоку загальновиробничих витрат, яке визначається за формулою:

$$З_{Сбл.1} = З_Т \times K_{бл.1} \times C_{зп.7раз.} \times 1,2,$$

де $З_Т$ — завищення трудовитрат по акту в цілому; $K_{бл.1}$ — усереднений коефіцієнт при визначенні трудовитрат робітників, які враховуються у загальновиробничих витратах (перший блок ЗВВ); $C_{зп.7раз.}$ — усереднена вартість чол.-год. по сьомому розряду; 1,2 — коефіцієнт для врахування ПДВ (податок на додану вартість 20%);

$З_{Сбл.2}$ — заниження другого блоку загальновиробничих витрат, яке визначається за формулою:

$$З_{Сбл.2} = 0,39 \times З_{Сбл.1} \text{ (зі знаком “-”)},$$

де 0,39 — відрахування у соціальні фонди (приблизно 39% по рішенням уряду); $З_{Сбл.3}$ — завищення третього блоку загальновиробничих витрат (інші статті), яке визначається за формулою:

$$З_{Сбл.3} = З_Т \times K_{бл.3} \times 1,2,$$

де $K_{бл.3}$ — усереднений показник для визначення коштів на покриття інших статей ЗВВ;

$З_П$ — завищення прибутку по акту в цілому, яке визначається за формулою:

$$З_П = З_Т \times П \times 1,2,$$

де $П$ — усереднений показник для визначення прибутку [3, п. 3.1.18.2, додаток 12];

$З_А$ — завищення адміністративних витрат, яке визначається за формулою:

$$З_A = З_T \times A \times 1,2,$$

де A — усереднений показник для визначення адміністративних витрат [3, п. 4.3, додаток 13].

5б). *Неврахування понижуючих коефіцієнтів при визначенні загально-виробничих витрат*, за формулами:

$$З_C = (З_{Сбл.1} + З_{Сбл.2} + З_{Сбл.3}) + З_П + З_A,$$

де $З_C$ — завищення вартості робіт за рахунок неврахування понижуючих коефіцієнтів; $З_{Сбл.1}$ — завищення першого блоку загальновиробничих витрат, яке визначається за формулою:

$$З_{Сбл.1} = T_{\text{прям}} \times K_{\text{бл.1}} \times (1 - 0,4123) \times C_{\text{зп.7разр.}} \times 1,2,$$

де $T_{\text{прям}}$ — трудовитрати у прямих витратах по акту за формою № КБ-2в; 0,4123 — знижуючий коефіцієнт на перший блок ЗВВ; $З_{Сбл.2}$ — заниження другого блоку загальновиробничих витрат, яке визначається за формулою:

$$З_{Сбл.2} = 0,39 \times З_{Сбл.1} \text{ (зі знаком “-”)},$$

де 0,39 — відрахування у соціальні фонди (приблизно 39% за рішенням уряду); $З_{Сбл.3}$ — завищення третього блоку загальновиробничих витрат (інші статті), яке визначається за формулою:

$$З_{Сбл.3} = T_{\text{прям}} \times K_{\text{бл.3}} \times (1 - 0,7821) \times 1,2,$$

де 0,7821 — знижуючий коефіцієнт на третій блок ЗВВ; $K_{\text{бл.3}}$ — усереднений показник для визначення коштів на покриття інших статей ЗВВ; $З_П$ — завищення прибутку по акту в цілому, яке визначається за формулою:

$$З_П = З_T \times П \times 1,2,$$

де $П$ — усереднений показник для визначення прибутку [3, п. 3.1.18.2, додаток 12]; $З_A$ — завищення адміністративних витрат, яке визначається за формулою:

$$З_A = З_T \times A \times 1,2,$$

де A — усереднений показник для визначення адміністративних витрат [3, п. 4.3, додаток 13];

6. *Порушення порядку визначення вартості будівельних робіт при виді договірної ціни — тверда (блок “6”)*

Визначається експертом за результатами зіставлення обсягів, одиничних розцінок, поточних цін на матеріально-технічні ресурси, які наведені у розрахунках договірної ціни, з відповідними показниками у актах прийомки виконаних будівельних робіт за формою № КБ-2в і підсумкових відомостях до них.

У випадку невідповідності одиничних розцінок локальних кошторисів до договірної ціни і одиничних розцінок у актах за формою № КБ-2в завищення вартості визначається як для блоку “4” за формулою:

$$З_C = [(E_{д.р.акт} - E_{д.р.д.ц.}) \times V_{поз} + (T_{поз.акт} - T_{поз.д.ц.}) \times K_{сер}] \times 1,2,$$

де всі показники аналогічні розрахунку завищення для блоку “4”.

Використання формульного формату Правил визначення вартості будівництва [3] (рис. 1), класифікації порушень (рис. 2), розрахунків суми порушень комбінованим спрощеним методом вручну за схемою “Б” замість схеми “А” суттєво скорочує термін виконання експертизи, знижує її трудомісткість, особливо у випадках, коли об’єктом дослідження є значна кількість актів за формою № КБ-2в складних за об’ємом (значна кількість видів робіт і витрат), забезпечує повноту експертних досліджень і об’єктивність експертних висновків.

Список використаної літератури

1. Закон України “Про судову експертизу” від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 03.05.2003 р. № 662-iv, від 09.09.2004 р. № 1992-iv. [Електронний ресурс]. ЛІГА ЗАКОН.
2. Інструкція про призначення і проведення судових експертиз і експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5, зареєстрованому в Міністерстві юстиції України від 02.01.2013 р. за № 1/22533).
3. Правила визначення вартості будівництва, Державні будівельні норми України ДБН Д.1.1-1-2000, затверджені наказом Держбуду України від 27.08.2000 р. № 174 зі змінами.
4. “Щодо обчислення вартості виконаних будівельних робіт за допомогою відповідних автоматизованих програмних комплексів”, роз’яснення Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлового і комунального господарства від 19.12.2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov>.
5. Методика встановлення фактичних обсягів та вартості виконаних робіт за звітною документацією. — Харківський НДІСЕ Міністерства юстиції України, 2006 / Реєстр методик Міністерства юстиції України, № п/п 174, Рег. № 10.6.17 від 06.02.2009 р.: 10. Інженерно-технічна експертиза, 10.6 Дослідження об’єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів.[Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.minust.gov.ua

Резюме

Предложен метод определения стоимости выполненных строительных работ при производстве строительно-технических экспертиз, связанных с оценкой стоимости или с определением суммы завышения стоимости фактически выполненных строительных работ. Рассмотрен комбинированный упрощенный метод расчета суммы завышения стоимости строительных работ.

Summary

Proposed methodology for determining the cost of completed construction works during the construction and technical expertise related to the assessment of the value or amount determination overstatement of cost of work actually performed. The combined simplified method of calculating the amount of overstating the cost of the construction works is considered.

УДК 343.98:69

О.І. Буратевич, зав. лабораторії

І.С. Свістунів, судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ З ПИТАНЬ ПРОВЕДЕННЯ КОРИГУВАНЬ ПРИ ОЦІНЦІ ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОГО МАЙНА

Розглядаються питання щодо достовірності визначеної вартості та ціни, за яку були продані або здані в оренду об'єкти нерухомого майна, в тому числі при приватизації та в умовах вимушеного продажу.

В умовах економічних перетворень, формування ринку купівлі-продажу та оренди нерухомого майна потреба в оцінці нерухомого майна різної форми власності та різного функціонального призначення стала нагальною.

Процес визначення вартості нерухомого майна виконує основні функції регулювання відносин: надходження коштів до державного та місцевих бюджетів від продажу або здачі в оренду державного і комунального майна; визначення державного мита при купівлі-продажу, міні, спадкуванні та даруванні нерухомості; судових претензій; економічного обґрунтування раціонального і ефективного використання нерухомого майна; вартості нерухомості при створенні статутних фондів суб'єктів підприємницької діяльності тощо.

Саме тому дуже часто у провадженні органів досудового слідства та у судах перебувають справи щодо достовірності визначеної вартості та ціни, за яку були продані або здані в оренду об'єкти нерухомого майна, в тому числі при приватизації та в умовах вимушеного продажу, нарахування податків на угоди із нерухомим майном різного функціонального призначення, внесення такого майна в статутні фонди або навпаки, розподілу цього майна пропорційно до визначених часток між власниками, визначення компенсації у випадках нанесення шко-

Summary

Proposed methodology for determining the cost of completed construction works during the construction and technical expertise related to the assessment of the value or amount determination overstatement of cost of work actually performed. The combined simplified method of calculating the amount of overstating the cost of the construction works is considered.

УДК 343.98:69

О.І. Буратевич, зав. лабораторії

І.С. Свістунов, судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ З ПИТАНЬ ПРОВЕДЕННЯ КОРИГУВАНЬ ПРИ ОЦІНЦІ ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОГО МАЙНА

Розглядаються питання щодо достовірності визначеної вартості та ціни, за яку були продані або здані в оренду об'єкти нерухомого майна, в тому числі при приватизації та в умовах вимушеного продажу.

В умовах економічних перетворень, формування ринку купівлі-продажу та оренди нерухомого майна потреба в оцінці нерухомого майна різної форми власності та різного функціонального призначення стала нагальною.

Процес визначення вартості нерухомого майна виконує основні функції регулювання відносин: надходження коштів до державного та місцевих бюджетів від продажу або здачі в оренду державного і комунального майна; визначення державного мита при купівлі-продажу, міні, спадкуванні та даруванні нерухомості; судових претензій; економічного обґрунтування раціонального і ефективного використання нерухомого майна; вартості нерухомості при створенні статутних фондів суб'єктів підприємницької діяльності тощо.

Саме тому дуже часто у провадженні органів досудового слідства та у судах перебувають справи щодо достовірності визначеної вартості та ціни, за яку були продані або здані в оренду об'єкти нерухомого майна, в тому числі при приватизації та в умовах вимушеного продажу, нарахування податків на угоди із нерухомим майном різного функціонального призначення, внесення такого майна в статутні фонди або навпаки, розподілу цього майна пропорційно до визначених часток між власниками, визначення компенсації у випадках нанесення шко-

ди власнику нерухомого майна, пропорційного розподілу нерухомого майна, що перебуває у спільній власності кількох осіб тощо.

В той же час, нормативно-правове поле, що регулює питання оцінки майна в Україні, перебуває на стадії розвитку і вдосконалення та з окремих питань і процедур не містить чітко визначених механізмів вирішення. Це, зокрема, стосується процедури проведення коригувань відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки під час здійснення оцінки нерухомого майна.

Під час виконання оцінки коригуванню піддаються основні показники об'єктів (місцезнаходження, технічного стану, об'ємно-планувального рішення тощо), а вартість визначається на підставі логічних передумов про допустимі для потенційного покупця знижки і надбавки за вказані розбіжності в характеристиках об'єкта оцінки та об'єктів порівняння.

На сьогоднішній день процедура коригування здійснюється індивідуально “експертним шляхом” і, більшою мірою, залежить від професійності та досвіду експерта.

Розрахунок поправок викликає певні труднощі, пов'язані з тим, що доволі складно виділити питому вагу того чи іншого фактору, який впливає на ціну об'єкту. Наявність на ринку об'єктів порівняння, що відрізнялися б один від одного лише за окремо визначеним фактором, є поодинокими випадками. Вплив факторів та чутливість ціни до них можливо визначити з використанням статистично-математичних методів за умови використання широкої вибірки об'єктів порівняння (як, наприклад, для квартир). Для об'єктів доходної нерухомості розрахувати поправку математично вельми складно внаслідок незначної вибірки об'єктів. Крім цього, тенденції, що демонструє ринок нерухомості, в більшості є неоднозначними. В кожному окремому випадку ціна формується за рахунок переконань та побажань власника та може бути віддалена від адекватної.

У зв'язку з тим, що зазвичай експерт має можливість досліджувати ринок лише за цінами пропонування нерухомості, а не за цінами реальних угод купівлі-продажу, є неможливим дослідження “чистого” ринку, ціна на якому дійсно формується лише попитом та пропозицією.

Відсутність нормативного та методичного забезпечення з вирішення даного питання створює передумови для отримання невірних результатів оцінки та зловживань в цій сфері.

Дана проблематика неодноразово обговорювалась в широких експертних колах, в тому числі на засіданнях секції судової будівельно-

технічної експертизи Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України та на семінарах секції судової будівельно-технічної експертизи всеукраїнської громадської організації “Союз експертів України”.

Саме тому на сьогоднішній день є нагальна потреба в розробленні науково обґрунтованих методичних рекомендацій з проведення коригувань при оцінці об’єктів нерухомого майна.

Факторами, що впливають на вартість об’єктів нерухомості, по суті є характеристики подібного майна. До таких факторів належать співвідношення попиту і пропозиції щодо певного виду об’єктів нерухомості, конкретні характеристики об’єкта нерухомості за місцем його розташування, фізичними та функціональними ознаками, умовами продажу тощо.

Абсолютно однакових продаж не існує, співпадає лише ряд факторів. Але чим більш схожі відібрані об’єкти-аналоги з оцінюваним, тим більш достовірну вартість можна отримати у результаті застосування методичних підходів з оцінки об’єктів нерухомого майна. На етапі відбору аналогів продажу визначають саме ті фактори, які є ціноформуючими для аналога, для того, щоб уникнути значних цінових розбіжностей між ним та об’єктом оцінки.

У відповідності до функціонального призначення будівель визначаються *види коригувань*, які можливо поділені на три групи: загальні для всіх будівель і споруд; загальні по назві, проте різні за складом (розташування, планування, площа, поверх); специфічні.

До загальних елементів порівняння відносять: умови продажу (оренди), в тому числі юрисдикція прав; дата продажу (оренди); умови фінансових розрахунків продажу (оренди); торг; податок на додану вартість (ПДВ).

Специфічні елементи порівняння визначаються в залежності від класифікації об’єктів нерухомості за функціональними ознаками і можуть бути такими: на поверх; панорама з вікон; наявність фасадного входу і вітрин; матеріал конструктивних елементів; площа допоміжних та технічних приміщень тощо.

Також, в залежності від особливостей об’єкта оцінки, можуть бути враховані такі фактори, як: обмеження у використанні об’єкта, або його частин; інженерно-геологічні; екологічні; сейсмічні; наявність не узаконених змін об’ємно-планувального рішення та виконаних поліпшень та інші.

Застосування коригувань щодо об’єктів порівняння (об’єктів аналогів) проводиться в рамках порівняльного та дохідного (при визначенні

прогнозованої орендної ставки для об'єкта оцінки) методичних підходів. Процедура застосування коригувань здійснюється поетапно, на кожному етапі приводиться приведення ціноформуючих характеристик об'єкта порівняння до об'єкта оцінки, при цьому вартість одиничного показника приводиться до ймовірної вартості об'єкта оцінки.

Поправки (коригування) для аналогів оренди та продаж і їх цін повинні здійснюватись з метою приведення їх до найбільшої подібності з оцінюваним об'єктом. Поправка аналога проводиться відносно оцінюваного об'єкта.

Процес внесення поправок має наступні особливості:

- поправка має бути обґрунтованою, грошовий вираз поправки має бути пов'язаний з факторами, що визначають необхідність внесення поправки;
- поправка повинна використовуватись для кожного об'єкта аналога послідовно;
- поправка повинна зменшити розбіжність цін об'єктів. Теоретично, якщо поправки зроблені зважено, а ціни продаж та оренди встановлені на “ідеальному” ринку, то після внесення поправок ціни повинні стати ідентичними.

Поправки виконують у відповідній послідовності. Зазвичай, це означає, що в першу чергу здійснюються загальні поправки, а потім — поправки по специфічним елементам порівняння.

Експерт може обирати із трьох загальноприйнятих типів поправок: відсоткове відображення; сума в грошовому виразі; комбінація вищевказаних двох типів.

Відсоткова поправка використовує величину, що представляє собою визначений відсоток від ціни аналога.

Поправка у вигляді суми в грошовому виразі використовує конкретну грошову суму для коригування кожного продажу (оренди) по визначеній розбіжності з оцінюваним об'єктом. Ця сума додається або віднімається з ціни кожного аналога для того, щоб зробити його подібним до об'єкта оцінки.

Існують *три типи елементів порівняння*, що зазвичай використовують в оцінці: власність в цілому; фізичні елементи порівняння; функціональні елементи коригування.

В якості основної одиниці порівняння для всього об'єкта дослідження (оцінки) використовується питома ціна для будови за: одиницю корисної (орендної, загальної) площі будови (м. кв.); одиницю об'єму будівлі (м. куб.); одиницю об'єкта нерухомості (шт.).

Найбільш поширеною є ціна за 1 м. кв. загальної або корисної площі будівлі чи споруди. Такі одиниці порівняння, як ціна за одиницю об'єкта нерухомості, можливі тільки для стандартних об'єктів.

У разі оцінки будівель і споруд, для яких велике значення мають характеристики об'єму (наприклад, спеціалізовані промислові корпуси, сховища, елеватори та інше), в якості одиниці порівняння застосовується ціна за 1 м. куб.

Для незабудованої або умовно вільної від забудови земельної ділянки виділяють наступні одиничні показники (одиниці порівняння):

а) одиницю площі ділянки:

- квадратний метр (м. кв.) — для ділянок під забудову в населеному пункті;
- “сотка” (100 м. кв. або 0,0100 га) — для ділянок під садівництво або індивідуальне житлове будівництво;
- гектар (10 000 м.кв.=1 га) — для ділянок сільськогосподарських, лісових угідь, під забудову комплексів.

б) одиницю довжини (погонний метр) фронтальної межі ділянки вздовж “червоної лінії” (транспортної або пішохідної магістралі) — для об'єктів торговельного, складського, виробничого призначення, успішність бізнесу яких залежить від доступності об'єктів для відвідування їх покупцями і користувачами, для доставки та відправлення вантажів.

Після вибору одиниці порівняння визначаються основні показники (характеристики) або елементи порівняння, використовуючи, які можна змодельовати вартість оцінюваного об'єкта за допомогою необхідних коригувань цін продажів порівнянних об'єктів. Сам об'єкт, що оцінюється, корегуванню не піддається.

Процентні корегування використовуються тоді, коли складно визначити точні грошові суми, але ринкові дані свідчать про наявність відмінностей. Виходячи з оціночної практики, виділяють два види обліку процентних коригувань:

- *незалежна* — кожна відмінна характеристика враховується незалежно від інших. Як тільки визначені всі процентні коригування, вони складаються разом;
- *кумулятивна* — облік кожної характеристики, що підлягає коригуванню, проводиться з урахуванням інших відмінних характеристик. Кумулятивне процентне коригування здійснюється шляхом перемноження всіх розрахованих процентних коригувань.

Для вимірювання коригувань застосовують кількісний і якісний аналіз. Більш переважним вважається кількісний аналіз, проведений на повній та не суперечливій інформаційній базі. Найбільш поширеними *методами кількісного аналізу* є: метод парного аналізу продажів; метод статистичного аналізу ринку; метод амортизації витрат. Надамо коротку характеристику кожного із вказаних вище методів.

Метод парного аналізу продажів. При використанні методу парного аналізу продажів експерт вивчає об'єкти продажу (пропонування), які відрізняються тільки по єдиній визначеній характеристиці. Різниця в ціні між двома такими аналогами може визначати грошову або відсоткову поправку до досліджуваної характеристики.

Метод парного аналізу порівняння продажів має свої обмеження, зокрема всі продажі повинні бути відносно схожі на оцінюваний об'єкт.

Метод статистичного аналізу ринку. Дослідження залежності ринкової вартості нерухомості від деякого набору ціноутворюючих факторів і взаємозв'язок чинників між собою є метою статистичного аналізу при виконанні оцінки нерухомості. Останнім часом у зв'язку з розвитком засобів обчислювальної техніки і появою потужних статистичних пакетів як загального, так і спеціального призначення, експерти все частіше стали звертатися до методів математичної статистики, формалізовані процедури яких призводять до статистично обґрунтованого, економічно інтерпретованого і легко захищеного результату оцінки. Парний аналіз продажів вимагає пошуку близьких аналогів, кожен з яких відрізняється від оцінюваного об'єкта тільки по одному ціноутворюючому фактору і в ідеалі вимагає зібрати ринкову інформацію, яка дозволила б виміряти всі ціноутворюючі фактори. Це є доволі важко вирішуваним завданням. Крім того, за допомогою парного аналізу продажів неможливо визначити темп зміни внеску того чи іншого фактору, наприклад як змінюється вартість 1 кв.м. при збільшенні загальної площі нерухомості. Усіх цих недоліків позбавлений регресійний аналіз, однак його застосування вимагає спеціальної підготовки експерта в галузі математичної статистики. У той же час, поява спеціального програмного забезпечення полегшило роботу експертам, які володіють апаратом математичної статистики, спрямувавши центр ваги з обчислювальних процедур в область аналізу та інтерпретації.

Метод амортизації витрат. Ще один метод підрахунку грошових або процентних поправок називається методом амортизації витрат і являє собою непрямої ринковий.

Метод амортизації витрат включає наступні кроки. По-перше, вибирається відмінність між об'єктами, предмет поправки. Наприклад, є необхідність узгодити розбіжності в наявності додаткового або спеціального обладнання тощо. Другим кроком є оцінка додаткових витрат, необхідних для включення цієї характеристики при будівництві нового об'єкта. На третьому кроці необхідно відняти знос досліджуваної характеристики. Сумарні витрати на ремонт складуть зменшення ціни.

Зрозуміло, що прийняття рішення щодо застосування того чи іншого методу приймається експертом самостійно, в залежності від конкретних показників та особливостей об'єкта оцінки, достатності та достовірності інформації про об'єкти аналогії, однак такі рішення та проведені розрахунки, як і інші процедури, виконання яких передбачено під час оцінки об'єктів нерухомого майна, повинні бути обґрунтованими.

Резюме

Рассматриваются вопросы достоверности определения стоимости и цены продажи или сдачи в аренду объектов недвижимости, в том числе при приватизации и в условиях вынужденной продажи.

Summary

Questions of reliability of deеукыштп cost and price of sale or tenancy of objects of the real estate are considered, including such cases at privatization and in conditions of the forced sale.

УДК 343.375

**А.П. Чередніченко, канд. екон. наук,
зав. сектором**

Київський НДІ судових експертиз

УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ І ПОДАТКОВА ОПТИМІЗАЦІЯ

У статті, з використанням практики проведення судово-економічних експертиз, розглянуті підстави зменшення податкових надходжень до бюджету двома способами: легальним, з використанням недосконалості чинного законодавства, і нелегальним — з порушенням норм законодавства, і їх вплив на формування податкової політики суб'єктами господарювання з використанням законних важелів для мінімізації податкових платежів і перерозподіл валового внутрішнього продукту. Для розмежування ухиляння від оподаткування й уникнення оподаткування головним критерієм є мотиви організації діяльності платником податків (навмисні дії чи дії у межах законодавства).

У багатовіковій історії становлення та розвитку держави взаємовідносини держави і платників податків формувалися в умовах протистояння антагоністичних інтересів. Задля розбудови демократичної держави була потрібна дедалі більша мобілізація фінансових ресурсів, що досягалось, як правило, застосуванням лише фіскальних методів. Проте політика постійного підвищення рівня перерозподілу валового внутрішнього продукту, з одного боку, сприяла гармонізації розвитку суспільства, а з другого — була причиною надмірного оподаткування підприємницьких структур. Як наслідок — зниження норм прибутку не тільки не стимулювало суб'єктів господарювання до розширення фінансово-господарської діяльності, а й підштовхувало до виведення бізнесу з реального сектору економіки в тіньовий. Отже, замість очікуваного зростання надходжень бюджет згодом зазнавав лише втрат.

Учені по-різному називають законне зменшення податків: “податкова оптимізація”, “мінімізація”, “податкове планування”, “узакононені способи зменшення сум податкових платежів”, “втеча від податків” [6–8]. Однак всі вони одностайно схиляються до того, що зменшення податків у межах законодавства не можна розглядати як ухиляння від сплати податків, з чим ми також цілком згодні.

Найпоширенішим стосовно мінімізації сплати податків у сучасній економічній літературі є термін “податкове планування”, під яким мають на увазі законний спосіб уникнення оподаткування з використанням наданих законодавством пільг і заходів зменшення податкових зобов’язань. Крім цього, це поняття визначається як, наприклад, діяльність із розроблення та практичного застосування схем, які дають змогу знизити податкове навантаження; методи й заходи, спрямовані на збільшення коштів, що залишаються в розпорядженні підприємства після сплати належних податків.

Інші автори, вважаючи, що ототожнення управління податковими процесами з позицій платників податків із податковим плануванням звужує сферу його дії, позначають мінімізацію оподаткування науковою категорією “податковий менеджмент”, або “корпоративний податковий менеджмент”. Зокрема, наводиться трактування цього терміна як управління податками підприємств, яке регулює їхні фінансові взаємовідносини з державою в процесі перерозподілу доходів суб’єктів господарювання і формування доходів бюджету [9]. К. Ф. Ковальчук і Т. М. Рева схиляються до думки, що податковий менеджмент підприємства передбачає розроблення управлінських рішень, спрямованих на формування фінансового потенціалу та підвищення його ефективності; їх підтримують також і інші науковці [8, 10, 11].

Отже, з погляду управління оподаткуванням на мікрорівні податковий менеджмент суб’єкта господарювання необхідно розглядати як ціле-спрямовану систему ефективних заходів у межах чинного законодавства стосовно планування фінансово-господарської діяльності, які можуть впливати на розмір податків і податкових платежів з метою зростання прибутковості, забезпечення власного розширеного відтворення. Тобто, спираючись на чинне законодавство, суб’єкт господарювання може самостійно управляти податковими процесами з метою вивільнення фінансових ресурсів, впливати на кінцевий результат своєї діяльності. Реалізація корпоративного податкового менеджменту є гарантією стабільного фінансового стану та підвищення його економічного потенціалу, що обумовлює економічне зростання держави в цілому.

Як бачимо, формування своєї податкової політики суб'єктами господарювання з використанням законних важелів для мінімізації податкових платежів не дає підстав органам податкового контролю втручатися в цей процес. Вирішити цю проблему можна тільки законодавчим шляхом, де податкова служба повинна відігравати першорядну роль, використовуючи всі притаманні їй функції. Адже ДПС найбільш фахово володіє ситуацією, що склалася в оподаткуванні. Практика оперативного контролю та документальних перевірок дає змогу узагальнити та проаналізувати стан нинішнього податкового законодавства і виявити ті конфліктні моменти, за допомогою виправлення яких можна оптимально змінити ситуацію за справлянням кожного конкретного податку, враховуючи інтереси держави та платників податків.

Координуючи нормотворчу діяльність із законотворцями і представниками бізнесових структур, державна податкова служба спроможна стати ініціатором розробки таких законопроектів з питань оподаткування, які б максимально унеможливили не тільки ухиляння від сплати податків, але і мінімізацію їх у межах законодавства. При цьому на законодавчому рівні можна досягти консенсусу у взаємовідносинах платників податків і держави стосовно її фіскальних інтересів на якісно новій базі й на тривалу перспективу. Додержання державою курсу оптимального оподаткування за умови визначення чітких засад фіскальної політики, що базується на підтримці економічних стимулів підприємницької діяльності, сприятиме гармонійному розвитку суспільства.

На сучасному етапі використання практики податкового менеджменту щодо пошуку власними силами способів оптимізації оподаткування є інструментом відновлення економічних пропорцій розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту, порушених у результаті недосконалого законодавства, що ухвалено і чинне внаслідок лобіювання певних інтересів та існування об'єктивних труднощів обґрунтування оптимальних податкових ставок і чітких механізмів справляння податків. Паралельна реалізація таких стратегій управління оподаткуванням на макро- і мікрорівнях дає змогу забезпечувати стале зростання доходів бюджету одночасно зі зростанням прибутків суб'єктів господарювання.

Ухиляння від сплати податків і легальне уникнення оподаткування — явища настільки старі, як і самі податки. З ними пов'язане зменшення суспільних доходів, які обслуговують як загальнодержавні, так і місцеві потреби.

Проблеми фіскальних взаємовідносин держави і платників податків вивчали Й. Шумпетер, Р. Масгрейв, Г. Хінрічс, Е. Даунс [13, 14]. Провісником фіскальної соціології вважають арабського мислителя XIV ст. Ібн Хальдуна. У середині XX ст. німецький учений Г. Шмольдерс розробив засади нового напрямку знань — фіскальної психології [12]. Він проголосив предметом фіскальної психології податкове мислення людей, податкову етику платників податків. Відтоді проблеми ухиляння від сплати податків і уникнення оподаткування (нелегального та легального обходу податкових зобов'язань) почали розглядатися в економічних, правових, етичних, суспільно-політичних, соціально-психологічних аспектах.

Як свідчать результати дослідження, у концептуальних перетвореннях, які були запроваджені ДПС України у зв'язку з Стратегічним планом розвитку державної податкової служби на період до 2013 року [15], вдало використовуються елементи фіскальної психології. Орієнтири на обслуговування платників податків і виховання податкової культури сприятимуть збільшенню надходжень до бюджету внаслідок підвищення рівня добровільної сплати податків та стабільного розвитку підприємництва. Додержання податкової етики як з боку платників податків, так і податківцями забезпечить позитивні результати завдяки послідовному розширенню баз оподаткування через удосконалення законодавства та процесів адміністрування податків, “клієнтоорієнтовану” податкову службу. З погляду профілактики ухилянь від сплати податків напрямок на обслуговування платників податків у поєднанні з досконалим законодавством сам по собі відіграватиме виховну роль як основний перспективний напрям розвитку системи оподаткування. Безумовно, це не досягається одномоментно.

Профілактичні заходи й копітка щоденна оперативна робота поступово приведуть до зникнення спокуси мінімізувати податки та ухилятися від їх сплати.

Між тим до спокус такого характеру платників податків спонукають різні фактори: неадекватність розміру суспільних послуг (національна безпека, охорона навколишнього середовища тощо), які надає держава, внеску окремо взятого члена суспільства; невдоволення сумлінного (на той час) платника податків тим, що за його рахунок утримуються члени суспільства, які не хочуть працювати і не тільки не роблять свої внески до загальної скарбниці, а й збагачуються за її кошт незаконними способами; недосконале законодавство, яке враховує інтереси одних і нехтує під час ухвалення законів інтересами інших. Проте досягти

справедливого перерозподілу доходів на рівні держави є практично нереальним, адже невдоволені будуть завжди.

На протигагу ухилянню від сплати податків, податковий менеджмент на мікрорівні реалізується лише в межах чинного законодавства й підтримується всіма цивілізованими державами світу.

Легально існує багато консалтингових структур, основним напрямом діяльності яких є допомога бізнесу в реалізації засад податкового менеджменту.

Проблеми ухилення від сплати податків існують як в економічно розвинутих країнах, так і в країнах ринкового спрямування. В Україні це явище набуло за роки незалежності масового характеру. Аналітики вважають, що 40—50% ВВП України перебуває в тіні. За розрахунками групи експертів Гарвардського інституту міжнародного розвитку, обсяги тіньової економіки в Україні наприкінці другого тисячоліття становили близько 74% від обсягів офіційного ВВП, у тому числі 14%, які враховуються офіційно, і 60% не враховано в офіційних показниках [16].

Для порівняння: питома вага неоподаткованого доходу в загальній масі національного доходу становила: в Японії — 5%; Данії — 6; Австралії і Франції — 10; Німеччині — 13; США та Бельгії — 15; Швеції — 16; Норвегії — 17; Індії — 18—20; Іспанії — 23; Італії — 25; Греції — 50% [6, с. 225].

Найбільшу загрозу з погляду забезпечення фінансових потреб держави становить розширення практики приховування доходів від оподаткування. За даними офіційної статистики (Статистичний щорічник 2012 р.), в Україні тільки трохи більше половини зареєстрованих підприємств показують прибутки.

Найпоширенішими способами ухилення від сплати податків останніми роками в Україні стали: безпідставне банкрутство; фальсифікація документів, наданих підприємствами на відшкодування негативного сальдо ПДВ; створення “фіктивних” підприємницьких структур, зареєстрованих на підставних осіб, які після проведення кількох фінансових операцій, як правило, припиняють своє існування; незаконне завищення витрат; неповернення експортної виручки; зловживання під час одержання іноземної фінансової допомоги; масова контрабанда імпортованих піддакцизованих товарів; багатоступінчасті схеми взаєморозрахунків через низку посередників; зростання частки готівки в грошовій масі, яка є в обігу поза банками, тощо.

Зазначені вище способи можна класифікувати за такими основними ознаками:

- приховування доходів від нелегальної діяльності з виробництва та дальшого продажу (надання) товарів (робіт, послуг) — “тіньовий бізнес”;
- хабарі і, так звані відкати, які не оподатковуються, і джерелом яких є нелегальні неоподатковувані доходи;
- використання так званих фіктивних фірм, операцій;
- викривлення обліку і через це фальсифікація звітних документів (декларацій, звітів).

Як свідчать результати перевірок податкових органів, у загальному обсязі податкових втрат бюджету частка податків, не сплачених способом простого заниження чи приховування об’єктів оподаткування, відносно незначна і виявляється простою документальною перевіркою. Здебільшого для ухилення від оподаткування використовуються як недоліки та хиби в чинному законодавстві, так і досить заплутані схеми розрахунків.

Практика проведення судових експертиз у КНДІСЕ показує, що державною податковою службою термін “ухилення від сплати податків” використовується за обома напрямками — і легальним, і нелегальним. Незважаючи на спільні передумови використання, ухилення від сплати податків і уникнення податкових зобов’язань є різними по суті. Як з правового, так і з етичного погляду ухилення від оподаткування розцінюється однозначно негативно. Адже, надаючи фіскальним органам заздалегідь неправдиву інформацію про себе, стан свого бізнесу або взагалі не звітуючи, платник податків чинить протиправно й аморально. Незважаючи на причини такої поведінки, навмисне приховування податкових зобов’язань завжди буде злочином проти держави і суспільства. А викриття порушень податкового законодавства крім правових наслідків, що передбачають притягнення суб’єктів господарювання до відповідальності згідно із законодавством, спричиняє втрату репутації у ділових колах, породжує недовіру в інвесторів.

Для розмежування ухилення від оподаткування й уникнення оподаткування на законних підставах головним критерієм є мотиви організації діяльності платником податків (навмисні дії чи дії у межах законодавства).

У межах чинного законодавства приховування доходів тіньового бізнесу та хабарів від оподаткування можливо викрити тільки із застосуванням правових методів, зокрема засобами оперативно-розшукової діяльності, яку провадить податкова міліція в координації з відповідними підрозділами МВС, прокуратури, Служби безпеки України.

До компетенції державних податкових інспекцій проведення таких заходів (шляхом документальних перевірок) не належить, оскільки тут немає будь-якого документального підтвердження одержання таких доходів та обліку.

Окремо заслуговує на увагу приховування доходів від оподаткування з використанням “фіктивних” фірм і операцій за ними, бо саме таким чином не оподатковується більша частина доходів і відшкодовується ПДВ. При цьому використовуються підроблені документи, втрачені (викрадені) паспорти, підставні особи та інші протиправні способи. Особливо велику кількість так званих фіктивних фірм в Україні було виявлено у 1997–2000 рр. За операціями, що проведені через “фіктивні” комерційні структури, держава не отримала мільярди надходжень (тільки від несплати податку на додану вартість — на суму близько чотирьох мільярдів гривень). Проте останніми роками спостерігається тенденція до зниження кількості таких фірм. Ми пов’язуємо цю тенденцію з появою у Кримінальному кодексі України (ст. 205) норми стосовно кримінальної відповідальності за фіктивне підприємництво, яке вбачається у створенні або придбанні суб’єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона [2].

Перекладаючи податкові зобов’язання на такі фірми, зловмисники ухиляються від сплати податків практично в усіх галузях і сферах економіки, здійснюють багато протиправних операцій у виробничій та зовнішньоекономічній діяльності, легалізують “тіньові” доходи, тобто відмивають “брудні гроші” в банківській системі.

Найбільше сприяє появі та функціонуванню фіктивних фірм наявність прогалин у чинному порядку реєстрації суб’єктів підприємницької діяльності, який не створює дієвих перешкод для їх відкриття, тому що не передбачає обов’язків державного органу реєстрації ідентифікувати засновників та перевіряти достовірність поданих документів.

Наприклад, поширена така схема отримання ПДВ — “пропускання” того самого товару через кілька фірм, при цьому в геометричній прогресії збільшуючи його ціну. Першим етапом такої схеми є реєстрація кількох фірм-одноденків, що в подальшому виконуватимуть роль “ланцюга”, за яким передаватиметься товар (іноді такий товар взагалі не існує, хоча його рух оформлений документами). Операції підтверджені первинними документами, у разі потреби є сертифікати відповідності, якщо операція закінчується експортом, то й митні документи оформлено правильно, тобто все оформлено за вимогами чинного

податкового законодавства. Як свідчить практика проведення експертиз, донарахування за такими операціями податківцями проводяться на підставі актів перевірок підприємств, що є кінцевими в “ланцюгу” та сплатили кошти за придбання товару і навіть отримали валютну виручку за експортування товару. Виявити фірми-одноденки фактично неможливо, їх на час перевірки вже не існує. Однак у межах чинного законодавства, а точніше, через його недосконалість, подібні донарахування проводяться державними податковими інспекціями безпідставно. Податкові інспектори за наявності належним чином оформлених документів не вправі робити висновки щодо фіктивності документів та проведених операцій, оцінка дій не входить до їх повноважень [5]. Як правило, такі висновки побудовані не на документальних даних, а на поясненнях посадових осіб, визнанні самотійно недійсними документів та операцій за угодами, визначенні підприємств фіктивними. Навіть визнання судами в своїх рішеннях недійсними статуту й установчих документів контрагентів за договорами з підприємством, що перевірялось, ще не дає підстав для визнання недійсними первинних документів, у тому числі актів виконаних робіт, податкових накладних тощо. Визнання угод та операцій за угодами, документів, якими оформлені операції, дійсними чи недійсними не належить до компетенції ДПС, у тому числі й ревізорів-інспекторів, а є прерогативою суду [5].

Для того щоб у правовому полі довести порушення законодавства, у тому числі й податкового, за такого роду схемами потрібно визначитись насамперед з понятійним апаратом, який їх супроводжує і використовується для означення.

Чинне українське законодавство не містить визначення термінів: “фіктивна” фірма (підприємство), “фіктивні” операції, не визначені ознаки фіктивності. Особливо це стосується податкового законодавства. При цьому в багатьох відомчих нормативних документах, зокрема в наказах й листах ДПС України, використовуються саме ці терміни.

У Цивільному кодексі [3, ст. 234] наявне визначення поняття фіктивного правочину як правочину, що вчинений без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Правовим наслідком фіктивного правочину є визнання такого судом недійсним.

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що приховування доходів від оподаткування з використанням “фіктивних” фірм і операцій за ними — це одне з тих негативних явищ, які гальмують розвиток української економіки й негативно позначаються на іміджі України. Адже й досі немає всіх необхідних важелів для викоринення цього

явища, яке криється насамперед в недосконалому законодавстві, через яке справи, порушені про ухиляння від сплати податків за допомогою схем із використанням “фіктивних” фірм і безтоварних операцій, як правило, не мають судової перспективи.

За останні роки широкого застосування у актах перевірок набув “спосіб”, визначення перевіряючими сум донарахувань на підставі самостійного визнання (без рішень суду) недійсними операцій, документів, визнання нікчемними правочинів, причому до сумлінних платників податків — покупців товарів, робіт, послуг, які мають належним чином оформлені первинні документи, що підтверджують здійснення господарських операцій, та відображені ними у бухгалтерському і податковому обліку.

Позбавлення права підприємства на податковий кредит і витрати, як правило, за операціями з постачальниками, по яких угоди визнано нікчемними, обґрунтовується у актах перевірок з посиланням на встановлені порушення ст. 203, ст. 215, ст. 216, ст. 228 ЦК України в частині недодержання вимог зазначених статей в момент вчинення правочинів, які не спрямовані на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ними. Вказані дії обґрунтовуються тим, що покупець перераховував кошти без мети реального настання правових наслідків, з метою заниження об’єкту оподаткування, укладаючи правочини з підприємством, яке створювалось без мети здійснення господарської діяльності, а з метою мінімізації податкових зобов’язань.

За такими обґрунтуваннями в експертні установи Міністерства юстиції України для проведення судових експертиз по справах з оподаткування, які порушені або відкриті провадження (в тому числі і за позовами платників податків) на підставі податкових повідомлень-рішень за актами перевірок, надходило близько 80% відсотків справ.

Головною підставою вважати правочин нікчемним є його недійсність, встановлена законом, а не за актами податкових перевірок. Вказані ж в актах документальних перевірок обставини про певну діяльність або бездіяльність контрагентів за договорами, не є підставою для визнання правочинів нікчемними, оскільки чинне законодавство не встановлює таких підстав нікчемності правочину.

Відповідно до вимог цивільного законодавства [3, ст. 228], правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи. Правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним.

Згідно з абз. 1 ч. 2 ст. 215 Цивільного кодексу України, недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). І навпаки, відповідно до ч. 1 ст. 204 Цивільного кодексу України, правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (презумпція правомірності). У ст. 204 цього ж кодексу чітко встановлено: правочин є правомірним, якщо він не визнаний судом недійсним. Тому, посилення контролюючого органу на те, що в податкових відносинах ця норма не може застосовуватися, законодавчо не обґрунтовані.

У податковому законодавстві України міститься норма, яка вказує на те, що для того щоб податковим органом були застосовані наслідки недійсності правочину, має бути відповідне рішення суду [5, частина 2 п. 140.2 ст. 140].

Структурні підрозділи ДПС України, на яких покладений обов'язок проводити перевірки, мають відповідні повноваження звертатися до суду, у тому числі подавати позови до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб, щодо визнання оспорюваних правочинів недійсними та застосування визначених законодавством заходів, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними, а також щодо стягнення в дохід держави коштів, отриманих за нікчемними договорами [5, п. 20.1.30 ст. 20].

За нормами статті 19¹.1.45 [5], до функцій контролюючих органів відноситься звернення до суду у випадках, передбачених законодавством.

Однак, як слідє із актів перевірок, які слугували джерелом інформації при проведенні судово-економічних експертиз, цими повноваженнями податкові органи не користуються. Звичайно, що законний порядок визнання договорів нікчемними потребує часу і певних зусиль, проте не дає швидкого економічного ефекту, так як податкові органи звітують про значні суми донарахувань за ознакою нікчемності, а по більшості із них судові рішення виносяться на користь платників податків (висновок зроблений за Реєстром судових рішень). При цьому, задіяні юридичні відділи органів ДПС, суди першої інстанції, апеляційні суди. Платник податків, оскаржуючи рішення податкового органу, витрачає кошти на юридичне обслуговування і супровід справи в судах, оплачує витрати на проведення судових експертиз тощо. Всі ці оплати послуг відносяться до складу витрат у податковому обліку і впливають на сплату податків у періодах їх понесення (зменшують оподатковуваний прибуток і податкові зобов'язання з ПДВ).

Констатація фактів порушень законодавства, що ґрунтується лише на сумнівах та припущеннях (щодо нікчемності укладених договорів), є неприпустимою при складанні офіційного документу органу державної податкової служби (акту перевірки) та є порушенням п. 6 Порядку оформлення результатів документальних перевірок [18], згідно з яким факти виявлених порушень податкового, валютного та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на органи державної податкової служби, викладаються в акті документальної перевірки чітко, об'єктивно та в повній мірі, із посиланням на первинні або інші документи, які зафіксовані в бухгалтерському та податковому обліку, що підтверджують наявність зазначених фактів.

При проведенні перевірок контролюючий орган зобов'язаний перевіряти результати відображення у податковому обліку всіх операцій, на підставі яких формуються дані декларацій не тільки про витрати і податковий кредит, а й про доходи і податкові зобов'язання: аналізувати подальше використання отриманих товарів у господарській діяльності, використовуючи при цьому методи документальної перевірки і інвентаризації. Аналіз актів перевірок показав, що навіть де це було конче потрібно, інвентаризація під час перевірки не проводилась. Наприклад, коли товари та послуги отримувалися для використання у власних потребах для подальшої організації господарської діяльності.

Відповідно до частини 1 статті 55 Господарського кодексу України [4], суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Згідно з частиною 2 статті 55 Господарського кодексу України [4], суб'єктами господарювання є, зокрема, господарські організації — юридичні особи, створені відповідно до ЦК України, державні, спільні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку.

У статті 61 Конституції України [1] йдеться про індивідуальний характер відповідальності, тобто відповідати має саме той, хто припустився порушення. У разі встановлення порушень податкового законодавства контрагентом платника податків — постачальником за договором, за зобов'язаннями по сплаті податку до бюджету, негативні наслідки (відповідальність) настають лише для нього.

Кримінальний кодекс України [2, ст.212] передбачає кримінальну відповідальність тільки за умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, що входять в систему оподаткування, уведених у встановленому законом порядку, тому за такими операціями необхідним є доведення умислу (навмисні дії чи дії у межах законодавства), а це вже не відноситься до компетенції ревізорів-інспекторів, а є прерогативою суду, так як умисел та спрямованість договорів поставки на порушення публічного порядку підтверджується виключно обвинувальним вироком.

Одним із розповсюджених способів ухиляння від сплати податків є викривлення обліку. Доведення того, умисно це було скоєно чи ні, належить до компетенції правоохоронних органів. Прикладом може бути відображення тільки частини доходів в обліку; невідображення доходів, одержаних готівкою; відображення витрат на особисті потреби як витрат підприємства; “безфактурний продаж”, і навпаки, тощо.

Видається, що для стимулювання масового виходу господарської діяльності з тіні, очевидним є суттєве зниження податків. Відомо, що при відмиванні грошей зазвичай втрачається не менш як 10% загальної суми угоди. Але очевидним є те, що в Україні просто нереально знизити податки хоча б до 15—20% ВВП (з метою приблизного вирівнювання легального і тіньового відсотків вилучення доходів з урахуванням чинника ризику). Якщо це зробити, то поки тіньовий капітал вийде з тіні, держава опиниться в глибокій фінансовій кризі [17, с. 93—105].

Отже, акцентуючи увагу на макроекономічних аспектах ухиляння від сплати податків, зазначимо, що наслідком цього явища в усіх його виявах є неповоротні фіскальні втрати. Постійне недоодержання бюджетом доходів стає на заваді виконанню програм економічного та соціального розвитку держави, спотворюючи цим нормальний перебіг відтворювальних процесів у економіці, а підірвані можливості зростання реального валового внутрішнього продукту послаблюють позиції країни і на світовому ринку. Саме тому проблема боротьби з податковою злочинністю завжди була й залишиться актуальною.

Для виходу економіки з тіні і, як результат, повернення значних фінансових ресурсів на інвестування потреб вітчизняного виробництва, поповнення бюджетних доходів необхідно, щоб реформи державного управління, скорочення обсягу державного втручання в економіку, удосконалення бюджетного процесу, системи оподаткування та податкового контролю, банківської системи, контролю за державними

видатками, соціального захисту громадян від декларування перейшли в практичне русло.

Як свідчать результати дослідження, першочерговими заходами впливу на поведінку суб'єктів господарських відносин у контексті розв'язання цієї проблеми можна вважати:

- ухвалення законодавства, яке б унеможливило неоднозначне тлумачення норм, чітко визначало понятійний апарат, притаманний схемам ухиляння від сплати податків;
- збільшення розмірів фінансових санкцій, а також посилення кримінальної відповідальності за навмисне приховування податкових зобов'язань та несплату податків.

При цьому такі заходи треба здійснювати в комплексі з реалізацією антикорупційної державної політики, адже саме відсутність упевненості в безкарності протиправних дій змусить платника податків наперед думати про невідворотність покарання за них.

Не менш важливим способом запобігання негативним наслідкам ухиляння від оподаткування є виховання фіскальної свідомості та податкової культури членів суспільства ще з дитячого віку. Лише з усвідомленням усієї соціально-економічної значущості вкладу кожного до централізованих грошових фондів і неприйнятності порушень податкового законодавства з погляду моралі, власні податкові зобов'язання сприйматимуться суб'єктом господарювання як один з обов'язків перед державою. А найкращим стимулом правильності вибору стратегії легальної фінансово-господарської діяльності для кожного члена суспільства слугуватиме прозора економічна політика держави, де оновлена податкова система покликана виконувати провідну роль.

Список використаної літератури

1. Конституція України: 28.06.96 р. № 254к/96ВР.
2. Кримінальний кодекс України: від 04.05.01 р. № 2341-III.
3. Цивільний кодекс України: від 16.01.03 р. № 435-IV.
4. Господарський кодекс України: від 16.01.03 р. № 436-IV.
5. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 р. № 2755-VI.
6. Міжнародне оподаткування: навч. посіб. / за ред. Ю.Г. Козака, В.М. Сліпа. — К.: ЦНЛ, 2003. — 550 с.
7. Іващук І.О. Податкова система: навч. посіб. / І.О. Іващук. — Тернопіль: ТАНГ: Екон. думка, 2004.
8. Онисько С.М. Податкова система: підруч. / С.М. Онисько, І.М. Тофан, О.В. Грицина. — 3-є вид., випр. і доп. — Львів: Магнолія Плюс, 2005. — 336 с.
9. Сутырин С.Ф. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике: учеб. пособие / С.Ф. Сутырин, А.И. Погорлецкий. — СПб.: Полиус, 1998.

10. Мельник Д.Ю. Налоговый менеджмент / Д. Ю. Мельник. — М.: Финансы и статистика, 1999.
11. Скворцов Н.Н. Налоговый менеджмент: стратегия и тактика: практ. рук. в 10 кн. / Н.Н. Скворцов; под ред. В.П. Давыдовой. — К.: Вища шк., 2002. — Кн. 1.: От стагнации к стабилизации. — 222 с.
12. Сутирін С. Податок та податкове планування у світовій економіці / С. Сутирін, О. Погорлицький // Податкове планування. — 2000. — № 3.
13. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития / Й.А. Шумпетер. — М.: Прогресс, 1982.
14. Масгрейв Р.А. Государственные финансы: теория и практика: пер. с 5-го англ. изд. [1989] / Р.А. Масгрейв, П.Б. Масгрейв. — М.: Бизнес Атлас, 2009. — 716 с.
15. Проект “Модернізація державної податкової служби України — 1”. — [Електронний ресурс] Сайт Державної податкової служби України. — Режим доступу: <http://www.sta.gov.ua>.
16. Альтернативні сценарії української економіки у 1998 та 1999 роках / Гарвардський інститут міжнародного розвитку. — К., 1998.
17. Савченко Л.А. Правові основи здійснення фінансового контролю органами державної податкової служби України: моногр / Л.А. Савченко, Л.М. Касьяненко. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2005. — 228 с.
18. Порядок оформлення результатів документальних перевірок з питань дотримання податкового, валютного та іншого законодавства, затверджений наказом ДПА України від 21.12.2010 року № 984.

Резюме

В статье, с учётом практики проведения судебно-экономических экспертиз, рассмотрены основы уменьшения поступлений в бюджет налогов двумя способами: легальным, с использованием несовершенства законодательства, и нелегальным — когда законодательство нарушается плательщиком налогов, а также влияние этих факторов на формирование налоговой политики субъектами хозяйствования с использованием законных рычагов для минимизации налоговых платежей и перераспределение валового внутреннего продукта. Для разграничения уклонения от уплаты налогов и ухода от налогообложения главным критерием необходимо считать мотивы организации деятельности плательщика налогов (умышленные деяния или же действия в пределах законодательных норм).

Summary

In the article, taking into account the practice of economical forensic expertise, was considered two ways of decreasing of amount of contributions to the state budget: a lawful way, with using the imperfections of legislation, and a unlawful way — the violation of tax legislation by the taxpayer. The subject of this article also is a influence of this two ways on taxpayer's policy of using the methods of tax optimization and allocation of gross domestic product. The main criteria for distinction the tax evasion and the tax optimization is the motives in organization of the economic activity of a taxpayer (intended unlawful actions or actions, according to the provisions of legislation).

Н.Ю. Семенова, ст. науков. співробітник

Дніпропетровський НДІ судових експертиз

ОСОБЛИВОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ ПОДАТКОМ НА ПРИБУТОК ОПЕРАЦІЙ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ

Розглянуто особливості проведення судово-економічних досліджень з питань, пов'язаних з оподаткуванням податком на прибуток підприємств операцій з борговими цінними паперами. Приділено увагу питанням, пов'язаним з відображенням операцій з цінними паперами в бухгалтерському та податковому обліку.

Встановлення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку доходів та витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток, у тому числі оподаткування операцій з цінними паперами, належить до завдань судово-економічної експертизи.

Необхідність дослідження економічною експертизою питань, пов'язаних з оподаткуванням операцій з цінними паперами, виникає під час розслідування правоохоронними органами порушень податкового законодавства, а також оскарження в адміністративному порядку податкових повідомлень-рішень за результатами податкових перевірок.

Відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень[1], питання щодо оподаткування операцій з цінними паперами викладені в наступній редакції:

“Чи підтверджується документально встановлений за актом перевірки державної податкової інспекції фінансовий результат за операціями з цінними паперами і корпоративними правами (назва підприємства) за період (указується період) у розмірі (вказується сума)?”.

Як свідчить експертна практика, на даний час експертами-економістами проводяться дослідження господарських операцій, як за період дії Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”[2], так і за період з дати введення в дію Податкового кодексу України. Найчастіше досліджуваними питаннями є питання оподаткування податком на прибуток боргових цінних паперів (векселів, облігацій внутрішньої державної позики — скорочено ОВДП). Розглянемо особливості оподаткування податком на прибуток операцій з борговими цінними паперами за період до 01.04.2011 р.

Обсяг документів, необхідних для дослідження, визначається конкретними обставинами справи та питаннями, які поставлені перед експертом.

При проведенні дослідження з питань оподаткування податком на прибуток операцій з цінними паперами, експерт застосовує методи експертного дослідження: документальної перевірки та зіставлення із застосуванням методики № 11.0.08 “Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово — економічних експертиз”. При цьому, представлені документи перевіряються за формою, змістом та по суті відображених у них господарських операцій; перевіряється відповідність записів у документах вимогам нормативних актів. Дані первинних документів та договірної документації зіставляються з даними облікових реєстрів та, відповідно, з даними податкової звітності (декларацій з податку на прибуток підприємства з додатками). Експерту слід пам’ятати, що проведення ревізійних дій (визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб’єктом контролю) не належить до завдань економічної експертизи [1]. Тому, разом з об’єктами дослідження, до експертної установи надаються акти документальних перевірок.

Відносини, що виникають під час розміщення, обігу цінних паперів і провадження професійної діяльності на фондовому ринку, регулюються Законом України “Про цінні папери та фондовий ринок” [3].

Фондовий ринок поділяється на первинний та вторинний. Первинний ринок цінних паперів — сукупність правовідносин, пов’язаних з розміщенням цінних паперів. Вторинний ринок цінних паперів — сукупність правовідносин, пов’язаних з обігом цінних паперів. При цьому: емісія — це встановлена законодавством послідовність дій емітента щодо випуску та розміщення емісійних цінних паперів; розміщення цінних паперів — відчуження цінних паперів емітентом або андеррайтером шляхом укладення цивільно-правового договору з першим власником; обіг цінних паперів — вчинення правочинів, пов’язаних з переходом прав власності на цінні папери і прав за цінними паперами, за винятком договорів, що укладаються під час розміщення цінних паперів.

Цінні папери — документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання зобов’язань згідно з умовами їх розміщення,

а також можливість передачі прав, що впливають із цих документів, іншим особам.

В Україні у цивільному обороті можуть бути такі *групи цінних паперів*:

1) *пайові цінні папери* — цінні папери, які посвідчують участь їх власника у статутному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів та сертифікатів фондів операцій з нерухомістю (ФОН)), надають власнику право на участь в управлінні емітентом (крім сертифікатів ФОН) і отримання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна у разі ліквідації емітента (крім сертифікатів ФОН). До пайових цінних паперів відносяться: акції; інвестиційні сертифікати; сертифікати ФОН;

2) *боргові цінні папери* — цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти відповідно до зобов'язання. До боргових цінних паперів відносяться: облігації підприємств; державні облігації України; облігації місцевих позик; казначейські зобов'язання України; ощадні (депозитні) сертифікати; векселі;

3) *іпотечні цінні папери* — цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом) та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів. До іпотечних цінних паперів відносяться: іпотечні облігації; іпотечні сертифікати; заставні;

4) *приватизаційні цінні папери* — цінні папери, які посвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду;

5) *похідні цінні папери* — цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів;

6) *товаророзпорядчі цінні папери* — цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Особливості бухгалтерського та податкового обліку операцій з цінними паперами визначаються суттю економічно-правових відносин між емітентом та наступними власниками цінних паперів, а саме, пов'язані такі правовідносини з емісією та розміщенням цінних паперів (первинний ринок), або з обігом цінних паперів (вторинний ринок).

Одним з видів боргових цінних паперів є вексель. Відповідно до діючого законодавства, переказні і прості векселі можна видавати лише

для оформлення грошового боргу за фактично поставлені товари, виконані роботи, надані послуги. На момент видачі переказного векселя особа, зазначена у векселі як трасат, або векседавець простого векселя повинні мати перед трасантом та/або особою, якій чи за наказом якої повинен бути здійснений платіж, зобов'язання, сума якого має бути не меншою, ніж сума платежу за векселем. Умова щодо проведення розрахунків із застосуванням векселів обов'язково відображається у відповідному договорі, який укладається в письмовій формі. У разі видачі (передачі) векселя відповідно до договору припиняються грошові зобов'язання щодо платежу за цим договором та виникають грошові зобов'язання щодо платежу за векселем [4].

Операції з емісії цінних паперів, їх зворотного викупу чи погашення емітентами відображаються в бухгалтерському обліку відповідно до вимог Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 "Фінансові інструменти", затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 30.11.2001 р. № 559, як активи не призначені для перепродажу.

Під час дослідження облікових регістрів слід мати на увазі, що облік заборгованості покупців, замовників та інших дебіторів за відвантажену продукцію (товари), виконані роботи, надані послуги та за іншими операціями, яка забезпечена векселями, ведеться на рахунку 34 "Короткострокові векселі одержані". За дебетом рахунку 34 відображається отримання векселя за продані товари (роботи, послуги) та за іншими операціями, за кредитом — отримання коштів у погашення векселів, погашення отриманим векселем кредиторської заборгованості, продаж векселя третій стороні тощо. Аналітичний облік ведеться за кожним одержаним векселем[5].

Облік розрахунків за заборгованістю постачальникам, підрядникам та іншим кредиторам за одержані сировину, матеріали, товари, послуги, роботи та за іншими операціями, на яку підприємством видані векселі, ведеться на рахунку 62 "Короткострокові векселі видані". За кредитом рахунку 62 відображається видача векселів в забезпечення поставок (робіт, послуг) постачальників та інших кредиторів та в забезпечення інших операцій, за дебетом — погашення заборгованості за виданими векселями, її списання тощо. Аналітичний облік ведеться за кожним виданим векселем та за строками їх погашення[5].

Таким чином, фінансовий інструмент у вигляді дебіторської заборгованості продавець повинен визнавати в бухгалтерському обліку в сумі, яка відповідає справедливій (договірній, продажній) вартості товарів (активів) або послуг, наданих в обмін на право отримання від

покупця грошових коштів, в якості компенсації їх вартості. А покупець свій фінансовий інструмент у вигляді кредиторської заборгованості, повинен визнавати в сумі справедливої вартості активів (товарів), отриманих в обмін на надане продавцю фінансове зобов'язання[6].

Операції з торгівлі (обігу) цінними паперами відображаються в бухгалтерському обліку відповідно до вимог Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 12 “Фінансові інвестиції”, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 26.04.2000 р. № 91, як активи призначені для перепродажу.

В бухгалтерському обліку операції з фінансовими інвестиціями відображаються на рахунку 35 “Поточні фінансові інвестиції”. За дебетом рахунку 35 відображається придбання (надходження) еквівалентів грошових коштів та поточних фінансових інвестицій, за кредитом — зменшення їх вартості та вибуття. Аналітичний облік ведеться за видами фінансових інвестицій із забезпеченням можливості отримання інформації про інвестиції як на території країни, так і за кордоном [5].

Фінансові інвестиції первісно оцінюються та відображаються у бухгалтерському обліку за собівартістю. Собівартість фінансової інвестиції складається з ціни її придбання, комісійних винагород, мита, податків, зборів, обов'язкових платежів та інших витрат, безпосередньо пов'язаних з придбанням фінансової інвестиції[7].

Порядок оподаткування операцій з цінними паперами та деривативами встановлений п. 7.6 ст. 7 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”. Відповідно до пп. 7.6.1 п. 7.6 ст. 7 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, платник податку веде окремий податковий облік фінансових результатів операцій з цінними паперами (у тому числі іпотечними сертифікатами участі, іпотечними сертифікатами з фіксованою дохідністю та сертифікатами фондів операцій з нерухомістю) і деривативами у розрізі окремих видів цінних паперів, а також фондових та товарних деривативів.

Норми пункту 7.6 ст. 7 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, поширюються на платників податку — торговців цінними паперами та деривативами, а також на будь-яких інших платників податку, які здійснюють операції з торгівлі цінними паперами чи деривативами.

Відповідно до вимог абз. 5 пп. 7.6.1 п. 7.6 ЗУ “Про оподаткування прибутку підприємств”, норми цього пункту не поширюються на операції з емісії корпоративних прав або інших цінних паперів, що

здійснюються платником податку, а також з їх зворотного викупу або погашення таким платником податку.

Якщо протягом звітного періоду витрати на придбання кожного з окремих видів цінних паперів, а також деривативів, понесені (нараховані) платником податку, перевищують доходи, отримані (нараховані) від продажу (відчуження) цінних паперів або деривативів такого ж виду протягом такого звітного періоду, від’ємний фінансовий результат переноситься на зменшення фінансових результатів від операцій з цінними паперами або деривативами такого ж виду майбутніх звітних періодів у порядку, визначеному статтею 6 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”.

Якщо протягом звітного періоду доходи від продажу кожного з окремих видів цінних паперів, а також деривативів, отримані (нараховані) платником податку, перевищують витрати, понесені (нараховані) платником податку внаслідок придбання цінних паперів або деривативів такого ж виду протягом такого звітного періоду (з урахуванням від’ємного фінансового результату від операцій з цінними паперами чи деривативами такого ж, виду минулих періодів), прибуток включається до складу валових доходів такого платника податку за результатами такого звітного періоду.

При цьому, під терміном “витрати” слід розуміти суму коштів або вартість майна, сплачену (нараховану) платником податку продавцю цінних паперів та деривативів як компенсація їх вартості. До складу витрат включається також сума будь-якої заборгованості покупця, яка виникає у зв’язку з таким придбанням.

Під терміном “доходи” слід розуміти суму коштів або вартість майна, отриману (нараховану) платником податку від продажу, обміну або інших способів відчуження цінних паперів та деривативів, збільшену на вартість будь-яких матеріальних цінностей чи нематеріальних активів, які передаються платнику податку в зв’язку з таким продажем, обміном або відчуженням. До складу доходів включається також сума будь-якої заборгованості платника податку, яка погашається у зв’язку з таким продажем, обміном або відчуженням.

Отже, норми п. 7.6 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” підлягають застосуванню виключно до тих операцій з цінними паперами, в яких цінні папери придбаваються з метою їх подальшого перепродажу. Такий висновок підтверджується нормами п. 2 ст. 4 Закону України “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні”, які встановлюють, що дилерською діяльністю торговця

цінними паперами є укладання цивільно-правових договорів щодо цінних паперів від свого імені та за свій рахунок з метою перепродажу. Платники ж податку, які не мають такого статусу, можуть здійснювати торгівлю цінними паперами за допомогою професійних торговців цінними паперами.

Порядком складання декларації з податку на прибуток підприємства, затвердженим наказом ДПА України від 29.03.2003 р. № 143, із змінами і доповненнями, передбачалося подання додатку КЗ “Розрахунок фінансових результатів операцій з цінними паперами та деривативами”, у разі заповнення рядка 01.4 декларації з податку на прибуток. Так у додатку КЗ до декларації з податку на прибуток підприємства відображаються: доходи звітного періоду по рядку 3.1, витрати звітного періоду по рядку 3.2, прибуток від операцій з векселями, акціями, облігаціями та іншими цінними паперами та корпоративними правами по рядку 3, який переноситься до рядку 01.4 декларації з податку на прибуток.

Операції платників податку з цінними паперами, які не мають ознак торгівлі цінними паперами, оподатковуються відповідно до інших пунктів Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” ніж п. 7.6, а саме: за норми пп. 4.1.1 п. 4.1 ст. 4 та п. 7.9.3 п. 7.9 ст. 7 вказаного Закону.

Згідно з пп. 4.1.1 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” до складу валових доходів включаються загальні доходи від продажу товарів (робіт, послуг), а також доходи від продажу цінних паперів (крім операцій з їх первинного розміщення та операцій з їх кінцевого погашення (ліквідації)).

На відміну від пп. 4.1.2 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, в якому йде мова про віднесення до складу валового доходу доходів від торгівлі цінними паперами (порядок визнання яких регламентується п. 7.6 закону), норми пп. 4.1.1 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” підлягають застосуванню тими платниками податку, які цінні папери отримали у результаті їх емісії, а не придбали їх на вторинному ринку. По відношенню до векселів це особи, що отримали їх безпосередньо від боржників (покупців своїх товарів (робіт, послуг) у зв’язку з оформленням їх грошового боргу, а не шляхом купівлі їх у осіб, які мали статус кредиторів за фінансовими зобов’язаннями, оформленими векселями.

Слід зазначити, що на відміну від операцій з торгівлі цінними паперами ведення окремого обліку фінансових результатів операцій з емісії та розміщення цінних паперів Законом України “Про оподаткування

прибутку підприємств” не передбачено. Тому, термін “дохід”, що використовується у пп. 4.1.1 цього Закону по відношенню до операцій з емісії та розміщення (у т.ч. зворотного викупу) цінних паперів слід використовувати в податковому обліку у тому значенні, в якому він застосовується у бухгалтерському обліку. А саме, включати до даних податкової звітності дані, які відображаються на рахунках бухгалтерського обліку інших доходів — балансовому рахунку 74 “Інші доходи”. Оскільки, згідно з п. 1.43 ст. 1 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, терміни, що не знайшли свого визначення у ст. 1 цього Закону, слід застосовувати у значеннях, визначених іншими законами з питань оподаткування, а також національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку у випадках визначених цим Законом, які не суперечать цьому Закону та іншим законам з питань оподаткування у частині визначення термінів. Отже, у пп. 4.1.1 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” під терміном “дохід” слід розуміти суму збільшення економічних вигод у вигляді надходження активів або зменшення зобов’язань, які призводять до зростання власного капіталу (дисконт).

Дисконт (фіксована сума процентів за товарний кредит), який разом з дебіторською заборгованістю за продані товари включений до номіналу векселя, на балансових рахунках не відображається, оскільки його визнання в якості доходу, відповідно до вимог п. 23 ПСБО 13, здійснюється за касовим методом (по факту оплати). Номінальна вартість векселів відображається на позабалансовому рахунку 06 “Гарантії та забезпечення отримані”.

Отже, дослідивши первинні документи, договірну документацію, дані облікових реєстрів експерт робить висновки, щодо відповідності вимогам законодавства документального оформлення операцій з цінними паперами та відповідності податковому законодавству відображення таких операцій у податковому обліку підприємства. При цьому, експерт не повинен виходити за межі компетенції, щодо надання оцінки дій посадових осіб та юридичної оцінки та доказовості документам.

Список використаної літератури

1. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року у редакції наказу від 26 грудня 2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
2. Про оподаткування прибутку підприємств: закон України від 28 грудня 1994 року у редакції закону від 22 травня 1997 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/334/94-вр>.

3. Про цінні папери та фондовий ринок: закон України від 23 лютого 2006 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.
4. Про обіг векселів в Україні: закон України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2374-14>.
5. Інструкція про застосування плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій: наказ Міністерства фінансів України від 30 листопада 1999 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0919-04>.
6. ПСБО 13 «Фінансові інструменти»: наказ Міністерства фінансів України від 30 листопада 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01>.
7. ПСБО 12 «Фінансові інвестиції»: наказ Міністерства фінансів України від 26 квітня 2000 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0284-00>.
8. Про затвердження форми декларації з податку на прибуток підприємства та Порядку її складання: наказ ДПА України від 29 березня 2003 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0271-03>.

Резюме

Рассмотрены особенности проведения судебно-экономических исследований, связанных с налогообложением налогом на прибыль операций с долговыми ценными бумагами. Уделено внимание вопросам, связанным с отражением операций с ценными бумагами, в бухгалтерском и налоговом учете.

Summary

The features of the judicial — economic studies on related taxation on profit from operations debt securities. Attention is paid to issues related to the display of securities transactions in the accounting and tax accounting.

УДК 343.148.5

О.Д. Бугаєнко, провідн. судовий експерт

І.В. Болоніна, провідн. судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВІДПОВІДНОСТІ АНУЇТЕТНОГО ПЛАТЕЖУ ВІДСОТКОВІЙ СТАВЦІ, ВИЗНАЧЕНІЙ СТОРОНАМИ В КРЕДИТНОМУ ДОГОВОРІ

Розглянуто найбільш типові проблеми, що виникають при проведенні судово-економічних експертиз і пов'язані з розміром ануїтетного платежу по відсотковій ставці, визначеній сторонами в кредитному договорі.

Під час укладення кредитного договору банки, незважаючи на законодавче закріплення, не завжди надають позичальникам повну та

3. Про цінні папери та фондовий ринок: закон України від 23 лютого 2006 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.
4. Про обіг векселів в Україні: закон України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2374-14>.
5. Інструкція про застосування плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій: наказ Міністерства фінансів України від 30 листопада 1999 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0919-04>.
6. ПСБО 13 «Фінансові інструменти»: наказ Міністерства фінансів України від 30 листопада 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01>.
7. ПСБО 12 «Фінансові інвестиції»: наказ Міністерства фінансів України від 26 квітня 2000 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0284-00>.
8. Про затвердження форми декларації з податку на прибуток підприємства та Порядку її складання: наказ ДПА України від 29 березня 2003 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0271-03>.

Резюме

Рассмотрены особенности проведения судебно-экономических исследований, связанных с налогообложением налогом на прибыль операций с долговыми ценными бумагами. Уделено внимание вопросам, связанным с отражением операций с ценными бумагами, в бухгалтерском и налоговом учете.

Summary

The features of the judicial — economic studies on related taxation on profit from operations debt securities. Attention is paid to issues related to the display of securities transactions in the accounting and tax accounting.

УДК 343.148.5

О.Д. Бугаєнко, провідн. судовий експерт

І.В. Болоніна, провідн. судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВІДПОВІДНОСТІ АНУЇТЕТНОГО ПЛАТЕЖУ ВІДСОТКОВІЙ СТАВЦІ, ВИЗНАЧЕНІЙ СТОРОНАМИ В КРЕДИТНОМУ ДОГОВОРІ

Розглянуто найбільш типові проблеми, що виникають при проведенні судово-економічних експертиз і пов'язані з розміром ануїтетного платежу по відсотковій ставці, визначеній сторонами в кредитному договорі.

Під час укладення кредитного договору банки, незважаючи на законодавче закріплення, не завжди надають позичальникам повну та

об'єктивну інформацію щодо кінцевої сукупної вартості кредиту для здійснення позичальником свідомого вибору схеми кредитування, вказують в договорах занижені значення показників суттєвих умов договору.

У період фінансової кризи питання захисту прав споживачів фінансових послуг в Україні стало особливо актуальним. Згідно роз'ясненню Міністерства юстиції України [10]: “Аналіз звернень громадян — позичальників до Міністерства юстиції дає всі підстави стверджувати, що пропагуючи таку послугу, як кредит, банки свідомо чи з необачності практично в кожному випадку укладання кредитного договору жодним чином не намагались звернути увагу позичальника на його обов'язки за цим договором та повідомити про можливі наслідки його невиконання або несвоєчасного виконання”.

Як показує експертна практика, найчастіше ціна договору та розмір фактичного подорожчання кредиту в кінці періоду кредитування не відповідають встановленим істотним умовам договору та графіку погашення заборгованості.

Перед експертами найчастіше ставляться питання щодо дослідження та визначення ануїтетного платежу згідно базових умов кредитування.

На сьогодні відсутня єдина методика проведення досліджень з визначення реальної відсоткової ставки за кредитом із застосуванням диференційованих та ануїтетних платежів, яка б у систематизованому вигляді дозволяла проводити дослідження на основі узагальнення практики призначення і проведення судово-економічних експертиз, надавала практичні рекомендації по вирішенню питань, що стосуються документального підтвердження реальної відсоткової ставки, з застосуванням ануїтетних та диференційованих платежів. На даний час вказана методика знаходиться у стадії наукової розробки співробітниками Київського науково — дослідного інституту судових експертиз.

У відповідності до ст. 55 Закону України “Про банки і банківську діяльність” від 07.12.2000 р. № 2121-III (далі — Закон про банки), відносини банку з клієнтом регулюються законодавством України, нормативно-правовими актами Національного банку України та угодами (договорами) між клієнтом та банком.

При проведенні дослідження експерту слід виходити з умов кредитного договору. По-перше, в узгодженому сторонами кредитному договорі повинно бути чітко визначено один із застосованих банком для обчислення процентних доходів і витрат метод визначення кіль-

кості днів (факт-факт, факт-360, факт-365 тощо). По-друге, якщо в кредитному договорі визначення розміру платежу за користування кредитом та розміру ануїтетного платежу прописані досить узагальнено (враховуючи те, що форма та алгоритм розрахунку є досить складними і можуть відрізнятись в різних банках), для нарахування банківських процентів можуть використовуватись різні способи, то доцільно заявити клопотання про надання додаткових документів, у тому числі: розрахунку мінімального щомісячного платежу позичальника за кредитним договором; детального розрахунку щомісячного ануїтетного платежу; Положення банку про кредитування; Положення банку про облікову політику тощо.

Згідно з Банківською енциклопедією [13], **Annuity Payment** — рівний по сумі щомісячний платіж за кредитом, який включає суму нарахованих відсотків і суму основного боргу. Ануїтетом називають потік платежів однакового розміру, що надходять через рівні проміжки часу. Ануїтет походить від фр. *annuité* — річний, щорічний. Проміжок часу між двома послідовними платежами при нарахуванні відсотків називають розрахунковим.

Слід зазначити, що останніми роками в Україні набуло практики надання банківськими установами кредитів фізичним особам із застосуванням ануїтетного методу їх погашення. Проте, до цього часу Національним банком України не видано жодного нормативного документа з описом особливостей застосування ануїтету при здійсненні кредитних операцій. Серед нормативних документів НБУ, що містяться в інформаційно-аналітичному центрі “ЛІГА-ЗАКОН”, слово “ануїтет” або похідні від нього, не згадується жодного разу.

Єдиною державною установою, якою визначені особливості застосування ануїтету при наданні кредитів, є Державна іпотечна установа України (надалі — ДІУУ). Згідно з п. 5 та п. 9 Статуту ДІУУ, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2009 р. № 768, основною метою діяльності Установи є рефінансування іпотечних кредиторів (банків і небанківських фінансових установ, які проводять діяльність з надання забезпечених іпотекою кредитів) за рахунок власних та залучених коштів, у тому числі коштів, що надійшли від розміщення цінних паперів, сприяння подальшому розвитку ринку іпотечного кредитування. ДІУУ має право придбавати чи отримувати в заставу тільки ті іпотечні активи (іпотечні кредити), що відповідають вимогам іпотечних кредитів, які затверджуються наглядовою радою Установи.

В пункті 1 Вимог до іпотечних кредитів, затверджених рішенням Наглядової ради ДІУУ (протокол № 6 від 16.09.2005 р.), зазначено, що вони встановлюють уніфіковані та прозорі вимоги до іпотечних угод, впроваджують надійні та прозорі процедури надання, рефінансування та обслуговування іпотечних кредитів. Пунктом 3.2 цих Вимог встановлено, що ДІУУ може надавати первинним кредиторам (банкам) фінансові кредити під заставу їх іпотечних активів (іпотечних кредитів), які відповідають Стандартам.

Рішенням Наглядової ради ДІУУ від 11.09.2008 р. № 31 затверджені нові Стандарти надання, рефінансування та обслуговування іпотечних житлових кредитів (далі — Стандарти), які є багатоскладовим документом, який включає в себе взаємопов'язані правила, положення і форми документів.

Ануїтетні платежі, визначені Стандартами як регулярні рівні щомісячні або щоквартальні платежі, що направляються на погашення іпотечного житлового кредиту, а саме, основного боргу і процентів, що розраховуються таким чином, що в кінці терміну кредитного договору, за умови виконання зобов'язання Позичальником, заборгованість погашається повністю.

В цьому Стандарті наведена форма договору про іпотечний кредит для ануїтетних платежів з детальним розписом загальної вартості платежів, який включає в себе суму щомісячних платежів по поверненню кредиту, процентів, комісійних винагород, інших супутніх платежів та розрахунок сукупної вартості кредиту та реальної процентної ставки, який визначається цим договором та додатком до нього, що є його невід'ємною частиною.

Окрім цього, згідно з Сучасним економічним словником [12], ануїтет — це рівні один одному грошові платежі, які сплачуються через певні проміжки часу в рахунок погашення отриманого кредиту, позики та відсотків за ним.

З наведеного визначення вбачається, що погашення кредиту за ануїтетом — це погашення згідно з графіком платежів із зазначенням однакових сум у кожному періоді у той час, коли за стандартною (класичною) схемою погашення кредиту сума платежів зменшується з кожним наступним періодом погашення кредиту. При ануїтеті щомісячний платіж за кредитом складається з сум погашення відсотків та частини основного боргу (тіла кредиту).

Спосіб визначення аннуїтетного платежу передбачає, що проценти за кредит нараховуються на залишок заборгованості за строк фактич-

ного користування кредитними ресурсами, а погашення основного боргу проводиться нерівними частинами, тобто із загальної суми, що підлягає сплаті позичальником, частина виділяється для оплати процентів, а залишок йде на погашення основного боргу. При зменшенні суми боргу процентні платежі зменшуються, а платежі за основним боргом збільшуються.

Договором про іпотечний кредит (ануїтетні платежі) Стандарту визначено наступну формулу [1] розрахунку суми щомісячного ануїтетного платежу S_t :

$$S_t = L \times \frac{P/100/12}{1 - (1 + P/100/12)^{-N}}, \quad (1)$$

де S_t — ануїтетний платіж в періоді t ; L — сума кредиту; P — розмір відсоткової ставки, встановленої кредитним договором (у відсотках річних); N — строк кредитування (у місяцях).

Шляхом математичних операцій можливо перетворити в наступну існуючу формулу:

$$\begin{aligned} S_t &= L \times \frac{P/100/12}{1 - (1 + P/100/12)^{-N}} = \\ &= L \times \frac{P/100/12}{\left[(1 + P/100/12)^N - 1 \right] \times (1 + P/100/12)^{-N}} = \\ &= L \times \frac{P/100/12}{\frac{\left[(1 + P/100/12)^N - 1 \right]}{(1 + P/100/12)^N}} = L \times \frac{(P/100/12) \times (1 + P/100/12)^{-N}}{(1 + P/100/12)^N - 1}. \end{aligned} \quad (2)$$

Слід зазначити, що вираз

$$\frac{(P/100/12) \times (1 + P/100/12)^{-N}}{(1 + P/100/12)^N - 1} \quad (3)$$

є формулою визначення ануїтетного коефіцієнту (К).

Визначити залишок несплаченої суми основного боргу в періоді t можливо за формулою [4]:

$$S_t = L \times \frac{(1 + P/100/12)^N - (1 + P/100/12)^{t-1}}{(1 + P/100/12)^N - 1}, \quad (4)$$

де L_t — залишок боргу на кінець періоду t .

Сума відсоткового платежу у період t обчислюється виходячи із залишку несплаченої суми основного боргу:

$$D_t = L_{t-1} \times i, \quad (5)$$

де D_t — відсотковий платіж в періоді t .

Визначення суми платежу, що вноситься в погашення основної суми боргу у періоді t здійснюється за формулою:

$$F_t = S_t - L_t, \quad (6)$$

де F_t — платіж на погашення основного боргу в періоді t .

У п. 2.5 договору про іпотечний кредит (ануїтетні платежі) Стандар-ту визначено, що нарахування відсотків здійснюється, починаючи з дати списання коштів із позичкового рахунку, до дати повного погашення кредиту. Відсотки нараховуються на фактичний залишок заборгованості, виходячи з кількості 30 днів у місяці й 360 днів у році. Відсотки нараховуються щомісяця, за період з першої дати поточного періоду сплати по останню дату поточного періоду сплати включно. Дата остаточного погашення Кредиту в розрахунок не включається. Повне погашення відсотків здійснюється не пізніше дня повного погашення суми Кредиту. Періодом сплати або платіжним періодом вважається період, у якому Позичальник повинен сплатити ануїтетний платіж згідно Графіка погашення, і дорівнює одному місяцю, тобто 30 дням.

Згідно зі статтею 47 Закону України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 р. № 2121-III, банки самостійно встановлюють процентні ставки та комісійну винагороду по своїх операціях. Як вбачається із листа Національного банку України [9], визначальним чинником встановлення розміру процентних ставок за кредитами є облікова ставка Національного банку України, стан грошового ринку та власна кредитна політика банку.

Слід зазначити, що для обчислення процентних доходів банків застосовуються методи визначення кількості днів, передбачені Правилами бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України, затверджені Постановою Правління НБУ від 18.06.2003 року за № 255, а саме:

- **метод "факт/факт"** — передбачає, що для розрахунку використовується фактична кількість днів у місяці та році;
- **метод "факт/360"** — передбачає, що для розрахунку використовується фактична кількість днів у місяці, але умовно в році 360 днів;
- **метод "30/360"** — передбачає, що для розрахунку використовується умовна кількість днів у році — 360, у місяці — 30.

При проведенні дослідження слід звернути увагу на умови кредитного договору. Як правило, при розрахунку процентів враховується перший день і не враховується останній день дії кредитного договору. Відсотки, зазвичай, розраховуються на фактичну суму неповернутого кредиту, за методом, встановленому у кредитному договорі, наприклад “факт-факт”, згідно якого для розрахунку днів використовується фактична кількість днів у місяці та році.

Для того, щоб розрахувати щомісячний анuitетний платіж по кредиту, потрібно підставити в формулу значення змінних. Однак, необхідно врахувати наступну залежність: банківську річну ставку відсотка доцільно перевести в місячну або денну, розділивши, відповідно, на 12 або 365 (366) днів. В залежності від цього зміниться і величина n , що є кількістю періодів нарахування відсотків:

- якщо робити розрахунок, виходячи з місячної ставки, то n буде дорівнювати кількості місяців в терміні кредиту.
- якщо ж з денною, то n буде дорівнювати кількості днів в періоді кредитування.

При цьому саму процентну ставку, незалежно від її величини перед підстановкою у формулу, задоцільно перевести в десяткові дробі. Крім того слід враховувати, що дана формула є чисто математичною, тобто на практиці можливі деякі погрішності, викликані округленням, а також неоднаковою тривалістю місяця і року; особливо це стосується останнього терміну платежу.

Відсотки за кредитом при анuitетній схемі погашення кредиту нараховуються на залишок основної суми боргу (зменшуються з кожним наступним періодом погашення). Платіж за тілом кредиту дорівнює різниці між щомісячним платежем та сумою відсотків (збільшується з кожним наступним періодом).

За часом виплати першого анuitетного платежу розрізняють: анuitет постнумерандо, коли виплата здійснюється в кінці першого періоду, та анuitет пренумерандо, коли виплата здійснюється на початку першого періоду. На практиці при анuitетному платежі погашення боргу передбачає щомісячні виплати на основі річної процентної ставки.

Згідно з Банківською енциклопедією [13], якщо виплати здійснюються постнумерандо m раз на рік протягом n років, то коефіцієнт анuitету можна розрахувати за формулою [7]:

$$K = \frac{1/m \times (1+i/m)^k}{(1+i/m)^k - 1}, \quad (7)$$

де k — кількість періодів; i — розмір відсоткової ставки, визначений кредитним договором; m — кількість виплат потнумерандо на рік; n — кількість років.

Кількість періодів розраховується за формулою [8]:

$$k = n \cdot m. \quad (8).$$

За допомогою коефіцієнта анuitету можна визначити суму рівних періодичних виплат за кредитом. Якщо виплати здійснюються потнумерандо, то сума анuitетного платежу дорівнюватиме добутку суми кредиту та коефіцієнта анuitету (Дивись формулу [9]).

$$S = K \cdot L, \quad (9),$$

де K — коефіцієнт анuitету; L — сума кредиту.

Однак, у банківській практиці можуть використовуватися інші форми розрахунку коефіцієнта анuitету, внаслідок чого розрахунок суми анuitетних платежів в різних банках може дещо відрізнятися.

Для розрахунку процентної складової анuitетного платежу, потрібно залишок кредиту на вказаний період помножити на річну процентну ставку і все це поділити на кількість днів в році, визначеній обраною політикою банку та помножити на кількість днів в періоді (як правило в місяці). Оскільки частина, що йде на погашення основного боргу, залежить від попередніх платежів, розрахунок графіка за даною методикою слід обчислювати послідовно, починаючи з першого платежу.

Порядок проведення дослідження пропонуємо розглянути на конкретному прикладі із експертної практики. З районного суду надійшла ухвала про призначення судово-економічної експертизи по цивільній справі за позовом банку “А” до позичальника “Б” про стягнення заборгованості за кредитним договором. На вирішення експертизи поставлені питання:

1. Чи відповідає визначений у розрахунку анuitетних платежів розмір щомісячного внеску базовим умовам договору?

2. Чи відповідає сукупній вартості кредиту обрхована і вказана Банком “А” в Кредитному договорі загальна вартість кредиту базовим умовам кредитування, викладених банком у Кредитному договорі та у графіку платежів?

3. Чи відповідає розмір щомісячного платежу, визначеного Банком “А” в договорі у розмірі 590,00 дол. США, відсотковій ставці, яка була визначена в договорі у розмірі 14,5%?

4. Чи відповідає застосована Банком “А” у договорі методика обчислення анuitету вказаній банком у цьому договорі методиці обчислення

ануїтетних платежів, методикам, прийнятим у комерційній практиці, та до якої саме схеми чи методики обчислення ануїтетних платежів належить застосована банком методика?

Як слідує із наданих на дослідження документів, між Акціонерним комерційним інноваційним банком “А” (далі — Банк “А”) та громадянкою України, надалі — Позичальник “Б”, значиться укладеним договір про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000 (далі — кредитний договір або договір).

Предметом кредитного договору, відповідно до п.1.2 договору, є надання Банком у строк до 17.09.2015 р. споживчого кредиту у розмірі 30780,79 дол. США, що еквівалентно 149320,69 грн. за курсом НБ України на день укладання договору. Цільове призначення кредиту — для придбання автомобіля. Схема погашення кредиту — ануїтетна. Процентна ставка за користування кредитом складає 14,50% річних. Розмір ануїтетного платежу визначений у розмірі 590,00 дол. США. День сплати ануїтетного платежу — 17 числа кожного місяця протягом строку кредитування.

Слід зазначити, що методика або порядок обчислення ануїтету договором про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000 не визначені. Клопотання експерта про надання додаткових документів не задоволено.

За умовами договору про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000, 84 міс. — період кредитування з 17.09.2008 р. по 17.09.2015 р.; 14,5-відсоткова ставка за кредитом.

Заносимо в Microsoft Excel формулу

$$=(14,5/12/100*(1 + 14,5/12/100)^{84})/(((1+14,5/12/100)^{84})-1).$$

Таким чином, отримуємо розмір ануїтетного коефіцієнту, який дорівнює 0,0190173042:

$$((14,5/100/12*(1+14,5/100/12)^{84})/((1 + 14,5/100/12)^{84}-1))=0,0190173042.$$

Отже, щомісячний ануїтетний платіж позичальника за договором про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000 орієнтовно складає 585,37 дол. США (ануїтетний коефіцієнт * суму кредиту = 0,0190173042 * 30780,79 дол. США = 585,37 дол. США).

Слід зазначити, в програмному продукті Microsoft Excel вбудована функція “ПЛТ” для розрахунку розміру ануїтетного платежу здійснює такий розрахунок саме виходячи з умовної кількості днів у місяці та у році.

Розглянемо розрахунок з допомогою вбудованої фінансової функції Microsoft Excel.

ПЛТ — повертає суму періодичного платежу для анuitету на основі постійності сум платежів та постійності процентної ставки.

ПЛТ (*Ставка*; *Кпер*; *Пс*; *Бс*; *Тип*),

де *Ставка* — процентна ставка по позиції, у нашому прикладі 14,5%; *Кпер* — загальне число виплат по позиції, *Кпер*=84; *Пс* — приведена до теперішнього моменту вартість, або загальна сума, яка на поточний момент рівноцінна ряду майбутніх платежів, що називається також основною сумою, *Пс*=−30780,79; *Бс* — значення майбутньої вартості, або залишку коштів, або після останньої виплати; *Тип* — число 0 або 1, що означає коли повинна проводитись виплата.

Вводимо в Excel фінансову функцію ПЛТ в дужках формули вказуємо по порядку: процентна ставка, кількість періодів, сума кредиту =ПЛТ(14,5%/12; 84; −30780,79)=585,37 дол.США

Причина розбіжностей між даними Банку та проведеного дослідження щодо розміру анuitетного платежу також полягає у відсутності існування єдиної методики визначення анuitетного платежу, затвердженій Національним банком України.

Так як детальний розрахунок анuitетного платежу у розмірі 590,00 дол. США за договором про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000 на дослідження не наданий, то визначити, яким чином Банком визначено анuitетний платіж у розмірі 590,00 дол. США, не видається за можливе.

Сукупна вартість кредиту — сума прямих і непрямих витрат на запозичення, яку позичальник сплачує при отриманні кредиту і користуванні ним.

Прямі витрати на запозичення включають процентні витрати та банківські комісії відповідно до кредитного договору, які позичальник оплачує безпосередньо кредиторів (банку, кредитній спілці), а непрямі — окремими платежами надходять третім особам при отриманні й обслуговуванні кредиту (Пенсійному фонду України, страховим компаніям, державним реєстраторам, податковим органам, нотаріусам, ріелтерам, експертам-оцінювачам, тощо).

Сукупна вартість кредиту в даному прикладі визначаються за формулою [10]:

$$\begin{aligned} & \text{Сукупна вартість кредиту} = \\ & = \text{Термін в місяцях} \times \text{Щомісячний платіж по кредиту.} \end{aligned} \quad (10)$$

Слід зазначити, що переплата залежить від обраного методу погашення кредиту — стандартного або анuitетного, які відрізняються специфікою розрахунку суми щомісячного платежу при обслуговуванні кредиту та сумою його здорожчання та розмір переплати.

$$\begin{aligned} & \text{Переплата за позикою} = \\ & = \text{Загальна сума платежів по кредиту} - \text{Сума кредиту.} \end{aligned} \quad (11)$$

Таким чином, за результатами проведеного дослідження, за умовами договору про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000, повна вартість кредиту позичальника становить 49171,08 дол. США (585,37 дол. США * 84 міс), переплата за позикою становить 18390,29 дол. США (49171,08 дол. США — 30780,79 дол. США).

За результатами проведеного дослідження, загальна вартість кредиту з урахуванням базових умов кредитування, викладених Банком “А” у договорі про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000, складає 49171,08 дол. США. Сукупна вартість кредиту, врахована і вказана Банком у Кредитному договорі та у графіку платежів, не відповідає умовам кредитування, викладеним банком у Кредитному договорі. Причина розбіжностей вказана вище.

Для розрахунку відсоткової ставки при щомісячному платежу, визначеного банком в договорі у розмірі 590,00 дол. США, у разі розрахунку ставки відсотка за допомогою програмного комплексу Microsoft Excel можна використовувати такі функції: СТАВКА — повертає процентну ставку по анuitету за один період.

СТАВКА (Кпер; Плт; Пс; Бс; Тип, Припущення),

де *Кпер* — загальне число виплат по позиції, *Кпер*= 84; *Плт* — регулярний платіж (один раз період), величина, якого є постійною протягом усього терміну анuitету, згідно з умовами кредитного договору *Плт*=590,00 дол. США; *Пс* — приведена до теперішнього моменту вартість, або загальна сума, яка на поточний момент рівноцінна ряду майбутніх платежів, що називається також основною сумою, в нашому випадку *Пс*=−30780,79; *Бс* — значення майбутньої вартості, або залишку коштів, або після останньої виплати; *Тип* — число 0 або 1, що означає коли повинна проводитись виплата.

Вводимо в Excel фінансову функцію

$$=\text{СТАВКА}(12*7; -590; 30789,79)*12=14,76\%.$$

Таким чином, за результатами дослідження, при щомісячному платежу у розмірі 590,00 дол. США, відсоткова ставка орієнтовно становить 14,76%.

Слід зазначити, що методика або порядок обчислення анuitету договором про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000 не визначені. Так як детальний розрахунок анuitетного платежу у розмірі 590,00 дол. США за договором про надання споживчого кредиту від 17.09.2008 р. № 111000 на дослідження не наданий, то визначити, яким чином банком визначено анuitетний платіж у розмірі 590,00 дол. США, не видається за можливе.

Так як методика або порядок визначення анuitету за кредитним договором нормативними актами Національного банку України не встановлена, то визначити до якої саме схеми чи методики обчислення анuitетних платежів належить застосована банком методика, не видається за можливе.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в ході проведення судово-економічної експертизи експерт, у межах наданої компетенції, вирішує лише питання щодо відповідності проведеного розрахунку обліковій та кредитній політиці банку. Таким чином, основним завданням експерта при проведенні судово-економічних досліджень щодо відповідності анuitетного платежу відсотковій ставці, визначеній сторонами в кредитному договорі, є перевірка правильності математичних підрахунків та їх відповідності умовам кредитного договору, обліковій та кредитній політиці банку, нормам чинного законодавства.

Список використаної літератури

1. Цивільний кодекс України: від 16.01.2004 р. № 435-IV.
2. Про захист прав споживачів: закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII.
3. Про банки і банківську діяльність: закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III, із змінами та доповненнями.
4. Правила надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затверджені постановою Правління Національного банку України від 10.05.2007 р. № 168.
5. Правила бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України, затверджені Постановою Правління НБУ від 18.06.2003 року за № 255, із змінами та доповненнями.
6. Стандарти надання, рефінансування та обслуговування іпотечних житлових кредитів, затверджені Рішенням Наглядової ради ДІУУ від 11.09.2008 р. №31.
7. Про необхідність посилення контролю за основними принципами кредитування: лист Національного банку України від 19.08.2008 р. №40-212/3277-11251.
8. Про дотримання банками вимог законодавства: лист Національного банку України від 22.02.2009 р. №18-311/878-3001.
9. Щодо кількості зареєстрованих банків в Україні, порядку їх створення, видачі банківських ліцензій, керівництва діяльністю, встановлення розміру процентних ставок та нагляду за діяльністю банків: лист Національного банку України від 20.08.2004 р. № 42-113/28/3-8607.
10. Державний захист прав громадян як споживачів фінансових послуг: роз'яснення Міністерства юстиції України від 12.05.2011 р.

11. Дані інформаційно-аналітичного центру “ЛІГА-ЗАКОН”.
12. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. — 2-е изд., испр. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 479 с.
13. Банківська енциклопедія / С.Г. Арбузов, Ю.В. Колобов, В.І. Міщенко, С.В. Науменкова. — К.: Центр наук. дослід. Нац. банку України; Знання, 2011. — 504 с.
14. Волкова І.А. Бухгалтерський облік у банках: навч. посіб. / І.А. Волкова. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 520 с.
15. Кіндрацька Л.М. Фінансовий та управлінський облік в банках: підруч. / Л.М. Кіндрацька. — К.: КНЕУ, 2009. — 816 с.
16. Кузьмінська О.Е. Організація обліку в банках: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц./ О.Е. Кузьмінська, В.Б. Кириленко — К.: КНЕУ, 2002. — 282 с.
17. Божанова В.Ю. Влияние параметров банковских программ ипотечного кредитования на конечную стоимость приобретаемого жилья / В.Ю. Бажанова // Економічний простір: зб. наук. праць. — 2007. — № 1. — С. 78–88.

Резюме

Рассмотрены наиболее типовые проблемы, возникающие при проведении судебно-экономических экспертиз и связанные с размером аннуитетного платежа по процентной ставке, определенной сторонами в кредитном договоре.

Summary

The most typical problems arising at carrying out judicial-economic examinations and bound to the dimension annuity payment under the interest rate, fixed by the parties in the credit contract are considered.

УДК 343.148.5

І.С. Ганенко, судовий експерт

Дніпропетровський НДІ судових експертиз

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДОБРАЖЕННЯ В БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ТА ПОДАТКОВОМУ ОБЛІКУ ОПЕРАЦІЙ З ДАВАЛЬНИЦЬКОЮ СИРОВИНОЮ

В статті розглянуто поняття операцій з давальницькою сировиною, відображення цих операцій в податковому та бухгалтерському обліку.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин, багато підприємств України є учасниками операцій з давальницькою сировиною. Разом з поширенням такої схеми виробництва, збільшується кількість експертних економічних досліджень питань правильності оподаткування діяльності замовника та виконавця, що обумовлює актуальність вибраної теми дослідження.

11. Дані інформаційно-аналітичного центру “ЛІГА-ЗАКОН”.
12. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. — 2-е изд., испр. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 479 с.
13. Банківська енциклопедія / С.Г. Арбузов, Ю.В. Колобов, В.І. Міщенко, С.В. Науменкова. — К.: Центр наук. дослід. Нац. банку України; Знання, 2011. — 504 с.
14. Волкова І.А. Бухгалтерський облік у банках: навч. посіб. / І.А. Волкова. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 520 с.
15. Кіндрацька Л.М. Фінансовий та управлінський облік в банках: підруч. / Л.М. Кіндрацька. — К.: КНЕУ, 2009. — 816 с.
16. Кузьмінська О.Е. Організація обліку в банках: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц./ О.Е. Кузьмінська, В.Б. Кириленко — К.: КНЕУ, 2002. — 282 с.
17. Божанова В.Ю. Влияние параметров банковских программ ипотечного кредитования на конечную стоимость приобретаемого жилья / В.Ю. Бажанова // Економічний простір: зб. наук. праць. — 2007. — № 1. — С. 78–88.

Резюме

Рассмотрены наиболее типовые проблемы, возникающие при проведении судебно-экономических экспертиз и связанные с размером аннуитетного платежа по процентной ставке, определенной сторонами в кредитном договоре.

Summary

The most typical problems arising at carrying out judicial-economic examinations and bound to the dimension annuity payment under the interest rate, fixed by the parties in the credit contract are considered.

УДК 343.148.5

І.С. Ганенко, судовий експерт

Дніпропетровський НДІ судових експертиз

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДОБРАЖЕННЯ В БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ТА ПОДАТКОВОМУ ОБЛІКУ ОПЕРАЦІЙ З ДАВАЛЬНИЦЬКОЮ СИРОВИНОЮ

В статті розглянуто поняття операцій з давальницькою сировиною, відображення цих операцій в податковому та бухгалтерському обліку.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин, багато підприємств України є учасниками операцій з давальницькою сировиною. Разом з поширенням такої схеми виробництва, збільшується кількість експертних економічних досліджень питань правильності оподаткування діяльності замовника та виконавця, що обумовлює актуальність вибраної теми дослідження.

Відповідно до п. 14.1.134 Податкового кодексу України “*операція з давальницькою сировиною* — операція з переробки (обробки, збагачення чи використання) давальницької сировини (незалежно від кількості замовників і виконавців, а також етапів (операцій)) з метою одержання готової продукції за відповідну плату. До операцій з давальницькою сировиною належать операції, в яких сировина замовника на конкретному етапі її переробки становить не менш як 20 відсотків загальної вартості готової продукції” [2].

Пунктом 14.1.41 визначено поняття давальницької сировини, де “давальницька сировина — сировина, матеріали, напівфабрикати, комплектуючі вироби, енергоносії, що є власністю одного суб’єкта господарювання (замовника) і передаються іншому суб’єкту господарювання (виробнику) для виробництва готової продукції, з подальшим переданням або поверненням такої продукції або її частини їх власникові або за його дорученням іншій особі” [2].

Тобто, на всіх етапах переробки, давальницька сировина залишається у власності замовника.

Для виконання операцій по переробці давальницької сировини між замовником та виконавцем укладається договір на переробку давальницької сировини, який по суті є договором підряду. Відповідно до ст. 837 Цивільного кодексу України за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов’язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов’язується прийняти та оплатити виконану роботу. Договір підряду може укладатися на виготовлення, обробку, переробку, ремонт речі або на виконання іншої роботи з переданням її результату замовникові.

Серед інших умов в угоді повинні бути відображенні строки виконання робіт, порядок оплати, ціна. Розрахунок за роботи може бути проведений грошовими коштами, готовою продукцією (результатом переробки) або сировиною. Статтею 840 ЦКУ передбачено, що підрядник відповідає за неправильне використання матеріалу. Підрядник зобов’язаний надати замовникові звіт про використання матеріалу та повернути його залишок. У договорі підряду мають бути встановлені норми витрат матеріалу, строки повернення його залишку та основних відходів, а також відповідальність підрядника за невиконання або неналежне виконання своїх обов’язків. Підрядник відповідає за невиконання або неналежне виконання роботи, спричинене недоліками матеріалу, наданого замовником, якщо не доведе, що ці недоліки не могли бути ним виявлені при належному прийманні матеріалу [5].

При проведенні експертних економічних досліджень, із застосуванням методів документальної перевірки та зіставлення, слід дослідити первинні документи, оформленням яких супроводжується кожен етап переробки давальницької сировини.

Передавання давальницької сировини у переробку повинно підтверджуватися актом приймання-передавання чи видатковою накладною. Переробка давальницької сировини та відвантаження замовнику: актом виконаних робіт, актом приймання-передачі готової продукції, залишків сировини, прибутковими та видатковими накладними.

Розрахунки замовника з переробником у разі, якщо сторони обрали розрахунок у грошовій формі, підтверджуються платіжними дорученнями або касовими ордерами. При розрахунку сировиною або готовою продукцією — видатковими накладними, виписаними замовником.

Експерту необхідно дослідити первинні документи на відповідність їх оформлення вимогам ст. 9 Закону України “Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні”, відповідно до яких, первинні та зведені облікові документи можуть бути складені на паперових або машинних носіях і повинні мати такі обов’язкові реквізити:

- назву документа (форми);
- дату і місце складання;
- назву підприємства, від імені якого складено документ;
- зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції;
- посади осіб, відповідальних за здійснення господарської операції і правильність її оформлення;
- особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції.

Відповідно до цього ж Закону, інформація, що міститься у прийнятих до обліку первинних документах, систематизується на рахунках бухгалтерського обліку в регістрах синтетичного та аналітичного обліку шляхом подвійного запису їх на взаємопов’язаних рахунках бухгалтерського обліку [1].

Після вивчення первинних документів, експерту необхідно дослідити регістри бухгалтерського обліку. У відповідності до питань, поставлених перед експертом, дослідженню підлягають дані бухгалтерського обліку як замовника, так і виконавця.

Бухгалтерський та податковий облік замовника.

Замовник, для обліку матеріалів на переробці, використовує бухгалтерські проведення Д-т 206 “Матеріали, передані в переробку” К-т 201

“Сировина й матеріали”. Витрати на оплату послуг по переробці давальницької сировини відображаються на рахунку 23 “Виробництво”.

У випадку, коли виконавець повертає замовнику не тільки готову продукцію, а й відходи, у нього вони оприбутковуються записом Д-т 209 “Інші матеріали” К-т 206 “Матеріали, передані в переробку”.

Оплата послуг по переробці давальницької сировини грошовими коштами знаходить своє відображення в проводці Д-т 631 “Розрахунки з вітчизняними постачальниками” (або 632 “Розрахунки з іноземними постачальниками”, якщо переробником є нерезидент) К-т 301 “Каса в національній валюті” 311 “Поточні рахунки в національній валюті” або 302 “Каса в іноземній валюті” 312 “Поточні рахунки в іноземній валюті”.

Так як, ні передача давальницької сировини у переробку, ні отримання готової продукції не супроводжує переходом права власності, ці операції не відображуються в податковому обліку.

Вартість переробки, разом з іншими витратами є складовою собівартості, а сума ПДВ, сплачена переробнику, на підставі податкової накладної відноситься до складу податкового кредиту. При цьому податкова накладна повинна відповідати вимогам ст. 201 Податкового кодексу України, а саме бути підписана уповноваженою платником особою та скріплена печаткою (за наявності), складена за вибором покупця (отримувача) в один з таких способів:

а) у паперовому вигляді;

б) в електронній формі з дотриманням умови щодо реєстрації у порядку, визначеному законодавством, електронного підпису уповноваженої платником особи та умови реєстрації податкової накладної у Єдиному реєстрі податкових накладних. У такому разі складання податкової накладної у паперовому вигляді не є обов’язковим.

У податковій накладній зазначаються в окремих рядках такі обов’язкові реквізити:

а) порядковий номер податкової накладної;

б) дата виписування податкової накладної;

в) повна або скорочена назва, зазначена у статутних документах юридичної особи або прізвище, ім’я та по батькові фізичної особи, зареєстрованої як платник податку на додану вартість, — продавець товарів/послуг;

г) податковий номер платника податку (продавця та покупця);

г) місцезнаходження юридичної особи-продавця або податкова адреса фізичної особи — продавця, зареєстрованої як платник податку;

д) повна або скорочена назва, зазначена у статутних документах юридичної особи або прізвище, ім'я та по батькові фізичної особи, зареєстрованої як платник податку на додану вартість, — покупця (отримувача) товарів/послуг;

е) опис (номенклатура) товарів/послуг та їх кількість, обсяг;

є) ціна постачання без урахування податку;

ж) ставка податку та відповідна сума податку в цифровому значенні;

з) загальна сума коштів, що підлягають сплаті з урахуванням податку;

и) вид цивільно-правового договору;

і) код товару згідно з УКТ ЗЕД (для підакцизних товарів та товарів, ввезених на митну територію України).

ї) номер та дата митної декларації, за якою було здійснено митне оформлення товару, ввезеного на митну територію України.

Бухгалтерський та податковий облік виконавця.

Оскільки право власності на давальницьку сировину не переходить виконавцю, в його обліку вона відображається за дебетом рахунку 022 “Матеріали, прийняті для переробки”.

Витрати на переробку давальницької сировини відображаються на рахунку 23 “Виробництво”. А при передаванні замовнику готової продукції вартість такої сировини списується з К-т 022.

Дохід відображається, відповідно акту виконаних робіт, проводкою Д-т 361 “Розрахунки з вітчизняними покупцями” К-т 703 “Дохід від реалізації робіт і послуг”, а собівартість списується проводкою Д-т 903 “Собівартість реалізованих робіт і послуг” К-т 23 “Виробництво”. Відображення оплати за переробку відображається проводкою Д-т 301, 311 К-т 361.

Щодо податкового обліку, то як і у замовника, в силу того що ні передача давальницької сировини у переробку, ні отримання готової продукції не супроводжує переходом права власності, ці операції не знаходять відображення у податковому обліку.

Щодо оплати за послуги переробки, то дохід у виконавця відображається відповідно до акту виконаних робіт, а податкові зобов'язання з ПДВ — по першій події:

а) дата зарахування коштів від покупця/замовника на банківський рахунок платника податку як оплата товарів/послуг, що підлягають постачанню, а в разі постачання товарів/послуг за готівку — дата оприбуткування коштів у касі платника податку, а в разі відсутності

такої — дата інкасації готівки у банківській установі, що обслуговує платника податку;

б) дата відвантаження товарів, а в разі експорту товарів — дата оформлення митної декларації, що засвідчує факт перетинання митного кордону України, оформлена відповідно до вимог митного законодавства, а для послуг — дата оформлення документа, що засвідчує факт постачання послуг платником податку [2].

Таким чином, при проведенні експертних досліджень, пов'язаних з операціями з давальницькою сировиною, експерту необхідно перевірити документи по формі і суті відображених в них господарських операцій, відповідність записів в документах вимогам нормативних актів та зіставити дані бухгалтерського та податкового обліку як замовника, так і виконавця з первинними документами та даними експертного дослідження.

Список використаної літератури

1. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змінами та доповненнями).
2. Податковий Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI.
3. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій від 30.11.1999 р. № 291.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV.

Резюме

В статье рассмотрены особенности оформления и отображения в бухгалтерском и налоговом учете операций по переработке давальческого сырья.

Summary

The article reveals the toll processing's accounting and tax records distinctions.

6

СУДЕБНАЯ ТОВАРОВЕДЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА

УДК 343.148.65

О.О. Желавська, провідн. судовий експерт

Київський НДІ судових експертиз

ПРАВО СПОЖИВАЧА НА ЯКІСТЬ ТОВАРІВ ЗА СУЧАСНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ В АСПЕКТІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті розкрита сутність понять “строк служби”, “термін придатності” і “гарантійний термін” і надані рекомендації щодо їх застосування в рамках проведення судових товарознавчих експертиз при встановленні якості товарів.

Останнім часом до Законів України “Про захист прав споживачів” [1] та “Про стандартизацію” [2] внесені зміни, які потрібно враховувати експертам — товарознавцям при вирішенні питань щодо якості досліджуваних товарів. Як відомо, Закон України “Про захист прав споживачів” регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності. Він встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів, тобто є основним законодавчим документом, яким необхідно керуватися експертам при проведенні експертиз, що призначаються при розгляді справ про захист прав споживачів.

Згідно з положеннями зазначених Законів, з урахуванням внесених до них змін, терміни щодо якості товарів вживаються у таких значеннях:

- **гарантійний строк** — строк, протягом якого виробник (продавець, виконавець або будь-яка третя особа) бере на себе зобов’язання про

здійснення безоплатного ремонту або заміни відповідної продукції у зв'язку з введенням її в обіг;

- **істотний недолік** — недолік, який робить неможливим чи недопустимим використання товару відповідно до його цільового призначення, виник з вини виробника (продавця, виконавця), після його усунення проявляється знову з незалежних від споживача причин і при цьому наділений хоча б однією з нижченаведених ознак:
  - а) він взагалі не може бути усунутий;
  - б) його усунення потребує понад чотирнадцять календарних днів;
  - в) він робить товар суттєво іншим, ніж передбачено договором;
- **недолік** — будь-яка невідповідність продукції вимогам нормативно-правових актів і нормативних документів, умовам договорів або вимогам, що пред'являються до неї, а також інформації про продукцію, наданій виробником (виконавцем, продавцем);
- **нормативний документ** — документ, який установлює правила, загальні принципи чи характеристики різних видів діяльності або їх результатів. Цей термін охоплює такі поняття як “стандарт”, “кодекс ustalеної практики” та “технічні умови”;
- **строк (термін) придатності** — строк (термін), визначений нормативно-правовими актами, нормативними документами, умовами договору, протягом якого у разі додержання відповідних умов зберігання та/або експлуатації чи споживання продукції її якісні показники і показники безпеки повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів, нормативних документів та умовам договору;
- **строк служби** — календарний строк використання продукції за призначенням, починаючи від введення в обіг чи після ремонту, протягом якого виробник (виконавець) гарантує її безпеку та несе відповідальність за істотні недоліки, що виникли з його вини;

Закон України “Про захист прав споживачів” також регламентує наступне:

- виробник (виконавець) зобов'язаний забезпечити використання продукції за призначенням протягом строку її служби, передбаченого нормативним документом або встановленого ним за домовленістю із споживачем, а в разі відсутності такого строку — протягом десяти років. Споживач має право пред'явити виробнику (продавцю) вимогу про безоплатне усунення недоліків товару після закінчення гарантійного строку. Ця вимога може бути пред'явлена протягом встановленого строку служби, а якщо такий не встановлено — про-

тягом десяти років, якщо в товарі було виявлено недоліки (істотні недоліки), допущені з вини виробника.

- виробник (виконавець) забезпечує належну роботу (застосування, використання) продукції, в тому числі комплектуючих виробів, протягом гарантійного строку, встановленого нормативно-правовими актами, нормативними документами чи договором. При цьому, гарантійний строк на комплектуючі вироби повинен бути не менший, ніж гарантійний строк на основний виріб, якщо інше не передбачено нормативно-правовими актами, нормативними документами чи договором. Гарантійний строк зазначається в паспорті на продукцію або на етикетці чи в будь-якому іншому документі, що додається до продукції. Гарантійні зобов'язання у будь-якому випадку включають також будь-які зобов'язання виробника (виконавця) або продавця, передбачені рекламою. На сезонні товари (одяг, хутряні та інші вироби) гарантійний строк обчислюється з початку відповідного сезону, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством, і на підставі обов'язкових для сторін правил чи договору, має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

- 1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;
- 2) вимагати заміни товару на такий же товар або на аналогічний, з числа наявних у продавця (виробника), товар.

У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством, має право вимагати:

- 1) пропорційного зменшення ціни;
- 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;
- 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

- для продукції, споживчі властивості якої можуть з часом погіршуватися і становити небезпеку для життя, здоров'я, майна споживачів і навколишнього природного середовища, встановлюється строк придатності, який зазначається на етикетках, упаковці або в інших документах, що додаються до неї при продажу і який вважається гарантійним строком. Строк придатності обчислюється, починаючи від дати виготовлення, яка також зазначається на етикетці або в

інших документах, і визначається або часом, протягом якого товар є придатним для використання, або датою, до настання якої товар є придатним для використання. Продаж товарів, на яких строк придатності не зазначено або зазначено з порушенням вимог нормативних документів, а також товарів, строк придатності яких минув, забороняється. У разі придбання споживачем продовольчих товарів неналежної якості продавець зобов'язаний замінити їх на товари належної якості або повернути споживачеві сплачені ним гроші, якщо недоліки виявлено у межах строку придатності;

- стосовно продукції, на яку гарантійні строки або строк придатності не встановлено, споживач має право пред'явити продавцю (виробнику, виконавцю) відповідні вимоги, якщо недоліки було виявлено протягом двох років;
- стосовно непродовольчих товарів, що перебували у використанні та були реалізовані через роздрібні комісійні торговельні підприємства, вимоги споживача, зазначені вище, задовольняються за згодою продавця.

Стаття 680 Цивільного Кодексу України [3] “Строки виявлення недоліків і пред'явлення вимоги у зв'язку з недоліками проданого товару” регламентує:

- якщо на товар не встановлений гарантійний строк або строк придатності, вимога у зв'язку з його недоліками може бути пред'явлена покупцем за умови, що недоліки були виявлені протягом розумного строку, але в межах двох років;
- строк для виявлення недоліків товару, що перевозився або був відправлений поштою, обчислюється від дня одержання товару в місці призначення.
- якщо на товар встановлено гарантійний строк, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару, які були виявлені протягом цього строку;
- якщо на комплектуючий виріб встановлено гарантійний строк меншої тривалості, ніж на основний виріб, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками комплектуючого виробу, якщо ці недоліки були виявлені протягом гарантійного строку на основний виріб;
- якщо на комплектуючий виріб встановлено гарантійний строк більшої тривалості, ніж гарантійний строк на основний виріб, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару, якщо недоліки у комплектуючому виробі виявлені протягом гарантійно-

го строку на нього, незалежно від впливу гарантійного строку на основний виріб;

- покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару, на який встановлений строк придатності, якщо вони виявлені протягом строку придатності товару;
- якщо недоліки товару виявлені покупцем після спливу гарантійного строку або строку придатності, продавець несе відповідальність, якщо покупець доведе, що недоліки товару виникли до передання йому товару або з причин, які існували до цього моменту.

Таким чином, законодавство при захисті прав споживача на якість товару (роботи) передбачає не тільки передачу споживачу якісного товару, але і встановлює гарантії підтримання цього товару у працездатному стані, а також покладає на виробника (виконавця) певні обов'язки перед споживачем в цій сфері.

Сучасне законодавство про захист прав споживачів оперує кількома категоріями “строк”: строк служби, термін придатності, гарантійний строк. Кожний з названих строків — термін часу, протягом якого, продавець (виробник, виконавець) несе певні обов'язки та відповідальність за товар (послуги, роботи). Зазначені строки грають важливу роль при забезпеченні прав споживачів і визначенні меж відповідальності виробників (продавців, виконавців). Поняття “строку служби” раніше застосовувалось в технічній літературі і технічній документації, у тому числі державних стандартах, як технічна характеристика надійності і довговічності продукції (звичайно, машин, пристроїв і іншої продукції виробничого призначення) та не несло ніякого юридичного навантаження. Тепер Закон “Про захист прав споживачів” дає визначення терміну “строку служби”, тобто строк служби визначений як термін, продовж якого діє зобов'язання виробника (виконавця) забезпечувати споживачу можливість використання товару (роботи) за його цільовим призначенням.

Як відомо, товар або робота не можуть використовуватися вічно, рано або пізно вони ламаються і їх потрібно викидати. Щоб визначити, який же термін використання товару вважається нормальним, Закон “Про захист прав споживачів” ввів поняття “строк служби”, визначаючи його як термін часу, на протязі якого виробник (виконавець) зобов'язується забезпечити споживачу можливість використовувати товар (роботу) за призначенням і несе відповідальність перед споживачем за істотні недоліки, що виникли в товарі за його, виробника, провини. Строк служби встановлюється виробником (виконавцем) в

його технічній документації, зазвичай в технічних умовах на товар, і може обчислюватися одиницями часу (годинами, місяцями, роками) — часовим періодом, а також одиницями роботи (пробігом транспортних засобів, напрацюванням до першої відмови тощо). В практиці широко застосовується комбіноване обчислювання строку служби у тих та інших одиницях. Тривалість строку служби визначається, насамперед, терміном безпечного використання товару на підставі об'єктивних даних його експлуатації, випробувань, спеціальних досліджень тощо. Таким чином, тривалість строку служби визначається виробником, виходячи з видів використаних матеріалів, технологічних можливостей, конструктивних особливостей, способу обробки, тому можуть зустрічатися аналогічні товари різних виробників з різними термінами придатності. При цьому, як впливає з формулювання закону, встановлення строку — це право, а не обов'язок виробника. Якщо ж виробник через якінебудь причини не вважає за необхідне встановлювати строк служби на вироблений товар, то у відповідності із встановленими Законом вимогами він буде нести відповідальність за виникнення істотних недоліків товару протягом 10 років з дня передачі товару споживачу. Впродовж строку служби покупець має право:

- на забезпечення ремонту та технічного обслуговування товару (роботи);
- на пред'явлення вимог щодо істотних недоліків в товарі (роботі), на відшкодування шкоди.

Якщо товар купується для довготривалого використання, то з метою захисту споживача при вирішенні питань, хто та на яких умовах буде обслуговувати товар після закінчення гарантійного строку, закон покладає на виробника певні обов'язки по забезпеченню післягарантійного обслуговування товару, а саме: виробник повинен забезпечити ремонт і технічне обслуговування товару, а також випуск і постачання в торгівлі та ремонтні організації запасних частин у необхідному для ремонту та технічного обслуговування об'ємі і асортименті. Виконувати ці вимоги виробник зобов'язаний протягом всього терміну виробництва товару, а після його зняття з виробництва — протягом встановленого виробником строку служби або протягом десяти років з моменту зняття товару з виробництва, якщо строк служби не встановлений. Якщо підприємство-виробник товару цих обов'язків не виконує і споживач зіштовхується з неможливістю відремонтувати товар, то у споживача виникають додаткові права, наприклад, право на усунення недоліків за рахунок виробника, а в деяких випадках і на заміну товару.

Виходячи з інтересів безпеки громадян України Закон встановлює правило, у відповідності з яким, якщо товар (робота) по закінченню певного часу може бути небезпечним для життя, здоров'я або майна споживачів, то встановлення строку служби на ці товари (результати робіт) стають обов'язковою вимогою для виробника. Оскільки не до всякого товару можна застосувати норми закону про строк служби, вводиться поняття “термін придатності”, тобто період часу, по закінченню якого товар (робота) вважається непридатним для використання за призначенням. Цей термін в обов'язковому порядку повинен встановлюватися на продукти харчування, парфумерно — косметичні товари, медикаменти, товари побутової хімії та інші подібні товари. Термін придатності встановлюється на товари:

- які у процесі збереження або використання втрачають свої споживчі властивості;
- споживчі властивості яких можуть погіршуватися з часом;
- які можуть стати з часом небезпечними.

Продаж товару з вичерпаним терміном придатності або товарів, на які в порушення вимог законодавства термін придатності не був встановлений виробником, не дозволяється.

Будь-який товар проходить певний термін “звикання”, протягом якого можуть виявитися його особливості або недоліки. Для того, щоб термін “звикання” пройшов найменш безболісно для споживача, Закон передбачає право виробника (виконавця) встановлювати на товар (крім строку служби та терміну придатності) гарантійний строк. Таким чином, гарантійний строк — це термін часу, протягом якого виробник приймає на себе підвищені обов'язки перед споживачем, наприклад, зобов'язується за свій рахунок усувати виникаючі недоліки, а в окремих випадках і замінити товар на новий. У теперішній час торговельні компанії, намагаючись залучити клієнтів, надають їм різного роду додаткові послуги і тут гарантійне обслуговування набрало досить широке розповсюдження, але потрібно знати, що можна надавати додаткову гарантію, і при цьому додаткова гарантія повинна бути встановлена тільки понад гарантійного строку виробника і продавець може брати додаткову плату за право використовувати додаткову гарантію, при умові надавання споживачу вибору — придбати товар з додатковою гарантією або без неї.

Законодавство чітко регламентує, з якого дня обчислюються гарантійний строк і строк служби товару. Гарантійний строк, а також строк його служби, обчислюються з дня продажу товару споживачу (якщо

інше не передбачено договором). Якщо день продажу товару встановити неможливо, то ці строки обчислюються з дня виготовлення товару. Однак для товарів, момент покупки яких не збігається з часом початку їх використання, ці строки обчислюються по-іншому. Наприклад, на сезонні товари (одяг, хутряні та інші вироби) гарантійний строк обчислюється з початку відповідного сезону, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. Також, у разі продажу товарів за зразками, поштою, а також у випадках, коли час укладання договору купівлі — продажу і час передачі товару споживачеві не збігаються, гарантійний строк обчислюється, починаючи від дня передачі товару споживачеві, а якщо товар потребує спеціального установаження (підключення) чи складання, — від дня їх здійснення.

Таким чином, експерт — товаровознавець при вирішенні питань, пов'язаних з встановленням якості товарів, повинен у повній мірі володіти сучасним трактуванням законодавства України щодо понять “строків служби”, “термінів придатності” і “гарантійних строків”.

Список використаної літератури

1. Про захист прав споживачів [Електронний ресурс]: Закон України від 12 травня 1991 року № 1023-XII із змінами станом на 02 грудня 2013 року. — Режим доступу: <http://rada.gov.ua>
2. Про стандартизацію [Електронний ресурс]: Закон України від 17 травня 2001 року № 2408-III із змінами станом на 02 грудня 2013 року. — Режим доступу: <http://rada.gov.ua>
3. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]: кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV із змінами станом на 02 грудня 2013 року. — Режим доступу: <http://rada.gov.ua>

Резюме

В статье представлено современное толкование некоторых положений законодательства Украины относительно понятий “срок службы”, “срок годности” и “гарантийный срок”, а также указаны границы обязанностей продавца (производителя) в течение действия этих сроков.

Summary

The article considers the current interpretation of the law of Ukraine concepts of “lifetime”, “godnosti term” (“working life”) and “garantiyny period” (“warranty period”), and given takozh border duty seller (manufacturer) within the time duration of these actions.

В.В. Архипов, канд. техн. наук, профессор

Киевский национальный университет культуры и искусства

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПОДХОДЫ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ СТОИМОСТИ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ В СУДЕБНО- ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗАХ

Рассмотрены основные принципы отражающих социально-экономические факторы и закономерности формирования стоимости имущества, а именно: спроса и предложения, изменения, лучшего и наиболее эффективного использования, вклада, конкуренции, соответствия. Приведены коэффициенты износа ювелирных изделий. Предложены алгоритмы определения стоимости ювелирных изделий для различных методических подходов оценки и для эксклюзивных изделий при проведении судебно-товароведческих экспертиз.

В настоящее время востребованным остается такая разновидность судебно-товароведческой экспертизы, как оценка стоимости ювелирных изделий. Такие экспертизы часто назначаются при расследовании уголовных дел по фактам хищения, разбоя, мошенничества. Оценка ювелирных изделий также часто назначается судами при разрешении имущественных споров. В настоящее время востребованной становится оценка ювелирных украшений для их страхования, так как страховым компаниям необходима достоверная информация о возможных рисках при страховании тех или иных драгоценностей.

Ювелирные изделия — это предметы, изготовленные из сплавов драгоценных металлов с использованием различных видов художественной обработки, со вставками из драгоценных, полудрагоценных, поделочных цветных камней и других материалов природного или искусственного происхождения или без них, применяемые в качестве различных украшений, различных утилитарных предметов быта и (или) для декоративных целей.

Производство изделий подразделяется на серийное, с количеством изделий более 200 штук в год, и единичное — общий выпуск которых не превышает 200 штук в год. Ювелирные изделия бывают весовые, на которые установлена цена в зависимости от его массы, и невесовые, когда установленная цена не зависит от его массы.

От цели оценки ювелирных изделий из драгоценных металлов и драгоценных камней зависит выбор методики оценки и вида стоимости.

В условиях рыночной экономики наиболее распространенным видом стоимости является рыночная стоимость.

Как правило, под понятием рыночная стоимость подразумевается наиболее вероятная цена, которую должна достигать собственность на конкурентном и открытом рынке с соблюдением всех условий справедливой торговли, сознательных действий продавца и покупателя, без воздействия незаконных стимулов. Рыночная стоимость является объективной, независимой от желания отдельных участников рынка и отражает реальные экономические условия, складывающиеся на этом рынке.

При сделке купли-продажи передача прав от продавца к покупателю производится с соблюдением следующих условий: мотивация покупателя и продавца не испытывает незаконного давления или чрезвычайных жизненных обстоятельств; обе стороны действуют с учетом своих максимальных интересов; имущество выставляется на рынке достаточное для принятия решения количество времени; оплата производится на типичных условиях финансирования сделки; цена является нормальной, не затронутой специфическими условиями финансирования и продажи.

Рыночная цена на изделия из драгоценных камней и драгоценных металлов формируется соотношением спроса и предложения в данном месте, в данное время и в данных условиях. Она может быть подвержена заметным колебаниям, так как зависит от конъюнктуры рынка, моды, рекламы, открытия новых месторождений драгоценных камней, появления синтетических аналогов и имитаций камней, других факторов, но при этом всегда остается достаточно высокой и имеет постоянную тенденцию к росту во времени.

Виды стоимости ювелирных украшений предопределяются операциями, в которых они используются (купля-продажа, кредитование под залог, скупка, страхование, разрешение имущественных споров и т.д.), что приводит к разнообразию видов цен. В нашей стране на рынке изделий из драгоценных металлов и драгоценных камней виды стоимости (цен) многообразны. Если отпускную цену ювелирного украшения, рассчитываемую изготовителем, принять за единицу, то разнообразие цен на него можно представить в виде ряда с рекомендуемыми коэффициентами к отпускной цене: залоговая цена (0,23–0,33), скупочная цена (0,33–0,35), цена материалов ювелирного производства (0,35–0,50), отпускная цена изготовителя ювелирного изделия (1,00), розничная цена (1,10–1,35, иногда до 3,00), антикварная цена (1–6

и более) [2]. Кроме этого, стоимость бывает договорная, ее часто применяют в комиссионной торговле, а также страховая, которая не имеет широкого применения.

При оценке следует принимать во внимание действие ряда принципов оценки, которые определенным образом влияют на величину стоимости ювелирных изделий. Принципы оценки — это положенные в основу методических подходов основные правила оценки имущества, отражающих социально-экономические факторы и закономерности формирования стоимости имущества [1].

Принцип спроса и предложения. В любой области хозяйственной деятельности стоимость товара подвержена влиянию закона спроса и предложения. Это так же верно и для рынка ювелирных изделий и драгоценных камней. Как только предложение падает или растет спрос, стоимость ювелирного изделия будет возрастать. Вызванная многими причинами ограниченность предложения некоторых типов ювелирных изделий будет увеличивать спрос на них и, как следствие, — их стоимость. Ювелирное изделие, предлагаемое к продаже в престижном магазине, если оно сделано вручную и содержит редкие природные камни, вызывает острую конкуренцию среди покупателей из-за ограниченности предложения. В зависимости от спроса формируется и ассортимент предлагаемых к продаже изделий.

Ассортимент ювелирных украшений включает в себя их различные виды: предметы личных украшений; предметы туалета; предметы сервировки стола; предметы для украшения интерьера; принадлежности для часов; сувениры.

Принцип изменения. Стоимость ювелирных изделий в значительной степени зависит от социально-экономических условий, которые подвержены изменениям. Застой на рынке предметов роскоши, экономический кризис негативно сказывается на конъюнктуре рынка.

Жизненный цикл конкретного ювелирного изделия характеризуется колебаниями объема продаж и прибыли от реализации. Эти колебания определяются стадиями в рамках периода существования ювелирного изделия. Жизненный цикл охватывает пять стадий, которые конкретное ювелирное изделие проходит на рынке: внедрение, рост, зрелость, насыщение, спад.

В современных условиях жизненный цикл любого товара существенно сокращается, это касается и ювелирных изделий. Увеличить срок их эксплуатации можно за счет высокого качества изготовления и классического дизайна.

Принцип лучшего и наиболее эффективного использования. Этот принцип особенно часто применяется при оценке ссудного обеспечения. Лучшее и наиболее эффективное использование определяется как наиболее вероятное и рентабельное на момент оценки. Это такое использование ювелирного изделия, которое обеспечит наиболее высокую отдачу сегодня или в ближайшем будущем.

Анализ распадается на две части: оптимальное использование самого ювелирного изделия и оптимальное использование драгоценных металлов и драгоценных камней. В этом случае всегда надо рассматривать вариант невыплаты долговых обязательств. Для поиска наилучшего и наиболее рентабельного использования залога необходимо рассматривать оцениваемые драгоценные металлы и камни в ювелирном изделии в зависимости от того, какие сырьевые материалы лежат в его основе.

В случае использования драгоценных металлов и драгоценных камней необходимо рассчитать, подлежат ли закрепленные драгоценные камни реставрации, каковы будут трудозатраты на реставрацию, изменится ли вес камней, изменятся ли их качественные и цветовые характеристики.

Принцип вклада. Как правило, произведенные в разумных пределах реставрационные работы (полирование, золочение, закрепка недостающих камней) влекут за собой увеличение стоимости ювелирного изделия. Но серьезные реставрационные работы (наложение эмали, реставрация вставок) могут добавить к стоимости меньше, чем произведенные затраты, при этом надо иметь в виду, что реставрация ювелирного изделия — вещь очень рискованная и очень сложно найти квалифицированного ювелира, который может успешно выполнить такую работу.

Принцип конкуренции. Конкуренция на рынке ювелирных изделий действует в полную силу. Если в настоящий момент в ювелирных магазинах ощущается неудовлетворенный спрос, ювелирные изделия, особенно индивидуальные, могут быть быстро проданы и принести прибыль. Переизбыток предложения создаст трудности для реализации товара по средней рыночной стоимости.

Принцип соответствия. Действие принципа соответствия легко наблюдать, анализируя модные течения в производстве ювелирных изделий.

Определений моды существует очень много, но все их можно свести к двум основным понятиям.

Первое: мода — это то, что имеет в определенное время самое большое распространение, пользуется наибольшей популярностью и признанием большинства.

Второе: мода — это непродолжительное господство в определенной общественной среде тех или иных вкусов, проявляющихся во внешних формах быта.

Общее для обоих понятий — систематическая смена моды, ее популярность и признание большинством.

Практика показывает, что людям свойственно стремление в тот или иной период времени к общим формам во внешнем облике. Но по отношению к ювелирным изделиям эта общность совершенно не исключает большого разнообразия.

Общность форм в ювелирных изделиях для каждого периода можно легко уловить. Специалисты-искусствоведы на этой основе датируют ювелирное изделие с точностью до нескольких лет. Наличие общности форм в определенное время выражает моду на ювелирное изделие.

Наиболее важной чертой моды является ее смена другой модой. С появлением каждой новой моды ювелирные изделия, характерные для предшествующей моды, частично теряют свою эстетическую ценность.

Мода определяется появлением, а затем и преобладанием в определенном периоде времени новых форм ювелирных изделий, новых вставок, новых форм и видов огранки ювелирных камней, новой отделки ювелирных украшений.

Основная черта, определяющая моду — новизна.

Эстетические потери, связанные с выходом ювелирных украшений из моды, заставляют продавать их по сниженным ценам (скупка драгоценных металлов у населения) или переделывать эти изделия в мастерских по индивидуальным заказам.

По степени модности ювелирные изделия можно разделить на следующие группы: 1) изделия, выполненные по последним предложениям моды; 2) изделия, рекомендованные как модные в текущем сезоне; 3) изделия прошлых лет классических форм, продолжающие быть модными; 4) изделия, вышедшие из моды, старомодные.

Ювелирные изделия в силу своей высокой материальной ценности менее подвержены категориям “модно”, “старомодно”, но и они, так же как и другие предметы декоративно-прикладного искусства, отображают особенности стиля, характерного для определенного времени.

Наряду с принципами оценки существуют факторы, влияющие на оценку ювелирных изделий. Все факторы, влияющие на стоимость, можно разделить на объективные и субъективные. Объективные факторы в основном являются экономическими, определяющими в конечном счете средний уровень цен конкретных сделок.

Объективные факторы делятся на *макроэкономические* и *микроэкономические*.

К макроэкономическим факторам относятся налоги, пошлины, инфляция, исходный уровень потребности в ювелирных изделиях, курс валют, уровень и условия оплаты труда, уровень безработицы, развитие экспортно-импортных операций и т.д. Микроэкономические факторы характеризуют объективные параметры конкретных сделок и связаны с описанием объекта купли-продажи и с правовым характером сделки. Субъективные факторы связаны с поведением конкретного продавца, покупателя или посредника на стадии заключения сделки (например, осведомленность, честность, темперамент, личные симпатии и т.д.), т.е. относятся к факторам психологического характера.

В соответствии с Национальным стандартом № 1 “Загальні засади оцінки майна і майнових прав” [1] применяют три подхода к определению стоимости имущества: затратный, сравнительный, доходный.

В рамках каждого подхода имеются особенности определения стоимости. Все полученные разными методами результаты расчетов впоследствии обобщаются и анализируются. В итоге определяется окончательное значение рыночной стоимости.

Затратный подход к оценке ювелирного изделия. Основным принципом, на котором основывается затратный подход, является принцип замещения. Из него следует, что никакой осведомленный и благоразумный покупатель никогда не заплатит за ювелирное украшение больше, чем сумма денег, которую нужно потратить на приобретение и воссоздание украшения, аналогичного по своим потребительским характеристикам.

В рамках затратного подхода величина рыночной стоимости ювелирного изделия рассчитывается на основе затрат на приобретение для него материалов и его изготовление.

Чаще всего затратный подход к оценке ювелирных изделий используют:

- при оценке уникальных или внекатегорийных ювелирных изделий;
- при оценке изделий, рынок которых ограничен;

- при оценке изделий, пользующихся незначительным спросом;
- при оценке стоимости изготовления новой ювелирной коллекции.

При оценке трудозатрат, необходимых для изготовления ювелирного изделия, рекомендуется использовать методику расчета восстановительной стоимости.

Восстановительная стоимость (издержки воспроизводства) выражается в денежной сумме, необходимой для точного воспроизводства оцениваемого ювелирного изделия, в ценах данного времени.

Оценивая ювелирное изделие с точки зрения затрат на его создание, эксперт сначала должен определить стоимость необходимых драгоценных металлов и ювелирных камней, затем рассчитывает трудозатраты на изготовление изделия. В особых случаях учитывает износ. Так, в методике “Практического руководства по оценке изделий из ювелирных металлов и камней” фирмы “ЮвЭксО” предлагается применять следующие коэффициенты износа ювелирных изделий [4]:

Группа износа	Описание износа изделия	Коэффициент износа
1	Без дефектов, видимых в двукратную лупу (царапины, потертости, забоины)	1,00
2	С дефектами, едва видимыми невооруженным глазом	0,95
3	С дефектами, видимыми невооруженным глазом, частично ухудшающими внешний вид изделия	0,90
4	С дефектами, видимыми невооруженным глазом, ухудшающими внешний вид изделия	0,85
5	С дефектами, видимыми невооруженным глазом, ухудшающими внешний вид изделия и с незначительной деформацией, не влияющей на целостность и художественную композицию изделия	0,80

Примечание. Изделия с большими деформациями, дефектами и утратой конструктивных элементов оцениваются как лом либо оценка производится после реставрации изделия.

В случае, если изделие представляет собой художественную ценность, используется система повышающих коэффициентов.

В основу всех расчетов при оценке должно быть положено знание метода изготовления и особенностей технологической схемы производства.

Алгоритм затратного подхода состоит из следующих шагов:

- определение стоимости драгоценного металла;
- определение стоимости драгоценных камней;

- определение стоимости трудозатрат на изготовление и закрепку;
- вычисление и вычет износа;
- расчет повышающих коэффициентов.

Итогом является расчетная стоимость ювелирного изделия.

Существует десять основных процедур, которые выполняются в процессе использования затратного подхода:

1. Очистить, осмотреть, взвесить и измерить ювелирное изделие.
2. Проанализировать конструкцию.
3. Проанализировать качество дизайна и работы.
4. Рассчитать цену металла, времени, потраченного на дизайн, и времени, потраченного на отделочную работу.
5. Определить качество драгоценных камней.
6. Определите приблизительный вес драгоценных камней.
7. Определить цену драгоценных камней.
8. Определить трудозатраты на изготовление и закрепку.
9. Сложить отдельные ценовые компоненты металла, работы и драгоценных камней.
10. Добавить среднюю рыночную наценку.

Сравнительный подход. Основой применения сравнительного подхода является принцип замещения: никто не заплатит за товар больше, чем та сумма денег, за которую можно приобрести другой товар, способный удовлетворить покупателя своим качеством.

Способ прямого сравнения рыночных продаж наиболее часто применяется при оценке антикварных и камнерезных изделий, поскольку другие подходы не позволяют учесть типичные предпочтения покупателей.

Стоимость ювелирного изделия с драгоценными камнями невозможно рассчитать, исходя только из сравнения сходных продаж, так как драгоценные камни, закрепленные в изделии, обладают множеством индивидуальных качественных и цветовых характеристик, что очень сильно отражается на стоимости ювелирного изделия.

Сравнительный подход предполагает использование методов, позволяющих произвести сравнение оцениваемого ювелирного изделия с аналогичными изделиями, в отношении которых имеется информация о ценах сделок с ними, и на основе этого сравнения установить стоимость оцениваемого ювелирного изделия.

Главное условие применения сравнительного подхода — наличие сформировавшегося рынка, на котором оценщик подыскивает информацию о совершившихся сделках купли-продажи изделия-аналога.

Рынок представляет собой то место, где конкретное изделие продается публике чаще всего. Типы рынков бывают следующие: розница (окончательному потребителю), опт, аукцион, коллекционер, от дилера к дилеру, музей, антиквар.

Концепция рынка включает в себя его расположение. При определении справедливой стоимости в некоторых случаях может приниматься во внимание стоимость транспортировки ювелирных изделий на более доступный рынок продажи.

Прежде чем приступить к оценке изделия, необходимо диагностировать его по методу изготовления. Это может быть:

- изделие, выполненное методом литья по выплавляемым восковым моделям (серийное производство);
- штампованное изделие (серийное производство);
- внекатегорийное изделие (выполненное вручную).

В зависимости от технологии изготовления изделия выбираются методики расчета трудозатрат на его производство и закрепление камней. После суммирования оценки трудозатрат необходимо определить стоимость накопленного износа.

Различают физический (разрушение, повреждение поверхности, деформация), функциональный (несоответствие современным техническим условиям и отраслевым стандартам) и моральный (изделие вышло из моды) износ ювелирных изделий.

Алгоритм сравнительного подхода включает в себя два этапа:

- сбор всех заслуживающих внимания данных относительно оцениваемого объекта и сопоставимых с ним объектов;
- диагностика драгоценных металлов, ювелирных камней и трудозатрат по параметрам сравнения с учетом необходимых поправок на качественные различия.

Для определения элементов, от которых зависит стоимость, необходим подробный анализ рыночных условий. Чтобы привести объекты сравнения к исследуемому образцу на дату оценки, требуется выполнить корректировки продажной цены объекта сравнения по каждой позиции элементов сравнения. Общая величина коррекции зависит от степени различия между объектами. В экспертной практике принято выделять следующие основные элементы сравнения:

- физические характеристики ювелирного украшения (масса, проба драгоценного металла, характеристики вставок);
- уникальность;
- редкость (сколько предметов существует);

- степень износа;
- происхождение и производство;
- качество дизайна;
- права собственности;
- условия финансирования;
- условия продажи;
- состояние рынка;
- место продажи;
- использование.

Для обоснования средней рыночной стоимости того или иного ювелирного изделия рекомендуется изучить рынок. Изучение ювелирного рынка предусматривает учет следующих факторов:

- доля рынка, контролируемая данным типом изделий: объем продаж конкретных изделий; предполагаемые потери, которые могут быть вызваны деятельностью на рынке товаров-конкурентов;
- ситуация в сфере предложения изделий-аналогов на рынке: общая емкость рынка; сегментация потребителей; определение мотивации потребителей; репутация ювелирных украшений на рынке (качество, уникальность, другие особенности);
- каналы и формы сбыта (прямая доставка, торговые представители, предприятия-производители, оптовые посредники, дилеры), степень охвата рынка;
- цены на ювелирные изделия.

Чтобы оценка с помощью сравнительного подхода была достоверной, необходимо найти несколько изделий-аналогов. При оценке ювелирного изделия во внимание принимается главным образом следующее: метод изготовления, проба металла, характеристики вставок ювелирных камней (цвет, прозрачность, огранка и размеры).

Доходный подход. В рамках доходного подхода применяется совокупность методов оценки стоимости ювелирного изделия, основанных на определении ожидаемых доходов от оцениваемого изделия в течение времени.

В последние годы в мире усиливается тенденция вкладывать деньги в ювелирные украшения с драгоценными камнями. Такие капиталовложения рассчитаны на длительное время, поскольку цена на камни неуклонно растет. Инвесторы обычно вкладывают деньги в ювелирные изделия и драгоценные камни, чтобы защитить свои средства от обесценивания и получить доход, при этом другие преимущества от владения ювелирным изделием не берутся в расчет.

Основные принципы, которые необходимо знать и соблюдать при инвестициях в драгоценности:

1. В отличие от большинства других красивых вещей, которые люди покупают и используют (автомобили, меха, мебель и т.п.), драгоценными камнями можно пользоваться без ущерба для их стоимости.

2. Исторически рынок драгоценных камней существовал всегда. Хорошие камни не подвержены тенденциям моды, они не входят в моду и не выходят из моды.

3. Драгоценные камни невелики по размерам, поэтому их легко перемещать и хранить, они всегда доступны владельцу, и при необходимости не составит труда показать их потенциальному покупателю.

4. Драгоценные камни не подходят для краткосрочного вложения средств.

В большинстве случаев, в зависимости от цены, которая была уплачена, и темпов повышения стоимости необходимо минимум пять лет для того, чтобы выйти на уровень безубыточности.

5. При инвестициях в драгоценные камни следует уделять особое внимание проверке их подлинности и определению их истинного качества и истинной стоимости.

6. Существует проблема ликвидности. Если владелец не ювелир и не профессиональный дилер, очень трудно быстро найти покупателя на камень или ювелирное изделие.

Для успешных инвестиций в драгоценные камни и украшения с ними необходимо изучать тенденции рынка.

Особенности оценки эксклюзивных ювелирных изделий. Эксклюзивные ювелирные изделия отличаются изысканностью дизайна. Изделия такой работы обычно выполняются в одном экземпляре (эксклюзив), в них используются драгоценные камни высочайшего качества. Эксперт должен четко понимать, что изделия массового производства стоят гораздо меньше изделий, изготовленных вручную, с редкими драгоценными камнями.

Эксклюзивные изделия всегда стоят дороже еще и потому, что затраты на их изготовление покрываются одним потребителем, а не распределяются между многими, как в случае с изделиями массового производства.

Торговая наценка на эксклюзивные ювелирные изделия везде разная и зависит от многих факторов, которые никогда не бывают одинаковыми для всех производителей. К таким факторам можно отнести редкость изделия, условия страхования, затраты на охрану, кредитные

риски, затраты на обучение персонала, предоставление специальных услуг (например, изготовление изделий по фирменному дизайну и на заказ), на ремонт, клиентское сопровождение.

Для оценки ювелирных изделий наиболее оптимальным является метод сравнения продаж. Источниками информации может быть посещение крупнейших международных выставок в Объединенных Арабских Эмиратах (города Дубай и Шарджа), в Швейцарии (г. Базель) и др. Также полезно посещать магазины крупнейших ювелирных фирм (“Картье”, “Тиффани” и др.). Кроме того, эксклюзивные ювелирные изделия, часто продаются на крупнейших аукционах.

В экстраординарном ювелирном украшении всегда отражены мироощущение и уровень культурного развития художника, его представления о красоте и удобстве изделия.

Изучая авторское ювелирное украшение, можно определить наиболее характерные черты времени его изготовления: культуру, ценностные ориентации, философские идеи. С другой стороны, авторское ювелирное украшение всегда выражает конкретный художественный образ. При этом украшение как набор элементов, сочетание различных драгоценных металлов, камней в различных пропорциях, ритмах, цвете, фактуре обработки создает огромное разнообразие внутри определенного эстетического идеала. Диапазон ценностной характеристики этих вариаций — от бездарно-безвкусных до высочайших эстетически утонченных образцов.

В дизайне ювелирных изделий огромное значение имеет качественная проработка художественного образа. В процессе создания украшения наибольшую роль играет стиль, который задает дизайнеру творческую программу: формирует эстетический идеал, диктует образы и силуэтные формы, определяет темпы устаревания украшения. Стиль ориентирует дизайнера на переработку многообразных идей в единую целостную систему, внутри которой каждая деталь подчинена общему замыслу. Разработанный ювелирной фирмой стиль ориентирует потребителя на представления о ценности той или иной коллекции.

Многие известные ювелирные компании выработали свой стиль, который является их визитной карточкой. И именно стиль фирмы повышает стоимость украшений из той или иной коллекции.

Объединение ряда ювелирных изделий в любую художественную систему — стиль достигается путем изготовления изделий с общими сходными признаками (материалы, мотивы, техника и т.п.). Так, изделия фирм “Картье”, “Тиффани”, “Вердюра” ассоциируются с укра-

шениями, выполненными в анималистическом стиле, где украшениях запечатлены медведи, пантеры, ящерицы с глазами из изумрудов, рубинов и сапфиров и причудливо выполненными телами. Фирма Гарри Уинстона ассоциируется с огромными бриллиантами, а “Ван Клиф и Арпел” — с “невидимым” креплением драгоценных камней [3].

При анализе факторов, влияющих на формирование рыночной цены эксклюзивных ювелирных украшений, необходимо выделить: качество, редкость подобранных камней, оригинальность замысла, уровень исполнения, сложность моделировки, новое в технологии, комплектность изделия и имя фирмы-изготовителя или дизайнера украшения.

Алгоритм определения стоимости эксклюзивного ювелирного изделия:

1. Взвешивание изделия.
2. Определение состава сплава (пробы).
3. Диагностика вставок.
4. Изучение набора клейм, сопроводительных документов.
5. Изучение стилевых признаков.
6. Изучение особенностей технологии, позволяющих выявить почерк мастера или фирмы-изготовителя.
7. Расчет базовой стоимости.
8. Определение повышающих коэффициентов.
9. Изучение рынка.
10. Определение рыночной стоимости ювелирного изделия.

При оценке эксклюзивного ювелирного изделия для определения базовой стоимости необходимо установить вес изделия, состав сплава, из которого оно изготовлено, стоимость камней и трудозатраты на изготовление и закрепку вставок.

К диагностике вставок надо относиться с большой тщательностью. При оценке особо ценных камней рекомендуется получить экспертное заключение в Гемологического центра Украины и приложить это заключение к отчету по оценке. Если в украшении закреплены редкие, уникальные камни, необходимо установить их характеристики по цвету, прозрачности, качеству обработки.

Для определения ориентировочных рыночных цен на уникальные камни следует собрать как можно больше информации о результатах торгов на международных аукционах.

При расчетах повышающих коэффициентов рекомендуется пользоваться системой оценки следующих факторов:

- наличие документов, позволяющих установить фирму — изготовителя украшения;
- наличие особенностей, позволяющих доказать авторство украшения;
- оригинальность замысла;
- уровень исполнения;
- сложность моделировки;
- новаторство в технологии изготовления;
- комплектность изделия;
- типичность дизайна или отделки (характерная для фирмы-изготовителя);
- редкость закрепленных камней;
- уникальность камней;
- редкость для музейных коллекций;
- повышенный рыночный спрос;
- высокая сохранность;
- наличие сертификатов.

Оценку качества изготовления эксклюзивного изделия Н.Д. Дронова [3] предлагает проводить исходя из следующей классификации:

Превосходное качество. Изделие является, по существу, идеальным во всех отношениях. Оно может быть ручной или машинной работы. Все поверхности полностью отполированы. Работа, дизайн, пропорции и художественное исполнение на мастерском уровне. Посадка камней совершенна. Какие-либо недостатки отсутствуют.

Очень хорошее качество. Изделие может быть изготовлено любым методом. Произведено с достаточным вниманием к дизайну, пропорциям и художественному исполнению. Камни тщательно оправлены. Углы лапок креплений пропорциональны или единообразны, симметричны относительно всех элементов. Все поверхности отполированы. Отсутствуют признаки швов или припоя. Работа на уровне мастера. Изделие почти не имеет недостатков.

Весьма хорошее качество. Работа высокого качества, возможно, на уровне мастера. Хорошие дизайн и художественное исполнение, правильные пропорции. Хорошая полировка почти всех поверхностей. Хорошее закрепление камней. Это высший уровень для литых изделий, которые демонстрируют небольшую пористость или другие видимые материальные дефекты. Пористость должна быть невидимой во время ношения, и основная часть пор должна быть правильно заполнена. На этом уровне не может быть большой пористости, заполненной или

скрытой. Изделие должно быть отполировано сверху, но может быть частично и снизу. Посадка камней должна быть надежной, а камни должны располагаться на одном уровне. Допустима легкая вариативность в линиях посадки каналов, кончиков крапанов или в отделке. Работа на уровне ремесленника или хорошо подготовленного ювелира, но не мастера.

Хорошее качество. Можно также называть его производственным качеством. Наиболее типично для коммерческих изделий.

Предлагаемые в данной работе алгоритмы оценки ювелирных изделий позволяют систематизировать процедуру оценки ювелирных изделий при проведении судебно-товароведческих экспертиз.

Список использованной литературы

1. Загальні засади оцінки майна і майнових прав: національний стандарт № 1, затв. Постановою КМ України від 10 вересня 2003 р. № 1440.
2. *Ананьев С.А.* Оценка драгоценных камней и изделий из них: учеб. пособие / С.А. Ананьев; ГОУ ВПО ГУЦМиЗ. — 2-е изд., пересмотр. — Красноярск, 2006. — 196 с.
3. *Дронова Н.Д.* Что надо знать оценщику ювелирных изделий: справочник-энциклопедия / Н.Д. Дронова. — М.: Известия, 2007. — 376 с.
4. Практическое руководство по оценке изделий из ювелирных металлов и камней: прейскуранты цен на бриллианты и граненые цветные камни. — Екатеринбург: Урал. геммол. ассоциация «ЮвЭксО», 1997–2002. — 84 с.

Резюме

Розглянуто основні принципи відображають соціально-економічні фактори та закономірності формування вартості майна, а саме: попиту і пропозиції, зміни, кращого і найбільш ефективного використання, вкладу, конкуренції, відповідності. Наведено коефіцієнти зносу ювелірних виробів. Запропоновано алгоритми визначення вартості ювелірних виробів для різних методичних підходів оцінки і для ексклюзивних виробів при проведенні судово — товарознавчих експертиз.

Summary

The basic principles reflect the socio-economic factors and patterns of formation value of the property, namely supply and demand changes, the best and most efficient use, contribution, competition, conformity. Shows deterioration factors jewelry. Proposed algorithms for determining the cost of jewelry for different methodological approaches for evaluation and exclusive products at a forensic merchandising expertise.

7

ЕКСПЕРТИЗА ОБЪЕКТОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

УДК 347.772(094.7)

І.Ю. Поліщук, судовий експерт

*Науково-дослідний центр судової експертизи
з питань інтелектуальної власності*

ЗАСТОСУВАННЯ ДОХІДНОГО ОЦІНОЧНОГО ПІДХОДУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ПРИ ПОРУШЕННІ ПРАВ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ

У статті наводяться алгоритми розрахунку матеріальної шкоди внаслідок порушення прав на торговельну марку основними методами дохідного оціночного підходу. Надано узагальнену оцінку практичного застосування вказаних методів при проведенні судових експертиз за напрямом економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності.

На сьогоднішній день в Україні відсутня офіційна затверджена експертна методика з визначення матеріальної шкоди внаслідок порушення прав на торговельну марку (далі — ТМ). Єдиним нормативним документом, який містить положення щодо розрахунку матеріальної шкоди (збитків) внаслідок неправомірного використання об'єктів права інтелектуальної власності є Національний стандарт № 4 “Оцінка майнових прав інтелектуальної власності” (далі — Національний стандарт № 4) [1], який був прийнятий відповідно до ст. 9 Закону України “Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність” (далі — Закон про оцінку) [2]. Як відомо, судово-експертна діяльність з визначення матеріальної шкоди при порушенні прав на ТМ нерозривно пов’язана з таким інститутом як оцінка майна та майнових прав. Проте, враховуючи відмінності судово-експертної та оціночної діяльності, а також низку спеціальних процесуальних вимог, які висуваються до

проведення судової експертизи виникає потреба у розробці самостійної експертної методики з визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав на ТМ.

Питанням визначення збитків внаслідок порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності присвячені наукові праці О.Б. Бутнік-Сіверського [3], А.Н. Єфимова [4], Н.В. Линнік [5]. Серед зарубіжних дослідників необхідно зазначити таких авторів: Дж. Русма (J. Roosma), Дж. Керр (J. Kerr) и Р. Рейли (Robert F. Reilly) [6] та Гордона В. Сміта [7].

Національний стандарт № 4 [1] є методичною основою незалежної оцінки майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності. Положення цього стандарту не враховують низки вимог, які висуваються до проведення судових експертиз, а в деяких випадках прямо суперечать Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [8] (далі — Інструкція), зокрема, що стосується такої норми-заборони як самостійне збирання матеріалів, які підлягають дослідженню. Тобто, експерт при вирішенні питання користується тільки матеріалами справи та наданими об'єктами дослідження.

Відповідно до п. 26 Національного стандарту № 4 [1] розмір збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності визначається станом на дату оцінки із застосуванням оціночної процедури накопичення прибутку (доходу), який не отримав суб'єкт права інтелектуальної власності та/або ліцензіат внаслідок неправомірного використання об'єкта права інтелектуальної власності, виходячи з обсягів виробництва та/або реалізації контрафактної продукції.

Оціночна процедура накопичення прибутку (доходу) відноситься до методів дохідного оціночного підходу і відповідно до п. 10 Національного стандарту №4 це метод непрямої капіталізації (дисконтування грошового потоку) та метод прямої капіталізації доходу [1]. Застосування методів непрямої капіталізації (дисконтування грошового потоку) та прямої капіталізації доходу, у відповідності до п. 11 Національного стандарту № 4, передбачає визначення розміру тієї частини доходу, що отримана у зв'язку з наявністю в юридичної або фізичної особи майнових прав інтелектуальної власності. При цьому грошовим потоком чи доходом може бути:

- *для методів переваги у прибутку і розподілу прибутків* — різниця між прибутком суб'єкта права інтелектуальної власності, отриманого в результаті використання об'єкта права інтелектуальної власності, та прибутком, отриманим без використання такого об'єкта;

- *для методу додаткового прибутку* — додатковий прибуток, який отримано суб'єктом права інтелектуальної власності в результаті використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- *для методу роялті* — ліцензійний платіж за надання прав на використання об'єкта права інтелектуальної власності.

При цьому побудований грошовий потік, за одним з вищевказаних методів, не потребує подальшого дисконтування або капіталізації на певну дату, оскільки це не оцінка майнових прав, а розрахунок матеріальної шкоди.

Особливістю матеріальної шкоди при порушенні прав на об'єкти інтелектуальної власності є те, що вона не включає пряму дійсну шкоду, оскільки при порушенні прав об'єкт інтелектуальної власності, який обліковується на балансі підприємства, у дійсності не зникає, на відміну від матеріальних об'єктів, які можуть бути знищені або пошкоджені. Саме тому при визначенні матеріальної шкоди вартість виключних майнових прав, що обліковується на балансі, не співвідноситься на пряму з виявленими фальсифікованими товарами.

Таким чином, основним завданням експерта при визначенні розміру матеріальної шкоди унаслідок порушення прав на ТМ є визначення розміру втраченої (упущеної) вигоди власника ТМ, яка відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України визначається як доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене [9]. Втрачена (упущена) вигода власника ТМ є прибутком, який він міг би отримати, але не отримав внаслідок появи на ринку однорідних товарів, маркованих знаком, ідентичним або схожим з його знаком (методи переваги у прибутку і розподілу прибутків та додаткового прибутку) з подальшим виокремленням частини, що приходить на ТМ, або розміром ліцензійної винагороди, яку міг би отримати власник ТМ, якби порушник купив ліцензію (метод роялті).

Базовими показниками для побудови грошового потоку є кількість фальсифікованої та ціна оригінальної продукції, інформація щодо яких повинна міститись у матеріалах справи, в рамках якої проводиться судова експертиза. З'ясувавши значення окреслених вище показників знаходиться їх добуток, оскільки вважається, що на час вчинення правопорушення один контрафактний товар витісняє з ринку один оригінальний товар. Вказана позиція закріплена у постанові Пленуму Вищого господарського суду України від 17 жовтня 2012 р. № 12 “Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності” [10, п. 50].

Застосування конкретного методу розрахунку матеріальної шкоди залежить від вихідних даних. Ураховуючи диспозитивність та договірні відносини на ринку комерціалізації торговельних марок, власник майнових прав на ТМ на свій розсуд вирішує як використовувати свій об'єкт — самостійно чи надавати його також у користування, заробляючи на цьому додаткові кошти. Тому в залежності, яким чином ТМ використовувалась власником і, які документи, у тому числі щодо розпорядження майновими правами на ТМ є в наявності, обирається метод розрахунку.

На наш погляд, визначення матеріальної шкоди внаслідок порушення прав на ТМ, неможливе без з'ясування:

- фактичного використання ТМ власником;
- витрат на створення, розробку, маркетингові дослідження та рекламування ТМ;
- витрат на виробництво і реалізацію продукції, що виготовляється з використанням ТМ;
- обсягу переданих прав та інших умов ліцензійних договорів про використання ТМ;
- розміру та умов виплати ліцензійних платежів (роялті, винагороди) за використання ТМ.

По суті наведене вище є вихідними даними для експерта з урахуванням яких він обирає найбільш доцільний та можливий метод розрахунку. Для висвітлення окремих положень розглянемо детальніше кожний з названих методів дохідного оціночного підходу.

Метод переваги у прибутку та розподілу прибутків.

При оцінці майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності застосування методу переваги у прибутку передбачає дисконтування або пряму капіталізацію різниці між прибутком від діяльності суб'єкта права інтелектуальної власності, що проводиться з використанням об'єкта права інтелектуальної власності, та прибутком, отриманим від такої діяльності, за умови, що вона проводиться без використання зазначеного об'єкта.

Джерелом формування переваги у прибутку, що виникає в результаті використання об'єкта права інтелектуальної власності, зокрема, може бути:

- збільшення ціни реалізації одиниці продукції (товарів, робіт, послуг);
- збільшення обсягу реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) у натуральному виразі;

- скорочення витрат, пов'язаних з виробництвом та/або реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг).

Метод розподілу прибутків полягає у виділенні тієї частини прибутку, що отримана в результаті використання об'єкта права інтелектуальної власності, із загальної суми прибутку суб'єкта права інтелектуальної власності з подальшим переведенням такої частини прибутку у вартість майнових прав інтелектуальної власності. Процедура переведення здійснюється шляхом дисконтування або прямої капіталізації прибутку за умови обґрунтування застосування однієї із зазначених оціночних процедур у звіті про оцінку.

Застосування цього методу для визначення матеріальної шкоди унаслідок порушень прав інтелектуальної власності на ТМ в рамках судових експертиз можливе за умови внесення певних коректив у розрахункові моделі та їх адаптації до завдань судової експертизи.

У процесі реалізації цього методу у судовій експертизі визначається частка, яка приходить на ТМ, у загальному прибутку з продажу 1 одиниці оригінальної продукції та встановлюється кількість фальсифікованого товару, який був реалізований. Розрахунок розміру втраченої вигоди методом розподілу прибутків реалізовується за допомогою ряду послідовних етапів.

Eman I. Встановлення частки об'єкта інтелектуальної власності у загальному прибутку.

Перш за все, для визначення частки ТМ у загальному прибутку, який отримує власник ТМ з продажу одиниці товару, необхідно встановити показник загального прибутку на одиницю товару. Цей показник може міститися, наприклад, у Довідці-калькуляції. Окрім показника загального прибутку, Довідка-калькуляція повинна обов'язково містити показники собівартості виготовлення та відпускну ціну товару.

Для визначення частки ТМ у загальному прибутку, за умови відсутності у матеріалах справи документів на підставі яких його можна визначити, використовується загальноприйняте правило розподілу прибутку — так зване “Правило Бегунка” або “Правило 25 відсотків” [11, с. 104]. Отже, для розрахунку втраченої вигоди методом розподілу прибутків, частка, яка приходить на об'єкти інтелектуальної власності, у загальному прибутку з продажу одиниці оригінального товару (dprofitIP) може встановлюватись на рівні 25%.

Eman II. Встановлення кількості товару.

Відповідно до п. 26 Національного стандарту № 4 [1] розмір збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності

розраховується виходячи з обсягів виробництва та/або реалізації контрафактної продукції. Вибір певної операції — виробництва або реалізації, та власне встановлення кількості товару в рамках обраної операції, залежить від питання, яке поставлене на вирішення судової експертизи. Так за умови, якщо питання стосується попередньої злочинної діяльності і кваліфікація проведена в рамках незакінченого злочину, судовий експерт може оперувати кількістю виготовленого та ще фактично не проданого фальсифікованого товару, а також товару, що зберігається на складі. Якщо кваліфікація здійснена за закінченим злочином, то до розрахунку включається лише кількість фальсифікованого товару, який був фактично реалізований.

Етап III. Розрахунок втраченої вигоди.

Розмір втраченої вигоди, яку не отримав власник ТМ визначається за формулою:

$$M_{pr} = d_{profit IP} \times Q, \quad (1)$$

де M_{pr} (Missed profit) — втрачена вигода; Q (Quantity) — кількість товару; $d_{profit IP}$ (part intellectual property in profit) — частка прибутку, яка приходить на ТМ.

Метод додаткового прибутку.

При незалежній оцінці об'єкта інтелектуальної власності застосування методу додаткового прибутку передбачає пряму капіталізацію додаткового прибутку, який може отримувати суб'єкт права інтелектуальної власності в результаті використання об'єкта права інтелектуальної власності понад середній прибуток, який отримують подібні суб'єкти, що не мають переваги володіння такими майновими правами.

Застосування цього методу для визначення матеріальної шкоди внаслідок порушень прав інтелектуальної власності на ТМ в рамках судових експертиз можливе за умови наявності необхідних документів на підставі яких можна виконати розрахунок та виокремити грошові потоки, які отримує суб'єкт інтелектуальної власності з використанням ТМ та без використання цього об'єкту.

Метод роялті.

Відповідно до п. 15 Національного стандарту № 4 [1] метод роялті застосовується за умови, що майнові права інтелектуальної власності надані або можуть бути надані за ліцензійним договором іншій фізичній або юридичній особі. Метод полягає у визначенні суми дисконтованих доходів від ліцензійних платежів.

На даний час метод роялті є найбільш використовуваним при визначенні матеріальної шкоди при порушеннях прав інтелектуальної

власності на ТМ. Це пов'язано з тим, що в матеріалах справи наявні фактичні ліцензійні договори на основі яких можна встановити ставку та базу роялті.

У процесі реалізації методу роялті встановлюється ставка роялті, база нарахування роялті та період, протягом якого необхідно розрахувати втрачену вигоду. Розрахунок розміру втраченої вигоди методом роялті реалізовується в декілька послідовних етапів.

Етап I. Встановлення ставки та бази роялті.

Ставка та база роялті встановлюється на підставі ліцензійних договорів, які містяться у матеріалах справи.

В разі відсутності таких договорів існує можливість використовувати, так звані, стандартні ставки роялті. Стандартні (приблизні) ставки роялті були визначені на основі аналізу світової практики, висновків ліцензійних угод в різних галузях промисловості. Прийнято вважати, що ці ставки використовуються спеціалізованими крупними зовнішньоторговими організаціями, які застосовуються до бази роялті, і котрі дозволяють попередньо визначати приблизну ставку роялті для кожного конкретного об'єкта [12].

Щодо бази роялті, то якщо у матеріалах справи відсутні ліцензійні договори, на підставі яких можна фактично визначити цей показник, то практика дозволяє за базу роялті обирати досить широкий спектр господарських показників. Відповідно до абз. 3 п. 15 Національного стандарту № 4 за базу роялті може прийматись: виручка від реалізації ліцензійної продукції (товарів, робіт, послуг); обсяг виробленої чи реалізованої ліцензійної продукції (товарів, робіт, послуг) в натуральному виразі; величина доходу (прибутку) від реалізації ліцензійної продукції (товарів, робіт, послуг) та інші показники господарської діяльності [1]. Незалежно від узагальнюючого показника, яким буде база роялті, вона буде розраховуватись на підставі кількості виявленої фальсифікованої продукції.

Етап II. Період, протягом якого необхідно розраховувати втрачену вигоду.

Відповідно до п. 26 Національного стандарту №4 [1] розрахунок неодержаних доходів необхідно проводити станом на дату оцінки. Відповідно до п. 26 Національного стандарту № 1 “Загальні засади оцінки майна і майнових прав” (далі — Національний стандарт № 1) датою оцінки є дата (число, місяць та рік), на яку проводиться оцінка майна та визначається його вартість [13]. Враховуючи, що при розрахунку матеріальної шкоди проводиться не оцінка майна, а судова експертиза,

дата оцінки відсутня. В рамках судових експертиз з визначення розміру матеріальної шкоди використовується інша категорія — період (строк) протягом якого необхідно розрахувати втрачену вигоду. Як правило, цей період дорівнює періоду порушення або іншому який визначений в постанові про призначення експертизи або міститься в матеріалах справи.

Етап III. Розрахунок втраченої вигоди

Розміри грошових потоків роялті, які не отримав суб'єкт інтелектуальної власності (потерпілий) в загальному вигляді розраховуються за формулою (2):

$$M_{pr} = \sum_{t_i=t_0}^{t_z} (V_{t_i} \times R), \quad (2)$$

де M_{pr} (Missed profit) — втрачена вигода (сума грошових потоків роялті); V_{ti} — база роялті; R — ставка роялті; t — час (періоди), t_i — час, протягом якого здійснюється порушення, що знаходиться в періоді від t_0 (початок) до t_z (закінчення).

Отже в результаті проведеного аналізу встановлено: по-перше, що розрахунок матеріальної шкоди внаслідок порушення прав на ТМ повинен проводитись на основі методів дохідного оціночного підходу; по-друге — особливістю матеріальної шкоди при порушенні прав на ТМ є те, що вона не включає пряму дійсну шкоду, оскільки ТМ при порушенні прав у дійсності не зникає, через що вартість виключних майнових прав на ТМ не співвідноситься на пряму з виявленими фальсифікованими товарами; і по-третє, кількість реалізованого фальсифікованого товару є одним з основних показників розрахункових моделей визначення матеріальної шкоди при порушеннях прав на ТМ.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що відмінності судово-експертної та оціночної діяльності обумовлюють потребу у розробці експертної методики з визначення розміру матеріальної шкоди внаслідок порушення прав на ТМ, що має включати адаптовані до проведення судових експертиз універсальні алгоритми розрахунків.

Список використаної літератури

1. Оцінка майнових прав інтелектуальної власності: постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 р. № 1185 Про затвердження Національного стандарту № 4 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 75 (15.10.2007). — Ст. 2792.
2. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 р., № 2658-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 47 (23.11.2001). — Ст. 251, зі змінами та доп.

3. *Бутнік-Сіверський О.Б.* Теоретичні передумови визначення розміру збитків від порушення майнових прав інтелектуальної власності / О.Б. Бутнік-Сіверський // Інтелектуальна власність. — 2013. — № 6. — С. 32–42.
4. *Ефимов А.Н.* Оценка ущерба от распространения контрафактных копий программ / А.Н. Ефимов [Электронный ресурс] // Московский оценщик. — 2000. — № 5. — Режим доступа: <http://www.valnet.ru/m7-26.phtml>
5. *Лынный Н.В.* Определение ущерба от нарушения патента / Н.В. Лынный, В.Б. Шахновская; под ред. Г.В. Бромберга. — М.: ВНИИПИ, 1994. — 46 с.
6. *Руса Дж.* Анализ упущенной выгоды и экономического ущерба от нарушения прав интеллектуальной собственности / Дж. Руса, Дж. Керр и Р. Рейли // Business Valuations Guide. — 2007. — № 1. — С. 158–175.
7. *Смит Г.В.* Оценка товарных знаков / Г.В. Смит; пер.с англ. Бюро переводов РОЙД. — М.: ИД “КВИНТО-КОНСАЛТИНГ”, 2010. — 384 с.
8. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 02 січня 2013 р. № 1/22533) // Офіційний вісник України. — 2013. — № 3 (22.01.2013). — Ст. 91.
9. Цивільний кодекс України, від 16.01.2003 р., № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 40–44. — Ст. 356, зі змінами та доп.
10. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17 жовтня 2012 р. № 12 // Юридичний вісник України. — 2012. — № 46.
11. *Козырев А.Н.* Оценка стоимости нематериальных активов и интеллектуальной собственности / А.Н. Козырев, В.Л. Макаров — М.: Интерреклама, 2003. — 352 с.
12. *Азгальдов Г.Г.* Вознаграждение за использование интеллектуальной собственности [Электронный ресурс] / Г.Г. Азгальдов, Н.Н. Карпова // Московский оценщик. — Режим доступа <http://www.valnet.ru/m7-61.phtml>.
13. Загальні засади оцінки майна і майнових прав: національний стандарт № 1 затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 37 (26.09.2003). — ст. 1995.

Резюме

В статтю подані алгоритми розрахунку матеріального збитку, в результаті порушення прав на торгову марку, основними методами доходного оцінкового підходу, які використовуються при проведенні судових експертиз. Представлена обобщенная оценка практического применения указанных методов в выводах судебных экспертиз. Обоснована потребность в разработке экспертной методики определения размера материального ущерба вследствие нарушения прав на торговую марку, которая должна включать адаптированные к проведению судебных экспертиз универсальные алгоритмы расчетов.

Summary

The algorithms of calculation of material damage, as a result of violation of rights on a trade mark, by the basic methods of profitable evaluation approach, that is used for implementation of judicial examinations were investigated in the article. There was given generalized estimation of practical application of the indicated approaches and methods of judicial conclusions and examinations. A requirement is reasonable in development of expert methodology of determining size of material damage because of violation of rights on a trade mark that must include adapted to realization of judicial examinations universal algorithms of calculations.

УДК 612.12-001.45:340.624

А.В. Гринчишина, врач-стажер

*Киевское городское клиническое бюро
судебно-медицинской экспертизы*

УСТАНОВЛЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВОЗДЕЙСТВИЯ СНАРЯДА ПО МОРФОЛОГИЧЕСКИМ СВОЙСТВАМ КРОВОПОДТЕКОВ ПРИ ТРАВМЕ ЭЛАСТИЧЕСКИМИ СНАРЯДАМИ

В статье изложены результаты исследования морфологии контурных кровоподтеков, которые образовались от воздействия эластичных снарядов при выстрелах из травматического оружия. Установлено, что морфологические признаки контурных кровоподтеков обусловлены особенностями механики разрушения тканей. Метрические данные морфологических особенностей контурных кровоподтеков и эластичного снаряда совпадают с размерным соотношением в модели указанного взаимодействия — воздействие тупого индентора на упругопластическое полупространство.

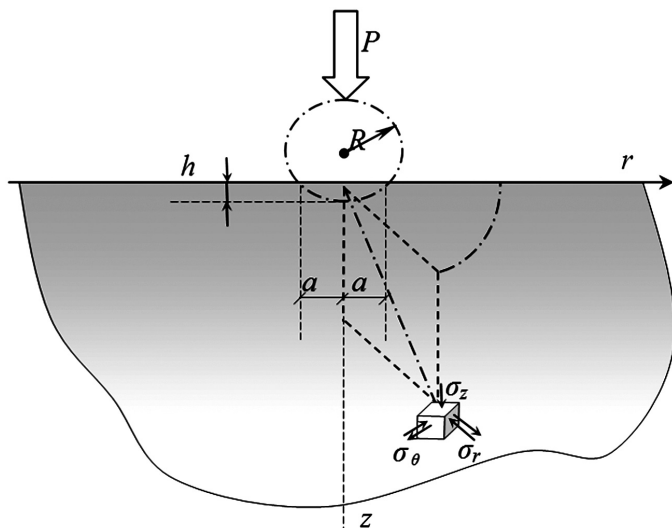
В отечественной литературе подробно освещены вопросы о воздействии снарядов на тело человека. Описаны особенности повреждений, обусловленных конструктивными особенностями боеприпасов и оружия. Много работ посвящено изучению огнестрельных ран и раневых каналов, в том числе молекулярному сотрясению тканей. В то же время ушибающему действию снаряда внимание уделено недостаточно. По данным В.Л. Попова, ушибающее действие пули, обладающей малой кинетической энергией, проявляется образованием на теле ссадин, кровоподтеков, поверхностных ушибленных ран [2, 6].

Для установления механизма образования повреждений тканей при формировании контурных кровоподтеков, силовых напряжений в них, а также установления направления действия снаряда, были проведены соответствующие исследования с применением визуального, стерео-

скопического и сравнительного методов. Объектами исследования являлись оригинальные повреждения (15 контурных кровоподтеков), которые образовались от ушибающего действия эластичных огнестрельных снарядов сферической формы. Для оценки механики разрушения мягких тканей были использованы данные теоретической механики и теории сопротивления материалов.

В процессе исследования изучены несколько механизмов образования кровоподтека при ушибающем действии огнестрельного эластического снаряда сферической формы: 1) контакт и внедрение снаряда в тело — внедрение тупого индентора в изотропное упругое полупространство; 2) реакция на внедрение снаряда тканей организма, которые представляют собой неоднородную (анизотропную) среду, рассмотрены как работа основания Винклера и сдвиг слоев.

Контакт тупого индентора с поверхностью изотропного упругого полупространства изображен на рис. 1. При контакте тупого индентора с упругим полупространством в окрестности контактной поверхности все главные напряжения сжимающие, что приводит к развитию в области контакта состояния, близкого к гидростатическому сжатию (материал сжимается по всем трем направлениям одинаково). В состоянии гидростатического сжатия разрушение материала невозможно [3, 4].

Рис. 1. Точечный контакт тупого индентора с поверхностью кожного покрова

На основании локализации сдвиговых деформаций следует ожидать наличия кровоизлияний вокруг места внедрения в полупространство. Кровоизлияния должны быть выявлены (при послойном исследовании повреждения) в виде зоны, имеющей вид полусферы, окружающей место удара эластичным снарядом. Также мы попытались установить деформационные процессы и их локализацию, на этапах взаимодействия эластического снаряда с кожей и подлежащими ей мягкими тканями (жировая клетчатка, мышцы) на примере упругоподатливой подложки — основания Винклера, в роли которой выступала подкожно-жировая клетчатка и мышечная ткань.

Рассмотрим эластический огнестрельный снаряд, который будет воздействовать на поверхность упругого многослойного материала (кожа и подлежащие ей мягкие ткани), который, в свою очередь, под действием нагрузки будет опускаться на глубину. Особенность работы основания Винклера заключается в том, что при нагрузке подложка (она отмечена на схеме в виде пружин) достаточно легко смещается в направлении действия силы (см. рис. 2а), а затем подложка (жировая клетчатка, мышцы) достигает предела податливости и приобретает жесткость и больше не сжимается (см. рис. 2б).

Итак, соответственно наибольшему прогибу кожи формируется наибольшее сжатие материала подложки, в нашем случае — это место контакта огнестрельного снаряда с кожей. В этот момент, когда предел на сжатие достигнут, ткани подложки в месте контакта с огнестрельным снарядом перестают сжиматься и переходят в упругое состояние. При достижении данного состояния в толще материала (жировая клетчатка, мышцы) формируется зона гидростатического сжатия [1]. А поскольку в зоне гидростатического сжатия материала разрушение материала

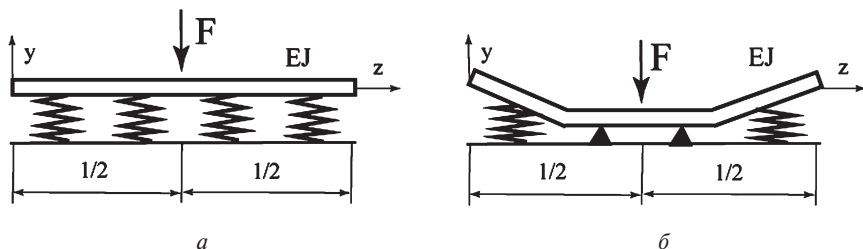
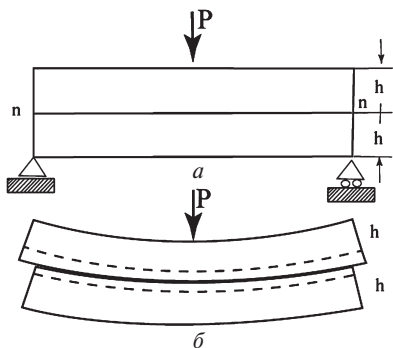

Рис. 2. Реакция упруго-податливой подложки (основания Винклера) при нагружении

Рис. 3. Деформация двух одинаковых прямоугольных стержней

можно показать на примере двух одинаковых прямоугольных стержней, положенных просто один на другой, и опирающихся на две опоры, как показано на рис. 3а, и изгибаемых сосредоточенным грузом P . Если между стержнями нет трения, изгиб каждого стержня будет независимым от изгиба другого. У каждого из стержней будут сжаты верхние и растянуты нижние продольные волокна, при этом деформация будет такой, как показано на рис. 3б. Нижние продольные волокна верхнего стержня сместятся относительно верхних волокон нижнего стержня. В сплошной среде такой же высоты ($2h$) возникают касательные напряжения такой величины, что они предотвращают смещение верхней части относительно нижней, как показано на рис. 3б. Благодаря этому отсутствию смещения, центральный стержень толщиной $2h$ значительно жестче и прочнее, чем два стержня, каждый высотой h [7].

Кожа с подлежащими ей подкожной клетчаткой, фасциями и мышцами представляет собой многослойный материал, между слоями которого имеются плотные связи, предотвращающие трение между ними. Однако следует учесть, что эти слои имеют различающуюся между собой эластичность, упругость и пределы прочности, что будет обуславливать вышеуказанное смещение между слоями и как следствие этого повреждение структур между ними при изгибе.

При перпендикулярном воздействии снаряда (индентора) на поверхность кожи будут образовываться кровоподтеки округлой формы, как показано на рис. 4а. При воздействии снаряда под углом к поверхности кожи, т.е. смещении центра изгиба на плоскости, кровоподтеки будут приобретать удлиненную форму, при этом вытянутая и более тон-

невозможно, то из этого следует, что соответственно этой зоне мягкие ткани повреждаться не будут, что в кровоподтеке на коже будет выглядеть центральным участком просветления (“неповрежденная кожа”). В окраске кровоподтека самая интенсивная или выраженная зона — периферическая, в которой максимально расположены повреждения сосудов мягких тканей.

Существование касательных напряжений в плоскостях, параллельных нейтральной плоскости, воз-

a

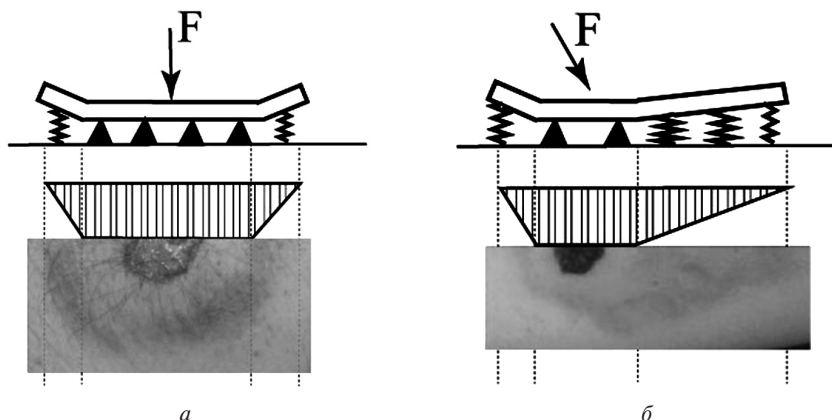
б

Рис. 4. Внешний вид контурных кровоподтеков, которые образовались в результате воздействия эластического огнестрельного снаряда перпендикулярно (*a*) и под углом (*б*) к поверхности кожи

кая их часть будет соответствовать развернутому углу, т.е. направлению движения огнестрельного снаряда, как показано на рис. 4б.

Для проверки полученных данных нами предпринят математический анализ характера деформаций методом сечений с построением эпюр деформаций, возникающих при нагружении жировой ткани.

Соответственно поставленной задачи, жировая ткань рассматривается как основание Винклера. Внешняя сила действует в плоскости симметрии поверхности кожи, что соответствует условию “чистого из-

a

б

Рис. 5. Эпюры силовых напряжений

гиба”. Нами рассмотрены два вида нагружения кожи, расположенной на основании Винклера: 1-й — перпендикулярное воздействие тупого индентора; 2-й — воздействие тупого индентора под острым углом к поверхности кожи. Изгибающий момент и прорезывающая сила имеют одно и то же направление, поэтому они положительны. Прорезывающая сила остается постоянной для всех сечений слева и справа от нагрузки, а изгибающий момент изменяется прямо пропорционально расстоянию от места действия силы до точки опоры и представляет собой усеченную пирамиду — что является следствием влияния основания Винклера.

Построенные эпюры показали, что критическое сечение соответствует проекции воздействия внешней силы и располагается на противоположной поверхности, что соответствует полученной в ходе исследования морфологии повреждений.

Список использованной литературы

1. *Леонов С.В.* Рубленные повреждения кожного покрова и костей / С.В. Леонов. — Хабаровск, 2006. — С. 274.
2. *Молчанов В.И.* Огнестрельные повреждения и их судебно-медицинская экспертиза / В.И. Молчанов, В.Л. Попов, К.Н. Калмыков. — Л.: Медицина, 1990. — С. 270.
3. *Морозов Е.М.* Контактные задачи механики разрушения / Е.М. Морозов, М.В. Зернин. — М., Машиностроение, 1999. — С. 49–53.
4. *Морозов Е.М.* Контактные задачи механики разрушения / Е.М. Морозов, М.В. Зернин. — М.: Машиностроение, 1999. — С. 59–65.
5. *Мусин Э.Х.* Судебно-медицинская характеристика повреждений из газового оружия эластическими снарядами травматического действия / Э.Х. Мусин // Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — М., 2006.
6. *Попов В.Л.* Судебно-медицинская баллистика / В.Л. Попов, В.Б. Шигеев, Л.Е. Кузнецов. — СПб.: Гиппократ, 2002. — С. 656.
7. *Тимошенко С.П.* Теория сопротивления материалов / С.П. Тимошенко. — 4-е изд. — М.: ОГИЗ ГОСТЕХИЗДАТ, 1945. — Т. 1. — С. 99–100.

Резюме

Проведене дослідження морфології контурних синців на практичних спостереженнях, які утворилися від дії еластичних снарядів з травматичної зброї. Встановлено, що метричні ознаки контурних синців обумовлені особливостями механіки руйнування тканин. Метричні данні морфологічних особливостей контурних синців та еластичного снаряду співпадають з розмірним співвідношенням в моделі вказаної взаємодії — дія тупого индентора на пружнопластичний напівпростір.

Summary

A study of the morphology of contour bruises in the practical observations, which were formed from the action of elastic projectiles with the shots from the traumatic weapon. It is established that the morphological signs of contour bruises are caused by the special features of the mechanics of the destruction of cloths. Metric data of the morphological special features of contour bruises and elastic projectile coincide with the dimensional relationship in the model of interaction — action of dull indenter on the elastic-plastic half-space indicated.

О.М. Гуров, докт. мед. наук, завідувач кафедри
І.М. Козаченко, канд. мед. наук, доцент кафедри
С.В. Куценко, канд. мед. наук, доцент кафедри
Д.Б. Гладких, асистент кафедри

Харківська медична академія післядипломної освіти

ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ НАСТАННЯ СМЕРТІ У РАНЬОМУ ПОСМЕРТНОМУ ПЕРІОДІ ЗА СУПРАВІТАЛЬНОЮ РЕАКЦІЄЮ ЗІНИЦЬ НА ДІЮ ПІЛОКАРПІНУ

У статті досліджені можливості визначення давності настання смерті у ранньому посмертному періоді за суправітальною “зіничною реакцією” на дію хімічного подразника який вводиться у передню камеру ока. У якості хімічного подразника використовується М-холіноміметик, що має форму випуску краплі очні во флаконі — пілокарпіну гідрохлорід (пілокарпін) 1%.

Одним з ключових завдань, що постають перед судово-медичними експертами при дослідженні випадків насильницької смерті, є встановлення давності настання смерті. Від якісного вирішення цього завдання значною мірою залежить ефективність розслідування тяжких злочинів, що стосуються протиправних дій проти життя людини. Встановлення часу настання смерті полягає у всебічному вивченні та фіксації змін котрі відбуваються після настання смерті людини [1,2]. У багатьох випадках огляд трупів на місці події проводиться у ранньому посмертному періоді, до настання “смерті клітин”, коли спостерігаються так звані суправітальні реакції, які виявляються завдяки спроможності тканин та клітин реагувати на різноманітні зовнішні подразники. Отже дослідження суправітальних реакцій є одним з шляхів діагностики давності настання смерті.

Відомим методом дослідження суправітальних реакцій є реакція гладких м’язів райдужної оболонки очей на хімічне подразнення з значною зміною розміру зіниці, так звана “зінична реакція” [3, 4].

Взагалі у ранньому посмертному періоді всі процеси, що відбуваються у трупі, поділяються на дві великі групи:

- процеси властиві живому організму, які після настання смерті поступово згасаючи зникають, так звані суправітальні реакції;
- процеси не властиві живому організму, які з’являються тільки після настання смерті (трупні явища).

Відповідно при проведенні “зіничної реакції” фактично здійснюється дослідження суправітальної реакції (процесів властивих живому організму) на тлі трупних явищ (процесів невластивих живому організму), а саме трупного залякання та автолізу.

Дослідженням введення у передню камеру ока 1% розчину пілокарпіну присвячено дві роботи, що проведені науковцями на теренах колишнього Радянського Союзу, це робота А.П. Белова (1964) [3] та К.І. Хижнякової (1973) [4]. Однак з ретроспективного погляду на існуючу наукову літературу можливо скласти висновок, що лише данні К.І. Хижнякової знайшли своє відображення у судово-медичній літературі, в різноманітних підручниках, посібниках та листах присвячених огляду місця події [5, 6]. У цей же час результати досліджень А.П. Белова згадуються лише мимохідь та взагалі. Слід відмітити, що данні обох досліджень мають значні відмінності. По А.П. Белову звуження зіниці при давності настання смерті у часі перших 24 годин відбувається швидко, протягом декількох секунд, наявність динаміки швидкості реакції в залежності від часу настання смерті не відмічено; згідно даних К.І. Хижнякової протягом першої доби при збільшенні часу посмертного періоду спостерігається уповільнення швидкості звуження зіниці. Відмінність у результатах досліджень відмічається у часі протягом якого спостерігається реакція, у К.І. Хижнякової — 24–36 годин, в А.П. Белова — 24–27 годин. Існуючі протиріччя спонукали проведення нових досліджень.

Дослідження проводились у ранньому посмертному періоді з відомим часом настання смерті з метою визначення збудливості гладких м'язів райдужної оболонки на введення у передню камеру ока фармакологічних препаратів вітчизняного виробництва з міжнародною не патентованою назвою *Pilocarpine*, які звужують зіницю (викликають міоз).

Фармакологічні препарати, що застосовувались при дослідженні, зареєстровані у “Державному реєстрі лікарських засобів України” [7], використовуються у офтальмологічній практиці, мають форму випуску очні краплі та впливають на розмір зіниці — звужують зіницю (викликають міоз). На фармакологічному ринку України є два лікарські засоби зареєстрованих у Державному реєстрі лікарських засобів України, виробниками яких є вітчизняні фармацевтичні підприємства: пілокарпіну гідрохлориду (краплі очні, 10 мг/мл у флаконі); пілокарпіну (краплі очні, 10 мг/мл у флаконі). Обидва препарати мають однакову концентрацію діючої речовини 10 мг/мл — 1%.

При проведенні досліджень названі лікарські засоби вводились у передню камеру ока. Для всіх проведених досліджень об'єм препаратів становив 0,1 мл. Найбільш придатним для точного введення такої невеликої кількості препарату є інсуліновий шприц з інтегрованою голкою. Лікарські засоби зберігались згідно інструкції для медичного застосування препаратів у захищеному від світла місці при температурі від $+8^{\circ}\text{C}$ до $+15^{\circ}\text{C}$. Після відкриття флакон використовувався протягом 28 діб. Забір препарату до шприца здійснювався безпосередньо перед проведенням дослідження.

Введення препарату проводилось за такою методикою. Інсуліновим шприцом здійснювався вкол в рогівку очного яблука зі скроневого боку (0,05–1 мм), відступивши до середини від краю рогівки (від лімбу). Очне яблуко, щоб не зміщувалось притримувалось з протилежного (носового) боку пальцем. Відразу після вколу в рогівку вістря голки орієнтувалось у напрямку середини зіниці причому вісь голки розташовувалась паралельно площині рогівки й повільно просувалась до середини зіниці. Після досягнення кінцем голки середини зіниці повільно у передню камеру ока вводився 0,1 мл розчину препарату. Після введення пілокарпіну спостереження за зіницею здійснювалось протягом 5–10 хвилин.

За допомогою секундоміру проводилися наступні заміри часу: час початку реакції та час максимальної реакції (максимального звуження зіниці). Під час проведення дослідження вимірювався розмір зіниць: початковий та після максимального розвитку реакції. Вимірювання проводилось за допомогою єдиної масштабної металевої стандартної лінійки або розмічального кронциркуля.

Дослідження були проведені на 65 трупях (усього 75 досліджень). Інтервал посмертного періоду складав від 2 годин до 24 годин. Після настання смерті температура навколишнього середовища в якій перебували трупи до проведення дослідження “зіничної реакції” становила від $+15$ до $+22^{\circ}\text{C}$. Трупи перебували у горизонтальному положенні, обличчям догори.

Лікарський засіб зберігався згідно інструкції для медичного застосування препарату у захищеному від світла місці при температурі від $+8^{\circ}\text{C}$ до $+15^{\circ}\text{C}$ і використовувався протягом 28 діб після відкриття флакона. Забір препарату до шприца здійснювався безпосередньо перед проведенням дослідження.

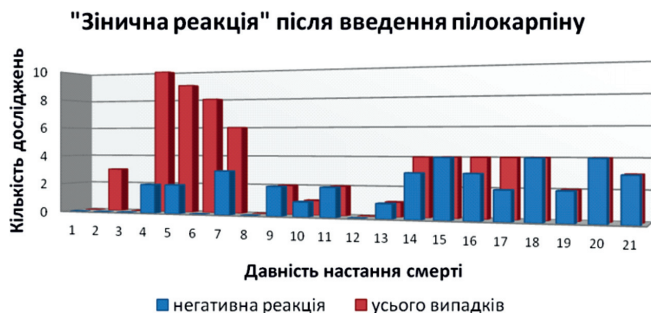
При дослідженні очей зверталась увага на стан вік — в переважній більшості випадків вони були закриті. Лише в поодиноких випадках —

трохи прикриті. Визначались прояви трупного висихання склери та ро-
гівки. Відмічались наступні зміни стану рогівки: прозорість; вологість;
тьмяність. Зіниці в усіх досліджених випадках були округлої форми, у
більшості випадків права та ліва зіниці були рівні, розміри зіниць до по-
чатку дослідження у більшості випадків мали діаметр — 0,4–0,5 см.

При проведенні суправітальної “зіничної реакції” на введення пі-
локарпіну були досліджені наступні показники: термін, коли з’явля-
ються перша негативна “зінична реакція” на введення пілокарпіну за
умов температури навколишнього середовища +15 до +22°C; термін,
протягом якого спостерігається позитивна “зінична реакція” на вве-
дення пілокарпіну за умов температури навколишнього середовища
+15 до +22°C; час, коли з’являється “зінична реакція” на введення
пілокарпіну за умов температури навколишнього середовища +15 до
+22°C; час, коли спостерігається максимальний розвиток “зіничної
реакції” на введення пілокарпіну за умов температури навколишнього
середовища +15 до +22°C; термін, протягом якого триває звуження
зіниці; динаміка швидкості появи та максимального розвитку “зінич-
ної реакції” в залежності від тривалості посмертного періоду; ступень
звуження зіниці під впливом пілокарпіну.

Співвідношення випадків негативної “зіничної реакції” на вве-
дення пілокарпіну до загальної кількості досліджень представлені на
рис. 1.

Перші випадки негативної “зіничної реакції” можуть спостеріга-
тись вже після 4 години з часу настання смерті. У подальшому кількість
негативних реакцій збільшується. Після 18 години з часу настання

Рис. 1. Співвідношення випадків негативної “зіничної реакції”
до загальної кількості досліджень реакції з пілокарпіном

смерті на дослідженому нами матеріалі, за умов перебування трупів при температурі $+15$ до $+22^{\circ}\text{C}$, “позитивних” реакцій не відмічалось. Таким чином, можливо зробити висновок:

- термін, коли постійно відмічається “позитивна” “зінична реакція” — протягом перших 4 годин після настання смерті;
- термін, коли “зінична реакція” може спостерігатися у частині випадків — протягом 4–18 годин після настання смерті;
- термін, коли “зінична реакція” не спостерігається, — після 18 години з часу настання смерті.

Час початку “зіничної реакції” на введення в передню камеру ока пілокарпіну 1% в об’ємі 0,1 мл при різній давності настання смерті (рис. 2).

Згідно отриманих результатів можливо відмітити, що зі збільшенням часу настання смерті відбувається уповільнення початку звуження зіниці. Ця динаміка найбільш наочно спостерігається протягом перших 4–5 годин, причому в перші 2–4 години може відбуватися реакція майже миттєво “на голці” або протягом 5 секунд після введення лікарського засобу. Ближче до 5 годин, та після них відбувається уповільнення часу появи реакції до 10–15 секунд. У подальшому, після 5 годин до 16 годин спостерігається майже “плато” з незначним коливанням часу

Рис. 2. Час початку “зіничної реакції” на дію пілокарпіну при різній давності настання смерті

початку реакції від 10–15 секунд до 20 секунд, причому як в сторону збільшення, так і в сторону зменшення її.

Час максимального розвитку “зіничної реакції” на введення в передню камеру ока пілокарпіну 1% в об’ємі 0,1 мл при різній давності настання смерті (рис. 3).

Як і в випадку з часом початку “зіничної реакції”, спостерігається уповільнення реакції при збільшенні тривалості посмертного періоду. Так, протягом перших 04.30 годин час формування реакції складав від 10 до 15 секунд. У подальшому після 04.30 годин відмічалось деяке уповільнення швидкості формування реакції та найчастіше показники перевищували термін 20 секунд та знаходились у часовому інтервалі 20–30 секунд. Більшість показників формували своєрідно “плато”, однак спостерігались також поодинокі випадки, коли час був менш 20 секунд або перевищував цей термін у два рази.

Дані, які були отримані співставлялись з даними досліджень А.П. Белова (1964) та К.І. Хижнякової (1973).

Використовувались наступні препарати: Белов А.П. (1964) — 1% розчин солянокислого пілокарпіну; Хижнякова К.І. (1973) — 1% розчин пілокарпіну; наше дослідження — 1% розчини пілокарпіну гідрохлориду та 1% розчин пілокарпіну. Препарат в усіх дослідженнях вводився у

Рис. 3. Час максимального розвитку “зіничної реакції” на дію мезатону при різній давності настання смерті

передню камеру ока. Об'єм препарату становив: А.П. Белов (1964) — 2–3 краплі (приблизно 0,1–0,15 мл розчину); К.І. Хижнякова (1973) — декілька крапель, приблизно 0,2 см³ (0,2 мл розчину); наше дослідження — 0,1 мл. Умови дослідження: А.П. Белов (1964) — температурні умови перебування трупів до проведення дослідження не вказано; К.І. Хижнякова (1973) — температурні умови перебування трупів до проведення дослідження не вказано; наше дослідження — перебування трупів до проведення дослідження при температурі +15 до +22°C. Терміни позитивної “зіничної реакції” на дію пілокарпіну: А.П. Белов (1964) — реакція спостерігалась в усіх дослідженнях протягом 24 годин після настання смерті та у двох випадків протягом 27 годин після настання смерті, випадки негативної “зіничної реакції” на введення пілокарпіну протягом дослідженого періоду не вказано; К.І. Хижнякова (1973) — реакція спостерігалась протягом 24–36 годин після настання смерті, випадки негативної “зіничної реакції” на введення пілокарпіну протягом дослідженого періоду не вказано; наше дослідження — протягом перших 4 годин після настання смерті “позитивна” “зінична реакція” спостерігалась постійно; протягом 4–18 годин після настання смерті “позитивна” “зінична реакція” спостерігалась лише у частині випадків; після 18 години з часу настання смерті реакція не спостерігалась (лише у випадках коли трупи після настання смерті знаходились в умовах низької температури).

Час початку реакції та час максимального звуження зіниці (час закінчення реакції) наведені в табл. 1. Інтервали вказано згідно з дослідженнями К.І. Хижнякової (1973), ці данні багаторазово цитовані у судово-медичній літературі. В приведеній праці досліджувався один часовий інтервал, а саме час, протягом якого відбувалось зменшення розмірів (діаметру) зіниці (початок чи максимальне звуження не вказано).

Виходячи з наведеного, можна зробити такі висновки.

1. При дослідженні встановлені мінімальні строки появи негативної “зіничної реакції” та максимальні строки позитивної “зіничної реакції” при дії пілокарпіну за умов надходження трупу при температурі навколишнього середовища +15 до +22°C. Мінімальний час після настання смерті, коли може відмічатися негативна реакція при введенні пілокарпіну становила 4 години, максимальний час, коли може спостерігатися “зінична реакція” на введення пілокарпіну в умовах за вищезазначеної температури становив 18 годин.

2. Визначена динаміка часу початку реакції в залежності від давності настання смерті частково збігається з даними К.І. Хижнякової (1973),

Таблиця 1

Давність настання смерті (години)	А.П. Белов	К.І. Хижнякова (секунди)	Наше дослідження (секунди)	
			Початок реакції	Максимальний розвиток реакції
2–5	декілька секунд	3–5	“на голці” — 5 (після 04.30 години до 05.00 години — 10–15)	10–20
До 10–14	декілька секунд	6–15	10–20	20–28
До 24	декілька секунд	20–30	15–36 (поодинокі випадки до 18 години)	20–50
Більше 24	до 27 годин два випадки невиразного звуження	120–180		

однак слід враховувати, що найбільш показовою є динаміка реакції в перші 4.00-4.30 години, далі залежність часу реакції, яка вказана у наведеній роботі, від давності настання смерті не спостерігається, тому використовувати її для визначення часу настання смерті треба з урахуванням отриманих даних.

3. При використанні у якості критерію визначення давності настання смерті “зіничної реакції” на введення пілокарпину у передню камеру ока слід дотримуватися наступного алгоритму (в умовах знаходження трупу при температурі навколишнього середовища +15 до +22°C), а саме визначити:

- температуру навколишнього середовища;
- стан очей (закриті, напівзакриті);
- стан рогівки та склери;
- форму та розміри зіниць;
- ввести у передню камеру ока 1% розчину пілокарпину в об’ємі 0,1 мл за допомогою інсулінового шприца с інтегрованою голкою;
- при наявності реакції — зафіксувати за допомогою секундоміру (годинника, телефону та інших пристроїв) часу початку реакції та часу максимального звуження зіниці (закінчення реакції) з обов’язковою вказівкою часу дослідження;

- при відсутності реакції — відмітити час проведення дослідження та здійснити оцінку реакції.

Реакція спостерігається — ймовірний час настання смерті становить менш ніж 18 годин:

- час початку реакції відмічається “на голці” або протягом до 10 с — ймовірний час настання смерті менш ніж 4 години;
- час початку реакції більше 10–15 с — ймовірний час настання смерті більше 5 годин.

Реакція не спостерігається — ймовірний час настання смерті становить більше 4 годин.

Список використаної літератури

1. Судебная медицина: рук. для врачей / под ред. А.А. Матышева. — 3-е изд. перераб. и доп. — СПб.: Гиппократ, 1998. — 544 с.
2. Завальнюк А.Х. Судова медицина: курс лекцій / А.Х. Завальнюк. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Тернопіль: ТДМУ, 2006. — 672 с.
3. Белов А.П. Реакция зрачков на введение в переднюю камеру глаза растворов атропина и пилокарпина как средство установления давности смерти / А.П. Белов // Судебно-медицинская экспертиза. — 1964. — № 1. — С. 16–18.
4. Хижнякова К.И. Возможности судебно-медицинской экспертизы при определении времени наступления смерти / К.И. Хижнякова. — М.: ЦОЛИУВ, 1973. — Ч. 1. — 43 с.
5. Локтев В.Е. Определение давности наступления смерти на месте происшествия: пособ. для операт.-розыск. и следств. работников / В.Е. Локтев, Б.А. Федосюткин — М.: УНПЦ ЮрИнфоР, 1992. — 32 с.
6. Туманов Э.В. Судебно-медицинская танатология / Э.В. Туманов, Е.М. Кильдюшов, З.Ю. Соколова. — М.: НПИЦ “ЮрИнфоЗдрав”, 2011. — 172 с.
7. Державний реєстр лікарських засобів України [Електронний ресурс] сайт Державний реєстр лікарських засобів України / Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України // Електрон. пошукова прогр. — Режим доступу: <http://www.drlz.kiev.ua/ibp/ddsite.nsf/all/index?opendocument> (дата звернення: 06.10.2013).

Резюме

В статье представлены возможности установления давности наступления смерти в раннем посмертном периоде по суправитальной “зрачковой реакции” на действие химического раздражителя вводимого в переднюю камеру глаза. В качестве раздражителя используется м-холиномиметик, глазные капли пилокарпин 1%.

Summary

The article investigates the possibility of determining limitations of death in the early postmortem period by supravital “pupillary reaction” to the action of chemical irritant is injected into the anterior chamber of the eye. As a chemical stimulus used m-cholinomimetic, this has the form of eye drops manufacture in bottle — pilocarpine 1%.

В.В. Зосіменко, зав. відділом

*Київське міське клінічне бюро
судово-медичної експертизи*

ВСТАНОВЛЕННЯ СТАТИСТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ПОКАЗНИКАМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНУ, ЯКІ ВСТАНОВЛЕНІ ПРИ АНАЛІЗІ ВИПАДКІВ ВБИВСТВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ГОСТРИХ ПРЕДМЕТІВ

У статті викладені результати статистичного аналізу випадків вбивств у м. Києві з використанням гострих предметів. Ці результати визначають наявність зв'язку між статтю і віком злочинця з кількістю ушкоджень та з іншими показниками.

В судово-медичній літературі публікацій щодо вивчення існування будь-яких зв'язків між показниками, за якими надається криміналістична характеристика злочину (КХЗ) тобто можливість встановлення за кількістю, характером та локалізацією тілесних ушкоджень ймовірних ознак злочинця (статі, віку тощо), — недостатньо. Існують поодинокі роботи по вивченню статистичної картини вбивств у певних регіонах та за певний період часу [1–4]. Дослідження, метою яких є встановлення наявності певних кореляційних зв'язків між різними елементами криміналістичної характеристики злочину, проводяться давно. Початок наукової розробки терміну “криміналістична характеристика злочину” (КХЗ) належить О.Н. Колісниченку, який відмітив, що злочини мають і загальні риси криміналістичного характеру [5, 6]. Зокрема, у практичному колі судово-медичних експертів існує думка, що “для злочинця жіночої статі характерне спричинення чисельних ушкоджень гострим предметом поширеної локалізації”. Дана думка теоретично “обґрунтовується” лише низькими фізичними показниками особи жіночої статі (жінки фізично слабкіше за чоловіків), і для спричинення пошкоджень з летальним кінцем, жінці необхідно здійснити більшу кількість травмуючих впливів знаряддям злочину.

На даний час існує загальноприйняте визначення терміну КХЗ — це система даних про криміналістичні значимі ознаки певного виду або групи злочинів, які мають закономірні зв'язки між ними і які мають мету створення та перевірки криміналістичних версій [7]. Значення

КХЗ перед усім полягає у тому, що на початковому етапі розслідування злочинів, коли існує певний дефіцит інформації, за рахунок стійких кореляційних зв'язків між різними елементами КХЗ є можливість розгляду нових версій щодо не встановлених обставин. Відносно структурних елементів КХЗ, то в роботах різних авторів кількість їх різна: згідно даних В.А. Гамзи їх 17 [8], за даними І.І. Рубцова — 16 [9], а С.І. Коновалова — 19 [10]. Однак слід відмітити, що всі ці елементи відносяться до особистості як злочинця, так і потерпілого, способів підготовки, здійснення та приховування злочину, суб'єктивної сторони злочину тощо. Щодо наявності певної кореляційної залежності між елементами КХЗ, то С.І. Коновалов ставить під сумнів існування такої, посилаючись на те, що вірогідний характер дій людини відображається не в закономірностях, а в тенденціях, які не можуть вимірюватись у вимогах кореляційної залежності [10].

Зрозуміло, що до елементів КХЗ більшістю криміналістів не були віднесені деякі ознаки, які є більш притаманними для судово-медичної експертизи, а якщо і були спроби це здійснити, то розмежування цих ознак та кореляція їх з іншими елементами КХЗ були, на нашу думку, недостатньо досконалими. Так, зокрема, Н.М. Крашенінникова [11] з посиланням на роботи інших криміналістів (Л.Г. Відонов, Л.Я. Соя-Серко, В.Ю. Толстолуцький), приводить приклад встановлення кореляційних зв'язків між віком і статтю злочинця та кількістю спричинених ним ушкоджень. Незважаючи на невідповідність показників відсоткових значень один одному у вказаній статті, можна констатувати, що спеціалістом було проаналізовано 280 випадків злочинів, в яких злочинцем використовувався гострий предмет, при цьому розподіл злочинців чоловічої статі за віком був здійснений лише на 2 групи: 14—23 років та 24—65 років. Розподіл злочинців жіночої статі за віком взагалі не був здійснений, розподіл за кількістю спричинення ушкоджень був здійснений на 3 групи: 1 ушкодження, 2—3 ушкодження, 4—10 ушкоджень.

Задачу дослідження було встановлення наявності статистичних зв'язків між показниками при аналізі випадків вбивств із застосуванням гострих предметів у м. Києві і визначення та обґрунтування вибору предикторів (показників) для дослідження.

Об'єктами дослідження були 1068 “Актів судово-медичного дослідження трупів” та “Висновків експерта” з приводу вбивств із використанням гострого предмету, які були отримані з архіву Київського міського бюро судово-медичної експертизи за період 1997—2011 рр.

Серед них — 930 випадків з наявністю даних про злочинця (вік, стать). Із зазначених 930 випадків для дослідження нами були обрані 849, у яких одному злочинцю відповідала одна жертва (труп). Отримані результати були оброблені стандартними методами варіаційної статистики.

Проведено ретроспективне дослідження 849 неселективних випадків смерті від поранень, спричинених гострим предметом. Загальну групу склали випадки, в яких одному злочинцю зіставлялася одна жертва. Вік злочинців становив від 12 до 79 років, серед яких 39 (3,9%) злочинців були молодше 18 років, та 26(3,1%) старше 60 років (Me=32; Mo=24; Q1=24; Q3= 41). Вік жертв становив від 1 до 85 років, серед яких 16 (1,9%) жертв були молодше 18 років, та 57(6,7%) старше 60 років (Me=37; Mo=36; Q1=28; Q3= 48). В групі злочинців чоловіків було 698 (82,2%), жінок — 151 (17,8%), серед жертв чоловіків було 681 (80,2%), жінок — 168 (18,8%). У більшості випадків злочин було скоєно в приміщенні (в житловому — у 524 (61,7%), в нежитловому — 101(11,9%), на вулиці 224 (26,4%). У 362 (42,6%) випадків смерть настала в результаті завдання 1 пошкодження, (Me=2; Mo=1; Q1=1; Q3= 6), максимальна кількість ран становило 193. При цьому 423 (49,8%) пошкодження були нанесені в область тулуба, всі зони постраждали в 16 (1,9%) випадків.

Так як розподіл показника в групах має асиметричний вид, було використано в якості середньої міри медіану (Me — ділить групу навпіл) та квартильний розмах (Q1; Q3 — відповідно 25% и 75%), тобто 50% вибірки знаходилось між даними показниками (Q1–Q3). Мода (Mo) — це найбільш частий показник у групі. Як приклад, наводяться статистичні дані щодо віку злочинця, віку потерпілого та кількості спричинених ран (табл. 1).

Таблиця 1. **Дескриптивна статистика**

Показник		Вік злочинця	Вік потерпілого	Загальна кількість ран
Середнє		34,1	38,7	6,3
Медіана		31,9	37,0	2,0
Мода		24	36	1
Розмах		67	84	192
Мінімум		12	1	1
Максимум		79	85	193
Процентілі	25	24,2	28,0	1,1
	50	31,9	37,0	2,0
	75	41,9	47,50	5,7

Проведено дослідження впливу статі і віку злочинця на характер злочину (табл. 2–4). У якості предикторів використовувались дані щодо статі потерпілого, характеру дня (робочий, вихідний) скоєння злочину, характеру дня скоєння злочину за місячним календарем, місця скоєння злочину, кількості спричинених ушкоджень потерпілому та локалізації ушкоджень на тілі потерпілого.

Таблиця 2. Групи диференціації за віком

Вид диференціації, ДГ	ДГ1	ДГ2	ДГ3
Вікові проміжки, (роки)	до 14	до 12	до 18
	15–17	13–16	18–25
	18–20	17–21	26–30
	21–30	22–35	31–35
	31–40	36–60	36–40
	41–50	61–74	41–45
	51–60	>74	46–50
	61–70		51–60
	>70		>60

Таблиця 3. Залежність характеру злочину від віку злочинця

Вікова група, (роки, ДГ*)	Предиктор	Хі-квадрат, χ^2	р**	Сила зв'язку, φ	Відносний ризик, ВР		
					середнє значення	95% довірчий інтервал	
						нижній	верхній
Кількість ран							
13–16, Д2	>50	15,4	0,001	0,13	10,8	2,6	44,5
15–17, Д1	>50	27,6	0,001	0,18	11,7	3,8	36,0
17–21, Д2	>1	9,0	0,001	0,10	1,3	1,1	1,5
17–21, Д2	11–20	11,6	0,001	0,10	2,5	1,5	4,1
17–21, Д2	>50	7,7	0,01	0,10	4,2	1,4	12,7
<18, Д3	>50	25,5	0,001	0,17	11,0	3,6	33,9
18–25, Д3	>1	7,1	0,01	0,09	1,2	1,1	1,3
18–25, Д3	11–20	4,8	0,03	0,08	1,7	1,1	2,8
18–25, Д3	21–50	4,4	0,04	0,07	1,8	1,0	3,3
21–30, Д1	>1	5,1	0,02	0,08	1,1	1,0	1,3
22–35, Д2	1	4,7	0,03	0,08	1,2	1,0	1,4
31–40, Д1	<50	5,1	0,02	0,08	1,0		
36–60, Д2	не 6–10	4,6	0,03	0,07	1,1	1,0	1,1
41–50, Д1	1	6,7	0,01	0,09	1,3	1,1	1,6
61–70, Д1	21–50	4,1	0,04	0,07	3,0	1,0	8,9

Вікова група, (роки, ДГ*)	Предиктор	Хі-квадрат, χ^2	р**	Сила зв'язку, φ	Відносний ризик, ВР		
					середнє значення	95% довірчий інтервал	
						нижній	верхній

Місце події

13–16, Д2	не в жилому	5,8	0,02	0,08	1,8	1,3	2,5
13–16, Д2	вулиця	7,3	0,01	0,09	2,3	1,4	3,6
15–17, Д1	не в жилому	10,3	0,001	0,11	1,7	1,3	2,2
15–17, Д1	вулиця	6,3	0,01	0,09	1,8	1,2	2,7
До 18, Д3	не в жилому	7,9	0,01	0,09	1,6	1,2	2,1
До 18, Д3	вулиця	5,0	0,03	0,08	1,7	1,1	2,6
18–25, Д3	не в жилому	15,8	0,001	0,14	1,4	1,2	1,7
18–25, Д3	нежитлове	4,6	0,03	0,07	1,5	1,0	2,2
18–25, Д3	вулиця	9,5	0,01	0,10	1,5	1,2	1,8
21–30, Д1	нежитлове	6,3	0,01	0,09	1,6	1,1	2,3
21–30, Д1	вулиця	20,9	0,001	0,16	1,7	1,4	2,1
22–35, Д2	не в жилому	17,6	0,001	0,14	1,4	1,2	1,7
22–35, Д2	вулиця	16,4	0,001	0,14	1,6	1,3	2,0
26–30, Д3	не в жилому	11,0	0,001	0,11	1,4	1,2	1,7
26–30, Д3	вулиця	10,5	0,001	0,11	1,6	1,2	2,0
36–60, Д2	житлове	30,0	0,001	0,19	1,4	1,2	1,5
41–45, Д3	не на вулиці	4,7	0,03	0,07	1,2	1,0	1,3
41–50, Д1	житлове	14,7	0,001	0,13	1,3	1,2	1,5
46–50, Д3	житлове	10,7	0,001	0,11	1,4	1,2	1,6
46–50, Д3	не на улице	7,7	0,01	0,09	1,2	1,1	1,3
51–60, Д1	житлове	15,6	0,001	0,14	1,4	1,2	1,6
51–60, Д3	житлове	15,7	0,001	0,14	1,4	1,2	1,6
61–70, Д1	житлове	7,1	0,01	0,09	1,5	1,3	1,8
61–74, Д2	житлове	4,3	0,03	0,07	1,3	1,1	1,7

Характер дня

18–20, Д1	не в робочий	4,4	0,03	0,07	1,3	1,0	1,7
31–40, Д1	робочий	5,5	0,02	0,08	1,2	1,0	1,3
36–40, Д3	робочий	4,6	0,03	0,07	1,2	1,0	1,4

Локалізація ран

15–17, Д1	голова	10,1	0,001	0,11	2,3	1,5	3,7
15–17, Д1	шия	6,4	0,01	0,09	1,8	1,2	2,6
15–17, Д1	в/к	5,2	0,02	0,08	1,7	1,1	2,5
41–50, Д1	не в/к	5,1	0,02	0,08	1,1	1,0	1,3
>70, Д1	н/к	10,1	0,001	0,11	5,0	2,1	12,1
17–21, Д2	в/к	9,3	0,01	0,10	1,5	1,2	2,0
36–60, Д2	не в/к	5,6	0,02	0,08	1,1	1,0	1,2
>75, Д2	н/к	10,3	0,01	0,11	11,5	9,2	14,2

Вікова група, (роки, ДГ*)	Предиктор	Хі-квадрат, χ^2	р**	Сила зв'язку, φ	Відносний ризик, ВР		
					середнє значення	95% довірчий інтервал	
						нижній	верхній
До 18, Д3	голова	8,5	0,01	0,10	2,2	1,4	3,5
До 18, Д3	шия	5,0	0,03	0,08	1,6	1,1	2,4
До 18, Д3	в/к	3,9	0,05	0,07	1,6	1,1	2,4
26–30, Д3	не шия	5,7	0,02	0,08	1,1	1,0	1,3
31–35, Д3	не н/к	5,8	0,02	0,08	1,1	1,0	1,1

Фаза місяця

17–21, Д2	молодик	5,3	0,02	0,08	2,6	1,1	6,2
18–25, Д3	молодик	4,4	0,01	0,07	2,2	1,0	4,9

Стать потерпілого

22–35, Д2	чоловік	11,0	0,001	0,11	1,4	1,1	1,8
36–60, Д2	жінка	7,0	0,01	0,09	1,2	1,0	1,4
31–35, Д3	чоловік	8,1	0,01	0,10	2,1	1,2	3,7
31–40, Д1	чоловік	5,2	0,02	0,08	1,4	1,0	2,0
51–60, Д1	жінка	9,5	0,01	0,11	1,1	1,0	1,2
51–60, Д3	жінка	9,5	0,01	0,10	1,1	1,0	1,2

* ДГ — вид диференціації; ** р — рівень значимості; в/к — верхні кінцівки; н/к — нижні кінцівки.

Таблиця 4. Залежність характеру злочину від статі злочинця

Стать	Предиктор	Хі-квадрат, χ^2	р*	Сила зв'язку, φ	Відносний ризик, ВР		
					середнє значення	95% довірчий інтервал	
						нижній	верхній

Місце події

чоловік	Не в жилому	57,7	0,001	0,26	3,7	2,4	5,6
чоловік	нежитлове	15,0	0,001	0,13	5,2	2,0	14,0
чоловік	вулиця	35,3	0,001	0,20	4,5	2,5	8,3

Кількість ран

жінка	1	10,2	0,001	0,10	1,3	1,1	1,6
чоловік	6–10	5,4	0,02	0,08	2,2	1,1	4,5
чоловік	11–20	4,7	0,01	0,07	2,5	1,0	6,2

Стать потерпілого

чоловік	жінка	20,1	0,001	0,15	3,4	1,8	6,3

Стать	Предиктор	Хі-квадрат, χ^2	р*	Сила зв'язку, φ	Відносний ризик, ВР		
					середнє значення	95% довірчий інтервал	
						нижній	верхній
Локалізація ран							
чоловік	голова	7,2	0,03	0,09	1,9	1,2	3,2
чоловік	шия	12,4	0,001	0,12	1,9	1,3	2,7
чоловік	в/к	9,4	0,04	0,10	1,7	1,2	2,5

Для оцінки наявності або відсутності статистичного зв'язку між вищезазначеними ознаками, нами визначався критерій Пірсона (χ^2), який для констатування наявності статистичного зв'язку повинен бути більшим ніж 3,84. Сила зв'язку між ознаками — критерій φ (фі). Встановлювався ризик настання (в кількісному відображенні) наслідку (смерті), при цьому рівень значимості був менш 0,05 — $p < 0,05$.

У табл. 3 та 4 всі залежності статистично значимі, сила зв'язку між показниками — слабка, але вона є. Ризик показує, у скільки разів більше ризик настання однієї події при наявності іншої. Можна помилятися в 5% (95% — довірчий інтервал), якщо для генеральної сукупності (всього населення) ризик події буде знаходитися між верхньою та нижньою межею.

Як висновки можливо констатувати наступне:

Вікова група, (роки, ДГ*)	Предиктор	Хі-квадрат, χ^2	р**	Сила зв'язку, φ	Відносний ризик, ВР		
					середнє значення	95% довірчий інтервал	
						нижній	верхній
Кількість ран							
15–17, Д1	>50	27,6	0,001	0,18	11,7	3,8	36,0

Якщо на тілі виявлено більш ніж 50 ран, то в 11,7 раза частіше (ВР=11,7, 95% ДІ: 3,8–36,0) ці ушкодження були заподіяні злочинцем у віці 15-17 років ($\chi^2(1)=27,6$, $p < 0,001$); або виявлення на тілі потерпілого більше 50 ран свідчить про те, що ризик того, що таку кількість ушкоджень спричинив злочинець віком 15–17 років зростає у 11,7 раза.

Список використаної літератури

1. *Фазлиев А.С.* Анализ случаев смерти от колото-резаных ранений Томской области за период с 1992 по 2004 годы / А.С. Фазлиев, Я.В. Шикунова // Сборник статей по материалам Межд. 64-й научной студ. конф. им. Н.И. Пирогова. Томск, 2005. — С. 23–28. — Standard-0101.06.
2. *Крутикова Ю.А.* Анализ структуры насильственной смерти в Петропавловске-Камчатском за 10 лет (1993–2002 г.) / Ю.А. Крутикова, Д.Е. Лавренов // Актуальные вопросы судебной медицины и экспертной практики. — Новосибирск, 2003. — Вып. 8. — С. 81–84.
3. *Загрядская А.П.* Статистические данные о колотых и колото-резаных повреждениях / А.П. Загрядская // Вопросы судебно-медицинской экспертизы и криминалистики. — Горький, 1959. — С. 122–129.
4. *Иванов И.Н.* Судебно-медицинская оценка морфологии колото-резаных ранений : учеб. пособ. для врачей-слушателей и суд.-мед. экспертов / И.Н. Иванов. — СПб.: СПбМАПО. — 2002. — 31 с.
5. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики: в 3-х т. — М.: Юристъ, 1997. — Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — С. 306.
6. *Ермолович В.Ф.* Криминалистическая характеристика преступлений / В.Ф. Ермолович. — Минск: Амалфея, 2001. — С. 304.
7. *Балугина Т.С.* Криминалистика: общие положения методики расследования преступлений / Т.С. Балугина // Лекции. — Краснодар: КубГУ, 2002–2003.
8. *Гамза В.А.* Криминалистическая характеристика преступлений: сущность структура и содержание / В.А. Гамза // Сборник научных трудов. — М., 2001. — Вып. 2. — С. 7.
9. *Рубцов И.И.* Криминалистическая характеристика преступлений как элемент частных методик расследования / И.И. Рубцов. — СПб., 2001. — С. 73.
10. *Коновалов С.И.* Теоретико-методологические основы криминалистики: современное состояние и проблемы развития / С.И. Коновалов. — Волгоград, 2001. — С. 101.
11. *Крашенинникова Н.М.* Корреляционные связи в криминалистической характеристике преступления / Нижегород. Гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского; Н.М. Крашенинникова. — 2007. — С. 54–75.

Резюме

В статье приведены результаты статистического анализа случаев убийств в г. Киеве с использованием острых предметов, которые определяют возможность установления взаимосвязи между полом, возрастом преступника с количеством и локализацией повреждений.

Summary

Results of statistical analysis of murders in Kiev with use of sharp subjects are brought in the article which determine an opportunity of fixing interrelation between sex and age of the criminal with quantity and localization of damages.

ЗДАТНІСТЬ ПНЕВМОСТРІЛЬНИХ СНАРЯДІВ ДО ГІДРОДИНАМІЧНОЇ ДІЇ ПРИ УРАЖЕННІ ІМІТАТОРІВ ТКАНИН І ПОРОЖНИСТИХ ОРГАНІВ ЛЮДИНИ

Експериментальним дослідженням з використанням малопотужної пневматичної гвинтівки МР-512 і надпотужної — Діана 350 Магнум уперше доведена здатність пневмострільних снарядів до гідродинамічної дії при пострілах з відстані до 10 м як в ізолюванні імітатори тканин і порожнистих органів людини, так і через одяг, виготовлений з цупкої камуфльованої тканини, в тому числі і багат шарової. Встановлено, що гідродинамічна дія снаряда спостерігається при умові набрання ним кінетичної енергії у межах 20–25 Дж, яку забезпечує тільки надпотужна пневматична зброя.

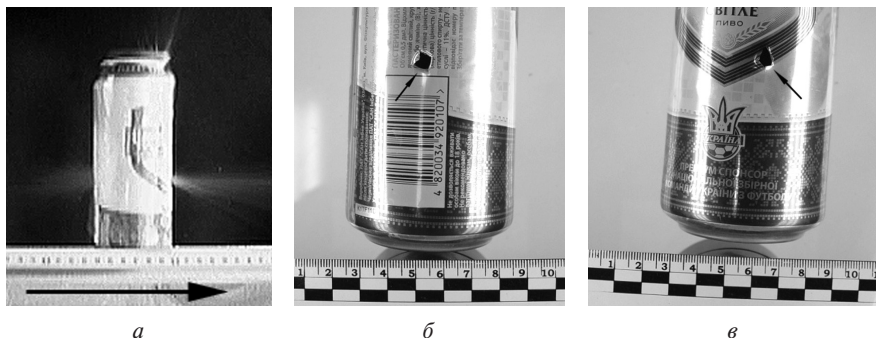
Розповсюдження останнім часом серед населення України пневматичної зброї (ПЗ) значною мірою сприяє зростанню кількості постраждалих від дії такої зброї [1]. У зв'язку з цим суттєво збільшується й кількість експертиз, які доручаються державним закладам судової та судово-медичної експертизи. При виконанні таких експертиз виникають певні труднощі, пов'язані з браком науково-адекватних методик для вирішення деяких експертних завдань, зокрема визначення виду дії пневмострільного снаряда на перешкоду при пострілах із потужної (ПЗ). Дослідженнями пневмострільних ушкоджень [2] визначено, що снаряди, які вистріляні з ПЗ, в залежності від величини кінетичної енергії, здатні чинити пробивну, клиноподібну або забійну дію на перешкоду [3, 4]. На теперішній час відсутні будь-які відомості щодо гідродинамічної дії снарядів до ПЗ на порожнисті органи людини з рідким вмістом, наприклад, шлунок, кишки, жовчний або січковий міхур тощо. Слід зазначити, що при експериментальних пострілах у живіт оголених біоманекенів свинцевими кулями “Magnum” із мало-потужної пневматичної гвинтівки ІЖ-38С спостерігали ушкодження лише зовнішніх шарів стінки переповненого їжею або газами шлунку, але без проникнення в середину органу [3]. Це дає підстави припускати, що снаряди до ПЗ за певних умов (достатня кінетична енергія, ступень наповнювання порожнистого органу рідким вмістом тощо) можуть чинити гідродинамічну дію.

Для виявлення здатності пневмострільних снарядів до гідродинамічної дії внаслідок ураження імітаторів тканин і порожнистих органів

людини при пострілах із пневматичної зброї різної потужності, було проведено ряд експериментів. Для дослідів використано пневматичні гвинтівки калібру 4,5 мм: надпотужна Діана-350 Магнум німецького виробництва та малопотужна МР-512 російського виробництва [5, 6], що споряджалися свинцевими розширювальними кулями з гострокінцевою головною частиною — ЛЮМАН Pointed pellets 0.57 g українського виробництва [7, 8]. Середня фактична маса куль складала $0,566 \pm 0,004$ г. Для пострілів обрали дві відстані: 50 см, на якій відсутня дія повітря з каналу ствола, та 10 м, на якій снаряд вже стабілізував траєкторію польоту, але ще має достатню вражаючу здатність. Перед опитами за допомогою хронографа ИБХ-7 (Україна) визначали середню швидкість і кінетичну енергію застосованих куль при пострілах із означених відстаней. Для гвинтівки Діана-350 середня швидкість кулі складала: на відстані 50 см — 296 м/с, 10 м — 279 м/с; кінетична енергія — 25 і 20 Дж відповідно. Для гвинтівки МР-512 середня швидкість кулі складала: на відстані 50 см — 118 м/с, 10 м — 110 м/с; кінетична енергія — 4 і 3,5 Дж відповідно.

Фіксацію результатів дослідження здійснювали за допомогою цифрової камери Sony DSC-707 як у режимі запису нерухомих об'єктів, так і в режимі запису об'єктів, що рухаються. Отримані файли опрацьовані та збережені в архіві ПК.

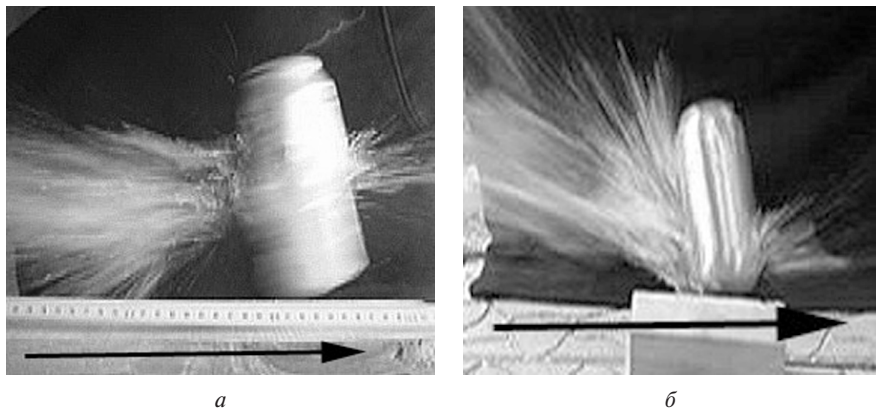
Завданням першого етапу дослідження необхідно було визначити, чи здатні взагалі снаряди, вистріляні з ПЗ, до гідродинамічної дії, а також як на це впливають швидкість снаряда та його кінетична енергія. Одним з найбільш придатних і доступних для цього об'єктів виявилася стандартна жерстяна банка для напоїв, матеріал якої має здатність добре виражати остаточну деформацію, що дає змогу фіксації гідродинамічної дії снаряда. З обраних зразків пневматичної зброї з означених відстаней виконали 4 серії пострілів по 3 в кожній по вказаних банках ємністю 0,5 л, вироблених із жерсті завтовшки 0,3 мм. Перед експериментом банки доверху заповнювали звичайною водопровідною водою температурою $+18-20^{\circ}\text{C}$ і щільно закривали. При пострілах із гвинтівки МР-512 як з відстані 50 см, так із відстані 10 м у всіх випадках відбувалося наскрізне пробиття банки кулею, з повільним витіканням рідини тонкими цівками крізь вхідне і вихідне ушкодження (рис. 1а). Деформації корпусу банки не спостерігалось. Вхідні ушкодження мали форму неправильного чотирикутника, розмірами $0,5 \times 0,4$ см із загорнутими краями (рис. 1б). Вихідні ушкодження мали Т-подібну форму, розміри $0,5-0,6 \times 0,2-0,3$ см, рівні, вивернуті краї (рис. 1в).

Рис. 1. Постріл із малопотужної гвинтівки МР-512; відстань 50 см, швидкість снаряда 118 м/с, контактна кінетична енергія — 4 Дж; незначне витікання рідини з кульових ушкоджень (а). Вхідне (б) й вихідне ушкодження (в). Стрілками вказано напрямок пострілу (а) й розташування кульових ушкоджень (б, в)

При пострілах із гвинтівки Діана-350 як із відстані 50 см, так із відстані 10 м у всіх випадках спостерігалось наскрізне пробиття банки кулею, із вибухоподібним викидом переважної більшості рідини крізь вхідне ушкодження і бурхливим витіканням рідини крізь вихідне ушкодження (рис. 2).

Корпус банки, особливо в зоні вхідного ушкодження, піддався значній деформації в бік, протилежний напрямку польоту кулі, з утворен-

Рис. 2. Постріл із надпотужної гвинтівки Діана-350; відстань 50 см (а) і 10 м (б), швидкість снаряда 296 м/с (а) і 279 м/с (б), контактна кінетична енергія 25 Дж (а) і 20 Дж (б). “Вибухове” витікання рідини із вхідних ушкоджень і бурхливе — із вихідних; напрямок пострілів показано стрілками

ням поздовжнього лінійного розриву передньої стінки банки довжиною 13–15 см, який проходить через вхідне ушкодження, та гофруванням бокових стінок у вигляді кута близько 60° , відкритого в бік вхідного ушкодження (рис. 3а). Вхідні ушкодження розділені згаданим розривом навпіл і при зведенні його загорнутих усередину країв набувають форму кола діаметром 0,4–0,5 см (рис. 3б). Вихідні ушкодження були або звивисті довжиною 5–6 см (рис. 3в), або Т-подібні, розмірами $5\text{--}6 \times 0,5\text{--}0,7$ см, з рівними, вивернутими краями.

На другому етапі дослідження вирішувалося питання щодо здатності до гідродинамічної дії снарядів, вистріляних із пневматичної зброї, при влученні безпосередньо у ізолюваний умовний імітатор порожнистого органа людини. Необхідно відмітити, що нами не було поставлене завдання підбору імітаторів, які б за своїми характеристиками якнайкраще відповідали порожнистим органам людини, оскільки, як відмічено раніше, у рамках даного дослідження вирішували лише питання,

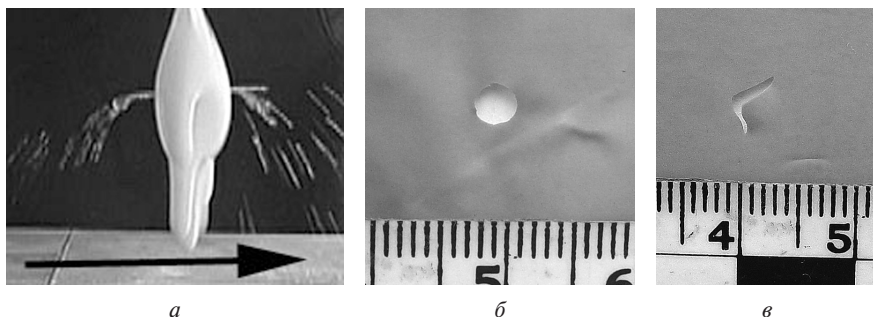

Рис. 3. Постріл із гвинтівки Діана-350; відстань 50 см. Деформація корпусу банки (а) в бік, протилежний напрямку польоту снаряда (показано стрілками). Розриви і деформація металу в ділянках вхідного (б) і вихідного (в) ушкоджень (показано стрілками)

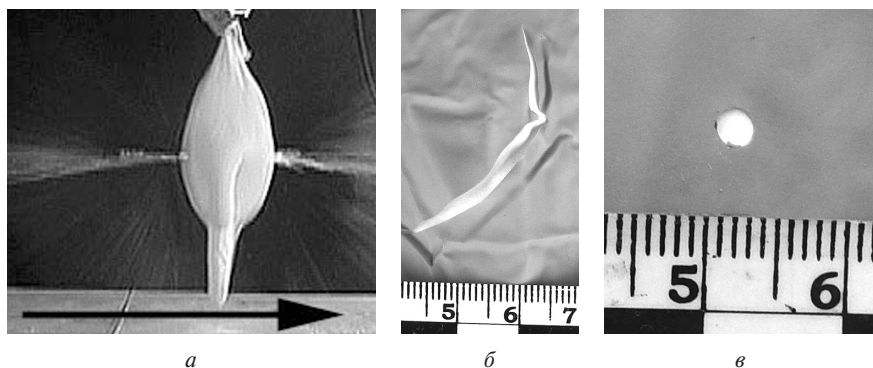
чи здатен у принципі снаряд, вистріляний із пневматичної зброї, до гідродинамічної дії. У якості такого умовного імітатора використали нові непошкоджені анатомічні рукавички 9 розміру, виготовлені з гуми синього кольору, 0,08 мм завтовшки.

У кожену рукавичку вмішували по 1 л звичайної водопровідної води температурою $+18-20^{\circ}\text{C}$. При цьому рукавичка повністю розправлялась і дещо збільшувалась у розмірах, але без надмірного розтягування гуми. Рукавичку в нижній частині корпусу перев'язували ниткою і вільно підвішували у спеціальній рамці. Із кожної гвинтівки з відстані 50 см і 10 м виконали по одній серії з 3-х пострілів у долонний бік корпусу заповнених водою рукавичок, причому в кожену — по одному пострілу. У всіх випадках відбулося наскрізне пробиття рукавичок кулями. У досліді з гвинтівкою МР-512 після пробиття рукавички вода тоненькими цівками повільно витікала як із вхідного, так і з вихідного ушкоджень (рис. 4а). Вхідні ушкодження являли собою дефекти у формі правильного круга діаметром 0,3 см (рис. 4б). Вихідні ушкодження були кутасті, розмірами $0,3 \times 0,2$ см (рис. 4в) або лінійні довжиною 0,7–0,8 см без дефекту тканини, з рівними краями.

У досліді з гвинтівкою Діана-350 під час пострілу спостерігали “вибухове” витікання рідини крізь вхідне ушкодження і бурхливе її витікання крізь вихідне ушкодження (рис. 5а). Вхідні ушкодження мали вигляд розривів кутастої форми, розмірами $3,2 \times 1,5$ см (рис. 5б) або лінійні довжиною 2,5–2,8 см, з рівними краями. Вихідні ушкодження являли собою дефекти у формі правильного кола діаметром 0,2 см (рис. 5в).

Рис. 4. Постріл із гвинтівки МР-512; відстань 50 см. Незначне витікання рідини з кульових ушкоджень; стрілкою показано напрямок пострілу (а). Вхідне (б) ушкодження від пробивної дії снаряда, вихідне (в) — від клиноподібної дії снаряда

Рис. 5. Постріл з гвинтівки Діана-350; відстань 50 см. “Вибухове” витикання рідини із вхідного ушкодження і бурхливе — із вихідного; напрямок пострілу показано стрілкою (а). Вхідне ушкодження від гідродинамічної дії снаряда — кутастий розрив (б), вихідне — від пробивної дії у вигляді правильного кола (в)

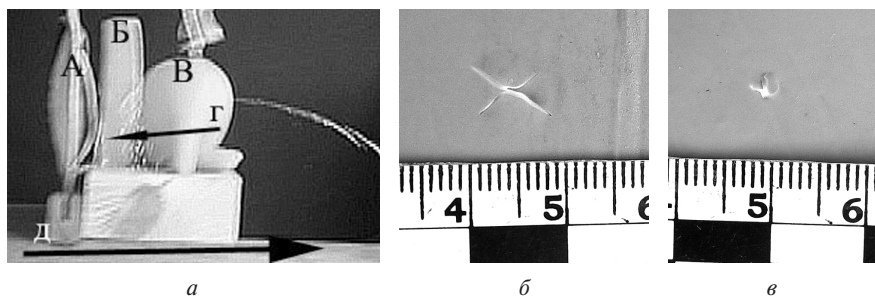
На третьому етапі дослідження вирішували завдання щодо визначення наявності гідродинамічної дії снарядів при влученні у порожнистий орган після проходження кулею одягу та м'яких тканин тіла. Для імітаторів предметів одягу за основу було взято поширену в Україні змішувальну (бавовна 53%, поліефір 47%) камуфльовану тканину “Грета” (арт. 2701) з малюнком “Ліс”. При цьому виходили з того, що по-перше, одяг із цієї тканини є уніформною для працівників силових відомств і охоронних структур, проти яких може бути застосована пневматична зброя, а по-друге, одяг, який вироблено з таких тканин, останнім часом набув значного поширення і використовується рибалками, мисливцями, туристами та, крім того, ще й пересічними громадянами як робочий чи для повсякденного носіння.

З урахуванням прийнятого у силових відомствах розподілу комплектів форменого одягу на зимовий (ЗКО) і літній (ЛКО), із клаптів матеріалів розмірами по 15x10 см було виготовлено перешкоди-імітатори таких комплектів і предметів одягу, виходячи з наступного. До складу ЗКО входять: утеплена куртка й утеплені штани, для виготовлення яких використовують (зовні всередину) камуфльовану тканину, 2 шари синтепона по 2 см завтовшки, підкладочний сатин; літня куртка й літні штани (камуфльована тканина) та натільна білизна (фуфайка і кальсони) із бавовняного трикотажу. ЛКО складається з куртки і штанів, виготовлених із камуфльованої тканини, та натільної білизни (майка

і труси) із бавовняного трикотажу. Таким чином, перешкода-імітатор ЗКО мала 6 шарів різних матеріалів, ЛКО — 2 шари. Матеріали у перешкодах-імітаторах скріплялись між собою лише у верхній частині, що забезпечувало їх вільне висіння з проміжком між шарами у центрі 0,2–0,5 см.

Роль імітатора м'яких тканин тіла людини виконували блоки скульптурного пластиліну “Скульптор” (РСТУ 1904–87), розмірами 12×9×3 см, який є загальноновизнаним матеріалом для подібних досліджень. Перед експериментом перешкоди-імітатори комплектів одягу закріплювались вертикально у спеціальному планшеті з отвором розмірами 12×9 см. Позаду отвору встановлювали пластиліновий блок, а за ним згадану гумову рукавичку, підготовлену таким саме чином, як і для дослідів на попередньому етапі дослідження. Із гвинтівки МР-512 з відстані 50 см виконали 3 послідовних серії по 3 постріли у перешкоди-імітатори ЗКО і ЛКО та натільної білизни. В усіх випадках не відбулось наскрізне пробиття пластиліну, а, отже, і рукавички. При пострілах у ЗКО кулі застрягали між шарами синтепона, вчиняючи вм'ятини в пластиліні діаметром 0,4 см, глибиною 0,3–0,4 см. При пострілах у ЛКО і окремо у натільну білизну кулі пробивали їх і проникали в товщу пластиліну на глибину 1 см і 1,3 см відповідно. Виходячи з результатів цих дослідів, постріли з гвинтівки МР-512 з відстані 10 м за таких же умов визнано недоцільними. З урахуванням результатів попередніх етапів дослідження із гвинтівки Діана-350 з відстані 50 см і 10 м виконали 3 послідовних серії по 3 постріли лише у перешкоди-імітатори ЗКО. У всіх дослідах відбулося наскрізне пробиття всіх шарів одягу, пластиліну, а також рукавички. У мить пробиття рукавички рідина бурхливо витікала із вхідного uszkodження і повільно тоненькою цівкою — з вихідного (рис. 6а). Вхідні uszkodження були хрестоподібної розмірами 1,0×0,8 см або зірчастої форми з 4-ма променями довжиною від 0,5 см до 1,3 см, з рівними краями та дефектом тканини в центрі діаметром 0,1–0,2 см (рис. 6б). Вихідні uszkodження були кутасті або невизначеної форми розмірами 0,4–0,7×0,6×0,7 см із точковим дефектом у центрі (рис. 6в).

Хронограф, який в мить пострілів цієї серії було розташовано безпосередньо за рукавичкою, зафіксував такі середні показники швидкості та кінетичної енергії кулі: відстань 50 см — 67 м/с, 1,3 Дж; відстань 10 м — 63 м/с, 1,1 Дж. Для визначення втрати кулею кінетичної енергії після послідовного пробиття перешкод, виконали окрему серію пострілів з гвинтівки Діана-350 з вимірюванням цього показни-

Рис. 6. Постріл із гвинтівки Діана-350 крізь багат шаровий одяг (А) та імітатори тканин людини (Б, В); відстань 50 см. “Вибухове” витикання рідини із вхідного ушкодження в імітаторі порожнистого органа (показано стрілкою “г”) і повільне — із вихідного; напрямок пострілу показано стрілкою “д” (а). Вхідне ушкодження — хрестоподібне (б), вихідне — невизначеної форми (в)

ка за допомогою хронографа. При цьому виявилось, що на пробиття 6-шарового ЗКО куля втрачає лише 10% енергії, а після пробиття ще й імітатора м’яких тканин тіла — пластилінового блоку 3 см завтовшки — вже 75%, однак залишкова енергія забезпечила гідродинамічну дію даного снаряда.

Таким чином, можна вважати доведеним, що снаряди, вистріляні із пневматичної зброї, здатні до гідродинамічної дії за умови набуття ними достатньої кінетичної енергії. Механізм утворення цих ушкоджень уявляється таким. Снаряд спочатку вибиває дефект у місті первинного контакту з перешкодою і передає свою велику кінетичну енергію рідині, яка міститься у замкнутій порожнині, що призводить до розриву її стінки і наступному викиду рідини у переважно зворотному напрямку. Менші розміри дефекту і розривів у вихідних ушкодженнях пов’язані з передачею снарядом більшої частини своєї енергії рідині, а також з критичним падінням її тиску в замкненій порожнині в мить формування вхідного ушкодження.

Висновки.

1. Снаряди, що вистріляні із пневматичної зброї, здатні до гідродинамічної дії за умови набуття ними достатньої кінетичної енергії.

2. При ураженні крізь матеріали одягу, у тому числі й багат шарового імітаторів тканин і органів людини, пневмострільним снарядом з контактною кінетичною енергією не менше 20 Дж на відстанях до 10 м спостерігається викид змісту порожнистого органа, переважно

у напрямку, протилежному польоту снаряда, з формуванням вхідного ушкодження більшого, ніж вихідне.

3. При пострілах із надпотужної пневматичної зброї навіть багатощаровий зимовий одяг поглинає не більш 10% енергії снаряда і не здатний захистити людину від важкого поранення.

4. Подальші дослідження, спрямовані на визначення мінімальної величини енергії, а також інших умов, за яких пневмострільний снаряд ще чинитиме гідродинамічну дію, зокрема на порожнисті органи людини, слід вважати перспективними, оскільки вони розширяють можливості судово-медичної експертизи пневмострільних ушкоджень.

Список використаної літератури

1. *Козаченко И.Н.* Структура повреждений из пневматического оружия и их судебно-медицинская оценка (по данным Харьковского ОБСМЭ) / И.Н. Козаченко, А.А. Плещенская // Бокаріусовські читання: матер. другої наук.-практ. конф. судових медиків і криміналістів, присвяч. 60-річчю Харківськ. товариства судових медиків і криміналістів ім. проф. М.М. Бокаріуса (Харків, 28–29 лист. 2008 р.). — Х., 2008. — С. 106–107.
2. *Козаченко І.М.* Сучасні термінологія, понятійний апарат і класифікації пневмострільних ушкоджень, пневматичної зброї та снарядів до неї: метод. рек. / І.М. Козаченко. — К.: Мін-во охорони здоров'я України, 2013. — 28 с.
3. *Зеленский С.А.* Судебно-медицинская оценка повреждений, причиненных из пневматического оружия различными видами пуль: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.24 / С.А. Зеленский. — М., 2001. — 22 с.
4. *Хижняк В.В.* Судово-медична діагностика пошкоджень, що заподіяні пострілами з пневматичної гвинтівки ІЖ-38: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.01.25 / В.В. Хижняк. — К., 2008. — 17 с.
5. *Трофимов В.Н.* Пневматическое оружие. Устройство, эксплуатация, уход: [справочник] / В.Н. Трофимов. — М.: ДАИРС ; Издат. Дом Рученькиных, 2006. — 176 с.
6. *Козаченко І.М.* Класифікація сучасної пневматичної зброї // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / Харк. НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса, Нац. юр. акад. ім. Ярослава Мудрого; ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко [та ін.]. — Х.: Право, 2008. — Вип. 8. — С. 219–224.
7. *Трофимов В.Н.* Пули для пневматического оружия: [справочник] / В.Н. Трофимов. — М.: Издат. Дом Рученькиных, 2005. — 160 с.
8. *Козаченко І.М.* Класифікація снарядів до пневматичної зброї // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / Харк. НДІ судових експертиз ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса, Нац. юр. акад. ім. Ярослава Мудрого; ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко [та ін.]. — Х.: Право, 2009. — Вип. 9. — С. 262–268.

Резюме

Експериментальним исследованием с использованием малоомощной пневматической винтовки МР-512 и сверхмощной — Диана 350 Магnum впервые доказана способность пневмострельных снарядов к гидродинамическому действию при выстрелах с расстояния до 10 м как в изолированные имитаторы тканей и полых органов человека, так и через

одежду, изготовленную из плотной камуфлированной ткани, в том числе и многослойной. Установлено, что гидродинамическое действие снаряда наблюдается при условии обретения им кинетической энергии в пределах 20–25 Дж, которую обеспечивает только сверхмощное пневматическое оружие.

Summary

Experimental study using a low-power air rifle MP-512 and heavy-duty air rifle Diana 350 Magnum first proved the ability of air weapon ammunition to cause the hydrodynamic effect at shots from a distance of up to 10 m both into isolated tissue simulators and hollow human organs, and through clothing made of dense camouflaged fabrics, including multilayer. It was established that the hydrodynamic effect is observed when the projectile gaining kinetic energy within 20–25 J, which is provided by super-powerful air guns only.

УДК 612.12-001.45:340.624

**А.В. Михайленко, канд. мед. наук,
зав. отделением**

*Киевское городское клиническое бюро
судебно-медицинской экспертизы*

ПРИЗНАКИ, УКАЗЫВАЮЩИЕ НА НАПРАВЛЕНИЕ ВРАЩЕНИЯ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО СНАРЯДА

Проведено математическое моделирование формирования повреждения плоской кости от действия пули к патрону 9x18 мм методом конечно-элементного анализа (англ. Finite Element Analysis, FEA). Изучена топография силовых напряжений в модели кости при контактном взаимодействии ее с огнестрельным снарядом. Установлено, что морфологические признаки в огнестрельных переломах плоских костей совпадают по своей топографии и степени выраженности с отдельными элементами полей силовых напряжений в математической модели.

Проблема огнестрельных ранений человека интересовала и продолжает интересовать на сегодняшний день врачей многих специальностей: хирургов, нейрохирургов, травматологов и судебных медиков. Большое количество работ судебных медиков посвящено изучению морфологических особенностей огнестрельных повреждений различных тканей человека, частей тела. Описано значительное количество признаков, морфологических особенностей повреждений, позволяющих установить дистанцию и расстояние выстрела, кратность и последовательность ранений, направление выстрела. Изучены и широко освещены особенности повреждений, которые причинены различными видами огнестрельного оружия и различными видами боеприпасов к ним [1–4].

одежду, изготовленную из плотной камуфлированной ткани, в том числе и многослойной. Установлено, что гидродинамическое действие снаряда наблюдается при условии обретения им кинетической энергии в пределах 20–25 Дж, которую обеспечивает только сверхмощное пневматическое оружие.

Summary

Experimental study using a low-power air rifle MP-512 and heavy-duty air rifle Diana 350 Magnum first proved the ability of air weapon ammunition to cause the hydrodynamic effect at shots from a distance of up to 10 m both into isolated tissue simulators and hollow human organs, and through clothing made of dense camouflaged fabrics, including multilayer. It was established that the hydrodynamic effect is observed when the projectile gaining kinetic energy within 20–25 J, which is provided by super-powerful air guns only.

УДК 612.12-001.45:340.624

**А.В. Михайленко, канд. мед. наук,
зав. отделением**

*Киевское городское клиническое бюро
судебно-медицинской экспертизы*

ПРИЗНАКИ, УКАЗЫВАЮЩИЕ НА НАПРАВЛЕНИЕ ВРАЩЕНИЯ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО СНАРЯДА

Проведено математическое моделирование формирования повреждения плоской кости от действия пули к патрону 9x18 мм методом конечно-элементного анализа (англ. Finite Element Analysis, FEA). Изучена топография силовых напряжений в модели кости при контактном взаимодействии ее с огнестрельным снарядом. Установлено, что морфологические признаки в огнестрельных переломах плоских костей совпадают по своей топографии и степени выраженности с отдельными элементами полей силовых напряжений в математической модели.

Проблема огнестрельных ранений человека интересовала и продолжает интересовать на сегодняшний день врачей многих специальностей: хирургов, нейрохирургов, травматологов и судебных медиков. Большое количество работ судебных медиков посвящено изучению морфологических особенностей огнестрельных повреждений различных тканей человека, частей тела. Описано значительное количество признаков, морфологических особенностей повреждений, позволяющих установить дистанцию и расстояние выстрела, кратность и последовательность ранений, направление выстрела. Изучены и широко освещены особенности повреждений, которые причинены различными видами огнестрельного оружия и различными видами боеприпасов к ним [1–4].

Однако в литературе данных, указывающих на возможность по морфологии повреждений определить направление ротационного движения пули (при выстреле из оружия с правыми либо с левыми нарезами канала ствола), нами не выявлено. Это и обусловило цель нашего поиска.

Задачами исследования явились:

1. Проведение моделирования огнестрельной травмы методом конечно-элементного анализа (англ. *Finite Element Analysis, FEA*). Изучение топографии напряжений и деформаций в модели кости.

2. Изучение на экспертном материале морфологических свойств огнестрельных дырчатых переломов, причиненных выстрелами из пистолетов с различным направлением нарезов в канале ствола.

Методы исследования. В работе применялись визуальный, стереоскопический, сравнительный методы исследования. Моделирование взаимодействия огнестрельного снаряда и плоской кости выполнено в среде Autodesk Inventor Professional 2012 (зарегистрированная лицензионная версия для преподавателей). Для оценки механики разрушения плоской кости нами использованы данные теоретической механики.

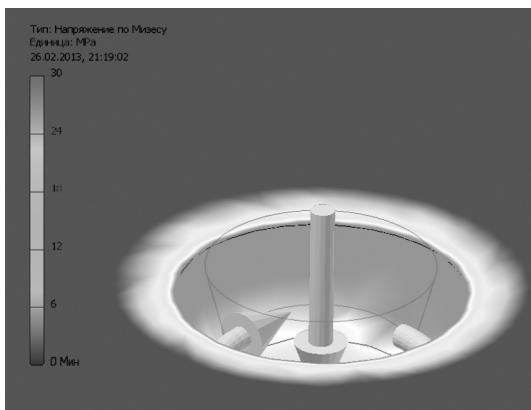
I этап. Математическое моделирование.

В трехмерном виртуальном пространстве созданы две модели. Модель плоской кости выполнена в виде плоской пластины с длиной граней 100 мм, толщиной 5 мм. Прочностные характеристики: плотность кости $1,02 \text{ г/см}^3$ и коэффициент Пуассона 0,2, Модуль Юнга $1,38 \cdot 10^3 \text{ кг/мм}^2$ [4], огнестрельный снаряд выполнен в соответствии с оригинальными размерами пули к патрону $9 \times 18 \text{ мм}$. Прочностные характеристики металлов взяты из внутренней библиотеки Inventor Professional.

При постановке программных условий модели снаряда обеспечивалась возможность смещаться вдоль оси Z на 100 мм, относительно других осей смещение было равно 0 (оси Y, X). Модель кости жестко фиксировалась по боковым граням (то есть, допустимое смещение по любой оси было равно 0). Снаряд контактировал вершиной полусферической поверхности, причем угол между плоскостью пластины и осью пули составлял 90° . К донной части пули прикладывалась нагрузка в виде давления 1 мПа (что обеспечивало равномерное распределение нагрузки по всей грани и соответствует нагрузке при выстреле из пистолета), к телу пули прикладывалась нагрузка в виде крутящего момента равная 1000 Н·м.

Результат моделирования напряжений (оценка по Мизесу) и деформаций представлен в виде участков изменения цвета исследуемой физической системы, которые и есть поля силовых напряжений. Цветовая шкала отображает рост величины напряжений. Так, синий цвет указывает на отсутствие напряжений, а зона красного цвета — это зона максимальных (“критических”) силовых напряжений, при достижении которых будет происходить разрушение материала.

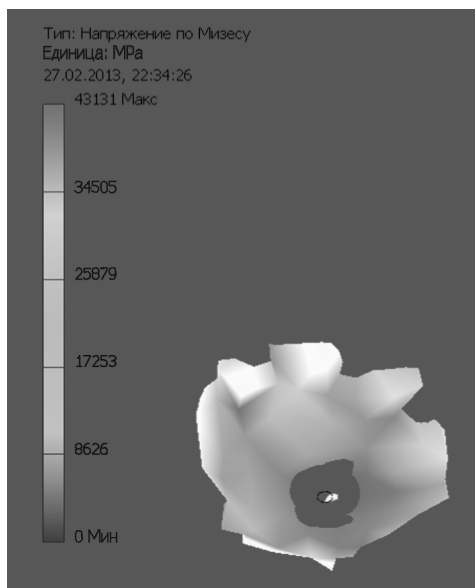
В результате проведенного моделирования получены данные, указывающие на неравномерность силовых напряжений по краям места внедрения снаряда в пластину. Изополя напряжений имели лучистость, которая была обусловлена наличием радиальных элементов со значительно меньшим силовым напряжением, а периферический край изополей приобретал вид последовательно расположенных дуг, которые распространялись в направлении вращения снаряда, но были открыты в направлении, противоположном ему. Начальный конец дуг, который отходил под углом близким к прямоугольному от радиальных элементов с меньшим силовым напряжением и располагался дальше от центра повреждения пластины по отношению к концевому отделу дуги, что при последовательном расположении придавало “ступенчатый” вид самому краю изополей напряжений (рис. 1).

Рис. 1. Напряжения, образующиеся в модели кости при внедрении снаряда (снаряд размечен контурными серыми линиями). Стрелки указывают направление нагружений, приложенных к снаряду

С обратной стороны пластины, в месте выхода снаряда (при пенетрации пластины) отмечены неравномерные поля напряжений в виде аналогичных по форме, но более выраженных в размерах углов, открытых в противоположную сторону от направления вращения снаряда (рис. 2).

Полученные данные показали возможность выявления морфологических особенностей на оригинальных повреждениях.

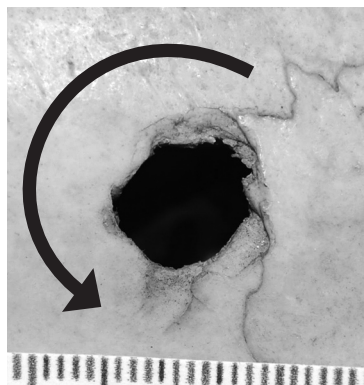
Рис. 2. Напряжения, образующиеся в модели кости “на выходе” снаряда

II этап. Исследование архивных и экспериментальных повреждений.

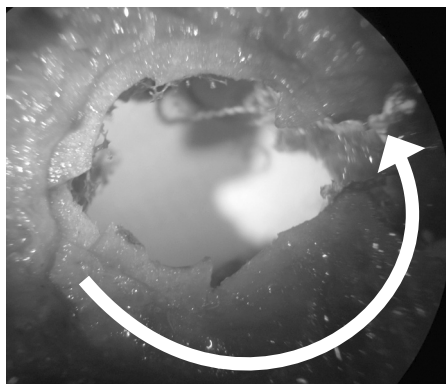
В соответствии с поставленной целью, нами произведено 40 экспериментальных повреждений, по 10 выстрелов из 4 образцов оружия: пистолета “Кольт” М1911, калибр. 45; пистолета-пулемета Томпсона, калибр.45; пистолета “Walther”, калибр 7,65 мм; пистолета “Zuleyka”, калибр 7,65 мм. Выстрелы производились в фрагменты плоских костей, закрепленных на баллистическом пластине под прямым углом. Дистанция выстрела 5 м.

Нами исследовано 18 оригинальных повреждений из архива Киевского городского клинического бюро СМЭ. Отбирались повреждения с заведомо известными данными об оружии, из которого произведены выстрелы, причинившие повреждения костей. В своем большинстве — это образцы использованного оружия под патроны калибра 7,62 мм (Наган) и 9 мм (патроны 9×18 мм и 9×19 мм).

При изучении огнестрельных переломов костей свода черепа выявлено, что как во входном, так и в выходном отверстиях, по краю дефекта костной ткани имеется неравномерно выраженное выкрашивание компактного слоя кости. Входной огнестрельный перелом, имел вид округлой формы дефекта костной ткани, диаметром от 9 до 9,6 мм. В толще кости данный дефект проходит в виде двух частей: первая часть цилиндрическая, занимает примерно 1/3 протяженности канала, а последующие 2/3 имеют вид “параболического” расширения, которое обращено в полость черепа. Со стороны наружной костной пластинки, по краям данного дефекта, имелось неравномерно выраженное выкрашивание, сколы или дефект компактного слоя, шириной до 0,1 см. Эти повреждения на наружной костной пластинке имели форму треугольника, близкого к прямоугольному. Углы открыты против направ-

a

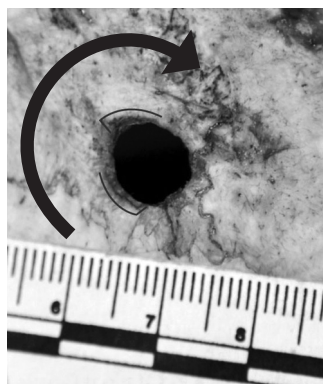
б

Рис. 3. Треугольные краевые дефекты (выстрел из пистолета с нарезками канала ствола имеющие наклон влево): *a* — архивный препарат; *б* — экспериментальное повреждение

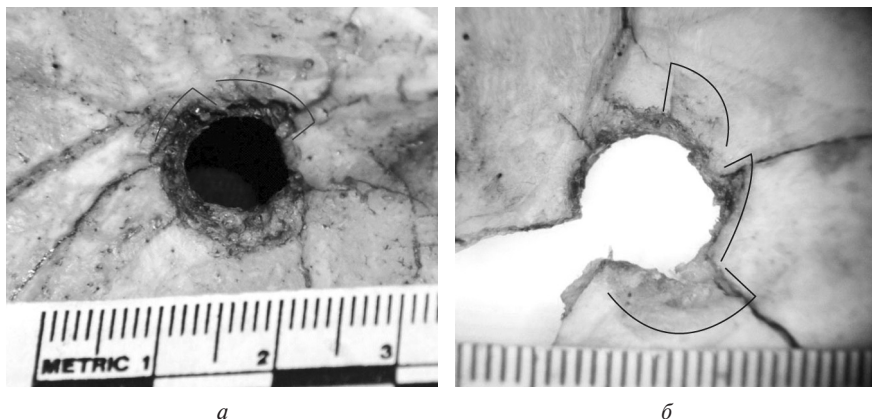
ления хода часовой стрелки (влево). Два катета имели различную длину. В повреждениях, сформированных пулей, вращающейся влево, катет треугольника, обращенный в сторону вращения пули, был более длинный (в 1,5–2 и более раза) (рис. 3*a*). Нередко длинный катет в выделенном нами диагностическом признаке имел выпуклую дугообразную форму (рис. 3*б*).

Повреждения, сформированные пулей, выстреленной из ствола, имеющего правые нарезки, имели аналогичную морфологию, но противоположное направление распространения сколов, т.е. длинный катет был направлен в сторону вращения пули (рис. 4).

Со стороны внутренней костной пластинки указанные огнестрельные переломы имели также округлую форму, скол компактного слоя был более значителен и его диаметр составлял 13–17 мм из-за неравномерности сколов. Преимущественная протяженность скола компакты по окружности перелома имела относительно ровный и практически равномерный вид,

Рис. 4. Треугольные краевые дефекты (выстрел из пистолета с нарезками канала ствола, имеющими наклон вправо)

Рис. 5. Сколы внутренней костной пластинки по краю огнестрельного дефекта, образованные при выстреле из пистолета с правым (а) и левым (б) наклонами нарезов канала ствола

занимая при этом примерно $1/2$ – $2/3$ окружности, а на остальном протяжении были обнаружены сколы компактного слоя, которые имели треугольную форму, что формировало неровный и зубчатый вид края повреждения. Ширина скола внутренней костной пластинки, также, как и наружной, была неравномерно выражена, преимущественно 1–4 мм, а ширина отдельных сколов компактного вещества кости распространялась до 5–7 мм. Морфология сколов, указывающих на направление огнестрельного снаряда со стороны внутренней костной пластинки, была более выраженной за счет объема сколов (что характерно для выходных огнестрельных повреждений) (рис. 5).

В настоящее время нами проводятся дальнейшие исследования по объяснению механизма образования выявленных признаков и поиск признаков, позволяющих определить направления ротации огнестрельного снаряда на повреждениях кожного покрова, трубчатых костях и ткани.

Список использованной литературы

1. Попов В.Л. Судебно-медицинская баллистика / В.Л. Попов, В.Б. Шигеев, Л.Е. Кузнецов. — СПб.: Гиппократ, 2002. — С. 6–18.
2. Полищук Н.Е. Огнестрельные ранения головы / Н.Е. Полищук, В.И. Старча. — К., 1996. — С 15–21.
3. Пиголкин Ю.И. Огнестрельные переломы плоских костей / Ю.И. Пиголкин, И.А. Дубровин, И.А. Дубровина. — М.: МИА, 2009. — С.10–12.

4. *Шадымов А.Б.* Особенности формирования огнестрельного входного пулевого повреждения костей свода черепа при выстрелах из некоторых видов нарезного оружия: автореф. дис. ... канд. мед. наук / А.Б. Шадымов. — М., 1988.

Резюме

Проведено математичне моделювання формування пошкодження пласкої кістки від дії кулі до патрону 9×18 мм методом кінцево-елементного аналізу (англ. Finite Element Analysis, FEA). Вивчена топографія силових напруг у моделі кістки. Встановлено, що морфологічні ознаки в вогнепальних переломах плоских кісток співпадають за своєю топографією і ступенем вираженості з окремими елементами полів силових напруг в математичній моделі.

Summary

Mathematical modeling of formation damage of flat bones from bullets to cartridge 9×18 mm method of finite element analysis (FEA). Topography of power voltage is studied in a model bone. Found that the morphological characteristics in flat bones fractures, gunshot match on its topography and severity on individual elements in the fields of power voltages in the mathematical model.

УДК 340.624.3

В.В. Сапелкін, зав. відділу

Харківське обласне бюро судово-медичної експертизи

ОПТИМІЗАЦІЯ ВИБОРУ ІМІТАТОРА БІОЛОГІЧНИХ ТКАНИН ПРИ МОДЕЛЮВАННІ ВОГНЕПАЛЬНИХ ПОРАНЕНЬ, СПРИЧИНЕНИХ КУЛЯМИ ПАТРОНА ТРАВМАТИЧНОЇ ДІЇ “ТЕРЕН-12П”

Надані відомості щодо імітаторів біологічних тканин, які застосовуються у практиці судово-медичної та раневої балістики при дослідженні вогнепальних поранень, спричинених різними видами кінетичних снарядів. Проведено аналіз їх параметрів з метою визначення оптимального зразка для дослідження уражаючих властивостей крупнокаліберних куль травматичної дії.

Дослідження вогнепальних поранень таких біологічних об'єктів, як людина чи тварина, що були спричинені різними видами кінетичних снарядів, являється основною метою судово-медичної та раневої балістики. Судово-медична балістика є складовою частиною судово-медичної травматології і займається вивченням закономірностей і механізмів утворення вогнепальних, пневмострільних та інших видів поранень, спричинених кінетичними снарядами, за допомогою методів, оснований на принципах судово-медичної оцінки отриманих результатів. Ранева балістика є основною складовою загального вчення

4. *Шадымов А.Б.* Особенности формирования огнестрельного входного пулевого повреждения костей свода черепа при выстрелах из некоторых видов нарезного оружия: автореф. дис. ... канд. мед. наук / А.Б. Шадымов. — М., 1988.

Резюме

Проведено математичне моделювання формування пошкодження пласкої кістки від дії кулі до патрону 9×18 мм методом кінцево-елементного аналізу (англ. Finite Element Analysis, FEA). Вивчена топографія силових напруг у моделі кістки. Встановлено, що морфологічні ознаки в вогнепальних переломах плоских кісток співпадають за своєю топографією і ступенем вираженості з окремими елементами полів силових напруг в математичній моделі.

Summary

Mathematical modeling of formation damage of flat bones from bullets to cartridge 9×18 mm method of finite element analysis (FEA). Topography of power voltage is studied in a model bone. Found that the morphological characteristics in flat bones fractures, gunshot match on its topography and severity on individual elements in the fields of power voltages in the mathematical model.

УДК 340.624.3

В.В. Сапелкін, зав. відділу

Харківське обласне бюро судово-медичної експертизи

ОПТИМІЗАЦІЯ ВИБОРУ ІМІТАТОРА БІОЛОГІЧНИХ ТКАНИН ПРИ МОДЕЛЮВАННІ ВОГНЕПАЛЬНИХ ПОРАНЕНЬ, СПРИЧИНЕНИХ КУЛЯМИ ПАТРОНА ТРАВМАТИЧНОЇ ДІЇ “ТЕРЕН-12П”

Надані відомості щодо імітаторів біологічних тканин, які застосовуються у практиці судово-медичної та раневої балістики при дослідженні вогнепальних поранень, спричинених різними видами кінетичних снарядів. Проведено аналіз їх параметрів з метою визначення оптимального зразка для дослідження уражаючих властивостей крупнокаліберних куль травматичної дії.

Дослідження вогнепальних поранень таких біологічних об'єктів, як людина чи тварина, що були спричинені різними видами кінетичних снарядів, являється основною метою судово-медичної та раневої балістики. Судово-медична балістика є складовою частиною судово-медичної травматології і займається вивченням закономірностей і механізмів утворення вогнепальних, пневмострільних та інших видів поранень, спричинених кінетичними снарядами, за допомогою методів, оснований на принципах судово-медичної оцінки отриманих результатів. Ранева балістика є основною складовою загального вчення

про вогнепальне поранення, що вивчає характер поведінки у тканинах біологічного об'єкта кінетичних снарядів після влучення у ціль, уражаючи властивості кінетичних снарядів, які спричинили поранення (РС), а також процеси та явища, які виникають при взаємодії РС з тканинами організму безпосередньо по ходу і за межами раневого каналу.

Вибір об'єктів для досліджень має в практиці судово-медичної та раневої балістики істотне значення, але в ряді випадків з цим виникають певні труднощі, пов'язані із специфікою дії на біологічні тканини уражаючого елементу — РС. Це пояснюється необхідністю вибрати для моделювання та експериментів такі об'єкти, які б за своїми фізико-механічними характеристиками в найбільшій мірі були наближені до властивостей органів і тканин людини (густина, в'язкість, пружність, сила опору тощо). Основною метою моделювання є відтворення умов застосування вогнепальної зброї і боєприпасів, які б у найбільш повній мірі були наближені до реальних. Крім того, в процесі моделювання необхідно провести якісну і кількісну оцінку потенційної шкоди, заподіяної біологічним тканинам по шляху руху РС і в прилеглих до нього ділянках [1–4].

Для моделювання процесів, що супроводжують формування вогнепальних ушкоджень, впродовж багатьох років в експериментах використовувалися і продовжують використовуватися різні види об'єктів:

- *біологічні*: трупі людей (біоманекени) і піддослідних тварин, та їх окремі частини (кінцівки, фрагменти тіл, частини туш); живі піддослідні тварини великої та середньої величини;
- *небіологічні (штучні)*: дерев'яні дошки (сухі соснові дошки завтовшки 0,25 см); пачки газет (сухих і вологих); мішки з ганчір'ям; ємкості, заповнені водою; блоки з желатину і агар-агару; блоки з гліцеринового мила; блоки з петролатуму і парафіну (або їх сплаву), скульптурної глини (пластиліну); балістичного пластиліну; різні синтетичні матеріали та їх поєднання; високотехнологічні біомеханічні, імітаційні, тензометризовані, стендові та інші імітатори тіла людини.

Експериментальні постріли по біоманікенах або їх окремих частинах (наприклад, нижнім кінцівкам) має давню історію використання і досить наочно дозволяє провести оцінку ефективності уражаючої дії РС. Проте, рядом дослідників була встановлена відносно невисока міра достовірності і відтворюваності результатів даного методу:

- у випадках, коли живі тканини під впливом РС лише деформуються і розтягуються, мертві тканини рвуться і тріскаються;

- відокремлені частини біоманекена, втрачаючи рідину, також втрачають і свої в'язко-пружні характеристики;
- зберігання біоманекенів (або їх фрагментів) в умовах низької температури та аутолітичні процеси в біологічних тканинах змінюють їх фізико-механічні властивості, що не дозволяє забезпечити відтворення характеру ушкоджень стосовно реальних умов [5].

При виконанні експериментальних досліджень із застосуванням біоманекенів необхідно дотримуватися цілого ряду сучасних міжнародних етико-правових і законодавчих норм, а також вимог та стандартів наукових морфологічних досліджень по використанню біологічного матеріалу, з урахуванням особливостей національного законодавства [6]. На теперішній час цей напрямок втрачає актуальність і застосування на практиці. Необхідно також зазначити досить негативне ставлення багатьох вчених Європейського Союзу до використання в експериментах трупів людей.

При використанні в експериментах брикетованих (фасованих) конгломератів біологічних тканин виникають ті ж самі проблеми, обумовлені втратою в'язко-пружних властивостей і “злежуванням” в процесі зберігання внаслідок високої щільності і меншої еластичності м'язових тканин. Попереднє замочування вказаних конгломератів в гарячій воді проблему не усуває, оскільки біологічні тканини, що їх формують, гігроскопічними властивостями не володіють [7].

Використання в натурних випробуваннях живих (заздалегідь наркотизованих) піддослідних тварин також має давню історію застосування і довело свою спроможність. При цьому необхідно зазначити, що експерименти на живих тваринах (включаючи і виведення тварини з досліду), як і на біоманекенах, повинні проводитися із суворим дотриманням відповідних сучасних міжнародних та національних етико-правових і законодавчих норм.

Найбільш близьким, по цілому ряду морфофункціональних (у тому числі, біохімічних) властивостей, до органів і тканин людини є органи і тканини свині. Як правило, в експериментах використовуються живі свині, що мають вагу 60–80 кг. Багато досліджень в раневій балістиці було виконано саме на цій біологічній моделі [1–5, 8]. Проте використання цих тварин вимагає створення цілої низки спеціальних умов для проведення експериментальних пострілів і є досить дорогим у застосуванні. Крім цього, особливості будови зовнішніх покрівів великої свині (щетина, підшкірне сало) можуть у ряді випадків істотно нівелювати результати експерименту.

Середні та дрібні піддослідні тварини через морфологічні особливості будови та мас-інерційні характеристики їх тіл в експериментальних дослідженнях по вивченню уражаючих властивостей різних видів РС практично не застосовуються.

Поряд з цим, необхідно зазначити, що дослідження ряду специфічних РС, таких як кулі патронів травматичної дії, на тушах поросят, закріплених на випробувальному стенді (загальна товщина шкіри та підшкірної тканини яких не повинна перебільшувати товщини тканин людського тіла), в ході проведення експериментальних пострілів дозволяє отримати досить повну візуальну інформацію про морфологічний характер вхідних і вихідних вогнепальних ран.

Небіологічні (штучні) імітатори тіла людини, виходячи з їх фізико-механічних властивостей, розділяють на пружні, в'язко-пружні та еластичні. Всі імітатори повинні відповідати наступним критеріям:

- забезпечувати неодноразову відтворюваність експериментів в статистично достовірному об'ємі;
- забезпечувати репрезентативність по відношенню до живих тканин;
- мати достатню історію використання.

Вказаним вище критеріям повною мірою відповідає еластичний імітатор — желатин. Використання желатину в якості імітатора м'язової тканини має наступні позитивні сторони: схожість процесів уповільнення РС в желатині і живій м'язовій тканині; схожість між розмірами і формою тимчасової пульсуючої порожнини (ТПП) в желатині і м'язовій тканині; схожість раневого каналу, що залишається в желатині і м'язовій тканині після проходження РС; відтворюваність результатів; прозорість (що необхідне для візуальної фіксації отриманих результатів); дешевизна. Крім цього, желатин використовується в експериментах раневої балістики з 40-х років XX століття, що дозволило накопичити до теперішнього часу велику кількість статистичних даних.

Балістичний желатин застосовується у вигляді блоків гелю розмірами 15,24×15,24×30,48 см (стандартний блок желатину, що використовується в тестах FBI, — 6×6×12 дюймів), 8×8×14 см, 9×8×14 см, 20×20×27 см і так далі — залежно від цілей експерименту, в концентрації 10% (при температурі +4°C) або 20% (при температурі +10°C). Тип А 250 bloom є найбільш поширеною формулою желатину, що використовується в балістичних експериментах. В даному випадку, критерій “Bloom” відповідає масі (в грамах), прикладеної до циліндрового поршня (діаметром 0,5 дюйма (1, 27 см)) так, щоб він проник, деформуючи,

але не перфоруєчи поверхню, на 4 мм у глиб желатинового гелю, що міститься в судині з певними розмірами. Концентрація гелю повинна відповідати 6,674% порошку желатину (7,5 г порошку на 105 г води) при температурі $+10^{\circ}\text{C}$ [9]. Перед використанням желатинові блоки мають бути відповідним способом перевірені і відкалібровані. Існує широкий діапазон стандартів для використання желатину в харчових і промислових цілях, затверджених AFNOR, BS, а також ГОСТ (ГОСТ 11293–78). Згідно з балістичним стандартом, запропонованим Fackler and Malinowski (1985), при пострілі сталевою кулькою діаметром 4,5 мм із швидкістю удару 180 м/с, глибина її проникнення в желатиновий блок повинна складати 85+5 мм. Рецептів приготування желатину для балістичних експериментів існує досить багато (Fackler and Malinowski (1985), Berlin та ін. (1983), Firearms Tactical Institute (2000), FBI (Vyse 2003), H.P. White Laboratories (1998) та ін.) [12]. Слід зазначити, що вибір процентної водної концентрації желатину для проведення експериментів, як і раніше, залишається питанням дискусії: одні дослідники і дослідницькі лабораторії використовують 10%, інші — 20% концентрацію желатину. Враховуючи те, що густина м'язової тканини людини складає 1,02–1,04 кг/м³, використання 10% желатину є більш доцільним, оскільки його густина складає близько 1,03 кг/м³, тоді як густина 20% желатину — 1,06 кг/м³ ближче до густини м'язової тканини свині, хоча різниця в даному випадку не настільки істотна і рішення цього питання залишається за дослідником [1–5, 7–11, 13].

Окремо необхідно зазначити недоліки використання балістичного желатину — швидкий спад (“схлопування”) ТПП, нетривалий термін зберігання, відсутність можливості багаторазового використання та ін. Крім цього, використання желатинових блоків в балістичних експериментах потребує застосування досить складної і недешевої апаратури для високошвидкісної відеозйомки та імпульсної рентгенографії, необхідних для встановлення параметрів ТПП при проходженні РС в товщі желатину. Проте, для того, щоб оцінити довжину раневого каналу від РС в желатині, використання в даному моделюванні звичайної фотоапаратури і вимірювальних приладів можливо вважати цілком достатнім.

Балістичне мило — термін, введений B. Janzon, R. Berlin, I. Nordstrand та ін. в 1979 р. на III Міжнародному Симпозіумі по раневій балістиці, які запропонували також оригінальну рецептуру балістичного мила: Fatty acid content — 43% (weight), Water content — 27%; Free alkali (NaOH) — 0,1%; Carbonated alkali (Na₂CO₃) — 0,2%; Total alkali (Na₂O) — 5,7%; Saccharose — 10%; Glycerine 100% — 13%; Ethanol — 4%. Даним

показникам повною мірою відповідає гліцеринове мило виробництва ЗАТ “Гиттин” (м. Санкт-Петербург, РФ) (ГОСТ-18-326–79) [14].

Перевагами використання в експериментах балістичного мила, як пружно-еластичного імітатору м'язової тканини, є: схожість в густині з м'язовою тканиною ($1,060 \text{ кг/м}^3$), однорідність структури, тривалий термін зберігання та використання, багаторазовість використання, можливість встановлення прямого відображення залишкової порожнини (ЗП), яка залишається при проходженні РС і об'єм якої може бути виміряний різними способами (наприклад, шляхом заповнення порожнини дистильованою водою за допомогою мірного посуду), відтворюваність результатів. До недоліків балістичного мила слід віднести його непрозорість та дорожнечу [1–5, 7–9, 13, 14].

На даний час в практиці судово-медичної і раневої балістики для моделювання вогнепальних ушкоджень найбільшого поширення набув балістичний пластилін. В якості стандарту при багатьох балістичних експериментах, зокрема, тестах засобів індивідуального бронезахисту — NIJ Ballistic Standard 0101.06 (редакція 2008 р.), HOSDB Body Armour Standards For UK Police, Technische Richtlinie “Ballistische Schutzklassen des Unterausschusses Fuhrungs — und Einsatzmittel” та ін., застосовується пластилін “Roma Plastilina № 1” виробництва фірми “Sculpture House, Inc.” [15]. Хімічна формула цього пластиліну — Al_2O_3 , SiO_2 , ZnO , S_8 ; мононенасичені жирні кислоти і петролатум NF [16]. Аналогом даного пластиліну є балістичний пластилін “Beschussmasse, 6287156” (виробник — фірма “Carl Weible KG”, Німеччина), сертифікований Європейським комітетом зі стандартизації для проведення балістичних досліджень (ISO 14876-2: 1999), що знайшов своє поширення і в Україні. Балістичний пластилін, що хоча і має густину $1,5\text{--}1,6 \text{ кг/м}^3$, має ті ж переваги та недоліки, що і балістичне мило.

Проведені балістичні експерименти показали, що балістичний пластилін і мило після проходження РС відображують максимальні розміри ЗП, утвореної проходженням хвилі стискування в товщі блоку, з урахуванням в'язко-пружних і інерційних властивостей матеріалу. Величина об'єму ЗП у вказаних імітаторах менше максимальної величини об'єму ТПП, утвореної у желатиновому блоці, що обумовлено нижчими в'язко-пружними властивостями желатинового гелю. Перевагою желатину є відтворення поведінки біологічних тканин в умовах дії знакозмінних навантажень, що призводять до розвитку в середовищі кавітаційних процесів, і можливість оцінки нанесеного збитку по розмірах раневого каналу і радіальним тріщинам. Проте, викорис-

тання для експериментальних досліджень лише желатину недоцільно, оскільки він імітує лише один з параметрів біологічних тканин — їх густину, тоді як і балістичний пластилін (більшою мірою) і балістичне мило (у меншій мірі) імітують комплекс як інерційних властивостей середовища (з врахуванням її густини), так і її в'язко-пружних властивостей.

Значимість використання імітаторів шкіри при проведенні балістичних експериментів часто упускається багатьма дослідниками, що у ряді випадків (особливо при дослідженні уражаючих властивостей куль патронів травматичної дії) є недопустимим і не дозволяє з достатньою мірою достовірності оцінити отримані експериментальні результати. Використання імітаторів шкіри значно збільшує достовірність результатів моделювання і підвищує точність визначення ефекту дії РС. В якості імітаторів шкіри можуть бути використані як ксеноімпланти із шкіри свині, так і ряд менш дорогих полімерних матеріалів (наприклад, поліетилен або поліуретан) відповідної товщини.

Як небіологічні імітатори кісток скелета досить широкого застосування набули порожнисті трубки з поліуретану, заповнені желатиновим гелем (“кістковий мозок”) і, для імітації окістя, покриті шаром латексу.

Аналіз параметрів описаних вище імітаторів біологічних тканин показав, що з врахуванням специфіки дії великокаліберних куль травматичної дії 12-го калібру патронів “Терен-12П” найбільш оптимальним для експериментів вибором є балістичний пластилін. Це обумовлено наступними міркуваннями. Куля вказаного патрона володіє плоскою головною частиною і неохоча до утворення досить протяжних раневих каналів і, внаслідок своїх відносно низьких енергетичних характеристик, володітиме менш вираженою бічною дією відносно прилеглих до раневого каналу тканин, отже, для визначення ділянки їх коммоції і контузії цілком можливо обмежитися встановленням розмірів ЗП. Крім того, у разі втрати кулею стійкості у момент влучення в блок імітатора про яку-небудь ТПП в її класичному розумінні мова взагалі не йтиме, оскільки в даному випадку дія кулі порівняна з дією тупого твердого предмету і характеризується лише утворенням вм'ятини відповідної форми та розмірів. В даному випадку необхідно встановити лише межі контузії, що також можливо за розмірами ЗП.

Виходячи з викладеного, застосування для досліджень властивостей крупнокаліберних куль травматичної дії лише желатину слід вважати малоперспективним, приймаючи до уваги як вже вказані вище причини,

так і з урахуванням його досить специфічних умов і термінів зберігання, приготування блоків, а також позбавлення можливості використання у подальшому блоків, які були пошкоджені пострілами.

Використання для подібного роду досліджень лише балістичного мила також є проблематичним з тих же причин, що і желатину. Крім того, слід зазначити, що при приготуванні імітаторів на основі желатину і мила неможливо забезпечити стабільність їх властивостей в блоках від дослідження до дослідження у зв'язку з особливостями їх виготовлення і, найчастіше, відсутністю належних засобів контролю їх якості та характеристик.

Ці положення повністю підтвердилися під час натурних випробувань, у ході яких в якості імітаторів біологічних тканин були використані балістичний пластилін “Beschussmasse, 6287156, а також 10% і 20% водні розчини желатину. Крім того, для імітації шкірного покриву використовувалися ліофілізовані ксеноімпланти з шкіри свині (виробник — ТОВ “Інститут біомедичних технологій”, м. Тернопіль), які заздалегідь були вимочені в фізіологічному розчині протягом 15–20 хвилин, і поліетиленова плівка товщиною 120 мкм. По характеру пошкоджень як на ксеноімплантаті, так і на поліетиленовій плівці було встановлено, що в процесі влучення кулі в імітатор в ньому утворювалися характерні для шкірного покриву людини ушкодження у вигляді “мінус-тканини” з досить фестончастими краями. З урахуванням доступності і вартості вказаних імітаторів, найбільш оптимальною для використання подібного роду досліджень є поліетиленова плівка. Вона не лише дозволяє створити імітацію натягнення шкіри у момент влучення в неї кулі і, відповідно, створити первинне зусилля опору середовища, але і в комплексі з належним шаром балістичного пластиліну створити середовище з характерними анізотропними властивостями, які аналогічні за своїми характеристиками тканинам біологічного об'єкту.

Таким чином, кожен з імітаторів тканин і органів тіла людини має свої переваги і недоліки, і можуть бути різною мірою використані в експериментах і моделюванні, взаємно доповнюючи один одного. Однак, балістичний пластилін представляється найбільш універсальним для подібного роду досліджень як такий, що дозволяє отримати найбільш достовірні результати за умови їх неодноразової відтворюваності [17]. Отже, використання балістичного пластиліну для дослідження уражаючих властивостей крупнокаліберних РС, у тому числі і куль патронів травматичної дії “Терен-12П”, є найбільш оптимальним і дозволяє провести дослідження на більш якісному рівні.

Список використаної літератури

1. Попов В.Л. Судебно-медицинская баллистика / В.Л. Попов, В.Б. Шигеев, Л.Е. Кузнецов. — Санкт-Петербург: Гиппократ, 2002. — 656 с.
2. Избранные лекции по судебной медицине и криминалистике: в 2-х т. / под ред. В.Д. Исакова. — СПб., 1996. — Т. 1: Избранные лекции по судебной медицине. — С. 296-321.
3. Озерецковский Л.Б. Раневая баллистика / Л.Б. Озерецковский, Е.К. Гуманенко, В.В. Бояринцев. — СПб.: Журнал “Калашников”, 2006. — 374 с.
4. Kneubuehl B.P. Wound ballistics: basics and applications / B.P. Kneubuehl, R.M. Coupland, M.A. Rothschild, M.J. Thali. — Berlin: Springer-Verlag, 2011. — 496 p.
5. Jussila J. Wound ballistic simulation: Assessment of the legitimacy of law enforcement firearms ammunition by means of wound ballistic simulation / J. Jussila. — Helsinki, 2005. — 112 p.
6. Дотримання етичних та законодавчих норм і вимог при виконанні наукових морфологічних досліджень: метод. рек. / В.Л. Кулініченко, В.Д. Мішалов, Ю.Б. Чайковський, С.В. Пустовіт, В.В. Войченко. — К., 2007. — 30 с.
7. Зеленко В.К. Пистолетные и снайперские патроны. Гранатометные выстрелы: учеб. пособ. / В.К. Зеленко, А.В. Брызжев, В.В. Злобин, В.М. Королев. — Тула, 2008. — С. 63–71.
8. Штейнле А.В. Методология моделирования огнестрельных ранений конечностей / А.В. Штейнле, Ф.В. Алябьев, К.Ю. Дудузинский и др. // Сибирский медицинский журнал. — 2008. — Вып. 1. — С. 74–81.
9. Pirlot M. Soap and gelatin for simulating human body tissue: an experimental and numerical evaluation / M. Pirlot, G. Dyckmans, I. Bastin // 19th International Symposium of Ballistics, May 2001. — Switzerland: Interlaken, 2001. — P. 1011–1018.
10. Cronin D.S. Dynamic characterization and simulation of ballistic gelatin / D.S. Cronin, C. Falzon // SEM Annual conference and exposition on experimental and applied mechanics, 2009. — USA: Albuquerque, 2009. — P. 856.
11. Koene L. Experimental and numerical study of the impact of spherical projectiles on ballistic gelatin at velocities up to 160 m/s. / L. Koene, A. Papy // 25th international symposium on ballistics. — China: Beijing, 2010. — P. 1573.
12. Fackler M.L. Ordnance gelatin for ballistic studies: Detrimental effect of excess heat used in gelatin preparation / M.L. Fackler J.A. Malinowski // The American journal of forensic medicine and pathology. — New York: Raven Press, Ltd, 1988. — P. 218–219.
13. Cronin D.S. Material properties for numerical simulations for human, ballistic soap and gelatin / D.S. Cronin // High Level Technology Review. Defence R&D Canada — Valcartier. Contract Report. DRDC Valcartier CR 2010-017. February 2010. — 38 p.
14. Караваева И.Е. К вопросу моделирования огнестрельных повреждений // Актуальные вопросы судебной медицины и медицинского права [Электронный ресурс]: материалы науч.-практ. конф. с междунар. участием, посвящ. памяти проф. В.О. Плаксина. — М., 2011. — Режим доступа: <http://journal.forens-lit.ru/node/950>.
15. Standard-0101.06. Ballistic Resistance of Body Armor NIJ / U.S. National institute of justice.
16. Roma Plastilina [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://cdn.dickblick.com/msds/DBH_33208XXXX.pdf.
17. Сапелкін В.В. Застосування імітаторів біологічних тканин при встановленні діагностичних ознак відстані пострілу кулями травматичної дії 12-го калібру / В.В. Сапелкін // Криміналістика і судебна експертиза: міжвід. наук.–метод. зб. — К., 2012. — Вип. 57. — С. 192–198.

Резюме

Представлены сведения об имитаторах биологических тканей, которые применяются в практике судебно-медицинской и раневой баллистики при исследовании огнестрельных ранений, причиненных различными видами кинетических снарядов. Проведен анализ их параметров с целью определения оптимального образца для исследования поражающих свойств крупнокалиберных пуль травматического действия.

Summary

Provides information about the simulators of biological tissues, which are used in the practice of forensic medical and wound ballistics in the study of gunshot wounds caused by different types of kinetic projectiles. The analysis of their parameters with the aim of determining the optimal sample damaging properties of large-caliber traumatic bullets.

УДК 340.624.3

В.В. Щербак, асистент кафедри

Харківська медична академія післядипломної освіти

СУДОВО-МЕДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВОГНЕПАЛЬНИХ ПОШКОДЖЕНЬ ТКАНИН ОДЯГУ ПРИ ПОСТРІЛАХ ВПРИТУЛ ІЗ ПІСТОЛЕТА “ФОРТ-14ТП”

У статті наведені судово-медичні характеристики вогнепальних пошкоджень тканин одягу з різною структурою матеріалу, заподіяних при пострілах впри-
тул із пістолета “Форт-14ТП”.

Протягом останніх років невинно зростають вимоги правоохоронних органів до якості та дотримання строків проведення судово-медичних експертиз. Складність судово-медичної експертизи у випадках вогнепальної травми зумовлена не лише різноманітністю характеру самих ушкоджень та необхідністю використання широкого кола додаткових лабораторних методів дослідження, а нерідко й з недостатньої обізнаністю експертів щодо пошкоджень з нових зразків вогнепальної зброї. Це пов'язане, по-перше, з постійним вдосконаленням та появою нових зразків зброї та боєприпасів, по-друге, з відсутністю у спеціальній літературі відомостей щодо характеру та об'єму вогнепальних пошкоджень одягу та тіла людини з новітньої зброї. Отже, існує потреба у визначенні нових діагностичних критеріїв вогнепальних пошкоджень, заподіяних з нових штатних зразків зброї, насамперед вітчизняного виробництва.

Резюме

Представлены сведения об имитаторах биологических тканей, которые применяются в практике судебно-медицинской и раневой баллистики при исследовании огнестрельных ранений, причиненных различными видами кинетических снарядов. Проведен анализ их параметров с целью определения оптимального образца для исследования поражающих свойств крупнокалиберных пуль травматического действия.

Summary

Provides information about the simulators of biological tissues, which are used in the practice of forensic medical and wound ballistics in the study of gunshot wounds caused by different types of kinetic projectiles. The analysis of their parameters with the aim of determining the optimal sample damaging properties of large-caliber traumatic bullets.

УДК 340.624.3

В.В. Щербак, асистент кафедри

Харківська медична академія післядипломної освіти

СУДОВО-МЕДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВОГНЕПАЛЬНИХ ПОШКОДЖЕНЬ ТКАНИН ОДЯГУ ПРИ ПОСТРІЛАХ ВПРИТУЛ ІЗ ПІСТОЛЕТА “ФОРТ-14ТП”

У статті наведені судово-медичні характеристики вогнепальних пошкоджень тканин одягу з різною структурою матеріалу, заподіяних при пострілах впри-
тул із пістолета “Форт-14ТП”.

Протягом останніх років невинно зростають вимоги правоохоронних органів до якості та дотримання строків проведення судово-медичних експертиз. Складність судово-медичної експертизи у випадках вогнепальної травми зумовлена не лише різноманітністю характеру самих ушкоджень та необхідністю використання широкого кола додаткових лабораторних методів дослідження, а нерідко й з недостатньої обізнаністю експертів щодо пошкоджень з нових зразків вогнепальної зброї. Це пов'язане, по-перше, з постійним вдосконаленням та появою нових зразків зброї та боєприпасів, по-друге, з відсутністю у спеціальній літературі відомостей щодо характеру та об'єму вогнепальних пошкоджень одягу та тіла людини з новітньої зброї. Отже, існує потреба у визначенні нових діагностичних критеріїв вогнепальних пошкоджень, заподіяних з нових штатних зразків зброї, насамперед вітчизняного виробництва.

Серед короткоствольної зброї вітчизняного виробництва калібру 9 мм поступово набуває поширення пістолет “Форт-14ТП”, який прийнятий як штатна зброя спеціальних підрозділів міліції та підрозділів цивільної охорони при МВС України. Пістолет розроблено на КНВО “Форт” у Вінниці. Спочатку пістолет “Форт-14ТП” розроблявся під патрон 9x19 mm Parabellum та мав схему автоматики з рухомим стволом, проте у подальшому було прийнято рішення про переведення цього пістолета на боеприпаси 9x18 mm Makarov, для якого схема з жорстким закриванням ствола не потрібна. Тому пістолет отримав нерухомий ствол, який кріпиться до рамки віссю затворної затримки і знімається при розбиранні зброї. З 2003 року пістолети “Форт-14ТП” почали надходити на озброєння правоохоронних органів України [1].

Напівавтоматичний пістолет “Форт-14ТП” являє собою особисту зброю нападу та захисту і призначений для ураження супротивника на коротких відстанях. Завдяки подовженому стволу і збільшеній лінії прицілювання, “Форт-14ТП” залишається точним навіть при інтенсивній стрільбі. Комплекс “Форт-14ТП” складається з пістолету “Форт-14ТП”, тактичного ліхтаря “ЛТ-6А” і пристрою для зниження рівня звуку пострілу “Форт-4”. Додатково може бути оснащений магазином збільшеної місткості [2].

Провідна роль у судово-медичній експертизі вогнепальної травми відводиться дослідженню предметів одягу, як невід’ємної складової контактно-взаємодіючого комплексу [3]. У переважній більшості випадків одяг є першою слідосприймаючою поверхнею та окрім ознак взаємодії з вогнепальним снарядом може повністю або частково затримувати на собі продукти близького пострілу. Особливе місце займають пошкодження матеріалу одягу при пострілах уприутул. В залежності від характеру дії порохових газів, тканини або розриваються, або пробиваються газами. Відомо, що пробивна дія призводить до формування отвору неправильно округлої форми з розкуйовдженими краями. Від розривної дії текстильні тканини рвуться по ходу ниток основи та утку, при цьому вхідне пошкодження приймає хрестоподібну, Т-, Г-подібну, іноді лінійну форму. При пострілі у нещільний притул розриви зазвичай більш значні, ніж при щільному притулі. У випадках комбінованої дії порохових газів (розривної та пробивної) відзначається поєднання розривів з дефектом тканини в центрі пошкодження. Форма та розміри пошкоджень одягу при пострілах з тієї самої зброї насамперед залежать від властивостей матеріалу. За деяких умов (на які впливають структура та еластичність матеріалу, щільність та кут притулу, кількість

шарів одягу, особливості підлягаючих тканин), на тілі та одязі людини може бути виявлений, так званий, “штамп-відбиток” дульного кінця зброї, що в тій чи іншій мірі відображує конфігурацію дульного зрізу зброї, та в деяких випадках дає змогу встановити модель зброї та її взаємоположення до мішені [4–11].

Відомості щодо судово-медичної оцінки пошкоджень з пістолету “Форт-14ТП” на теперішній час відсутні. Отже, існує потреба в комплексному поглибленому дослідженні пошкоджень об’єктів судово-медичної експертизи, заподіяних при пострілах впритул із пістолета “Форт-14ТП”. З огляду на те, що дослідженню підлягає штатна зброя МВС України, наукові розробки в цьому напрямку мають передувати подальшим експертним дослідженням, тобто мати упереджувальний характер.

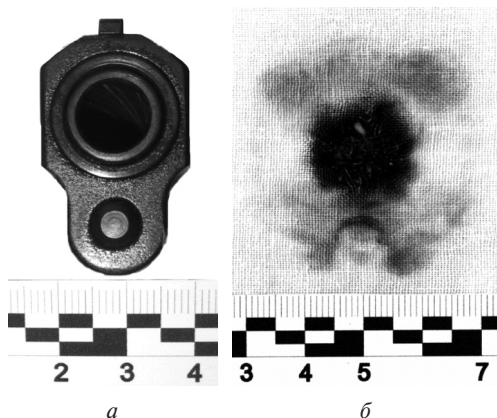
Метою нашого дослідження було вивчення особливостей формування вогнепальних пошкоджень тканин одягу з різною структурою матеріалу та характеру слідів, що виникають при пострілах упритул із пістолета “Форт-14ТП”.

Експериментальні дослідження проводились на базі науково-дослідного експертно-криміналістичного центра з обслуговування лінійного управління на Південній залізниці при Управлінні МВС України на залізничному транспорті. Постріли здійснювали із пістолета “Форт-14ТП” штатними боеприпасами калібру 9×18 мм. В якості імітаторів одягу використовували мішені розмірами 40×40 см з матеріалів різної структури: бавовняної тканини полотняного плетіння (бязі), бавовняного трикотажу, джинсової тканини, та 4-шарові моделі — плащова тканина (лицьовий шар), синтепон (утеплюючий шар), підкладкова тканина та бавовняний трикотаж. Мішені закріплювались на спеціальній рамці у верхній частині та встановлювались у вертикальному положенні. Експеримент проводили серіями по п’ять пострілів окремо в усі види мішеней.

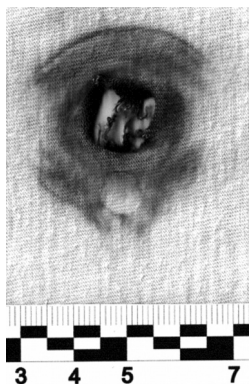
Було встановлено, що наскрізні пошкодження бавовняної бязевої тканини мають переважно зірчасту форму, внаслідок формування радіальної хвилястої складчастості та радіальних розривів, при цьому загальні розміри пошкоджень — від 1,5×1,3 см до 2,0×2,0 см, довжина окремих радіальних розривів — 0,5–1,1 см. Нитки по краях пошкоджень вистоять в просвіток на різну довжину, розщеплені, відвернуті переважно всередину, деяких — назовні, кінці волокон розпушені, місцями з ознаками обпалення, стоншені, буровато-сірого кольору. В напрямку до центру пошкоджень нитки значно розріджені та фор-

мують дефект тканини діаметром близько 0,3–0,5 см. Навколо пошкоджень відзначаються кільця інтенсивного відкладання кіптяви шириною 0,3–0,5 см, загальним діаметром 1,7–2,0 см. Наскрізнi пошкодження розташовані на тлі відбитків дульного кінця зброї (штанц-марки), що являють собою переважно контурне відкладання кіптяви менш інтенсивного світло-сірого кольору, мають дещо овальну форму, з більш чіткими верхнім та нижнім секторами, загальною довжиною 3,7–4,5 см, шириною 3,5–4,0 см. У нижньому кінці відбитку спостерігається ділянка просвітлення у вигляді кола або напівкола, незамкненого у нижньому секторі, діаметром 0,8–0,9 см, на відстані 1,4–1,5 см від центру наскрізного пошкодження (рис. 1).

На бавовняному трикотажі наскрізнi пошкодження мають зазвичай зірчасту або неправильну округлу форму. По краях відзначаються як радіальні хвилясті складки, так і виразні стійкі складки по кромці пошкоджень з різким підвертанням країв всередину. В цілому наскрізнi пошкодження мають нерівні дрібнолоскутні краї, загальними розмірами від 1,5×1,3 см до 1,7×1,5 см, з виразним дефектом трикотажу у центрі, розмірами від 0,8×0,5 см до 1,1×0,6 см. Нитки в стовбцях трикотажу по краях пошкоджень вистоять в просвіток на різну довжину, різко розщеплені, відвернуті переважно всередину, кінці волокон розпушені, місцями з ознаками опалення, стоншені, крихкі, буровато-сірого кольору. Навколо пошкоджень відзначаються кільця інтенсивного відкладання кіптяви чорного кольору шириною 0,2–0,4 см, загальним діаметром 1,5–1,7 см. Наскрізнi пошкодження розташовані на тлі відбитків дульного кінця зброї, що являють собою переважно контурне відкладання кіптяви менш інтенсивного світло-сірого кольору, мають овальну або грушо-подібну форму зі стоншеним донизу кінцем, загальною довжиною 3,7–4,0 см, шириною — 3,2–3,4 см. Верхній на нижній краї відбитку мають досить чіткі контури,

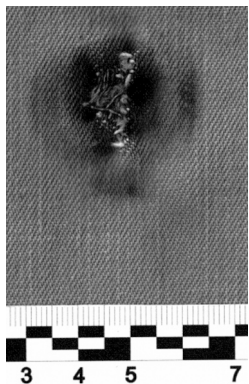

Рис. 1. Дульний зріз пістолета “Форт-14ТП” (а) та “штамп-відбиток” на бавовняній тканині (б)

Рис. 2. “Штамп-відбиток” на бавовняному трикотажі

до $1,1 \times 1,0$ см, в напрямку до центру краї значно розщеплені та дещо проріджені, з формуванням невиразного дефекту тканини розмірами від $0,3 \times 0,2$ см до $0,3 \times 0,3$ см, просвіток якого переважно перекривається кінцями крайових ниток. Нитки по краях пошкоджень вистоять на різну довжину, різко розщеплені, кінці волокон розпушені та стоншені, місцями з ознаками обпалювання, буровато-сірого кольору. Навколо пошкоджень відзначаються кільця інтенсивного відкладання кіптяви чорного кольору шириною $0,5$ – $0,6$ см, загальним діаметром $1,6$ – $1,7$ см. Наскрізнi пошкодження розташовані на тлі відбитків дульного кінця

Рис. 3. “Штамп-відбиток” на джинсовій тканині

бокові — дещо розмиті. У стоншеному кінці відбитку спостерігається ділянка просвітлення у вигляді замкненого або незамкненого у нижньому секторі кола, діаметром $0,7$ – $0,8$ см, на відстані $1,4$ – $1,5$ см від центру наскрізного пошкодження (рис. 2).

На джинсовій тканині наскрізнi пошкодження мають неправильну округлу або зірчасту форму завдяки наявності деякої радіальної складчастості країв. В пошкодженнях наявні щілиноподібні розриви з довжиною променів від $0,7$ см до $1,1$ см. Загальні розміри пошкоджень від $1,7 \times 0,7$ см до $2,3 \times 1,0$ см. Центральні наскрізнi пошкодження мають нерівні, бахромчасті, дещо підвернуті всередину краї, розмірами від $1,0 \times 0,9$ см до $1,1 \times 1,0$ см, в напрямку до центру краї значно розщеплені та дещо проріджені, з формуванням невиразного дефекту тканини розмірами від $0,3 \times 0,2$ см до $0,3 \times 0,3$ см, просвіток якого переважно перекривається кінцями крайових ниток. Нитки по краях пошкоджень вистоять на різну довжину, різко розщеплені, кінці волокон розпушені та стоншені, місцями з ознаками обпалювання, буровато-сірого кольору. Навколо пошкоджень відзначаються кільця інтенсивного відкладання кіптяви менш інтенсивного світло-сірого кольору, мають овальну форму з деяким стоншенням донизу, загальною довжиною $3,2$ – $3,7$ см, шириною $3,0$ – $3,3$ см. У стоншеному кінці відбитку спостерігається ділянка просвітлення у вигляді вузької смуги шириною до $0,2$ – $0,3$ см, за якою наявна смужка кіптю напівкруглої форми діаметром $0,8$ – $0,9$ см (рис. 3).

При дослідженні багат шарових моделей (плащова тканина — синтепон — підкладкова тканина — бавовняний трикотаж) встановлено, що наскрізнi пошкодження лицьового шару (плащової тканини) мають неправильну округлу або овальну форму, розмірами від $1,7 \times 1,5$ см

до $2,0 \times 1,7$ см, з хрестоподібними радіальними розривами довжиною $0,4\text{--}1,0$ см. По краях місцями формується незначна радіальна хвиляста складчастість та більш виразна стійка складчастість у вигляді облямування в деяких секторах, що супроводжується різким підгинанням країв всередину. В цілому наскрізні пошкодження мають нерівні дрібнолощинисті краї, що переважно різко підвернуті та сплавлені з утеплюючим шаром, а місцями припаяні до внутрішньої поверхні лицьового шару. В центрі пошкоджень наявні виразні дефекти тканини, розмірами від $0,5 \times 0,5$ см до $1,5 \times 1,0$ см. Нитки по краях пошкоджень перервані на різну довжину, різко розщеплені, кінці волокон місцями стоншені, місцями булавоподібно потовщені, спаяні в конгломерати. Навколо пошкоджень відзначаються кільця інтенсивного відкладання кіптяви чорного кольору шириною $0,3\text{--}0,5$ см, загальним діаметром $2,0\text{--}2,3$ см. Наскрізні пошкодження розташовані на тлі відбитків дульного кінця зброї (штанцмарки), що являють собою переважно контурне відкладання кіптяви менш інтенсивного світло-сірого кольору, мають овальну або грушоподібну форму зі стоншеним донизу кінцем, загальною довжиною $4,0\text{--}4,7$ см, шириною — $3,0\text{--}3,5$ см. Верхній та нижній краї відбитку мають досить чіткі контури, бокові краї — більш розмиті. У стоншеному кінці відбитку спостерігається ділянка просвітлення у вигляді кільця або незамкненого кільця діаметром $0,7\text{--}0,8$ см, на відстані $1,4\text{--}1,5$ см від центру та $0,5$ см від нижнього краю наскрізного пошкодження (рис. 4а).

Пошкодження другого (утеплюючого) шару — синтепону мають вигляд наскрізних дефектів округлої форми діаметром $1,5\text{--}2,0$ см з різко оплавленими хвилястими краями, з відкладанням кіптяви навкруги на ділянці діаметром до $4,0$ см. Спостерігається виразне спалення крайових волокон у конгломерати по формі переривчастих кілець на усю товщу шару. Кінці волокон по краях, що виступають в просвіток пошкоджень, переважно булавоподібно по-

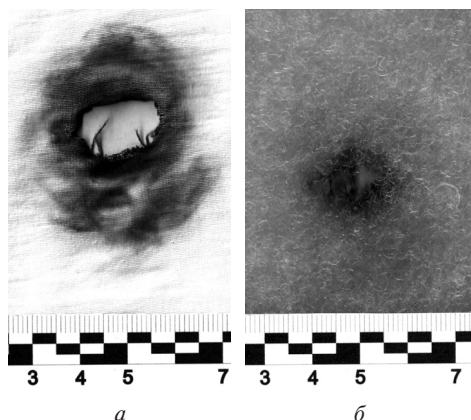
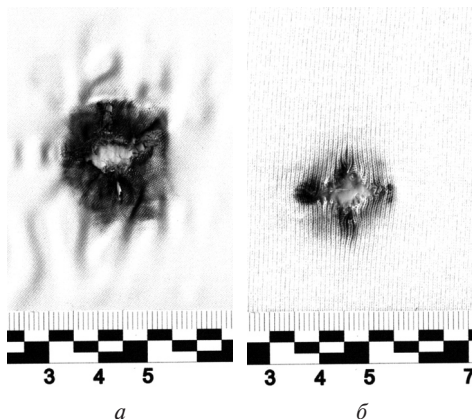

Рис. 4. “Штамп-відбиток” на плащовій тканині (а) та пошкодження синтепону (б)

Рис. 5. Пошкодження на підкладковій тканині (а) та бавовняному трикотажі (б)

тканини розмірами від $0,8 \times 0,5$ см до $1,0 \times 0,6$ см. Переважна більшість крайових волокон з булавоподібно потовщеними кінцями, значна кількість сплавлена у конгломерати, що призводить до деякого зморщування країв пошкоджень з формуванням хвилястих складок. Краї вкриті кіптявою у вигляді суцільного кільця діаметром до $2,2\text{--}2,5$ см, з дещо більш виразним відкладанням по краях розривів (рис. 5а).

Пошкодження бавовняного трикотажу: центральні пошкодження мають зірчасту форму розмірами від $0,8 \times 0,8$ см до $1,0 \times 0,9$ см, з наявними хрестоподібними розривами тканини довжиною від $0,3$ см до $0,8$ см. Краї пошкоджень нерівні, бахромчасті та дрібнолоскутні. В напрямку до центру (місця сходження променів) спостерігається різке розволокнення ниток та їх розрідження, при цьому формується дефект трикотажу діаметром від $0,3 \times 0,3$ см до $0,5 \times 0,4$ см. Крайові нитки в стовбцях трикотажу розщеплені, стоншені, кінці волокон витягнуті та стоншені. Краї закопчені у вигляді кільці діаметром $2,0\text{--}2,3$ см, та більш інтенсивно безпосередньо по краях розривів (рис. 5б).

Таким чином, проведене дослідження вогнепальних пошкоджень тканин одягу дає змогу дійти висновків, що ступінь виразності та характер пошкоджень залежить від щільності та структури матеріалу одягу, а також кількості його шарів. Найбільш масивні пошкодження та чіткі відбитки спостерігалися на бавовняній тканині та трикотажі, а також лицьовому шарі багатошарових моделей, дещо менш виразні пошкодження на щільній джинсовій тканині. Відкладання кіптяви при

товщені, а місцями потовщені по довжнику, звиті. Поодинокі волокна мають дещо стоншені та витягнуті кінці (рис. 4б).

Пошкодження підкладкової тканини (третього шару) мають зірчасту форму загальними розмірами від $0,9 \times 0,9$ см до $1,2 \times 1,2$ см та хрестоподібні радіальні розриви країв довжиною $0,3\text{--}1,0$ см. Краї пошкоджень нерівні, бахромчасті та дрібнолоскутні, в напрямку до центру мається різке розволокнення ниток та їх розрідження, при цьому формується дефект

пострілах впритул має зональний характер у вигляді контурного відображення дульного зрізу зброї (штамп-відбитку), овальної або грушоподібної форми зі звуженням донизу. Досить постійною та специфічною ознакою є відбиток країв отвору осової напрямної зворотної пружини, як ділянки просвітлення круглої або напівкруглої форми в нижньому відділі штамп-відбитку.

Список використаної літератури

1. Форт-14ТП 9 мм [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mil.in.ua/encyclopedia/arsenal/small-weapons/guns/fort14tp-9mm>
2. Пістолет «Форт-14 ТП» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fort.vn.ua/ua/produkcija/pistoleti/pistolet-fort-14-tp.html>
3. Медико-криминалистическая идентификация: настольная книга судебно-медицинского эксперта / [под общ. ред. В. В. Томилина]. — М.: НОРМА-ИНФРА, 2000. — 472 с.
4. Попов В.Л. Судебно-медицинская баллистика / В.Л. Попов, В.Б. Шигеев, Л.Е. Кузнецов — СПб.: Гиппократ, 2002. — 656 с.
5. *Деньковский А.Р.* Патоморфология и судебно-медицинская характеристика огнестрельной раны при выстреле в упор: автореф. дис. на соискание уч. степ. доктора мед. наук: спец. 14.00.24 “Судебная медицина” / А.Р. Деньковский — Л., 1966. — 33 с.
6. *Di Maio V.J.M.* Gunshot wounds: Practical Aspects of Firearms, Ballistics, and Forensic Techniques / V.J.M. Di Maio. — New York: CRC Press Boca Raton. — 1999. — 401 p.
7. Alakija P. Stellate defects with different firearms, projectiles, ranges, and fabrics / Alakija P., Dowling G. P., Gunn B. // J. Forensic Sci. — 1998. — Vol. 43. — № 6. — P. 1148–1152.
8. Gunshot residue patterns on skin in angled contact and near contact gunshot wounds / T. Platter, B. Kneubuehl, M. Thali, U. Zollinger // Forensic Sci. Int. — 2003. — Vol. 138. — P. 68–74.
9. Improved method for shooting distance estimation. Part 1. Bullet holes in clothing items / Glattstein B., Vinokurov A., Levin N., Zeichner A. // J. Forensic Sci. — 2000. — Vol. 45. — № 4. — P. 801–806.
10. Морфологические особенности следов выстрела боеприпасом 9x18ПМ с близкой дистанции / Н.Н. Тагаев, А.П. Антонюк, Е.А. Пальваль, А.Г. Мусиенко // Актуальные вопросы судебной экспертизы. — Х., 1998. — С. 48–49.
11. Решение задач определения модели огнестрельного оружия по повреждениям с использованием компьютерных технологий / А.П. Антонюк, Н.Н. Тагаев, И.Е. Золотарев, Е. А. Пальваль // Питання теорії та практики судово-медичної експертизи: зб. наук. ст. — Запоріжжя, 1999. — С. 84–86.

Резюме

В статье представлены судебно-медицинские характеристики огнестрельных повреждений тканей одежды с различной структурой материала, причиненных при выстрелах в упор из пистолета “Форт-14ТП”.

Summary

The article presents the forensic characteristics of gunshot injuries of clothing fabrics with different material structure caused by gunshots at close range from a “Fort-14TP” pistol.

УДК 393.98:159.922.73

Н. М. Арефіна, ст. судовий експерт*Житомирське відділення
Київського НДІ судових експертиз***ЭКСПЕРТНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ДИТИНИ: ВІКОВІ ОБМЕЖЕННЯ**

Актуальність питання, розглянутого у статті, полягає у необхідності визначення граничного віку, з якого доцільно проводити експертне психологічне обстеження. З урахуванням специфіки розвитку психічних функцій та формування психічних новоутворень у ранньому дитячому віці визначені провідні методи дослідження та орієнтовний зміст вихідних даних, необхідних для вирішення поставлених перед експертом питань. Наголошено на необхідності підбору психодіагностичного матеріалу у відповідності до віку дитини.

Упродовж багатьох років на державному та міжнародному рівні створюються законодавчі акти задля забезпечення дітям можливості реалізуватись у безпечних і сприятливих умовах, в середовищі сім'ї або опікунів. В силу різних соціальних чинників натеper розповсюдженою стає практика звернень до НДІСЕ Мін'юсту України слідчих та судових органів, представників адвокатури і фізичних осіб з метою призначення судово-психологічних експертиз та експертних досліджень у справах, пов'язаних із захистом прав та інтересів дитини.

Разом з тим, аналіз практики консультування замовника висвітлює наявність проблемного питання щодо можливості проведення психологічного обстеження дитини, вік якої належить до періоду раннього дитинства. До найпоширеніших випадків, за якими призначається експертиза або дослідження, можливо віднести справи, передбачені ст. 161 Сімейного кодексу України (щодо визначення місця проживання дитини) [8] та ст. 166 Кримінального кодексу України (стосовно злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною) [3]. Слід зазначити,

що даними випадками практика проведення експертних досліджень за участю дитини не обмежується.

З загального експертного та консультативного досвіду вбачається поширення відмов експертів-психологів та спеціалістів, які залучаються в якості експерта, від проведення дослідження за участю дитини, вік якої належить до періоду раннього дитинства. Мотивування відмови базується на твердженні, щодо нездатності дитини даної вікової категорії свідомо запам'ятовувати, аналізувати та робити самостійні висновки стосовно ситуації, в якій вона опинилась. При цьому зазначається доцільність проведення експертного психологічного обстеження дитини, починаючи з п'ятирічного віку. Отже, зміст даного твердження зумовлює проведення дослідження на основі відтворення підекспертною особою власних почуттів, переживань, актів мислення, як діяльності розуму, структуруючого свідомість, що обмежує спеціаліста у виборі методу дослідження. Тобто, в якості провідного обирається один з варіантів методу спостереження, — інтроспекція, головним недоліком якого є його суб'єктивізм. При цьому слід відзначити неприпустимість обрання даного методу у якості провідного в межах застосування спеціальних психологічних знань в експертній практиці.

Разом з тим, сучасні наукові дослідження та розробки спеціальної психології відображають існуючі методи та методики дослідження психічного розвитку дітей різного віку, в тому числі й періоду раннього дитинства. Теоретико-практичний матеріал, що міститься в загальнонауковій та спеціальній літературі, дозволяє реалізувати науково обґрунтований підхід до організації та проведення психологічного обстеження дитини раннього віку в умовах реальної практичної діяльності спеціаліста-психолога.

Крім того, в межах сучасних наукових робіт також розглядаються теоретичні та методологічні проблеми застосування спеціальних психологічних знань в експертній практиці при розгляді справ за участю дитини. Так, у своїх дослідженнях, проведених в межах комплексної психолого-психіатричної експертизи по судових спрах між батьками щодо виховання та місця проживання дитини, Ф.С. Сафуанов розглядає вікові особливості реакцій дітей на розлучення батьків. Поряд з нездатністю дитини раннього віку (до 3 років) усвідомити причини досліджуваних подій, серед її емоційно-поведінкових проявів автор відзначає наявність регресивної поведінки, зростання залежності, схильність до сліз та капризів, погіршення мовлення, епізодів нічного нетримання сечі. Крім того, діти можуть проявляти відгородженість від

оточуючого, у них можуть виникати спалахи невмотивованої агресії [7, с. 102–103]. Поряд з наведеним також слід відмітити існування окремих випадків проведення судовими експертами психологічного дослідження за участю дитини трирічного віку. Узагальнюючи вищезазначене, питання стосовно припустимості експертного дослідження за участю дитини раннього віку слід розглядати в площині не можливості, а доцільності проведення такого дослідження.

У зв'язку з тим, що будь-яке твердження спеціаліста формує у замовника певне уявлення стосовно меж компетенції та можливостей судово-психологічної експертизи, а також враховуючи відсутність серед фахівців єдиної думки з приводу цього питання, актуальним представляється визначення граничного віку, з якого доцільно проводити експертне психологічне обстеження дитини. Дослідження даного питання також необхідне задля вірного застосування спеціальних психологічних знань в експертній практиці, здійснення відповідного до вікових особливостей дитини підбору методів та методик, що має забезпечити повноту, всебічність та об'єктивність експертних висновків.

Як і в будь-якому іншому випадку, експертне психологічне обстеження дитини починається з визначення завдань, що ставляться на вирішення, з урахуванням яких буде утворюватися подальше дослідження. Приступаючи до подальших дій, перш за все необхідно відштовхуватись від специфіки протікання психічного розвитку раннього дитячого віку, з урахуванням чого підбираються методи та психодіагностичний матеріал, а також визначається обсяг та зміст вихідних даних, необхідних для надання обґрунтованого та об'єктивного висновку.

До головного завдання проведення експертного психологічного дослідження у справах, пов'язаних із захистом прав та інтересів дитини, відноситься визначення рівня її психічного розвитку, індивідуально-психологічних особливостей, а також прогнозування особливостей її психічного розвитку в майбутньому з урахуванням юридичної ситуації, в якій опинилась дитина та впливу обставин, що цікавлять замовника. Питання обсягу та змісту вихідних даних, необхідних для проведення такого експертного психологічного дослідження, знаходиться у прямій залежності від вікових особливостей психічного розвитку підекспертної особи та має індивідуальний характер для кожного випадку окремо.

Відповідно до наукових джерел, ранній дитячий вік охоплює період від одного до трьох років. Як кожний віковий період, він має свою специфіку психічних новоутворень. З вікової психології відомо, що ранній дитячий вік сензитивний до формування таких психічних

функцій, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення та мова, активність якої зазвичай різко зростає між двома і трьома роками. Розвиток сприйняття в цьому віці є домінуючим та афективно забарвленим. Ведучою діяльністю виступає маніпуляція з предметами, у процесі якої з'являється та активно розвивається наглядно-дійове мислення, що стає основою формування гри. Пам'ять та мислення дитини в ранньому віці невід'ємні від активного сприйняття та проявляються в наочно-даній ситуації. Мислити для дитини у цьому віці ще не означає спиратись на свій минулий досвід, а усвідомлювати ще не означає сприймати та переробляти інформацію [1].

Разом з тим, слід враховувати і специфічність процесу дозрівання тієї чи іншої функції, яка полягає у суто індивідуальному для кожної дитини темпі. Варіативність термінів дозрівання зумовлено широким спектром факторів, які визначають ріст та розвиток дитячого організму. Крім того, процес дозрівання функції визначається кількісними та якісними змінами від моменту її появи в недиференційованому вигляді і до моменту її повноцінного становлення [4]. Із наведеного випливає, що дослідження дитини раннього віку має обмежуватись лише діагностикою рівня формування психічних функцій та виявленням можливих відхилень від розвитку з урахуванням варіативних рамок та директивних термінів, допустимих для формування тієї чи іншої функції. Тобто, у таких "вікових рамках" питання впливу досліджуваних у справі подій на психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини, а також прогнозування подальшого розвитку з урахуванням юридичних обставин, в яких опинилась дитина, має теоретичний характер.

З урахуванням специфіки психічних новоутворень раннього дитячого віку здійснюється підбір психодіагностичного матеріалу. Провідними методами дослідження дитини обираються природний, констатуючий та формуючий експерименти. Застосування даних методів дозволяє виявити існуючі психічні особливості та рівень розвитку відповідних якостей, розкрити механізми, динаміку і закономірності утворення психічних феноменів, виявити умови їх ефективного розвитку, вивчити особливості поведінки в умовах ситуації, в якій перебуває дитина [2, с. 25–26].

Враховуючи ряд факторів, зумовлених специфічністю психічного розвитку раннього дитячого віку, що виражається у не достатній сформованості психічних функцій, а також характер провідного методу дослідження, представляється доцільним проведення психологічного дослідження дитини даного віку в умовах звичного для неї середовища,

або максимально наближених до нього. Разом з тим слід вказати, що вікові особливості раннього дитячого періоду не дозволяють провести психологічне дослідження в один-два етапи. Враховуючи вищенаведене, а також специфіку експертного психологічного дослідження, обумовлену процесуальними строками, представляється доцільним проведення психологічного дослідження дитини даної вікової категорії спеціалістами в галузі вікової психології, які мають досвід роботи в дошкільних учбових закладах та соціальних службах, а також можливість прослідкувати динаміку психічного розвитку дитини в умовах звичного для неї мікросередовища.

З загальнонаукових джерел відомо, що у кінці кожного віку виникають новоутворення, являючи собою результат розвитку, що відбувся у даному періоді [1]. Вік раннього дитинства завершується у трирічному віці кризою трьох років, яка обумовлена змінами в афективно-вольовій сфері, що вказує на зростання самостійності та активності дитини. Всі симптоми дитини обертаються навколо осі “Я” та оточуючих її людей, відбуваються зміни у її ставленні до оточення і власної особистості. У кінці трирічного віку з’являються ігри з внесенням елементів уяви у ситуацію. Проте під час гри у свідомості дитини ще не відбувається диференціації ігрової ситуації від ситуації реальної, її прояви безпосередньо впливають із самої ситуації [9]. Із наведеного слідує, що граничним віком, з якого доцільно проводити експертне психологічне дослідження дитини умовно можливо вважати кінець трирічного віку. Питання можливості чи неможливості проведення такого дослідження вирішується з урахуванням психічного розвитку дитини, її доступності контакту, достатності наданих для дослідження вихідних даних, а також інших умов, індивідуальних для кожного випадку.

Як вже зазначалось, підбір методів та методик здійснюється з урахуванням задач, поставлених для вирішення перед експертом-психологом та особливостей психічного розвитку дитини відповідно до віку. Сучасні наукові дослідження та розробки в галузі вікової та спеціальної психології містять достатній науково-практичний матеріал, щоб не акцентувати на цьому уваги в межах даної статті. Разом з тим, недостатність практичного застосування наукових психологічних знань у експертній практиці в подібних випадках визначає актуальність обговорення питання обсягу та змісту вихідних даних, необхідних для повного та всебічного дослідження ситуації, що набула юридичного значення.

Поряд з необхідністю здійснення індивідуального підходу до кожної ситуації окремо, враховуючи вікові особливості дитини, можливо виді-

лити обов'язковий перелік необхідних вихідних даних. До таких відносяться висновки представників соціальних служб, лікарів, психологів, педагогів, інших фахівців, під наглядом яких перебуває дитина.

Соціальний висновок має відображати аналіз побутових умов проживання дитини, рівень матеріального благополуччя, діагностику внутрішньосімейних відносин.

Данні медичного обстеження мають бути узагальнені у вигляді довідки щодо оцінки психоневрологічного, соматичного та антропометричного статусу дитини.

У випадку відвідування дитиною дошкільного закладу, обов'язковим є надання психолого-педагогічного висновку, який має відображати динаміку психічного розвитку дитини з моменту початку її нагляду спеціалістами відповідних галузей знань, а також містити інформацію стосовно реального рівню її психічного розвитку. Крім того, психолого-педагогічний висновок має відображати особливості взаємовідносин дитини як з дитячим, так і педагогічним колективом.

При вирішенні питання впливу досліджуваних у справі подій на психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини важливими даними, наряду з переліченим, є свідчення близького кола спілкування родини, в якій перебуває дитина. До такого кола відносяться родичі, друзі батьків (опікунів), колеги по роботі, сусіди, педагогічний колектив дошкільного закладу, який відвідує дитина. При цьому свідчення мають відображати також інформацію щодо індивідуальних особливостей, поведінкових та емоційних виявів найближчого кола дорослих, що приймають участь у вихованні, захисті та дозвіллі дитини. Істотною також є інформація, яка відображає взаємовідносини між батьками (у справах про визначення місця проживання дитини), ставлення дорослих (батьків, опікунів, інших родичів, які беруть участь у вихованні) до дитини, стилю їх виховної позиції, а також емоційні та поведінкові прояви самої дитини.

Узагальнюючи вищенаведене, слід зазначити, що експертне психологічне дослідження за участю підекспертної особи раннього дитячого віку має певні обмеження, які пов'язані з віковими особливостями психічного розвитку зазначеного періоду. Об'єктивність вирішення питання щодо можливості та доцільності проведення подібних досліджень в межах експертної діяльності цілком залежить від дотримання ряду вимог, невід'ємно пов'язаних між собою. Актуальність питання щодо граничного віку, з якого доцільно проводити експертне психологічне дослідження, обумовлена попитом з боку судово-слідчого апарату, а

також адвокатури та фізичних осіб і потребує додаткових наукових досліджень. Специфічність та багатогранність зазначеного питання, а також неможливість його повного розкриття у даній статті, зумовлює необхідність його поетапного та детального вивчення з подальшим оформленням результатів у методичних рекомендаціях, які наразі знаходяться на стадії розробки.

Список використаної літератури

1. *Выготский Л.С.* Психология / Л.С. Выготский. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — 1008 с. — (Серия “Мир психологии”).
2. *Горбатов Д.С.* Практикум по психологическому исследованию: учеб. пособ. / Д.С. Горбатов. — Самара: Изд. дом “БАХРАХ-М”, 2003. — 272 с.
3. Кримінальний кодекс України: станом на 15.12.2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
4. *Кисова В.В.* Практикум по специальной психологии / В.В. Кисова, И.А. Конева. — СПб.: Речь, 2006. — 352 с.
5. *Обухова Л.Ф.* Возрастная психология: ученик / Л.Ф. Обухова. — М.: Педагогическое общество России, 2001. — 442 с.
6. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2001. — 720 с.
7. *Сафуанов Ф.С.* Психолого-психиатрическая экспертиза по судебным спорам между родителями о воспитании и месте жительства ребёнка / Ф.С. Сафуанов, Н.К. Харитонов, О.А. Русаковская. — 2 изд., испр. — М.: Генезис, 2012. — 192 с.
8. Сімейний кодекс України: за станом на 04.08.2013 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — від 10.01.2002 р. № 2947-III— Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
9. *Эльконин Д.Б.* Детская психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д.Б. Эльконин; ред.-сост. Б.Д. Эльконин. — 4-е изд., стереотип. — М.: Изд. центр “Академия”, 2007. — 384 с.

Резюме

Актуальность вопроса, рассматриваемого в статье, заключается в необходимости определения граничного возраста, с которого целесообразно проводить экспертное психологическое обследование. С учетом специфики развития психических функций и формирования психических новообразований в раннем детском возрасте определены ведущие методы исследования и ориентировочное содержание исходных данных, необходимых для решения поставленных перед экспертом вопросов. Акцентировано внимание на необходимости осуществлять подбор психодиагностического материала в соответствии с возрастом ребенка.

Summary

Relevance of the issue considered in the article is the need to determine the boundary age at which it is advisable to conduct a psychological examination expert. The article identifies the leading research methods and an approximate content of source data needed to address questions posed to the expert. The article discusses the specifics of mental functions and formation of mental structures in early childhood, identified leading research methods and an approximate content of source data needed to address the issues put before an expert. Stipulated the need for selection of psychodiagnostic material in accordance with the age of the child.

Ю.С. Хіжняк, ст. судовий експерт

Кримський НДІ судових експертиз

**І.В. Алексашкін, канд. хімічн. наук,
доцент кафедри геоекології**

*Таврійський національний університет
ім. В.І. Вернадського*

ВСТАНОВЛЕННЯ ЗАБРУДНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ПРИ ВИКОНАННІ ЕКСПЕРТИЗ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕСАНКЦІОНОВАНИМИ ЗВАЛИЩАМИ СМІТТА

В статті розглянуті основні проблемні питання, що виникають при проведенні експертиз, пов'язаних зі встановленням забруднення земельних ресурсів при несанкціонованому складуванні твердих побутових відходів.

Оцінка екологічного стану ґрунтів в місцях несанкціонованого складування сміття є актуальною проблемою на теперішній час. Зростання обсягу твердих побутових відходів перевищує можливості національного потенціалу з їх знешкодження, переробки й захоронення. Це призводить до збільшення кількості звалищ, особливо в сільських поселеннях. Є звалища, що функціонують більше 10 років. Такі звалища є джерелом забруднення земельних ділянок. У зв'язку з такою проблемою зростає кількість експертиз, пов'язаних з виявленням забруднення ґрунтів під несанкціонованими звалищами сміття. В деяких випадках на вирішення експерту ставиться питання щодо підтвердження забруднення, що було раніше встановлено відповідними контролюючими органами. Як показує практика виконання таких експертиз, в кожному другому випадку факт забруднення не підтверджується відповідно і не підтверджуються розміри шкоди, що нараховується у відповідності до Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства [1]. Але, як вже було сказано, не всі випадки забруднення підтверджуються експертами.

Досить складною і не завжди однозначною є процедура встановлення забруднення земельних ділянок під несанкціонованими звалищами. На теперішній час не має методики, яка могла б об'єктивно надати оцінку забрудненню земель. При виконанні експертиз досить часто виникає багато спірних питань, деякі з яких будуть висвітлені далі.

Оцінка забруднення тієї чи іншої земельної ділянки потребує індивідуального підходу із врахуванням всіх особливостей даної конкретної ситуації, але є загальний алгоритм послідовних дій експерта при виконанні цих експертиз.

Дослідження земельної ділянки, яка засмічена побутовими відходами повинно починатися з опису цієї ділянки: наявність рослинності, рельєф місцевості (наявність схилів, ярів тощо), розташування поблизу водних об'єктів (озеро, річка тощо), глибина залягання ґрунтових вод. Далі надається характеристика джерела забруднення — морфологічний склад сміття, основні фракції відходів, площа звалища (обсяг) тощо.

Після опису починається відбір зразків ґрунту. Існує декілька видів проб, а саме: точкові та об'єднані. Точкові проби відбирають на пробній ділянці з одного або декількох шарів методом конверту, по діагоналі чи будь-яким іншим способом з таким розрахунком щоб кожна проба являла собою частину ґрунту, що є типовим для генетичних горизонтів чи шарів даного типу ґрунту [2, 3]. Об'єднану пробу складають шляхом змішування точкових проб, відібраних на одній пробній ділянці. Для хімічного аналізу об'єднану пробу складають не менше, ніж з п'яти точкових проб, які взяті з однієї пробної ділянки.

Метою проведення відбору є відбір репрезентативної для місцевих умов проби [4]. Відібрана проба повинна бути репрезентативною, тобто в залежності від мети обстеження з найбільш можливою повнотою репрезентувати одну чи декілька певних характеристик (склад та властивості) ґрунту.

Для визначення забруднення відбираються фонові проби. З фонову пробою все не так просто. Як показує практика виконання експертиз, пов'язаних з несанкціонованими звалищами, частіше за все вони розміщені в районі селищних рад (поблизу сіл). Часто на ділянку, яка засмічена ТПВ впливають й інші джерела забруднення: наприклад, розташована поблизу автотраса тощо. В цих випадках показники виміряні у відібраних зразках ґрунту, будуть відображати вплив декількох джерел забруднення. Отже, в такому випадку форова проба повинна відображати показники типові для ділянки з усіма джерелами впливу, окрім звалища. На думку авторів, необхідно визначати максимальні та мінімальні значення фонових проб. Точкові фонові проби не є репрезентативним показником у даному випадку. Об'єднані фонові проби також покажуть лише усереднену величину. Натомість багатьма дослідженнями доказано, що фонові показники можуть коливатися досить суттєво на одній ділянці [5]. Часто звалища розташовуються на

території сільськогосподарських угідь, що орошалися водами з вмістом важких металів, в які вносилися добрива. Отже, від початку такі території вже містять у своєму складі певні забруднюючі речовини, концентрація яких може коливатися. Чому так важливо визначитися з правильністю відбирання фонові проби? Тому що не завжди перевищення фону є показником забруднення досліджуваної території. Але дуже часто це забруднення встановлюється саме за перевищенням фону, при цьому перевищення може бути незначним. Можливо більш об'єктивним є визначення максимальної і мінімальної величин фонові концентрації, що відображатимуть коливання фону. Також, в цьому випадку дуже важливо звертати увагу на те, які саме відходи представлені на звалищі.

Зазвичай, експерт стикається з двома основними видами відходів: з будівельним сміттям, яке представлено фрагментами плитки, цегли, ракушняка, шиферу, щебеню тощо та твердими побутовими відходами.

Будівельні відходи є інертними (в своєму складі містять природні компоненти — фрагменти ракушняка, щебінь, насипний ґрунт тощо), екологічно нетоксичними і не містять водорозчинних речовин, які могли б проникати в ґрунт і забруднювати його верхній шар [6, 7]. Вони також не випаровують шкідливих газоподібних речовин, які могли б потрапити в атмосферу. Ці відходи не є небезпечними для ґрунтів.

Протилежними за характером є тверді побутові відходи. ТПВ є досить різноманітними за морфологічним складом і містять у своєму складі компоненти не природні для довкілля. Атмосферні опади, сонячне тепло, розігрів звалища (влітку) сприяють протіканню на звалищі ТПВ фізико-хімічних та біохімічних процесів, продуктами яких є численні токсичні сполуки в рідкому, твердому і газоподібному стані. В процесі тривалого складування відходи здатні перетворюватися в інші речовини з іншими фізико-хімічними і, відповідно, токсичними властивостями. Це може призвести до появи на звалищі нових екологічно токсичних речовин, які можуть являти серйозну небезпеку для довкілля [6, 7].

Звалища ТПВ здійснюють біогенний вплив на навколишнє природне середовище. Побутове сміття містить органічні речовини, що легко розкладаються і при значній вологості є сприятливим середовищем для розвитку гельмінтів і розмноження хвороботворних мікроорганізмів. При горінні звалища в атмосферу можуть виділятися отруйні продукти (фтористий і хлористий водень, фосген, ціаністи, а також діоксин вмісні сполуки, які мають канцерогенну дію).

Отже, при оцінці забруднення земельної ділянки від несанкціонованого звалища сміття необхідно оцінювати небезпечність відходів для довкілля.

У випадку з будівельними відходами зазвичай не відбувається забруднення ґрунту і виявлені перевищення фонових концентрацій є лише фоновим коливанням. У випадку ж з ТПВ перевищення фонових концентрацій дійсно може свідчити про забруднення. Слід зазначити, що на практиці виконання експертиз забруднення земельних ресурсів фіксується на звалищах, яким вже понад 10 років. На “молодих” звалищах ТПВ, яким 2-3 роки, забруднення може не відбутися. Це пов’язано з тим, що необхідний час для розкладання та протікання різних процесів, які сприяють забрудненню ґрунту. Але навіть у випадку відсутності забруднення на момент проведення експертизи, експерту необхідно дати, так званий, прогноз щодо погіршення ситуації і впливу звалища на навколишнє природне середовище за умови не прийняття належних заходів по його ліквідації або рекультивації.

Ще одним важливим питанням при оцінці забруднення є вибір форм сполук металів, що будуть визначатися при проведенні вимірювань складу зразків ґрунту [8]. Зазвичай саме важкі метали вимірюються при визначенні забруднення ґрунту. В окремих ситуаціях можуть вимірюватися й інші показники: хлориди, сульфати, нафтопродукти тощо.

Отже відомо, що важкі метали знаходяться у ґрунті в наступних формах: в кристалічній решітці первинних і вторинних мінералів, поглинені мінеральними та органічними речовинами; в органічній речовині. У формі халатів, у вигляді водорозчинних солей, поглинені мінеральними колоїдами ґрунтів, в рослинних рештках і мікробних клітинах, у формі важкорозчинних комплексів з органічною речовиною і т.д. [8].

В агрохімії, як правило, виділяють чотири форми: водорозчинні форми; рухливі форми, які свідчать про доступність важких металів для кореневої системи рослин (елюент ацетатно-амонійний буферний розчин (ААБ), рН 4,8); потенційно рухливі або активні (елюент 1Н НСІ) і валова кількість, що в незабруднених ґрунтах обумовлюється наявністю цих елементів в материнській породі і визначається генезисом, фаціальними відмінностями, а також процесами ґрунтоутворення [8, 9].

Точне визначення валової кількості важких металів дуже трудомістке, потребує повного розкладання алюмосилікатів, які утримують значну кількість цих елементів, шляхом сплавлення або розкладання кислотами; однак в силу буферної властивості ґрунту не є інформативним показником наявності реальної загрози забруднення.

Для оцінки токсичності забруднених ґрунтів сільськогосподарських угідь визначають рухливі форми важких металів. Зміст рухливих форм металів зазвичай невеликий і сягає 1,0% від валових. Але на поведінку (міграцію) рухливих форм сполук металів чинять вплив такі фактори: наявність сполук заліза, алюмінію і марганцю; наявність алюмосилікатів і глин; наявність органічної речовини; величина $\text{pH} - \text{Eh}$; здатність ґрунтових мінералів пов'язувати важкі метали [10, 11].

Так загальновідомим є факт, що в більш кислих ґрунтах метали стають більш рухливими, отже концентрація їх може збільшуватися до токсичних величин. Автори все ж вважають, що більш об'єктивну оцінку у випадку проведення таких експертиз дає визначення саме рухливих форм важких металів.

Важливо враховувати вище зазначені фактори, що впливають на міграцію металів. Відповідно до літературних даних експерт може спрогнозувати ситуацію залежно від тих чи інших показників відповідних факторів. Наприклад, для Криму локальним геохімічним фактором виступає карбонатність. Стійкість рухливих органічних комплексів важких металів різко знижується при збільшенні лужності. На контакті з карбонатними горизонтами транзитні ґрунтові розчини будуть втрачати значну частку важких металів, так як вони будуть виходити зі складу комплексних солей і випадати у вигляді важкорозчинних оксидів і карбонатів. Рухливість мінеральних сполук мікроелементів часто прямо залежить від їх розчинності. Отже при оцінці забруднення земельних ресурсів необхідно враховувати не тільки показники вимірювань складу зразків ґрунту, а й фактори, що впливають на поведінку цих показників в тих чи інших умовах.

Таким чином, оцінка забруднення земельних ділянок при проведенні екологічних експертиз, пов'язаних з несанкціонованими звалищами сміття, є досить складною процедурою. Отже, необхідна методична розробка комплексного підходу для оцінки стану навколишнього природного середовища на ділянках, де розташовані несанкціоновані звалища сміття.

Список використаної літератури

1. Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства [Електронний ресурс] / Міністерство охорони навколишнього природного середовища України: наказ від 4.04.2007 р. № 149 — Інформаційна система “ЛІГА:ЗАКОН”, 2013.
2. ГОСТ 17.4.3.01–83. Охрана природы. Почвы. Общие требования к отбору проб.
3. ГОСТ 17.4.4.02–84. Охрана природы. Почвы. Методы отбора и подготовки проб для химического, бактериологического, гельминтологического анализа.

4. Нормативний документ «Якість довкілля. Відбір проб ґрунтів та відходів при здійсненні хіміко-аналітичного контролю просторового (загального і локального) забруднення об'єктів навколишнього природного середовища в районах впливу промислових, сільськогосподарських, господарсько-побутових і транспортних джерел забруднення. Інструкція», затверджений наказом Міністра охорони навколишнього природного середовища України № 72 від 22.02.05 р.
5. Савосько В.Н. Локальное фоновое содержание тяжелых металлов в почвах Криворожского региона / В.Н. Савосько // Грунтознавство. — 2009. — Т. 10, № 3—4. — С. 64—73.
6. Инженерная экология: учебник / под ред. проф. В.Т. Медведева. — М.: Гардарики, 2002. — 687 с.
7. Прокопов Г.А. Управление твердыми бытовыми отходами: учебное пособие для студентов экологических специальностей высших учебных заведений / Г.А. Прокопов, Е.Б. Уткина, М. Хисшемойлер. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, — 2012. — 192 с.
8. Выбор формы соединения тяжелых металлов при проведении экологического мониторинга почв крупных агломераций / Т.Ф. Яковишина. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.rusnauka.com/8_DNI_2009/Ecologia/43516.doc.htm
9. Орлов Д.С. Химия почв: учебник / Д.С. Орлов. — М., 1985. — 376 с.
10. Алексашкин И.В. Педафические факторы миграции тяжёлых металлов в почвах на карбонатных породах / И.В. Алексашкин, Ю.С. Хижняк, Р.В. Горбунов // Сучасні проблеми біології, екології та хімії: збірка матеріалів Міжнар. конф., присвяч. 20-річчю біологічного факультету ЗНУ 29 березня — 1 квітня 2007 р. — Запоріжжя. — С. 318—320.
11. Алексашкин И.В. Почва как универсальный нейтрализатор загрязняющих веществ / И.В. Алексашкин, Ю.С. Хижняк, Р.В. Горбунов // Мониторинг природных и техногенных сред: материалы Всеукр. науч. конф. (Симферополь, 24—26 апреля). — Симферополь: ДИАИПИ, 2008. — С. 114—117.

Резюме

В статье рассмотрены основные проблемные вопросы, возникающие при проведении экспертиз, связанных с установлением загрязнения земельных ресурсов при несанкционированом складировании твердых бытовых отходов.

Summary

Thus, the evaluation of pollution of land plot during realization of the ecological expertise related to the unauthorized dumps of garbage is difficult procedure. Methodical development of complex approach is presently needed for the evaluation of the state of environment on areas, where the unauthorized dumps of garbage are located.

Е.А. Саганяк, канд. биол. наук

Крымский НИИ судебных экспертиз

**Н.А. Драган, канд. сельскохозяйств. наук,
доцент кафедры**

*Таврический национальный университет
им. В.И. Вернадского*

КОМИССИОННЫЕ СУДЕБНО- ПОЧВОВЕДЧЕСКИЕ ЭКСПЕРТИЗЫ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с возможностями использования результатов комиссионных судебно-почвоведческих экспертиз для установления фактических обстоятельств нарушения земельного законодательства, отнесения исследуемых участков к особо ценным землям, почвам, а также при разрешении земельных споров.

Длительное время считалось, что объектом судебно-почвоведческой экспертизы являются только почвенные наслоения, обнаруживаемые на различных объектах-носителях и связанные с событием преступления. Обычно эти наслоения подлежат сравнению между собой или с почвой локальных участков местности конкретных строений и т.п.

Во второй половине XX и начале XXI веков были разработаны теоретические и методические основы экспертизы почвенных наслоений на объектах-носителях с целью установления факта механизма их образования, контактного взаимодействия объектов с почвенным покровом участка местности (местом происшествия) либо загрязнённых почвенными наслоениями объектов друг с другом.

Экспертизы почвенных наслоений получили широкое распространение в ходе досудебного и судебного производства. При этом практически не назначались судебные экспертизы земельных участков с целью: выявления нарушения почвенного покрова; определения полноты выполненных работ при строительстве дорог (напр. снятие плодородного слоя и завоз грунта с определенного котлована и т.п.); отнесения исследуемых участков к особо ценным землям, их почв — к особо ценным агробиологическим группам, а сами земельные участки, подвергшиеся негативному антропогенному воздействию или являющиеся предметом земельного спора, как объекты судебно-почвоведческой экспертизы не рассматривались.

Почвам свойственно закономерное строение их вертикального профиля с особыми морфологией, химическим составом, физическими и

биологическими свойствами слагающих его горизонтов. Основными единицами классификации почв являются: тип, подтип, род, группа, подгруппа, разновидность, разряд.

Следует отметить, что во всех методических пособиях и рекомендациях по проведению судебно-почвоведческих экспертиз особое место уделяется описанию почв различных районов Украины, их строению и таксономической принадлежности. В тоже время во всех пособиях отмечается, что отнесение исследуемой почвы к определённой классификационной единице, принятой в почвоведении в экспертной практике встречается редко. Однако это означает, что в рамках судебной экспертизы такие исследования проводятся.

При проведении судебно-почвоведческих экспертиз земельных участков необходимы специальные знания в области почвоведения, геологии, экологии, смежных естественных наук, а также криминалистики и общей теории судебной экспертизы. Именно по этой причине такие экспертизы чаще всего проводятся как комиссионные с привлечением специалистов-почвоведов, обладающих глубокими познаниями в этой области, необходимыми для проведения доскональных исследований почвенных горизонтов, механического состава и скелетности с целью отнесения к конкретной агробиологической группе.

Принятие Земельного кодекса Украины [1], Законов Украины “Про охорону земель” [2], “Про меліорацію земель” [3], издание Указа Президента Украины “Про суспільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення” [4], а также многих других нормативно-правовых актов привело к более активному выявлению правонарушений земельного законодательства.

Помимо известных первичных и вторичных негативных процессов, происходящих в почвах и снижающих их плодородие [5], нередко экспертами наблюдается радикальное разрушение почвенного покрова антропогенного происхождения. Чаще всего оно связано с отчуждением почвенных ресурсов из сферы сельского хозяйства для разработки месторождений строительного сырья (камня-ракушечника, песка и т. п.), а также — с демонтажем оросительных систем и с другими, часто несанкционированными действиями населения.

При проведении экспертиз решались вопросы классификационной принадлежности почв, выявлялись виды и степень антропогенной нарушенности и деградации почв, давалась их качественная оценка, определялись причинённый вред почвенному покрову и экологическое состояние территории объекта [6].

В процессе добычи полезных ископаемых и выемки труб почвенный покров подвергается деструкции, перемещению в пространстве, гумусированная часть его перемешивается с вскрышными и почвообразующими породами и необратимо теряется.

Интенсивное использование земельных участков для добычи полезных ископаемых влечёт за собой разрушение поверхностного слоя почвы, формирование горных выработок и отвалов вскрышных пород, нарушение гидрологического режима ландшафтов, разрушение целостности природной экологической системы.

Согласно ч. 1 статьи 150 Земельного кодекса Украины “Особенно ценные земли и порядок прекращения прав на них” [1] к особо ценным землям относятся:

а) в составе земель сельскохозяйственного назначения чернозёмы неэродированные несолонцеватые на лесовых породах; лугово-чернозёмные незасоленные несолонцеватые суглинистые почвы; темно-серые оподзоленные почвы и чернозёмы оподзоленные на лесах и глинистые; бурые горно-лесные и дерново-буроземные глубокие и средне глубокие почвы; дерново-подзолистые суглинистые почвы, коричневые почвы Южного берега Крыма, дерново глубокие почвы Закарпатья.

б) торфяники с глубиной залегания торфа больше одного метра и осушенные не зависимо от глубины.

в) земли, предоставленные в постоянное пользование НΠΑО “Массандра” и предприятиям, которые входят в его состав; земли опытных полей научно-исследовательских институтов и учебных заведений.

г) земли природно-заповедного и другого природоохранного назначения, земли историко-культурного назначения.

Для отнесения исследуемых земель к особо ценным, перечисленным в пункте а), необходимо выявить классификационную принадлежность почв исследуемых участков и на основании классификационной принадлежности установить их принадлежность к особо ценным землям.

Отнесение земель, перечисленных в пунктах в) и г), к особо ценным проводится на основании представленных документов, и почвенные исследования для определения классификационной принадлежности указанных участков не проводятся.

В источниках, посвященных государственной стандартизации, земля определяется как важнейшая часть окружающей природной среды, которая характеризуется пространством, рельефом, почвенным покровом, растительностью, Земля, как составная часть биосферы, включает

почвы и другие природные элементы ландшафта, которые органически взаимосвязаны между собой, и обеспечивают надлежащее существование флоры и фауны, а также жизнедеятельность человека [7].

Согласно ст. 150 п. 1 Земельного кодекса Украины: “К особо ценным землям относятся: “... коричневые почвы Южного побережья Крыма...”.

Южный берег Крыма (ЮБК) располагается в нижней части южно-го макросклона Главной гряды (от береговой линии до высоты 400 м над уровнем моря) в виде полосы шириною в несколько километров и простирается от мыса Айя до массива Карадаг. Максимальная ширина полосы наблюдается в районах Ялты и Гурзуфа (6 км) и Алуштинского амфитеатра (12 км). Территорию ЮБК делят на два района Западный южный берег (от мыса Айя до г. Алушты) и Восточный (между Алуштой и Феодосией) [6, с. 14], где коричневые почвы формируются в условиях субсредиземноморского климата и являются зональным типом.

Гидротермический режим коричневых почв обусловлен своеобразным биоклиматическим ритмом средиземноморских регионов и складываются из летнего периода “жаркого и сухого покоя”, сезонов бурной весенней и менее резко выраженной осенней вегетации и краткого периода зимнего короткого “холодного и влажного покоя”.

Коричневые почвы являются специфическим индикатором средиземноморских климатических условий и могут использоваться при выделении ландшафтов со средиземноморскими чертами природы.

Для коричневых почв характерно: глубокое проникновение почвообразовательных процессов, большая мощность почвенного профиля, умеренная гумусированность верхних горизонтов, высокая оглиненность всего профиля и наличие полуторных окислов железа в виде пленки желтовато-ржавого цвета на почвенных агрегатах, особенно в средней части профиля, которых и придают почве коричневатобуроватый оттенок. Коричневые почвы Крыма, формируясь в условиях предгорий и низкогорий, характеризуются скелетностью и маломощностью.

Наличие гидрооксидов железа в виде пленки желтовато-ржавого цвета на почвенных агрегатах является диагностирующим признаком коричневых почв.

Однако при отнесении любых участков к особо ценным агропроизводственным группам почв [8, 9] необходимы доскональные почвенные исследования всех участков независимо от того относятся ли они к особо ценным землям или нет.

Примеры экспертных исследований земельных участков и отношения их к особо ценным землям и особо ценным почвам приведены в статье “Судебно-почвоведческая экспертиза определения ценности земель Крыма” [10].

В работах Е.Р. Россинской [11], Г.Г. Омелянюка [12] изложены процессуальные, методические и практические аспекты судебно-экспертного исследования объектов почвенно-геологического происхождения (земельных участков), рассмотрены вопросы, связанные с возможностями использования результатов судебно-почвоведческой экспертизы для решения споров по земельным вопросам в гражданском арбитражном, административном и уголовном процессах, установления фактических обстоятельств события преступления, нарушений земельного и экологического законодательства, а также при разрешении земельных споров.

Необходимость проведения комиссионных судебно-почвоведческих экспертиз при исследовании земельных участков, возникает в связи с пересмотром актов продажи земельных участков, установлением факта нарушения почвенного покрова, отнесением земель — к категории особо ценных, почв — к категории особо ценных агропроизводственных групп, разрешении земельных споров и т. п.

В настоящее время в Украине отсутствуют отработанные, апробированные, внедрённые и зарегистрированные надлежащим образом методики проведения судебно-почвоведческих экспертиз по установлению фактических обстоятельств события преступления, нарушений земельного законодательства, а также при разрешении земельных споров.

Актуальность темы приобретает все большую остроту, и возникла необходимость в разработке методических рекомендаций для решения вопросов, рассматриваемых в статье. Как известно, разработка методологии того или иного научного направления сводится к формулированию основных понятий, целей, задач, объектов, предметов их исследования.

Список используемой литературы.

1. Земельний Кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III.
2. Про охорону земель: Закон України від 19.06.03 р. № 962-IV.
3. Про меліорацію земель: Закон України від 14 січня 2000 року № 1389-XIV
4. Про суспільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення: Указ Президента України від 02.12.1995 року № 1118/95.
5. Драган Н.А. Почвенные ресурсы Крыма: науч. моногр / Н.А. Драган. — 2-е изд., доп. — Симферополь: Доля, 2004. — 208 с.

6. Драган Н.А. Диагностика антропогенной деградации почв / Н.А. Драган, Е.А. Саганяк // Сучасні тенденції розціткву судової експертизи: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Кримського НДІ судових експертиз (21–22 вересня 2012 року, Автономна Республіка Крим). — Сімферополь: ВД “АРІАЛ”, 2012. — С. 134–137.
7. ГОСТ 266-40. Земля. Термины и определения.
8. Номенклатура списка агропроизводственных групп почв Украинской ССР утв. 07.09.1976 г. председателем Южного отделения ВАСХНИЛ М.В. Кузьменко и 12.07.1976 г. заместителем Министра сельского хозяйства А.И. Товстановским.
9. Перелік особливо цінних груп ґрунтів. (Затверджено наказом Державного комітету України по земельних ресурсах від 6 жовтня 2003 року № 245. Зареєстровано в Мініюсті 28 жовтня 2003 року за № 979/8300).
10. Драган Н.А. Судебно-почвоведческая экспертиза определения ценности земель Крыма / Н.А. Драган, Е.А. Саганяк // Криминалистика и судебная экспертиза: межвед. науч.-метод. сб. / Минюст Украины; отв. ред. И.И. Емельянова. — К., 2006. — Вып. 53. — С. 175–181.
11. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском арбитражном, административном и уголовном процессе / Е.Р. Россинская. — 2-е изд. перераб. и доп. — М.: Норма, 2008. — С. 562–574.
12. Омельянюк Г.Г. Судебно-почвоведческая экспертиза: науч. моногр. — 2-е изд. доп. — М.: Юнити–Дана, 2004. — С. 624.

Резюме

У статті розглянуті питання, пов’язані з можливостями використання результатів комісійних судово-ґрунтознавчих експертиз для встановлення фактичних обставин події злочину зокрема порушення земельного законодавства, віднесення досліджуваних ділянок до особливо цінних земель, ґрунтів, а також при вирішенні земельних суперечок.

Summary

Questions related to possibilities of drawing on the results of commissions of the judicial soil-science examinations for determination of actual circumstances of event of crime in particular of violation of the land legislation, taking of the probed areas to especially valuable earths, soils, are considered in the article, and also at permission of the landed disputes.

УДК 343.98

Н.І. Клименко, доктор юрид. наук, професор*Київський національний університет ім. Тараса Шевченка***М.Я. СЕГАЙ — ВІДОМИЙ
ЕКСПЕРТ-КРИМІНАЛІСТ І ВЧЕНИЙ**

В статті описаний життєвий шлях відомого вченого-криміналіста України М.Я. Сегая. Надається аналіз основних напрямків його наукової діяльності.

Михайло Якович Сегай (1923–2013) — досвідчений експерт, вчений-криміналіст, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, учасник Великої вітчизняної війни. Після закінчення середньої школи, він був призваний в діючу армію. Всі роки Великої вітчизняної війни був на фронті, має державні нагороди.

М.Я. Сегай Закінчив юридичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. З 1950 по 1996 р.р. працював у Київському НДІСЕ молодшим, старшим науковим співробітником, завідувачем відділу криміналістичних досліджень, заступником директора з наукової роботи (в 1963–1983 рр.), виконував обов’язки директора інституту (у 1962–1963, 1979–1981 рр.).

У 1959 р. Михайло Якович захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: “Криміналістична ідентифікація та особливості її застосування в окремих видах криміналістичної експертизи”. Вся його робота була пов’язана з КНДІСЕ. Як талановитий криміналіст і вчений, що багато років очолював наукову діяльність інституту, М.Я. Сегай керував написанням робіт багатьох співробітників: Н.І. Клименко, В.М. Прищепи, В.М. Палій,

Г.В. Прохорова-Лукіна, В.Є. Бергера та багатьох інших, які стали кандидатами і докторами наук. Він вніс вагомий внесок у розвиток наукових основ судової експертизи, а також у впровадження в експертну практику нових методів дослідження речових доказів, виховання молодих судових експертів. М.Я. Сегай був членом декількох спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, постійно приймав участь у підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів. Всього, як керівник і консультант, він підготував 2 доктори та 20 кандидатів наук.

У 1970 р. Михайло Якович видав фундаментальну монографію “Методологія судової ідентифікації” (Київ), а через декілька місяців захистив докторську дисертацію на цю ж тему. Це була на той час одна з двох докторських дисертацій в галузі криміналістичної ідентифікації: другу дисертацію в тому ж році захистив В.Я. Колдін (РФ).

М.Я. Сегай своєрідно визначив предмет судової ідентифікації, який, на його думку, “составляет закономерности возникновения, обнаружения, исследования и использования идентификационных связей, обусловленных взаимодействием и взаимным отображением свойств отождествляемого объекта и материальной среды события преступления”. Дисертація була знаменною віхою на творчому шляху цього видатного вченого-криміналіста. Михайло Якович визнаний одним із лідерів криміналістичної науки в Україні.

У 1993 р. йому присвоюють звання заслуженого діяча науки і техніки України і в тому ж році його обирають членом-кореспондентом Академії правових наук України.

З 1993 по 1994 рік він за сумісництвом викладав криміналістику на юридичному факультеті КНУ імені Тараса Шевченка. З липня 1994 р. за сумісництвом, а з грудня 1996 р. постійно працював вченим секретарем, а потім головним науковим співробітником Київського регіонального центру Академії правових наук України.

Основними напрямками його наукової діяльності були криміналістика і судова експертиза (правові та методологічні питання).

10 років (з 1955 по 1965 р.) М.Я. Сегай являвся вченим секретарем і членом редакційної колегії республіканського міжнародного науково-методичного збірника “Криминалистика и судебная экспертиза”, який був створений за ініціативою професора В.П. Колмакова. У збірнику публікуються наукові праці з питань криміналістики і судової експертизи, матеріали узагальнення слідчої та судової практики, судової експертизи, оцінки і використання висновків експертів як джерела доказів тощо.

М.Я. Сегай — автор понад 180 наукових праць (у тому числі 6 монографій, 10 методичних посібників з питань судової ідентифікації, тактики підготовки і проведення судових експертиз, сучасних можливостей, експертизи матеріальних слідів-відображень). Найбільш відомі з них: “Методология судебной идентификации” (1970 р.), “Судебные экспертизы” (1981 р., гл. Тактика подготовки, назначения и проведения судебной экспертизы), “Методики трасологических исследований изделий массового производства” (1983 р.), “Современные возможности судебных экспертиз в свете достижений науки и техники” (1987 р.), “Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии)” (1997 р.), Науково-практичний коментар до Закону України “Про судову експертизу” у науково-практичному посібнику “Експертиза у судовій практиці” (2010 р.) [1].

Основні наукові ідеї, над якими працював М.Я. Сегай — це:

1. Теорія і методологія судової ідентифікації. Розвиваючи ідеї робіт С.М. Потапова, А.І. Вінберга і М.В. Терзієва, В.П. Колдіна, що заклали основи цієї теорії, автор обґрунтував концепцію ототожнення шуканих об’єктів за їх зв’язками взаємодії з матеріальним середовищем події злочину як відображаючої і відображаємої сторін. У цьому аспекті досліджені ґносеологічні, психологічні і логічні основи судової ідентифікації, надана розгорнута методика використання прямих, зворотних і зустрічних ідентифікаційних зв’язків під час проведення слідчих дій в процесі експертного ототожнення і впізнання. Крім запропонованого В.Я. Колдіним поняття “шуканий” і “перевіряємий” об’єкти М.Я. Сегай ввів у науку і практику поняття “ідентифікаційні прямі і зворотні зв’язки” [2, 3]. З’явилися такі терміни як “ідентифікаційний період” (В.П. Колмаков), “ідентифікаційне поле” (А.О. Ейсман) та інші. Поряд з розробкою проблем ідентифікації за матеріально-фіксованим відображенням були досліджені процеси ідентифікації за мисленим образом. Цей аспект теорії ідентифікації носить тактичний характер (пред’явлення для впізнання та інші слідчі дії). А.І. Вінберг, а за ним В.П. Колмаков і Котюк І.І. запропонували включити в зміст загальних положень криміналістичної тактики тактичні основи криміналістичної ідентифікації — вчення про ідентифікацію та ідентифікаційні ознаки, які виявляються слідчим під час проведення окремих слідчих дій [4–6].

Характеризуючи цей етап розвитку теорії криміналістичної ідентифікації, М.Я. Сегай писав: “ За двадцять пять лет, пройденных со времени опубликования работы С.М. Потапова “Введения в криминалистику”, теория судебной идентификации, отражая закономерность

развития всей науки криминалистики и используемых ею достижений естественных и технических наук, поднялась на качественно новую ступень развития” [3, с. 5].

2. Разом зі своїм учнем В.М. Прищепою та іншими співробітниками експертних установ М.Я. Сегай розробив **методику трасологічного дослідження виробів масового виробництва**, як різновиду трасологічної експертизи. На підставі вивчення закономірностей виникнення ознак зовнішньої будови на матеріалах і виробах, які дозволяють індивідуалізувати і ототожнити як самі предмети масового виготовлення (заводське взуття, автомобільні шини, фарні розсіювачі, кабельну продукцію та інші різні вироби з пластмаси, скла, металу, кераміки тощо), так і конкретні джерела їх виготовлення. Методика трасологічного дослідження кожного з цих видів виробів заснована на вивченні сучасної технології виготовлення таких предметів: а) формування способом лиття під тиском, вулканізації, пресування; б) штампування; в) прокату; г) волочіння; д) екструзія; е) різання; ж) шліфування [8, 9]. Методика охоплює всі їх основні види, що випускаються вітчизняною промисловістю, включає повні класифікаційні і ідентифікаційні характеристики виробів і сукупності індивідуальних їх ознак, що виникають в процесі механізованого виробництва; містить схеми експертного дослідження кожного з чотирьох видів виробів та їх видів-відображень або розділених частин.

У спеціальних додатках [9] містяться описання загальної будови конструктивних особливостей і інших характеристик слідоутворюючих поверхонь, які дозволяють визначити вид, модель, фасон і джерело виготовлення виробу за його слідом або розділеними частинами. Для розсіювачів та шин наведені також типи, марки і моделі відповідних освітлювальних приладів і транспортних засобів, для комплектування яких призначені вироби або на яких вони можуть бути встановлені.

Можливість практичної реалізації дослідження виробів масового виробництва визначається вирішенням трьох задач: а) визначення природи і споживчого призначення представленого виробу; б) встановлення конкретного джерела виготовлення досліджуваного виробу (завод, що виготовляв, конкретний виробничий агрегат, механізм тощо); в) встановлення тотожності конкретного виробу за його розділеними частинами або за його слідами-відображеннями.

Вказані фактори визначають загальну методику і особливості окремих експертних методик ідентифікації виробів масового виробництва і джерел їх виготовлення.

3. Разом зі своєю ученицею В.М. Палій М.Я. Сегай **провів криміналістичне дослідження документів, які в період науково-технічного прогресу зазнали суттєвих змін.** Це уніфікація машиноорієнтованих документів, яка заключається у встановленні єдиного комплексу їх видів, різновидностей форм (єдиних правил їх складання, оформлення і створення трафаретних текстів тощо). Спеціальні правила складання і оформлення документів, що забезпечують їх юридичне значення і створюють умови для машинної обробки інформації, передбачені Єдиною державною системою діловодства (ЕДСД) і відповідними стандартами. Дотримання стандартних вимог створює певний комплекс реквізитів (складових частин) і порядок їх розміщення. Такими реквізитами є: установка автора; вид документа, заголовок документа; адреса; дата; позначення про відповідність тексту документа; посвідчення документа (підпис, затвердження, відбиток печатки); позначення про походження і виконання документа [10]. Існує три метода уніфікації текстів: трафарет, анкета і таблиця. Розміщення реквізитів у формах машиноорієнтованих документів відповідає макету перфорації або структурі записів на магнітних стрічках, що спрощує складання програм для ЕОМ. При цьому вимоги побудови, оформлення і заповнення машиноорієнтованих документів відповідає технічним можливостям пишучих машин. Однотипне розміщення однорідної інформації в документах дозволяє під час їх оформлення і розробки використовувати різні технічні засоби дослідження: машини, електричні датчики, нумератори тощо. Вказано, що типографським способом або з використанням множувальної техніки виконується постійна інформація, машинописним способом з використанням різних технічних засобів обробки документів — перемінна. В машиноорієнтованих документах виділяють також певні інформаційні поля постійної частини тексту. Машинограма створюється на основі інформації, що зберігається в пам'яті технічного засобу. Як об'єкт криміналістичного дослідження вона характеризується інформаційними ознаками друкованого тексту, які дозволяють вирішувати класифікаційні діагностичні задачі встановлення роду, виду, типу, моделі знакодруючого пристрою і його стану (встановлення факту внесення змін в друкований документ, часу виготовлення документу тощо). Якщо відомий апарат, є можливість проводити ідентифікаційні дослідження. Знання особливостей правової і криміналістичної характеристик цих документів надає допомогу слідчим і експертам у встановленні суттєвих обставин кримінальних справ, що розслідуються, пов'язаних з їх використанням. Зазначено, що перспективними напрямками дослідження

документів є дослідження машинограм, документів з елементами захисту, документів, виготовлених засобами оперативної поліграфії та друкуємими пристроями для персональних комп'ютерів, електронних документів у середовищі їх існування тощо.

4. Сегай М.Я. разом із В.К. Стринжою і Г.В. Прохоровим-Лукіним дослідив матеріальні сліди відображення і методи вирішення основних класів експертних задач [11–14].

Теорія і практика судової експертизи матеріальних слідів злочину (слідів-відображень) об'єднані єдністю об'єкта, задач і методів дослідження, що утворюють загальний міжгалузевий предмет і методологію експертного пізнання. Класифікація об'єктів судової експертизи на безпосередні (матеріальні джерела інформації і їх сліди-відображення) і загальні (коло обставин, що пізнаються на підставі інформації, відображеної в слідах) слугує онтологічною базою як для об'єктивної постановки і класифікації основних експертних задач, що обумовлені змістом інформації, яка характеризує взаємодіючі об'єкти і процес їх взаємодії, так і для розробки основних методів їх виділення. Відомості про об'єкти, що взаємодіють, і процеси їх взаємодії складають єдину інформаційну базу для вирішення трьох основних класів експертних задач і підкреслюють їх діалектичну єдність.

Першим класом експертних задач є індивідуалізація осіб, які здійснили злочин (і обумовлена цим індивідуалізація знарядь злочину і об'єктів злочинного посягання). Отже, одна з визначальних задач є встановлення фактичних обставин події, яка розслідується, індивідуалізація матеріальних тіл живої і неживої природи зі слідами, які вони залишили: конкретний (ідентичний) об'єкт будь-якої фізичної природи (тверде, рідинне або газоподібне тіло) за будь-якими його проявами — зовнішній будові, сплаву, функціональним якимось або енергетичним характеристикам.

Другий клас експертних задач обумовлений потребами практики, має метою визначення природи, якостей і стану об'єктів, що взаємодіють. Це є змістом діагностичних задач.

Третій клас задач включає визначення процесу (механізму і умов) об'єктів, які взаємодіють. Цей клас визначає за слідами динаміку і основи взаємодії об'єктів. Він теж характеризує потреби слідчої практики з встановлення зовнішніх дій руху об'єктів, які контактують.

Проте, як вказують автори, не існує якого-небудь одного типу задач, ідентифікаційних, діагностичних або ситуаційних. Елементи кожного із них містяться в трьох названих підходах їх вирішення. Тому діалек-

тика їх використання приховано або явно присутня в трьох підходах їх вирішення і повинна бути в центрі методологічних проблем теорії і практики експертного вчення.

Сегай М.Я і Стринжа В.К. пропонують в основу формування таких загальних (міжгалузевих) вчень покласти загальні принципи експертного пізнання [16], які поєднані з особливостями “слідової інформації”, що використовується обізнаними особами для вирішення експертних задач. Зокрема, вони пропонують сформулювати три загальних вчення з метою розробки єдиних методологічних основ судово-експертного дослідження: а) матеріальних слідів-відображень (що обслуговує “блок” кримінальних, судово-технічних і судово-медичних експертиз); б) ідеальних слідів-відображень (об’єднує судово-психіатричні і судово-психологічні експертизи, що досліджують акти поведінки людей); в) слідів-позначень (судово-експертна документалістика) об’єднує різні судово-експертні пізнання обставин події, яка досліджується (“блок” судово-економічних експертиз) [16].

У роботі розроблені концептуальні основи теорії і практики судової експертизи матеріальних слідів злочину (слідів-відображень), що об’єднані єдністю об’єктів, цілей і основних методів дослідження, що утворюють самостійний міжгалузевий предмет і методологію експертного пізнання.

5. У своїх останніх роботах, опублікованих у Віснику Академії правових наук України [17, 18], М.Я Сегай **розглянув питання розвитку і становлення судової експертології — нової науки про судову експертизу і умови, що сприяли її становленню**. Він, як і багато інших вчених-криміналістів України і СНД (Н.І. Клименко, А.В. Іщенко, П.Д. Біленчук, В.Г. Прохоров-Лукін та інші) визнав судову експертологію самостійною галуззю юридичної науки.[14, 19, 20, 21], вчені розійшлися у трактуванні її місця в системі інших галузей знань. М.Я. Сегай визначив судову експертологію як науку про закономірності й методологію формування й розвитку судових експертиз, закономірності дослідження їх об’єктів, здійснюваного на основі спеціальних знань, трансформованих на базі галузевих наук у систему наукових методів, методик та засобів вирішення експертних задач у межах правової регламентації. Своєрідно упорядкував М.Я. Сегай структуру судової експертології. Виходячи з того, що до системи науки судової експертології входять концептуальні основи судово-експертної діяльності в цілому і особливості їх використання різними судово-експертними галузями знань, він виокремив у ній наступні розділи.

I. Загальна частина:

- предмет і система судової експертології;
- правові основи судово-експертної діяльності;
- методологічні основи судово-експертної діяльності;
- науково-організаційні основи судово-експертної діяльності.

II. Особлива частина. Особливості використання концептуальних основ судово-експертної діяльності різними судово-експертними галузями знань:

- криміналістичною галуззю судово-експертного знання;
- біологічними галузями судово-експертного знання;
- медичними галузями судово-експертного знання;
- психіатричними галузями судово-експертного знання;
- психологічними галузями судово-експертного знання.

Отже, судова експертологія безпосередньо не включає до свого предмета і системи науки спеціальні судово-експертні галузі знань і відповідну їм судово-експертну практику, проте розробляє загально-методологічні засади такої діяльності, адаптовані до теорії і практики конкретних видів судових експертиз. Класифікація експертних завдань у судовій експертології теж не є безспірною. Різні вчені пропонують свою класифікацію. М.Я. Сегай вважає, що завдання загальної теорії судової експертології є аналогічними завданням криміналістики, які сформулював Р.С. Белкін [21]. Їх можна поділити на загальні, окремі (спеціальні і конкретні), а саме:

- загальні завдання — це створення наукової бази з метою функціонування і розвитку галузі використання спеціальних знань в експертизі для потреб судочинства, сприяння боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями, вирішення цивільно-правових спорів.
- окремі (спеціальні) завдання — це:
- вивчення закономірностей формування і розвитку конкретних видів судових експертиз, розширення їх можливостей;
- розроблення і вдосконалення експертних технологій, засобів, методів і методик;
- формування наукових основ нових видів і родів судових експертиз у зв'язку з появою нових об'єктів (комп'ютерна, мистецтвознавча тощо);
- розроблення експертних заходів попередження злочинів;
- розроблення програмного забезпечення автоматизованого робочого місця (АРМ) експерта різних видів експертиз;
- вивчення і впровадження передового експертного досвіду;

- прогнозування процесів експертної практичної діяльності і завдань наукових досліджень;
- конкретні завдання — це завдання “сьогодення”, які ставить перед наукою експертологією практика з метою задоволення тих потреб, що виникли.

Об’єкт судової експертології М.Я. Сегай і В.К. Стринжа (1997 р.) трактують в широкому розумінні як фактичні обставини, що пізнаються засобами експертизи на підставі матеріальних джерел інтеграції.

М.Я. Сегай вважає, що сутність знань кожної науки вивчається виключно її предметом як частиною об’єктивної дійсності, яку вивчає конкретна наука. Використання інших наук (фізики, хімії, біології, математики тощо) не змінює її предмет, ці знання лише пристосовуються для вирішення завдань, які на цю науку покладені [17].

Обсяг предмета судової експертології не обмежується вивченням лише закономірностей, притаманних загальній методології і структури експертного пізнання. Як будь-яка теорія вона реалізує себе в практичній діяльності тієї галузі, яку вона обслуговує. Не включаючи до свого предмета галузі судово-експертні знання і практичні види судової експертизи, вона обслуговує експертну практику опосередковано шляхом розробки теоретичних засад і засобів експертної методології, що охоплює типові методи і методики. М.Я. Сегай, як і інші вчені, вважає, що подальше становлення експертології вимагає більш чіткого визначення об’єкта і предмета науки, її концептуальних основ, її методології, що повинні спиратися на модель експертного пізнання і міжгалузеві вчення для них онтолого-гносеологічних орієнтирів [18].

Судова експертологія, як вірно зазначає М.Я. Сегай, не може обходити осторонь розроблення наукових засад організаційно-управлінського аспекту, які б забезпечували найефективніше функціонування державних судово-експертних установ як важливої складової судоустрою і судочинства [17]. Нарешті судова експертологія як наука повинна “потурбуватися” про відновлення своїх кадрів як науковців, так і експертів-професіоналів. Тому невідкладним завданням нової науки є розроблення предмету і змісту її навчальної дисципліни “Судова експертологія”. Такий навчальний курс стане умовою розроблення атестаційних програм при присвоєнні експертних спеціалізацій, навчальних планів магістратури і аспірантури.

У бібліографічній довідці до 75-річчя з дня народження М.Я. Сегай говорилося: “Имя профессора М.Я. Сегай, криминалиста и судебного эксперта, хорошо известно широким юридическим кругам Украины и

за ее рубежами. Высокий профессионализм, глубокая порядочность, доброжелательность завоевали М.Я. Сегаю заслуженное уважение и любовь его коллег и друзей”. Під цими словами розпишуться всі, хто знав Михайла Яковича.

Список використаної літератури

1. Вчені-юристи. — К.: ІЗВР, 1998. — С. 140.
2. *Сегай М.Я.* Идентификационные связи и их использование в доказывании тождества / М.Я. Сегай // Криминалистика и судебная экспертиза. — Вып. 5. — К., 1968.
3. *Сегай М.Я.* Методологія судової ідентифікації / М.Я. Сегай. — К.: РІО МВД УССР, 1970. — 253 с.
4. *Винберг А.И.* О научных основах криминалистической тактики / А.И. Винберг // Правоведение. — 1965. — № 3. — С. 82.
5. *Колмаков В.П.* Идентификационные действия следователя / В.П. Колмаков. — М., 1977.
6. *Котюк І.І.* Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації: Монографія / І.І. Котюк. — К.: ВПЦ КУ, 2004. — 208 с.
7. *Белкин Р.С.* История отечественной криминалистики / Р.С. Белкин. — М.: Норма, 1999. — 486 с.
8. *Прищепа В.М., Сегай М.Я.* Признаки низа новой фабричной обуви и их идентификационное значение при трасологических исследованиях / В.М. Прищепа, М.Я. Сегай. — К., 1963.
9. Методология трасологического исследования изделий массового производства. — К.: РІО МВД УССР, 1983. — 240 с.
10. *Палий В.М.* Правовая регламентация и криминалистическая характеристика документов, изготовленных в условиях АСУ / В.М. Палий // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1986. — Вып. 33. — С. 22–28.
11. *Сегай М.Я., Стринжа В.К.* Типология экспертных задач: методологические аспекты / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1988. — Вып. 37. — С. 10–11.
12. *Орлова В.Ф., Шляхов А.Р.* Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В.Ф. Орлова, А.Р. Шляхов. — М., 1984. — С. 61.
13. *Корухов Ю.Г.* Соотношение категорий экспертных задач / Ю.Г. Корухов. — М., 1984. — С. 92–112.
14. *Прохоров-Лукин Г.В.* Предмет судебной экспертизы и общее основание деления экспертных задач на категории / Г.В. Прохоров-Лукин // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 2001. — Вып. 50. — С. 3–15.
15. *Сегай М.Я., Стринжа В.К.* Судебная экспертиза материальных следов преступления: методы решения основных классов экспертных задач / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1992. — Вып. 45. — С. 3–14.
16. *Сегай М.Я., Стринжа В.К.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. — К.: Ін Юре, 1997. — 173 с.
17. *Сегай М.Я.* Судова експертологія — наука про судово-експертну діяльність / М.Я. Сегай // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2 (33), — №3 (34). — С. 740–761.
18. *Сегай М.Я.* Судебная експертологія: об'єкт, предмет, природа і система науки / М.Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х.: Право, 2003. — Вып. 3. — С. 25–52.
19. *Винберг А.И., Малаховская Н.М.* Судебная експертологія — новая отрасль науки / А.И. Винберг, Н.М. Малаховская // Соц. законность. — 1973. — № 11. — С. 49.

20. *Там само*. О закономерностях научных основ судебных экспертиз // Соц. законность. — 1976. — № 1. — С. 62.
21. *Сегай М.Я.* Общеметодические проблемы криминалистического исследования моделей массового производства / М.Я. Сегай // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1979. — Вып. 18.
22. *Клименко Н.І.* Судова експертологія. Курс лекцій / Н.І. Клименко. — К.: Ін Юре, 2007. — 529 с.

Резюме

Рассматривается жизненный путь известного ученого-криминалиста Украины М.Я. Сегай. Представлен анализ основных направлений его научной деятельности.

Summary

The article deals with life and creative activity of Mykhailo Sehai, an outstanding Ukrainian scholar in the field of criminalistics. Major orientations of his research are analysed.

УДК 343.9

М.Е. Бондарь, канд. юрид. наук, зав. отделом

Киевский НИИ судебных экспертиз

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ЭКСПЕРТНОЙ ШКОЛЫ КИЕВСКОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

Статья посвящена сотрудникам Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз, которые внесли весомый вклад в становление и развитие научно-экспертной школы Украины.

В феврале 1914 года в Киеве был открыт Кабинет научно-судебной экспертизы при Прокуроре Киевской судебной палаты. Первым руководителем Киевского Кабинета научно-судебной экспертизы был назначен выдающийся ученый Сергей Михайлович Потапов, позднее — один из основателей советской криминалистики. Он руководил Кабинетом до 1919 года, позднее переехал в Одессу. Основными его работами в области судебной экспертизы являются следующие: “Основания защиты документов”, “Судебная фотография”, “Принципы криминалистической идентификации”, “Научное почерковедение” и др. В 1938 году ему было присвоено ученое звание профессора, а в 1949 году — ученая степень доктора юридических наук без защиты диссертации.

Помощниками С.М. Потапова в организации работы Киевского Кабинета научно-судебной экспертизы были также выдающиеся

20. *Там само*. О закономерностях научных основ судебных экспертиз // Соц. законность. — 1976. — № 1. — С. 62.
21. *Сегай М.Я.* Общеметодические проблемы криминалистического исследования моделей массового производства / М.Я. Сегай // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1979. — Вып. 18.
22. *Клименко Н.І.* Судова експертологія. Курс лекцій / Н.І. Клименко. — К.: Ін Юре, 2007. — 529 с.

Резюме

Рассматривается жизненный путь известного ученого-криминалиста Украины М.Я. Сегай. Представлен анализ основных направлений его научной деятельности.

Summary

The article deals with life and creative activity of Mykhailo Sehai, an outstanding Ukrainian scholar in the field of criminalistics. Major orientations of his research are analysed.

УДК 343.9

М.Е. Бондарь, канд. юрид. наук, зав. отделом

Киевский НИИ судебных экспертиз

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ЭКСПЕРТНОЙ ШКОЛЫ КИЕВСКОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

Статья посвящена сотрудникам Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз, которые внесли весомый вклад в становление и развитие научно-экспертной школы Украины.

В феврале 1914 года в Киеве был открыт Кабинет научно-судебной экспертизы при Прокуроре Киевской судебной палаты. Первым руководителем Киевского Кабинета научно-судебной экспертизы был назначен выдающийся ученый Сергей Михайлович Потапов, позднее — один из основателей советской криминалистики. Он руководил Кабинетом до 1919 года, позднее переехал в Одессу. Основными его работами в области судебной экспертизы являются следующие: “Основания защиты документов”, “Судебная фотография”, “Принципы криминалистической идентификации”, “Научное почерковедение” и др. В 1938 году ему было присвоено ученое звание профессора, а в 1949 году — ученая степень доктора юридических наук без защиты диссертации.

Помощниками С.М. Потапова в организации работы Киевского Кабинета научно-судебной экспертизы были также выдающиеся

ученые Туфанов Николай Николаевич, доктор медицины, один из ведущих экспертов по исследованию крови, приват-доцент, прозектор кафедры судебной медицины Киевского императорского университета св. Владимира, и Фаворский Василий Иванович, профессор, приват-доцент того же университета, выдающийся деятель в области научной фотографии. Профессор В.И. Фаворский возглавил Киевский Кабинет научно-судебной экспертизы после отъезда С.М. Потапова в Одессу. В 1925 году кабинеты (в том числе Киевский) были переименованы в институты научно-судебной экспертизы. В.И. Фаворский привлек к участию в работе института ученых-криминалистов, химиков, биологов, медиков, психиатров. Секцию судебной фотографии возглавил профессор Николай Александрович Петров.

С 1935 года в Киевском институте по совместительству работал выдающийся ученый-криминалист Сергей Иванович Тихенко, который возглавил секцию криминалистики (индивидуальной идентификации). Во время Великой Отечественной войны он был следователем Военной прокуратуры, а с 1944 года вновь работал в институте заведующим отдела криминалистики, хотя основным местом его работы являлся Киевский государственный университет, в котором С.И. Тихенко с 1947 года возглавлял кафедру уголовного права. Основные направления его исследований — судебное почерковедение, трасология, история криминалистики и уголовного права. В 1959 году С.И. Тихенко защитил докторскую диссертацию, в 1960 году получил звание профессора.

Таким образом, в институте с самого начала его основания работали известные ученые и специалисты, которые не только проводили экспертизы, но и разрабатывали новые методы и методики исследования вещественных доказательств в разных экспертных отраслях, исходя из потребностей практики.

Вместе с тем в 20–30-х годах прошлого столетия на работу в Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз приходили и молодые специалисты, которые всю свою трудовую деятельность связывали с этим учреждением. Они также совмещали экспертную работу с проведением научных исследований, а в послевоенные годы многие из них защитили кандидатские диссертации, непосредственно связанные с тематикой их научных исследований в институте. Ими, в частности, были следующие сотрудники института:

- **Зюскин Николай Михайлович** — пришел в институт на должность техника, позже работал научным сотрудником, с 1934 года стал

заведующим секции судебной фотографии. Н.М. Зюскин — автор многочисленных трудов в области научной и судебной фотографии, судебной баллистики и трасологии, экспертизы документов. С 1948 года — кандидат юридических наук, с 1952 года — кандидат технических наук;

- **Киричинский Борис Романович** — работал в институте сначала младшим, а затем старшим научным сотрудником отдела судебно-фотографических исследований (закончил физический факультет Киевского физико-химико-математического института), автор многих научных трудов. В области судебной экспертизы частично улучшил, частично специально изобрел методы фотосъемки и исследования вещественных доказательств в невидимых ультрафиолетовых, инфракрасных и мягких рентгеновских лучах. В 1946 году защитил кандидатскую диссертацию;
- **Бордонос Татьяна Григорьевна** — работала в институте с 1937 по 1969 г.г. С 1958 года заведовала отделом судебно-биологических исследований, кандидат биологических наук. В 1953 году защитила кандидатскую диссертацию “Криминалистическая экспертиза муки и хлеба”;
- **Барабаш Татьяна Игнатьевна** — известный судебный химик. Работала в институте с 1937 по 1963 гг. старшим научным сотрудником. Автор многих научных работ в области судебной химии. В 1956 году защитила кандидатскую диссертацию “Взаимодействие алкалоидов с красителями”;
- **Брайчевская Елена Юлиановна**, кандидат юридических наук — работала в институте с 1944 года по 1968 год. Занималась экспертными и научными исследованиями в области судебной фотографии. Е.Ю.Брайчевская — автор и соавтор многих научных трудов, посвященных экспертизе вещественных доказательств.

Защите кандидатских диссертаций способствовала деятельность известного судебного медика и криминалиста, доктора медицинских наук, профессора Юрия Сергеевича Сапожникова, который несколько лет возглавлял институт в послевоенные годы. Он добился от Всесоюзного комитета по делам высшей школы разрешения на присуждение ученых степеней и званий по специальности “криминалистика” не только судебным экспертам, имевшим высшее юридическое образование, но и экспертам, которые имели высшее образование в сфере естественных и технических наук. Именно после этого ряд сотрудников Киевского НИИСЭ (физики Б.Р. Киричинский, Н.М. Зюскин и Е.Ю. Брайчев-

ская, химик Т.И. Барабаш, биологи К.Е. Завадинская и Т.Г. Бордонос) защитили кандидатские диссертации.

Значительный вклад в развитие теории и практики судебной экспертизы внес также Топольский Александр Дмитриевич, который был одним из первых криминалистов, воспитавшим целую плеяду известных исследователей в отрасли почерковедения. А.Д. Топольский пришел на работу в Киевский НИИСЭ в октябре 1939 года и работал до начала Великой Отечественной войны. Добровольцем ушел на фронт, был тяжело ранен, потерял на войне правую руку. С июля 1944 года снова стал работать в КНИИСЭ старшим научным сотрудником отдела криминалистических исследований. Является автором многих научных трудов, посвященных исследованию почерка, таких как “Об устойчивости частных признаков почерка в случае изменения наклона, разгона или связности”, “Устойчивость признаков почерка при умышленном его искажении”, “Устойчивость признаков почерка при компетентном его искажении”, “Повторная криминалистическая экспертиза письма”.

В этот период начала складываться научно-экспертная школа институтов МЮ СССР и далеко не последнюю роль в этом процессе играл Киевский НИИСЭ. Экспертный опыт и научные знания ведущих ученых института передавались последующим поколениям молодых сотрудников, которые, в свою очередь, занимались не только проведением экспертиз, но и, руководствуясь потребностями судебно-экспертной практики, разрабатывали новые методы и экспертные методики, повышали свой научный потенциал в области криминалистики и судебной экспертизы.

С 1951 по 1962 г. Киевским НИИСЭ руководил выдающийся ученый Виталий Константинович Лисиченко. В 1960 году он защитил кандидатскую диссертацию, а в 1975 году — докторскую, в 1976 году получил звание профессора. Выдающийся ученый-теоретик и известный преподаватель, он много усилий и энергии потратил на развитие науки криминалистики, а также на подготовку и воспитание кадров высшей квалификации, работавших в КНИИСЭ. В этот период сотрудниками Киевского НИИСЭ разрабатывались методы использования в экспертизе радиоактивных изотопов (В.К. Лисиченко), методики исследования приспособлений взлома и инструментов (Л.К. Литвиненко), поврежденных документов (З.А. Ковальчук), рукописных текстов, выполненных “печатными” буквами и специальными шрифтами (С.А. Ципенюк), исследовались вопросы криминалистической защиты документов (И.Я. Фридман), развивались теория кримина-

листической идентификации (М.Я. Сегай) и экспертного эксперимента (В.Ф. Берзин), закладывались основы судебной полиграфии (С.Д. Павленко) и др.

По результатам научных исследований издавались методические пособия, а их авторы защищали кандидатские диссертации.

Отдельно следует остановиться на такой выдающейся личности, как Михаил Яковлевич Сегай. С 1950 по 1996 гг. он работал в КНИИСЭ сначала младшим, потом старшим научным сотрудником, заведующим отделом криминалистических исследований, заместителем директора по научной работе, с 1979 по 1981 гг. исполнял обязанности директора КНИИСЭ. В 1959 году защитил кандидатскую диссертацию на тему “Криминалистическая идентификация и особенности ее применения в отдельных видах криминалистической экспертизы”, в 1970 году — докторскую диссертацию “Методология судебной идентификации”, в 1972 году ему было присвоено звание профессора. В 1993 году этот выдающийся ученый был избран членом-корреспондентом Национальной академии правовых наук Украины, получил звание заслуженного деятеля науки и техники Украины. Направления его научной деятельности: криминалистика, процессуальные и методологические проблемы судебной экспертизы. М.Я. Сегай как консультант и руководитель подготовил двух докторов и 20 кандидатов наук, среди которых были сотрудники Киевского НИИСЭ Н.И. Клименко, В.М. Прищепа, Ю.Ю. Ярослав, В.М. Палий, Г.В. Прохоров-Лукин и др. Профессор М.Я. Сегай является автором более 180 научных трудов, среди которых 6 монографий и 10 методических пособий по вопросам судебной идентификации.

В 60-80-х годах прошлого столетия в системе СЭУ МЮ СССР, в том числе и в КНИИСЭ, большое внимание уделялось подготовке кадров высшей квалификации. Составлялись планы перспективных работ не только над кандидатскими, но и над докторскими диссертациями. Подготовка диссертационных работ и ход их выполнения обсуждались на заседаниях Ученого совета института.

В 60—70-х годах XX столетия 15 сотрудников Киевского НИИСЭ защитили кандидатские диссертации: в 1960 году — Виталий Константинович Лисиченко, Леонид Кондратьевич Литвиненко, в 1962 году — Софья Абрамовна Ципенюк, Исаак Яковлевич Фридман, в 1964 году — Валентин Фрицевич Берзин, в 1966 году — Зинаида Александровна Ковальчук, в 1968 году — Сергей Данилович Павленко, в 1969 году — Варлен Владимирович Липовский, Нина Ивановна Клименко, Виктор Евгеньевич Бергер, в 1970 году — Аделаида Александровна

Фокина, Виктор Михайлович Прищепа, в 1972 году — Зинаида Семеновна Меленевкая, в 1974 году — Георгий Михайлович Надгорный, в 1977 году — Тамара Михайловна Федоренко. Доктором юридических наук стал Исаак Яковлевич Фридман.

Все диссертации второй послевоенной волны молодых криминалистов стали результатом многолетних исследований по усовершенствованию и разработке новых методов и экспертных методик в области почерковедения, судебно-технической экспертизы документов, трасологии, баллистики, дактилоскопии и т.д. либо теоретических проблем криминалистики и судебной экспертизы. Огромную помощь в руководстве диссертационными исследованиями оказывали как выдающиеся украинские криминалисты (Сергей Иванович Тихенко, Виктор Павлович Колмаков, Лев Ефимович Ароцкер, Михаил Яковлевич Сегай и др.), так и знаменитые российские ученые (Абрам Ильич Винберг, Степан Петрович Митричев, Михаил Павлович Шаламов, Григорий Лазаревич Грановский, Рафаил Самуилович Белкин, Николай Владимирович Терзиев и др.).

В 80-х годах XX столетия Киевский НИИСЭ был полностью укомплектован квалифицированными кадрами. В КНИИСЭ работали два доктора юридических наук — профессор М.Я. Сегай и И.Я. Фридман, 10 сотрудников, имеющих ученую степень кандидата юридических наук, и 1 сотрудник — с ученой степенью кандидата технических наук.

В этот период кандидатские диссертации защитили:

- в 1981 году Ярослав Юрий Юрьевич (сотрудник Львовского отделения КНИИСЭ) — на тему “Теоретические и методические основы выявления и фиксации латентных следов папиллярных узоров в советской криминалистике”;
- в 1982 году Рудич Дина Саввиновна — на тему “Эпидерма покрытосемянных как диагностический признак при определении измельченных листьев”;
- в 1985 году Чепульченко Татьяна Алексеевна — на тему “Криминалистическое исследование рукописей, выполненных лицами пожилого и старческого возраста”;
- в 1986 году Киселев Владимир Борисович — на тему “Развитие методов расчета напряженно-деформированного состояния пологих оболочек с приложением к оптимальному проектированию”;
- в 1989 году Большаков Владимир Натанович — на тему “Предупреждение преступлений с помощью специальных познаний в области судебно-баллистической экспертизы”;

- в 1989 году Палий Валентина Михайловна — на тему “Теоретические и методические основы криминалистического исследования документов, изготовленных на знакопечатающих устройствах”.

В 70–80-х годах прошлого столетия функционировала очная аспирантура при Всесоюзном научно-исследовательском институте судебных экспертиз, куда направлялись с целью обучения и последующей защиты диссертаций и сотрудники Киевского НИИСЭ.

В 90-х годах XX века кандидатские диссертации защитили 5 сотрудников Киевского НИИСЭ:

- в 1992 году Бондар Маргарита Евгеньевна — на тему “Экспертная методика как одна из категорий общей теории и практики судебной экспертизы”;
- в 1993 году Лысенко Анатолий Николаевич — на тему “Теоретические и методические основы криминалистической идентификации исполнителей неподлинных подписей, выполненных с подражанием”;
- в 1993 году Прохоров-Лукин Григорий Викторович — на тему “Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии”;
- в 1994 году Сушко Юрий Степанович — на тему “Актуальные проблемы профилактической деятельности при проведении судебно-экономических экспертиз”;
- в 1995 году Головченко Людмила Николаевна — на тему “Оценка заключений криминалистической экспертизы”.

В начале XXI столетия сотрудниками Киевского НИИСЭ было защищено 3 кандидатских диссертации: в 2006 году Чередниченко Аллой Павловной — на тему “Податковий контроль в умовах трансформаційної економіки України”, в 2008 году Федькевич Натальей Васильевной — на тему “Облік і аудит операцій з експорту та імпорту за договорами купівлі-продажу”, в 2011 году Федчишиной Виолеттой Витальевной — на тему “Облікове забезпечення експертного дослідження розрахунків з податку на додану вартість”.

Кроме того, три сотрудника КНИИСЭ защитили докторские диссертации: в 2009 году Киселев Владимир Борисович — на тему “Теоретичні основи та практичні методи визначення швидкостей руху автомобілів при зіткненні”, в 2010 году Рувин Александр Григорьевич — на тему “Принцип свободи у державотворенні”, в 2011 году Буратевич Александр Иванович — на тему “Нормативно-правове забезпечення державного управління в сфері взаємодії України з ЄС”.

Одним из факторов формирования научно-экспертной школы КНИИСЭ была традиция передачи экспертных и научных знаний от

поколения к поколению. Опытные специалисты обучали молодых сотрудников не только в период стажировок, но и в последующем времени несколько лет курировали их экспертную работу, включали в проведение научных разработок, давали рекомендации для поступления в очную аспирантуру, оказывали помощь при проведении диссертационных исследований. С годами эти сотрудники сами становились учителями, воспитывали своих учеников, которым передавали накопленные знания и умения.

Обмен экспертным опытом, научными достижениями в среде криминалистов происходил также благодаря курсам повышения квалификации, межведомственным и международным конференциям и семинарам, в которых сотрудники Киевского НИИСЭ принимали активное участие, что способствовало становлению и развитию научно-экспертной школы всей Украины.

Говоря о формировании научно-экспертной школы в Украине, особо следует отметить огромную роль, которую играл в этом процессе научно-методический сборник “Криминалістика і судовна експертиза”. Этот межведомственный республиканский сборник издается на базе Киевского НИИСЭ под эгидой Министерства юстиции Украины, начиная с 1964 года. Ответственным редактором первого номера сборника был доктор юридических наук, профессор В.П. Колмаков. В состав редакционной коллегии, работавшей над выпуском этого сборника, входили выдающиеся эксперты и теоретики того времени: кандидат биологических наук Т.Г. Бордонос, кандидат химических наук Б.Е. Гордон, кандидат технических и кандидат юридических наук Н.М. Зюскин, кандидат юридических наук, доцент А.Н. Колесниченко, кандидат юридических наук, доцент В.К. Лисиченко, Ф.А. Лопушанский, Г.М. Надгорный, кандидат юридических наук Н.С. Романов, А.П. Сапун, кандидат юридических наук М.Я. Сегай, А.М. Сербулов, кандидат юридических наук З.М. Соколовский, кандидат юридических наук Т.Ф. Шаркова. Позднее постоянными членами редакционной коллегии сборника были также доктор юридических наук, профессор Л.Е. Ароцкер (Харьковский НИИСЭ), кандидат юридических наук В.Ф. Берзин, с 2000 года — Б.М. Исакович. Сборник издавался ежегодно либо два раза в год.

Киевский НИИСЭ фактически стал основоположником и ведущей организацией по изданию сборника “Криминалістика і судовна експертиза”. В сборнике освещались вопросы теории криминалистики и судебной экспертизы, тактики и методики расследования преступлений,

использования достижений науки и техники в практике проведения криминалистических, биологических, автотехнических, медицинских и других видов экспертиз. Авторами научных статей, печатавшихся в сборнике, были не только сотрудники Киевского НИИСЭ, но и специалисты в области судебной экспертизы, криминалистики, уголовного права, уголовного процесса, работавшие в других учреждениях, в том числе и в зарубежных странах.

Таким образом, научно-методический сборник “Криминалистика и судебная экспертиза” был и остается необходимым структурным элементом процесса формирования научно-экспертной школы как Киевского НИИСЭ, так и Украины в целом.

Резюме

У статті проаналізований процес формування науково-експертної школи України на прикладі Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, висвітлена роль науково-методичного збірника “Криминалистика и судебная экспертиза” в цьому процесі.

Summary

The article analyzes the formation process of the scientific and expert education in Ukraine through the example of the Kyiv Institute for Scientific Research of Forensic Enquiry and highlights the role of the methodological digest “Forensic science and forensic enquiry” in this process.

УДК 343.98

**А.В. Іщенко, доктор юрид. наук, професор,
професор кафедри, засл. юрист України**

Національна академія внутрішніх справ

НАУКОВИЙ ДОРОБОК КРИМІНАЛІСТІВ-ПОЧЕРКОЗНАВЦІВ

У роботі висвітлюється розвиток почеркознавства на рівні дисертаційних досліджень, проведених у колишньому СРСР та пострадянських державах за період 1938–2012 рр.

Досвідченим вченим і молодим науковцям відомо, що при визначенні напрямів наукових пошуків принципового значення набувають знання про те, що вже зроблено у певній галузі. Грунтуючись на зазначеній тезі, автором були підібрані дані про дисертаційні дослідження з проблем судового почеркознавства. До цього переліку включені роботи,

использования достижений науки и техники в практике проведения криминалистических, биологических, автотехнических, медицинских и других видов экспертиз. Авторами научных статей, печатавшихся в сборнике, были не только сотрудники Киевского НИИСЭ, но и специалисты в области судебной экспертизы, криминалистики, уголовного права, уголовного процесса, работавшие в других учреждениях, в том числе и в зарубежных странах.

Таким образом, научно-методический сборник “Криминалистика и судебная экспертиза” был и остается необходимым структурным элементом процесса формирования научно-экспертной школы как Киевского НИИСЭ, так и Украины в целом.

Резюме

У статті проаналізований процес формування науково-експертної школи України на прикладі Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, висвітлена роль науково-методичного збірника “Криминалистика и судебная экспертиза” в цьому процесі.

Summary

The article analyzes the formation process of the scientific and expert education in Ukraine through the example of the Kyiv Institute for Scientific Research of Forensic Enquiry and highlights the role of the methodological digest “Forensic science and forensic enquiry” in this process.

УДК 343.98

**А.В. Іщенко, доктор юрид. наук, професор,
професор кафедри, засл. юрист України**

Національна академія внутрішніх справ

НАУКОВИЙ ДОРОБОК КРИМІНАЛІСТІВ-ПОЧЕРКОЗНАВЦІВ

У роботі висвітлюється розвиток почеркознавства на рівні дисертаційних досліджень, проведених у колишньому СРСР та пострадянських державах за період 1938–2012 рр.

Досвідченим вченим і молодим науковцям відомо, що при визначенні напрямів наукових пошуків принципового значення набувають знання про те, що вже зроблено у певній галузі. Грунтуючись на зазначеній тезі, автором були підібрані дані про дисертаційні дослідження з проблем судового почеркознавства. До цього переліку включені роботи,

які готувалися у колишньому СРСР та пострадянських державах за період з 1938 до 2013 роки. Слід зазначити, що перша дисертація з криміналістики взагалі була присвячена саме проблемам почеркознавства. Йдеться про роботу А.І. Вінберга “Криминалистическая экспертиза письма”, яка була захищена у м. Москва у 1938 році. Важко обійти увагою і таку обставину. За вказаний період було майже 100 дисертацій, що свідчить про постійний інтерес до вивчення можливостей почеркознавства у правоохоронній діяльності. Необхідно підкреслити, що четверта частина робіт з почеркознавства була захищена у спеціалізованих вчених радах України. Це при тому, що проблематика почеркознавства досліджувалася вченими Азербайджану, Білорусії, Казахстану, Росії, Узбекистану.

Значна кількість робіт з почеркознавства не зменшує актуальності досліджень у цьому напрямі. Назву лише декілька позицій. Як це не парадоксально, але рукописні тексти, виконані державною українською мовою фактично не були предметом самостійного дослідження. Очевидно, мають свої особливості тексти, написані різним письмовим приладдям: кульковими чи чорнильними ручками, фломастерами, маркерами тощо. Нових підходів потребують діагностичні дослідження у почеркознавстві. Сучасного осмислення чекають досягнення графології та інші.

Нижче наводимо теми зазначених дисертаційних досліджень.

1. Абдалла А.А. Разработка математического и алгоритмического обеспечения автоматической верификации подписи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. технических наук: спец. 05.13.01 / А.А. Абдалла. — Владимир, 2009. — 18 с.
2. Абдусаттарова Н.Х. Идентификация личности по рукописям, выполненным на каракалпакском языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.Х. Абдусаттарова. — Алма-Ата, 1972. — 20 с.
3. Агушевич А.М. Советская судебно-графическая экспертиза: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.М. Агушевич. — М., 1958. — 21 с.
4. Алексеев К.В. Метод идентификации изображений подписей по их кодовым отображениям: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. технических наук: спец. 05.12.04 / К.В. Алексеев. — Санкт-Петербург, 2006. — 11 с.
5. Алимова Р. Криминалистическая судебно-почерковедческая экспертиза рукописей, выполненных на узбекском языке: автореф.

дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р. Алимова. — М., 1964. — 17 с.

6. Анчабадзе Н.А. Криминалистическая экспертиза рукописей, выполненных на абхазском языке: дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.А. Анчабадзе. — Волгоград, 1998. — 24 с.

7. Арутюнян А.В. Теоретические и методические основы судебно-почерковедческой экспертизы рукописей, выполненных на армянском языке с применением методов, основанных на математическом моделировании: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.В. Арутюнян. — М., 1983. — 18 с.

8. Атаходжаев С.А. Теоретические основы и методика судебно-почерковедческого многообъектного исследования подписей: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.А. Атаходжаев. — М., 1984. — 23 с.

9. Бабаева Э.У. Криминалистическое исследование анонимных документов с целью идентификации личности по признакам письменной речи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Э.У. Бабаева. — Л., 1970. — 18 с.

10. Батов В.И. Идентификация личности по речи (Экспериментальное судебно-психологическое исследование на материале письменной речи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.И. Батов. — М., 1974. — 24 с.

11. Белов В.Н. Криминалистическая экспертиза авторства текста: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.Н. Белов. — М., 1973. — 16 с.

12. Берлизова Д.В. Вопросы экспертного исследования устной и письменной речи как источника криминалистически значимой информации о личности обвиняемого (подозреваемого): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д.В. Берлизова. — Иркутск, 2005. — 24 с.

13. Бобовкин М.В. Теория и практика судебно-диагностической экспертизы письма лиц, находящихся в психопатологическом состоянии: автореф. дис. на соискание ученой степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.В. Бобовкин. — Волгоград, 2005. — 44 с.

14. Бондаренко П.В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных от имени вымышленных лиц: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П.В. Бондаренко. — Саратов, 2000. — 22 с.

15. Бузина Т.И. Теоретические и практические аспекты формализации объектов почерковедческой экспертизы, исследуемых с помощью ЭВМ: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.И. Бузина. — Л., 1983. — 20 с.
16. Винберг А.И. Криминалистическая экспертиза письма: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / А.И. Винберг. — М., 1938. — 22 с.
17. Вул С.М. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.М. Вул. — Х., 1975. — 21 с.
18. Горгошидзе Л.Ш. Теоретические основы и методика решения судебно-почерковедческих задач экспертизы подписей, выполненных в необычных условиях: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.Ш. Горгошидзе — М., 1985. — 22 с.
19. Грузкова В.Г. Основные положения идентификации личности по цифровому письму: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.Г. Грузкова. — Х., 1967. — 25 с.
20. Дамбраускайте О.К. Криминалистическое исследование литовской письменной речи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.К. Дамбраускайте. — Л., 1972. — 16 с.
21. Дораш С.Г. Процессуальные и методические основы криминалистической экспертизы письма в следственной и судебной практике Молдавской ССР: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.Г. Дораш. — Одесса, 1973. — 19 с.
22. Дутова Н.В. Теоретические и методические основы судебно-почерковедческого исследования подписи с целью установления её подлинности (либо неподлинности): дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.В. Дутова. — М., 1985. — 215 с.
23. Евстигнеев Б.А. Теоретические и методические основы идентификации исполнителя рукописи, выполненной печатным шрифтом, при наличии скорописных образцов почерка: дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Б.А. Евстигнеев — Саратов, 1985. — 329 с.
24. Еливанова М.С. Криминалистическая экспертиза текстов, выполненных левой рукой: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.С. Еливанова. — Алма-Ата, 1966. — 18 с.

25. Ершов Е. Криміналістическе исследование рукописей, выполненных на казахском языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Е. Ершов. — Алма-Ата, 1974. — 19 с.

26. Жакова Т.М. Теоретические и методические основы судебно-почерковедческой экспертизы сходных подписей: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.М. Жакова. — М., 2004. — 21 с.

27. Журавлев В.И. Криміналістическе идентификационное исследование текстов средствами когерентной оптики и голографии: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.И. Журавлев. — М., 1986. — 19 с.

28. Зернова О.Г. Идентификационное и диагностическое значение характеристик распределения усилий в почерковых движениях при выполнении кратких записей и подписей: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.Г. Зернова. — Ижевск, 1999. — 22 с.

29. Зорин С.Л. Криміналістические средства и методы исследования структуры системы почерковых движений человека: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.Л. Зорин — Нижний Новгород, 2008. — 28 с.

30. Игнатъева Я.Ю. Теоретические основы и практика идентификации личности с использованием контурных (интегральных навыковых) характеристик почерка: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Я.Ю. Игнатъева. — Л., 1971. — 18 с.

31. Исмазова Т.И. Теоретические и методические проблемы криминалистического исследования рукописей, выполненных с переменной привычной пишущей руки: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.И. Исмазова. — Волгоград, 2004. — 25 с.

32. Івакін Е.О. Теоретичні та методологічні питання неідентифікаційних досліджень в судовому почеркознавстві: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Е.О. Івакін. — К., 2003. — 20 с.

33. Іщенко В.А. Становлення та розвиток почеркознавства: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.А. Іщенко. — К., 2012. — 20 с.

34. Калимова А.С. Использование инструментальных методов в криминалистической экспертизе текстов, выполненных на казахском

языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.С. Калимова. — Алма-Ата. 1992. — 21 с.

35. Качурін С.Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.Г. Качурін — Одеса, 2006. — 19 с.

36. Кишиева З.Х. Криминалистическое исследование азербайджанской письменной речи в целях решения вопроса об авторстве документа: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / З.Х. Кишиева. — М., 1986. — 20 с.

37. Клименко Н.И. Криминалистическое исследование текстов, выполненных на украинском языке, в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.И. Клименко. — К., 1969. — 287 с.

38. Колядин Д.В. Исследование почерка на основе анализа динамических кривых: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. физико-математических наук: спец. 05.13.18 / Д.В. Колядин. — М., 2005. — 20 с.

39. Комиссаров А.Ю. Криминалистическое исследование письменной речи с использованием ЭВМ: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.Ю. Комиссаров. — М., 2001. — 24 с.

40. Комісарова Н.О. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.О. Комісарова. — К., 2003. — 20 с.

41. Компаниец А.М. Применение ЭВМ в почерковедении: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.М. Компаниец. — Харьков, 1975. — 18 с.

42. Копильченко Т.Ю. Експертні помилки у почеркознавчому дослідженні та шляхи їх подолання: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.Ю. Копильченко. — К., 2010. — 16 с.

43. Кошманов П.М. Совершенствование классификации идентификационных признаков почерка и возможности компьютерных технологий в объективизации критериев их оценки: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П.М. Кошманов. — Волгоград, 2003. — 22 с.

44. Кошманова М.П. Совершенствование методов и организации производства почерковедческой экспертизы: автореф. дис. на соискание

ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.П. Кошманова. — М., 1985. — 18 с.

45. Культелеева Т.Т. Криминалистическое исследование рукописей выполненных маловыработанными почерками (по материалам Казахской ССР): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.Т. Культелеева. — Алма-Ата, 1978. — 23 с.

46. Кульчицкий С.М. Вопросы теории и практики экспертной инициативы при производстве криминалистических экспертиз: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.М. Кульчицкий. — Минск, 1980. — 208 с.

47. Куприянова А.А. Теоретические основы и методика судебно-почерковедческих диагностических исследований: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.А. Куприянова. — М. 1982. — 21 с.

48. Кязимов Г.И. Криминалистическая экспертиза рукописей, выполненных на азербайджанском языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Г.И. Кязимов, — Баку 1992. — 21 с.

49. Ланцман Р.М. К вопросу об образовании и изменении почерка в свете судебной экспертизы документов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р.М. Ланцман. — Л., 1955. — 13 с.

50. Леканова Л.Г. Теоретические основы и методика решения экспертных судебно-почерковедческих идентификационных задач, связанных с исследованием кратких записей: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.Г. Леканова. — М., 1984. — 20 с.

51. Лельчин В.А. Криминалистическая экспертиза подписей: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.А. Лельчин. — Алма-Ата, 1970. — 19 с.

52. Липовский В.В. Основные положения криминалистической идентификации личности по подписи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.В. Липовский — К., 1969. — 20 с.

53. Ложников П.С. Разработка метода идентификации личности по динамике написания слов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. технических наук: спец. 05.13.01 / П.С. Ложников. — Омск, 2004. — 21 с.

54. Макушкина Г.Е. Техничко-криміналістическе іследованіе записей, ісполненнх шариковыми ручками: автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Г.Е. Макушкина. — Свердловск, 1973. — 28 с.

55. Манукян Т.А. Криміналістическе іследованіе документов, ісполненнх на армянском языке, при расследованіи хищений государственного имущества: автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.А. Манукян. — Х., 1971. — 23 с.

56. Маркова Г.Д. Идентифікаційніе признаки письма в советской криміналістической експертизе: автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Г.Д. Маркова. — Х., 1956. — 15 с.

57. Маркова Л.В. Криміналістическе іследованіе подписей, выполненнх лицами от своего имени с намеренным искажением: автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.В. Маркова. — М., 1992. — 24 с.

58. Мгеладзе О.М. Криміналістическе іследованіе текстов и подписей, выполненнх на грузинском языке: автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.М. Мгеладзе. — Х., 1965. — 16 с.

59. Меленевская З.С. Теоретические и методические вопросы производства повторных почерковедческих експертиз в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / З.С. Меленевська. — К., 1972. — 25 с.

60. Мельник Д.В. Дослідження малоінформативних підписів методом структурно-геометричних характеристик: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д.В. Мельник. — Ірпінь, 2012. — 21 с.

61. Мирский Д.Я. Криміналістическая експертиза по делам о подлогах документов: автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д.Я. Мирский. — Алма-Ата, 1943. — 21 с.

62. Михайлова М.Н. Криміналістическая ідентифікація ісполнителя по рукописи при различии типа письменности (с учетом языковой специфики Латвийской ССР): автореф. дис. на соисканіе ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.Н. Михайлова. — М., 1973. — 19 с.

63. Можар И.М. Криміналістическая експертиза рукописей и подписей, выполненнх с разрывом во времени в уголовном и гражд-

данском судопроизводстве: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / И.М. Можар. — Х., 1966. — 19 с.

64. Мукашев Б.М. Графическая экспертиза текстов и подписей, выполненных буквами арабского алфавита: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Б.М. Мукашев. — Алма-Ата, 1965. — 20 с.

65. Оганян Л.П. Основные положения криминалистической экспертизы письма применительно к рукописям, выполненным на армянском языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.П. Оганян. — Одесса, 1970. — 25 с.

66. Орлова В.Ф. Основы идентификации личности по почерку в советской криминалистике: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.Ф. Орлова. — М., 1952. — 21 с.

67. Орлова Т.В. Теоретические основы и практика криминалистического исследования подписей: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.В. Орлова. — М., 2003. — 20 с.

68. Ощепкова Е.С. Идентификация пола автора по письменному тексту: Лексико-грамматический аспект: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филолог. наук: спец. 10.02.19 / Е.С. Ощепкова. — М., 2003. — 24 с.

69. Павлушов В.И. Теоретические и методические основы идентификационного исследования рукописей, выполненных арабской письменностью: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.И. Павлушов. — М., 1985.

70. Панова Р.Х. Криминалистическое исследование динамических свойств подписного почерка: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р.Х. Панова. — М., 1989. — 25 с.

71. Пинхасов Б.И. Криминалистическая экспертиза почерка (процессуальное и криминалистическое исследование по материалам судебной и следственной практики Узбекской ССР): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Б.И. Пинхасов. — М., 1961. — 21 с.

72. Погибко Ю.И. Исследование процесса решения идентификационной задачи экспертом-почерковедом: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Ю.И. Погибко. — М., 1979. — 25 с.

73. Прасолова Э.М. Процессуальные и методические вопросы использования количественных методов в судебно-почерковедческой

экспертизе: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Э.М. Прасолова. — Л., 1971. — 21 с.

74. Самороковский В.М. Криминалистическая экспертиза почерка с применением знакового моделирования: дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.М. Саморковский. — Воронеж, 1979. — 263 с.

75. Сариджалинская К.Г. Криминалистическая экспертиза письма в следственной и судебной практике Азербайджанской ССР: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / К.Г. Сариджалинская. — Баку, 1967. — 19 с.

76. Сафроненко Т.И. Криминалистическое исследование материалов письма с применением методов молекулярного абсорбционного анализа: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.И. Сафроненко. — М., 1974. — 22 с.

77. Свиридова Л.В. Судово-авторознавча класифікаційна експертиза українського писемного мовлення: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.В. Свиридова. — Харків, 2012. — 21 с

78. Сегай М.Я. Криминалистическая идентификация и особенности ее применения в отдельных видах криминалистической экспертизы: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.Я. Сегай. — К., 1959. — 16 с.

79. Серегин В.В. Возможности судебно-почерковедческой диагностики свойств исполнителей рукописи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.В. Серегин. — М., 1983. — 18 с.

80. Симакова Е.С. Отражение в почерке психологических свойств и состояний личности Криминалистический, уголовно-процессуальный и психологический аспекты: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Е.С. Симакова. — Томск, 2003. — 21 с.

81. Сорокин И.А. Формирование системы признаков для идентификации личности по динамике воспроизведения подписи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. технических. наук: спец. 05.13.01 / И.А. Сорокин. — Пенза:, 2005. — 21 с.

82. Стрибуль Т.И. Теоретические основы и методика судебно-почерковедческого идентификационного исследования текстов, выполненных намеренно измененным почерком скорописным способом: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.И. Стрибуль. — М., 1983. — 21 с.

83. Тареев С.Е. Криминалистическое исследование рукописей, измененных скорописной маскировкой: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.Е. Тареев. — Волгоград, 1998. — 20 с.

84. Тарханова Ф.Х. Криминалистическая экспертиза почерка при исследовании рукописей, выполненных на туркменском языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Ф.Х. Тарханова. — Ташкент, 1967. — 17 с.

85. Тихенко С.И. Судебно-графическая экспертиза рукописных текстов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.И. Тихенко. — К., 1945. — 33 с.

86. Ткачук А.М. Криминалистическая экспертиза рукописей выполненных на киргизском языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.М. Ткачук. — Одесса, 1972. — 21 с.

87. Торре Р.Э. Организационные и методические вопросы совершенствования криминалистической экспертизы почерка по материалам МВД Республики Куба: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р.Э.Торре. — М., 1983. — 17 с.

88. Федоренко Т.М. Процессуальные и тактические вопросы почерковедческой экспертизы в гражданском судопроизводстве (по материалам Украинской ССР): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.М. Федоренко. — Харьков, 1977. — 17 с.

89. Харазишвили Б.В. Советское судебное почерковедение: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Б.В. Харазишвили. — М., 1951. — 19 с.

90. Хван В.А. Криминалистическая экспертиза письма в гражданском процессе: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.А. Хван. — Алма-Ата, 1943. — 21 с.

91. Хомяков Э.Г. Метод фазового анализа письменных объектов при проведении почерковедческих исследований: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Э.Г. Хомяков. — Ижевск, 2002. — 21 с.

92. Ципенюк С.А. Криминалистическое исследование рукописных текстов, выполненных с подражанием печатному шрифту и специальными шрифтами: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.А. Ципенюк. — К., 1961. — 15 с.

93. Чепульченко Т.А. Криминалистическое исследование рукописей, выполненных лицами пожилого и старческого возраста: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.А. Чепульченко. — М., 1986. — 22 с.

94. Черенков А.М. Криминалистическое исследование малообъемных записей с целью розыска и установления преступников: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.М. Черенков. — М., 1994. — 19 с.

95. Шахтарина Н.И. Судебно-почерковедческая экспертиза с применением вероятно-статистических методов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.И. Шахтарина. — М., 1969. — 25 с.

96. Шестакова С.С. Теоретические и методические проблемы распознавания в судебном почерковедении и при производстве экспертиз: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.С. Шестакова. — Красноярск, 2004. — 19 с.

97. Шкоропат Е.А. Теоретические и методические аспекты диагностирования необычных психофизиологических состояний исполнителя рукописи по почерку: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Е.А. Шкоропат. — Волгоград, 2008. — 28 с.

98. Яковлева Е.В. Криминалистическое исследование кратких записей, выполненных намеренно измененным почерком скорописным способом: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Е.В. Яковлева. — М., 2006. — 23 с.

99. Ямакова Э.Д. Судебная экспертиза рукописей (криминалистическое и уголовно-процессуальное исследование по материалам Таджикской ССР): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Э.Д. Ямакова. — Душанбе, 1971. — 21 с.

Думається, наведена інформація стане корисною експертам при розробці методик дослідження, науковцям — при конкретизації напрямів досліджень, викладачам — при поглибленні знань з криміналістики взагалі та проблем почеркознавства зокрема.

Резюме

В работе освещается развитие почерковедения на уровне диссертационных исследований, проведенных в СССР и постсоветских государствах в период 1938–2012 гг.

Summary

The paper highlights the development of graphology at thesis research conducted in the USSR and post-Soviet states in the period of 1938–2012.

ИСТОРИЯ КРИМИНАЛИСТИКИ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

УДК 343.98

**М.М. Антонова,
В.П. Колонюк, канд. юрид. наук,
О.П. Ягодін**

Київський НДІ судових експертиз

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Стаття присвячена заснуванню та розвитку наукових видань з питань криміналістики та судової експертизи.

У липні 2013 року Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України відзначив 100-річний ювілей свого заснування.

На початку 2014 року КНДІСЕ відзначає ще один ювілей — 50-річчя заснування видатними вченими криміналістами і процесуалістами збірника “Криминалистика и судебная экспертиза”, які організували його видання, визначили тематику та декілька десятків років поспіль входили до складу його редколегії й виступали на його сторінках як автори.

Діяльність інститутів судової експертизи Мінюсту України, в т.ч. і Київського НДІ судових експертиз складається з таких основних напрямків: науково-дослідний, експертний, науково-методичний та редакційно-видавничий, які забезпечують правосуддя України незалежною та кваліфікованою експертизою. Важливу роль відіграє і набуває все більшого значення редакційно-видавнича діяльність, як засіб інформування про здобутки у науковій та експертній практиці інституту.

Відкритість, доступність та оперативність поширення наукових досягнень через публікації вчених та практиків є однією з основ подальшого розвитку і прогресу самої судової експертизи.

Завдяки публікаціям у збірнику “Криміналістика и судебная экспертиза”* статей, присвячених науковим розробкам в галузі криміналістики та судової експертизи, новітнім досягненням у криміналістичній техніці, удосконаленню методів розслідування і попередження злочинів, слідча та судова практика підвищує рівень якості та ефективності розслідування та розкриття злочинів.

Редакційно-видавнича робота в експертних установах України пройшла певну еволюцію. У 1926 році з ініціативи Заслуженого професора Н.С. Бокаріуса і за його редакцією виходить у світ збірник “Архив криминологии и судебной медицины” [1]. У подальшому з друку виходять “Питання криміналістики та науково-судової експертизи”. В 1937 році, під загальною редакцією Б.Й. Вахліса, проф. Н.Н. Бокаріуса, проф. Н.П. Макаренко друкується перший збірник “Криміналістика і науково-судова експертиза”, до якого входять праці найвідоміших на той час науковців в галузі криміналістики та судової експертизи Київського, Харківського та Одеського інститутів науково-судової експертизи НКЮ УРСР [2].

В 1948 році з друку виходить другий збірник статей співробітників Київського науково-дослідного інституту судових експертиз “Криміналістика і науково-судова експертиза” [3]. В 1949 році виходить його третій випуск під загальною редакцією Міністра юстиції УРСР Д.Х. Панасюка [4]. В склад редакційної колегії входять видатні вчені — криміналісти Б.Й. Вахліс, Б.Р. Киричинський, С.І. Тихенко. Збірниками цікавилось широке коло судово-слідчих працівників, оскільки впровадження наукових розробок в експертну практику беззаперечно підвищувало якість роботи правоохоронних органів, що в свою чергу ставило перед науково-дослідними інститутами ряд нових задач щодо розробки нових методик, методів і прийомів дослідження речових доказів та вдосконалення методик розслідування злочинів.

У 1957 році під редакцією В.К. Лисиченко і В.П. Колмакова (за сприянням у наданні консультацій і цінних порад у підготовці статей до збірника професора Н.В. Терзієва і доцента С.І. Тихенко) з друку виходить збірник наукових робіт “Криміналістика і судова експертиза”, в який увійшли доповіді учасників об’єднаної наукової конференції

---

* Протягом 50-ти років видано 59 випусків збірника.

Київського та Харківського науково-дослідних інститутів судової експертизи МЮ УРСР, яка відбулася 23–26 жовтня 1956 року в м. Києві. В роботі конференції прийняли участь наукові співробітники судово-експертних установ, викладачі-криміналісти вузів, а також працівники слідчих органів, прокуратури та суду Української РСР, Російської РФСР, Казахської РСР, Узбекської РСР, Азербайджанської РСР та Грузинської РСР [5].

Доповіді, що увійшли до цього збірника, були присвячені подальшому розвитку методів та прийомів криміналістичного дослідження речових доказів, що дозволило суттєво розширити можливості судової експертизи та мало великий вплив на вдосконалення експертної, слідчої та судової практики.

В 1964 році за участю доктора юридичних наук, професора В.П. Колмакова, кандидата юридичних наук М.Я. Сегая, кандидата біологічних наук Т.Г. Бордонос, кандидата хімічних наук Б.Е. Гордона, кандидата технічних наук і кандидата юридичних наук Н.М. Зюскіна, кандидата юридичних наук, доцента А.Н. Колесниченка, кандидата юридичних наук доцента В.К. Лисиченка, Ф.А. Лопушанського, Г.М. Надгорного, кандидата юридичних наук Н.С. Романова, А.П.Сапуна, А.М. Сербулова, кандидата юридичних наук З.М. Соколовського, кандидата юридичних наук Т.Ф. Шаркової, які склали ядро редакційної колегії щорічного республіканського міжвідомчого науково-методичного збірника “Криминалистика и судебная экспертиза”, вийшов його перший випуск. У збірнику публікуються результати вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень в галузі криміналістики і судової експертизи та висвітлюється передовий досвід у розкритті та попередженні злочинів.

Збірник складався з розділів, в статтях якого розкривались загальні питання теорії криміналістики та судової експертизи, тактики та методики розслідування злочинів, питання розробки та удосконалення криміналістичної техніки, профілактики злочинів, підсумки наукових розробок та результати їх впровадження в експертну практику, а також випадки із слідчої, судової та експертної практики тощо.

В 1981 році вийшов з друку посібник “Судебные экспертизы”, авторами якого були провідні вчені Київського, Харківського та Одеського інститутів судових експертиз Міністерства юстиції УРСР. В посібнику розглядались питання, які стосувались призначення судових експертиз та підготовки матеріалів до їх проведення слідчими та суддями, проведення різних видів судових експертиз, їх оцінки та використання пра-

воохоронними органами та судами у різних видах судочинства, а також питання щодо можливостей проведення окремих видів експертиз.

У 1987 році авторським колективом у складі В.Г. Гончаренко, В.Є. Бергера, Т.В. Варфоломєєвої, В.П. Калачикової, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, П.К. Пошюнаса, Д.С. Рудич виданий навчальний посібник “Експертизы в судебной практике”, в якому особлива увага приділялась викладенню можливостей різних видів експертиз, використанню методик дослідження типових об’єктів експертизи, переліку питань, які ставляться перед експертизою [8].

В 1993 році друкується навчальний посібник “Експертизы в судебной практике”. Такі відомі вчені, як В.Г. Гончаренко, В.Є. Бергер, Л.П. Булига, Т.В. Варфоломєєва, С.П. Дідковська, В.П. Калачикова, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, В.П. Підпалій, Ю.П. Попов розкрили в цьому посібнику питання, пов’язані з застосуванням нових технічних засобів та методів проведення різних видів судової експертизи [9].

В 2005 році вийшла з друку книга “Експертизы у судовій практиці” [10], в написанні якої приймали участь висококваліфіковані спеціалісти Київського НДІСЕ. У книзі знайшли своє відображення питання щодо можливостей різних видів судових експертиз, порядок їх призначення та проведення, а головне — в ній був наданий коментар до Закону України “Про судову експертизу” професором М.Я. Сегаєм та його ученицею Ю.Б. Форіс.

З появою нових видів судової експертизи, які почали проводитись в судово-експертних установах Міністерства юстиції України та експертних службах Міністерства внутрішніх справ України, виникла необхідність у перевиданні книги “Експертизы у судовій практиці”, де були розкриті можливості різних видів експертизи, в тому числі й нових (2010 р.) [11].

Кваліфікованими фахівцями редакційно-видавничої колегії Київського НДІСЕ постійно проводяться роботи по підготовці до друку методик і методичних рекомендацій з різних галузей знань, розроблених науковими співробітниками інституту та його відділень.

З нагоди 100-літнього ювілею КНДІСЕ завдяки директору Київського НДІСЕ О.Г. Рувіну, заступнику директора Т.Д. Голіковій, завідуючої лабораторії організації науково-дослідних робіт та координаційної діяльності регіональних підрозділів В.В. Федчишиній та наполегливій праці наукового колективу Київського НДІ судових експертиз, за участю співробітників Управління експертного забезпечення Мінюсту, працівників Центрального державного архіву вищих органів влади і

управління України (м. Київ), Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Києва в 2013 році з друку виходить документально-публіцистичне видання “Славетні сторінки історії” [12]. Видання знайомить читачів з історією створення та розвитку КНДІСЕ, починаючи з часу заснування Кабінету науково-судової експертизи при прокурорі Київської судової палати і завершуючи сучасним станом судово-експертної діяльності інституту. Разом з цим виданням під редакцією О.Г. Рувіна, Т.Д. Голикової, В.В. Федчишиної, О.В. Юдіної з друку вийшов бібліографічний покажчик “Перелік наукових розробок та публікацій співробітників Київського НДІСЕ”, у якому наведено опубліковані наукові праці співробітників КНДІСЕ [13]. Ці праці складені в алфавітно-хронологічному порядку і охоплюють період з 1923 по 2012 рік і упорядковані за видами експертних досліджень.

Редакційно-видавнича діяльність Київського НДІ судових експертиз завжди направлена на висвітлення сучасних проблем пошуку нових підходів для вирішення судовою експертизою завдань, поставлених судово-слідчими органами. Однією з умов вдосконалення цієї діяльності може стати розширення потужного кадрового потенціалу висококваліфікованих спеціалістів в різних галузях знань науки і техніки.

Список використаної літератури

1. Архив криминологии и судебной медицины / под. ред. Н.С. Бокариуса. — К., 1926.
2. Криминалистика и научно-судебная экспертиза / КНИИСЭ МЮ УССР; под. общ. ред. Д.Х. Панасюк. — К., 1937. — Сб. 1.
3. Криминалистика и научно-судебная экспертиза / КНИИСЭ МЮ УССР; под. общ. ред. Д. Х. Панасюк. — К: Изд-во КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1948. — Сб. 2. — 271 с.: ил.
4. Криминалистика и научно-судебная экспертиза / КНИИСЭ МЮ УССР; под. общ. ред. Д.Х. Панасюк. — К: Изд-во КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1949. — Сб. 3. — 310 с.: ил.
5. Криминалистика и судебная экспертиза: сб. науч. работ / под. ред. В. К. Лисиченко, В.П. Колмакова. — К., 1957. — 244 с.: ил.
6. Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ / Юрид. комиссия при Совете Министров УССР; отв. ред. В.П. Колмаков. — К., 1964. — Вып. 1. — 300 с.: ил.
7. Судебные экспертизы: возможности, подготовка материалов, назначение, оценка / МЮ УССР, МВД УССР; И.П. Кононенко, Г.М. Надгорный, М.Я. Сегай и др. — К.: РИО МВД УССР, 1981. — 412 с.
8. Экспертизы в судебной практике: учеб. пособ. / В.И. Гончаренко, В.Е. Бергер, Т.В. Варфоломеева и др. — К.: Вища шк., 1987. — 200 с.: ил.
9. Экспертизы в судебной практике: навч. посіб. / В.Г. Гончаренко, В.Є. Бергер, Л.П. Булига та ін. — К.: Либідь, 1993. — 197 с.: іл.

10. *Сегай М.Я.* Науково-практичний коментар до Закону України “Про судову експертизу” / М.Я. Сегай, Ю.Б. Форіс // *Експертизи у судовій практиці* / КНДІСЕ, ААУ за заг. ред. В.Г. Гончаренка, спец. ред. О.В. Круть. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 3–26.
11. *Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посібник* / КНДІСЕ, ААУ; за ред. В.Г. Гончаренка. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — 400 с.: іл.
12. *Славетні сторінки історії: документ.-публіцист. вид. до 100-літнього ювілею КНДІСЕ / КНДІСЕ; О.Г. Рувін, Т.Д. Голікова, В.В. Федчишина.* — К.: Освіта, 2013. — 288 с.: іл.
13. *Бібліографічний покажчик літератури з судової експертизи: 1913–2013* / Мін-во юстиції України, КНДІСЕ; наук. ред. О.Г. Рувін, Т.Д. Голікова, В.В. Федчишина; уклад. О.В. Юдіна. — К.: Освіта, 2013. — 260 с.: іл.

Резюме

Статья посвящена основанию и развитию научных изданий по вопросам криминалистики и судебной экспертизы.

Summary

Article is devoted to the basis and development of scientific editions concerning criminalistics and judicial examination.

УДК 343.98:929

В.Н. Чисников, канд. юрид. наук, доцент

ГНИИ МВД Украины

МАГИСТР ХИМИИ А.П. СЕМЕНЦОВ — ПОМОЩНИК УПРАВЛЯЮЩЕГО КИЕВСКОГО КАБИНЕТА НАУЧНО-СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

На основании малоизвестных литературных источников и архивных материалов исследуется научно-практическая деятельность одного из основателей Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз магистра химии Анатолия Петровича Семенцова (1886 — после 1929).

Личность украинского криминалиста, магистра химии, титулярного советника А.П. Семенцова в научной литературе остается малоизученной. Впервые краткие биографические сведения о нем появились совсем недавно [1]. Историкам еще предстоит выяснить более основательно жизненный путь и творческую деятельность ученого, стоявшего у истоков отечественной криминалистической экспертизы.

10. *Сегай М.Я.* Науково-практичний коментар до Закону України “Про судову експертизу” / М.Я. Сегай, Ю.Б. Форіс // *Експертизи у судовій практиці* / КНДІСЕ, ААУ за заг. ред. В.Г. Гончаренка, спец. ред. О.В. Круть. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 3–26.
11. *Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посібник* / КНДІСЕ, ААУ; за ред. В.Г. Гончаренка. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — 400 с.: іл.
12. *Славетні сторінки історії: документ.-публіцист. вид. до 100-літнього ювілею КНДІСЕ / КНДІСЕ; О.Г. Рувін, Т.Д. Голікова, В.В. Федчишина.* — К.: Освіта, 2013. — 288 с.: іл.
13. *Бібліографічний покажчик літератури з судової експертизи: 1913–2013* / Мін-во юстиції України, КНДІСЕ; наук. ред. О.Г. Рувін, Т.Д. Голікова, В.В. Федчишина; уклад. О.В. Юдіна. — К.: Освіта, 2013. — 260 с.: іл.

Резюме

Статья посвящена основанию и развитию научных изданий по вопросам криминалистики и судебной экспертизы.

Summary

Article is devoted to the basis and development of scientific editions concerning criminalistics and judicial examination.

УДК 343.98:929

В.Н. Чисников, канд. юрид. наук, доцент

ГНИИ МВД Украины

МАГИСТР ХИМИИ А.П. СЕМЕНЦОВ — ПОМОЩНИК УПРАВЛЯЮЩЕГО КИЕВСКОГО КАБИНЕТА НАУЧНО-СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

На основании малоизвестных литературных источников и архивных материалов исследуется научно-практическая деятельность одного из основателей Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз магистра химии Анатолия Петровича Семенцова (1886 — после 1929).

Личность украинского криминалиста, магистра химии, титулярного советника А.П. Семенцова в научной литературе остается малоизученной. Впервые краткие биографические сведения о нем появились совсем недавно [1]. Историкам еще предстоит выяснить более основательно жизненный путь и творческую деятельность ученого, стоявшего у истоков отечественной криминалистической экспертизы.

Анатолий Петрович Семенцов родился 28 (16) января 1886 года в православной семье (место рождения неизвестно). После окончания гимназии поступил на естественное отделение физико-математического факультета Императорского университета Св. Владимира в г. Киеве, которое окончил в 1910 году с дипломом 1-й степени. В мае 1912 года он был назначен на должность штатного младшего лаборанта при кафедре неорганической химии Киевского политехнического института им. Александра II. Следующий 1913 год для молодого лаборанта был знаменателен рядом событий, сыгравших в его жизни немаловажную роль: 1) 5 июня 27-летний Семенцов женился “на варшавской мещанке девице Елене-Ядвиге Александровне Кисловской, 28 лет (римско-католического вероисповедания)” [2]; 2) в октябре переведен на ту же должность при кафедре физико-химии; и 3) в ноябре получил звание магистра химии, сдав необходимые экзамены и защитив диссертацию.

Скромная должность младшего лаборанта давала ему ежегодный доход в сумме 1000 рублей: жалование — 750 руб. и 250 руб. различных доплат, классного чина государственного служащего он не имел. После защиты магистерской диссертации Анатолий Петрович начал преподавать в Киевском университете в качестве приват-доцента по кафедре химии.

2 февраля 1914 года в Киеве в торжественной обстановке был открыт Кабинет научно-судебных экспертиз при прокуроре Киевской судебной палаты. Должность управляющего кабинетом занимал бывший судебный следователь Санкт -Петербургского окружного суда С.М. Потапов, его помощниками были назначены прозектор Киевского университета доктор медицины Н.Н. Туфанов и приват-доцент того же университета В.И. Фаворский. Третья должность помощника управляющего кабинетом оставалась вакантной. Как отмечалось в одном из документов, “для приготовления к ней были прикомандированы к Кабинету два лица, из коих приват-доцент Императорского Университета Св. Владимира по кафедре химии А.П. Семенцов и был представлен к замещению свободной вакансии” [3].

Приказ о назначении приват-доцента А.П. Семенцова на должность помощника управляющего кабинетом при прокуроре Киевской судебной палаты “с увольнением от занимаемой прежде должности” [4] был подписан министром юстиции И.Г. Щегловитовым 12 января 1915 года. В октябре того же года Анатолий Петрович был утвержден в чине коллежского секретаря со старшинством. При этом чин ему за-

считывался, начиная с момента поступления на должность младшего лаборанта, т.е. с 12 мая 1912 года.

Анатолию Петровичу с первых дней работы в кабинете пришлось принять активное участие в обустройстве специальной лаборатории для химических исследований. Она представляла собой отдельную комнату, в которой размещался химический стол, аналитические весы, необходимые приборы и химическая посуда. В комнате были проведены вода и газ, а также имелась вытяжка, действующая при помощи электрической тяги с регулятором. Спустя некоторое время, лабораторию пришлось розширить пристройкой комнаты для работ с сероводородом.

В функциональные обязанности помощника управляющего и одновременно заведующего физико-химическими исследованиями А.П. Семенцова входило проведение химических, микрохимических и биохимических экспертиз. Ему приходилось исследовать предметы со следами крови, спермы и других пятен, сгоревшие документы, ткани, кусочки дерева, пепел, землю, глину и т.д. Из проведенных кабинетом в 1914 году 479 экспертиз значительное количество исследований поручалось А.П. Семенцову.

Специализировался молодой химик также на исследованиях, связанных с поджогами, которые в уголовной статистике того времени занимали значительное место. Результаты своих исследований по данной тематике Анатолий Петрович изложил, в подготовленной им научной статье. В отчете кабинета за 1914 год отмечалось, что “некоторые новые данные подготовлены к опубликованию представленным к замещению должности помощника управляющего кабинетом приват-доцентом А.П. Семенцовым по вопросу об исследовании легко воспламеняющихся материалов при возникновении пожаров” [5].

В практике эксперта А.П. Семенцова было немало случаев, когда его заключения по уголовным делам давали следствию основания привлекать к ответственности преступников, пытавшихся уйти от наказания. Так, например, по одному уголовному делу о поджоге обвиняемый отрицал свою причастность к совершению преступления, ссылаясь на то, что на момент возгорания помещения он находился в другом конце города, расположенном на значительном расстоянии от места пожара. Его алиби подтверждалось свидетельскими показаниями. Однако в процессе осмотра места происшествия был обнаружен пепел от зажигательного шнура и оставленный его горением след на балке чердака. Проведенные А.П. Семенцовым опыты и химический анализ пепла, дали возможность установить толщину шнура и сделать

вывод, что при его использовании пожар мог возникнуть не ранее, как спустя 2,5 часа после поджога. Следовательно, алиби обвиняемого получало научное объяснение: за то время, пока горел шнур, он мог удалиться от места пожара на значительное расстояние.

Представляет интерес для экспертов и другой случай, когда Анатолий Петрович исследовал по делу о поджоге древесные опилки с целью выяснения не содержат ли они древесного или денатурированного спирта. Для решения этой задачи опилки были подвергнуты отгонке с водяным паром, а полученный отгон перегнан. Такая концентрация оказалась необходимой по причине того, что вещественное доказательство было доставлено на исследование в незакрытой посуде и подавляющая часть спирта, если он был в наличии, мог испариться. С отгоном были произведены пробы на этиловый спирт с помощью йода и щелочи, а на метиловый спирт — окислением его раскаленной медной спиралью в форме альдегид, а после окисления — реакция с резорцином и серной кислотой. Отгон дал положительную реакцию на этиловый спирт, характерными признаками которого были ясный осадок и запах, а под микроскопом хорошо были видны ярко выраженные шестиугольные таблички йодоформа. В то же время реакция на этиловый спирт оказалась очень слабой. Не ограничиваясь полученными результатами, Семенцов произвел контрольный опыт с опилками, заведомо не содержащими спирта, и результаты оказались такими же самыми. Как отмечалось в отчете, “приведенный пример представляет интерес не только с точки зрения индивидуальных свойств упомянутого вещественного доказательства, но и в смысле общего знания контрольных опытов, без которых иногда, как в данном случае, положительный результат исследования еще не является вместе с тем и положительным ответом” [6]. В ноябре 1916 года А.П. Семенцов получил очередной чин титулярного советника, что соответствовало воинскому званию штабс-капитана [7].

В должности помощника управляющего Киевским кабинетом научно-судебной экспертизы Анатолий Петрович продолжал работать и после революционных событий 1917 года. Управляющий кабинетом профессор В.И. Фаворский в докладной записке от 5 марта 1923 г. указывал, что должность заведующего секцией химико и физико-химическими исследованиями занимает лаборант В.А. Франковский “... вместо вышедшего Семенцова” [8]. Судя по имеющимся материалам, Анатолий Петрович через некоторое время снова возвратился на прежнюю работу и трудился в КНИИСЭ до конца 20-х годов. Об этом свидетель-

ствуєт його статті “Новий метод розрушення органічних речовин при судово-хімічних аналізах” (1926) [9], “Експериментальна перевірка теорії геометричної ізомерії” [10] і “К стереохімії производних метана і етилена” [11] (обидва 1929 г.), опубліковані як самостійно, так і в соавторстві з колегами В.Л. Павловим і Н.М. Зюсіним. В публікаціях поряд з іменами авторів вказується: “Из Киевского Областного Кабинета научно-судебной экспертизы” [12]. Як склалась далішня судба А.П. Семенцова, к сожаленію, установити поки не удалось.

Список использованной литературы

1. Чисніков В.М. Сисна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження: у 2-х кн. / В.М. Чисніков. — К.: Ніка Нова, 2011. — Кн. I: Документи й матеріали: навч. посіб. — С. 810–811.
2. О службе помощника управляющего кабинетом научно-судебной экспертизы при прокуроре Киевской судебной палаты А.П. Семенцова (1914 г.) // Российский государственный исторический архив (РГИА). — Ф. 1405. — Оп. 545. — Д. 12000. — Л. 1-2.
3. Краткий очерк деятельности кабинетов научно-судебной экспертизы в 1914 году // Журнал Министерства юстиции. — 1915. — № 6. — С. 321.
4. РГИА. — Ф. 1405. — Оп. 545. — Д. 12000. — Л.д. 3.
5. Краткий отчет... — С. 344.
6. Там же. — С. 329.
7. РГИА. — Ф. 1405. — Оп. 545. — Д. 12000. — Л.д. 11.
8. ЦГАВО Украины. — Ф. 8. — Оп. 1. — Д. 1309. — Л.д. 55.
9. Семенцов А.П. Новый метод разрушения органических веществ при судебно-химических анализах / А.П. Семенцов, В.Л. Павлов // Архив криминологии и судебной медицины. — Х.: НКЮ УССР, 1926. — Т. 1, кн. 1. — С. 43–46.
10. Семенцов А.П. Экспериментальная проверка теории геометрической изомерии / А.П. Семенцов // Украинский химический журнал. — 1929. — Т. IV. — С. 309–311.
11. Семенцов А.П. К стереохимии производных метана и этилена / А.П. Семенцов, Н.М. Зюсин, В.Л. Павлов // ЖРФ — ХОЧХ. — 1929. — Вып. 7. — Т. XI. — С. 1125–1129.
12. В книге “Біографічний покажчик літератури з судової експертизи”. — К.: КНДІСЕ, 2013. — 260 с.

Резюме

На підставі маловідомих літературних джерел і архівних матеріалів досліджується науково-практична діяльність одного з засновників Київського науково-дослідного інституту судових експертиз магістра хімії Анатолія Петровича Семенцова (1886 — після 1929).

Summary

Based on a little-known literary sources and archival materials studied scientific and practical activity of one of the founders of Kyiv Research Institute of Forensic Expertise Chemistry Master Anatoly Petrovich Sementsov (1886 — after 1929).